

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА
І МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2007

ББК 67.52я73
Б61

Рецензенти: *А. В. Кофанов*, канд. юрид. наук, доц.
Е. І. Нізенко, канд. юрид. наук
В. С. Яковенко, канд. юрид. наук

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.05)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18.2-1789 від 21.07.05)

Біленчук П. Д.

Б61 Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. — К.: МАУП, 2007. — Бібліогр.: у кінц. розд. — 512 с.

ISBN 966-608-683-2

У пропонованому посібнику розглянуто новітні тенденції наукових досліджень у галузі криміналістичної стратегії, тактики і профілактики, мистецтва слідчої діяльності, діагностики, дослідження і прогнозування поведінки людини на досудовому слідстві, використання соціально-комунікаційних технологій (ЗМІ і PR), методів і засобів безпеки інформації і методики розслідування окремих видів злочинів. Запропоновано сучасні криміналістичні методики з урахуванням особливостей розслідування злочинів у сфері високих технологій і порушення правил поводження з радіоактивними матеріалами, протидії відмиванню фінансових ресурсів, а також транснаціональних, економічних злочинів, злочинів терористичної спрямованості тощо.

Для студентів і викладачів вищих закладів освіти, науковців, працівників правоохоронних органів і правозахисних організацій.

ББК 67.52я73

- © П. Д. Біленчук, А. П. Гель,
Г. С. Семаков, 2007
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2007

ISBN 966-608-683-2

Пропонований посібник присвячений актуальним проблемам криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів. Структурно він складається з трьох частин.

У першій частині аналізуються теоретичні і методологічні основи криміналістичної тактики, правові, організаційні та тактичні основи проведення окремих слідчих дій. Особливістю цієї частини є те, що в ній розглянуто новітні тенденції наукових досліджень у галузі криміналістичної стратегії, криміналістичної тактики, криміналістичної профілактики, мистецтва слідчої діяльності (тактичні прийоми, рішення, комбінації, операції).

Друга частина присвячена дослідженню особистості як об'єкта і суб'єкта криміналістичного дослідження; комплексному вивченню особи обвинуваченого на досудовому слідстві: методологічним, правовим, криміналістичним і психофізіологічним основам; криміналістичним основам дослідження особи засудженого до позбавлення волі. Новелами цієї частини є те, що в ній уперше розглядаються такі маловивчені проблеми, як діагностика, дослідження і прогнозування поведінки людини на досудовому слідстві, використання соціально-комунікаційних технологій (ЗМІ і *PR*), методів і засобів безпеки інформації.

У третій частині висвітлено наукові основи криміналістичної стратегії, методології, технології та мистецтва розслідування окремих видів злочинів, проблеми використання можливостей засобів масової інформації при розслідуванні злочинів, особливості методики розслідування міжнародних (транскордонних, транснаціональних, трансконтинентальних) злочинів, особливості методики розслідування злочинів у сфері високих технологій, основи методики розслідування злочинів, що пов'язані з легалізацією (відмиванням) коштів, отриманих злочинним шляхом, особливості методики розслідування злочинів у сфері порушення правил поводження з радіоактивними матеріалами та криміналістичної профілактики тощо. Посібник є одним з перших опублікованих в Україні видань, що присвячене аналізу новітніх аспектів сучасної криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів. Він є джерелом спеціалізованих знань і дає можливість озброїти читача, який ознайомився з

положеннями і рекомендаціями книги, свого роду інтелектуальними методами і способами практичної діяльності з тактики і методики розслідування окремих видів злочинів.

Запропонований посібник містить результати наукових досліджень з проблем діагностики і прогностики слідчої діяльності.

Основною метою навчального посібника є надання загальних рекомендацій щодо розслідування злочинів. Вітчизняна практика протидії новітнім видам злочинів ще не має достатнього досвіду і не знайшла широкого висвітлення у навчальних і науково-практичних публікаціях. Тому в основу рекомендацій покладено результати здійснених авторами узагальнених аналітичних досліджень, а також досвід органів дізнання і досудового слідства інших країн світу.

Пропонована читачу праця являє собою по суті перший вітчизняний досвід розробки:

- методики діагностики і прогнозування поведінки людини (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, засудженого), яка потрапила в орбіту кримінального судочинства;
- тактико-криміналістичних засад використання повідомлень засобів масової інформації при розслідуванні злочинів;
- особливостей методики розслідування міжнародних (транс-кордонних, транснаціональних) злочинів;
- особливостей методики розслідування злочинів у сфері високих технологій;
- основ методики розслідування злочинів, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) фінансових ресурсів, отриманих злочинним шляхом;
- особливостей методики розслідування злочинів у сфері порушення правил поводження з радіоактивними матеріалами;
- криміналістичної профілактики тощо.

Автори висловлюють надію, що цей досвід, а також рекомендації, що базуються на ньому, будуть корисними для студентів, аспірантів, викладачів, науковців і практичних працівників правоохоронних органів і правозахисних організацій.

НАУКОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ: ПРАВОВІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ, ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ, РІШЕНЬ, КОМБІНАЦІЙ, ОПЕРАЦІЙ

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

1.1. Загальні положення криміналістичної тактики

1.1.1. Предмет, поняття, завдання, джерела і засоби криміналістичної тактики

Окремі криміналісти ототожнюють поняття “криміналістична тактика” з поняттям “слідча тактика”. Однак ототожнення цих понять є не дуже слушним.

Криміналістична тактика — це розділ криміналістики, який являє собою систему положень і практичних рекомендацій з організації та планування розслідування, визначення оптимальної лінії поведінки осіб, які здійснюють розслідування, з урахуванням їх стосунків і взаємодії з іншими учасниками розслідування на основі норм і принципів кримінального процесу. Таким чином, криміналістична тактика вивчає тактику діяльності всіх учасників розслідування — слідчого, прокурора, працівників органів дізнання, судді, спеціаліста, експерта, громадських помічників, обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка та ін.

Слідча тактика — це галузь криміналістики, яка містить систему наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування розслідування і тактики виконання слідчих дій. Це поняття значно вужче, ніж перше, тому точніше визначає призначення тактики —

служити розслідуванню злочинів, що його здійснюють органи досудового слідства та дізнання.

Теоретичні основи тактики становлять: учення про закономірності поведінки осіб, залучених до орбіти кримінального процесу, виявлення у зв'язку з цим їхніх психічних якостей і розробка на цій основі прийомів збирання та дослідження доказової інформації. Тому слідчу тактику визначають як лінію поведінки слідчого при виконанні певних дій, вибір порядку їх проведення і послідовності, умов виконання, використання найдоцільніших тактичних прийомів і слідчих дій у певних ситуаціях.

Основне завдання криміналістичної тактики полягає в сприянні ефективнішої організації криміналістичної діяльності згідно з цілями розслідування.

Окремим завданням слідчої тактики є розробка найефективніших тактичних прийомів і рекомендацій на основі використання сучасних наукових даних, узагальнення слідчої та судової практики.

Науковими джерелами криміналістичної тактики є сучасні досягнення філософії, логіки, психології, науки управління, інформатики та обчислювальної техніки, теорії ігор, прийняття рішень та інших галузей знань.

Практичні джерела криміналістичної тактики — це матеріали судово-слідчої практики, звідки криміналістична тактика переймає ідеї, які потребують наукового обґрунтування. Наукові та практичні джерела криміналістичної тактики лежать в основі розробки тактичних прийомів і принципів слідчої діяльності (поведінки службових осіб) у розслідуванні злочинів.

Не менш важливим практичним джерелом криміналістичної тактики є також оперативно-розшукова практика з розкриття злочинів та діяльності органів дізнання на досудовому слідстві.

Засоби криміналістичної тактики — це власне знаряддя праці, за допомогою яких слідчий вирішує тактичні завдання розслідування злочинів. Це засоби його процесуальної, непроцесуальної та організаційної діяльності. Оскільки розслідування є процесуальною діяльністю, закон визначає засоби, якими користується слідчий, коли збирає, закріплює, досліджує та використовує в доказуванні інформацію. Згідно з законодавством до процесуальних засобів належать:

- слідчі дії;
- оперативно-розшукові заходи;
- отримання пояснень;

- витребування документів;
- призначення відомчої ревізії.

Реалізація будь-якого процесуального засобу залежить від конкретної слідчої ситуації, тому криміналістична тактика розробила прийоми більш ефективного застосування процесуальних засобів.

До непроцесуальних засобів криміналістичної тактики традиційно відносять *тактичний прийом, криміналістичну рекомендацію, тактичне рішення, тактичну операцію*¹. Вони розроблені на основі досягнень науки та узагальнення матеріалів слідчої практики і дають змогу ефективніше, з меншими витратами сил і засобів виконувати слідчі дії під час розслідування злочинів.

Тактичний прийом — це раціональний спосіб дії або доцільна лінія поведінки слідчого в процесі збирання, дослідження та використання доказової інформації. Тактичний прийом показує, в який спосіб, за допомогою яких тактичних заходів, логічних і психологічних прийомів слідчий збирає та використовує доказову інформацію.

Тактичні прийоми класифікують за різними ознаками. Зокрема, В. Колдін, ураховуючи завдання слідчої діяльності, виокремлює такі прийоми:

- пізнавальні — встановлення обставин події злочину, яку потрібно розслідувати;
- управлінські — визначення ефективності взаємодії в ході розслідування злочинів;
- організаційно-технічні — забезпечення оптимальних зовнішніх умов і необхідних організаційно-технічних заходів діяльності.

З метою вирішення тактичних завдань тактичні прийоми поділяють на такі:

- початкові (вихідні), спрямовані на виявлення, фіксацію, вилучення джерел криміналістичної інформації;
- проміжні, які застосовуються для встановлення доказових фактів або формування висновків, що забезпечують таке встановлення;
- кінцеві, спрямовані на вирішення тактичних завдань розслідування, які забезпечують прийняття процесуальних рішень, насамперед щодо предмета доказування.

¹ Докладніше непроцесуальні засоби криміналістичної тактики розглянуто у підрозд. 1.3.

Тактичні прийоми доцільно класифікувати за *логічними* підставами. Такі підстави, як гіпотеза, аналогія, аналіз і синтез, індукція та дедукція, є науковою базою пізнання злочину, що розслідується. Дані наукової організації праці (НОП) та управління, досягнення науки і техніки сприяють постійному вдосконаленню форм і методів слідчої та оперативної роботи.

Тактичні прийоми поділяють також на обов'язкові та рекомендаційні. *Обов'язкові* прийоми визначаються законом, тому їх виконання обов'язкове, і називаються вони не тактичними прийомами, а правилами. Однак з цього питання криміналісти єдиної думки не дійшли. *Рекомендаційні* прийоми розроблені криміналістичною тактикою на основі даних різних наук (логіки, психології, НОП, інформатики тощо). Доцільність застосування таких прийомів визначає слідчий, виходячи із конкретних ситуацій, що складаються. Рекомендаційні прийоми повинні відповідати принципам кримінального процесу та криміналістичної тактики. Зазначені принципи поділяють на загальні та окремі. До *загальних* принципів належать:

- законність — безумовна відповідність засобів і методів діяльності приписам закону, які забезпечують процесуальні гарантії громадянам;
- етичність — неприпустимість застосування засобів і дій, які принижують честь і гідність громадян, загрожують їхньому життю й здоров'ю;
- науковість — відповідність тактичних прийомів і рекомендацій сучасному рівню розвитку науки;
- планомірність — послідовна реалізація планових засад, які забезпечують доцільність діяльності зі збирання, дослідження та використання доказової інформації;
- взаємодія — узгодження діяльності відповідних органів та осіб, які забезпечують компетентне й ефективне застосування тактичних прийомів для досягнення реальних результатів.

Тактичний бік прийому забезпечують *окремі* принципи, а саме: оперативність, вибірковість, раптовість.

Оперативність означає своєчасність і невідкладність застосування тактичного прийому; вибірковість — найдоцільніший відбір засобів і прийомів у конкретній ситуації, які забезпечать досягнення потрібного результату; раптовість — це вибір найсприятливішого моменту для застосування тактичного прийому, що характеризується елементом несподіваності для певних учасників розслідування.

1.1.2. Слідчі дії

Слідча дія — це передбачений кримінально-процесуальним законом захід, який застосовується компетентними особами для збирання, дослідження, оцінки та використання доказової інформації. Аналогічне визначення слідчої дії як процесуального засобу діяльності слідчого зустрічаємо й у процесуалістів: слідча діяльність проводиться з метою збирання та закріплення доказів. Слідчі дії в гносеологічному та методологічному сенсах вважаються засобом (способом, методом) пізнання події злочину та осіб, які вчинили його, а також обставин провадження у справі.

Слідча дія — це процесуальна форма реалізації логічних прийомів пізнання фактів минулого та сьогодення у зв'язку з розслідуванням конкретних злочинів, тобто пізнавально-практична діяльність, в якій абстрактне мислення поєднане з практичною пізнавальною роботою, що має свою структуру (за В. Колдіним). Можлива простіша структура слідчої діяльності, коли слідчий засобами своєї діяльності впливає на об'єкт пізнання, приймає тактичне рішення та одержує на виході кінцевий результат. Остання логіко-інформаційна структура слідчої дії вважається більш доцільною.

У літературі існує кілька класифікацій слідчих дій відповідно до різних підстав. Так, залежно від об'єкта, на який спрямована пізнавальна суть слідчих дій, останні поділяють на *речові*, за допомогою яких одержують інформацію з матеріальних джерел (від речей), та *особові* дії, що пов'язані з одержанням інформації з ідеальних джерел (від людей, осіб). Звідси й докази поділяють на речові та особові. За місцем і роллю в процесі розслідування слідчі дії поділяють на *початкові*, *наступні* та *невідкладні*.

Провадження слідчої дії складається з чотирьох етапів:

- підготовка до проведення;
- власне проведення;
- фіксація ходу й результатів;
- оцінка результатів.

Підготовка до проведення: оцінюється слідча ситуація, що склалася, вибираються відповідні тактичні прийоми та технічні засоби, створюються умови для успішного проведення слідчої дії.

Власне проведення: застосовуються тактичні прийоми й технічні засоби з метою виявлення, фіксації та дослідження джерел доказової інформації.

Фіксація ходу й результатів: відображаються застосовані прийоми й засоби, а також поведінка учасників, місце, час проведення та одержані результати.

Оцінка результатів: одержані результати оцінюють з позиції вірогідності отриманої інформації, визначають їх місце і значення в системі доказів.

1.1.3. Слідчі ситуації

Слідча ситуація — це нова категорія криміналістичної тактики, яку було сформовано в 1967 р. (О. Колісниченко). Однак і досі визначення цього поняття викликає дискусію. Більшість учених слідчу ситуацію розуміють як становище, що склалося на певний момент розслідування злочину (О. Колісниченко, О. Ратінов, І. Лузгін, І. Герасимов). В. Гавло формулює слідчу ситуацію як сукупність фактичних даних, що відображають подію. Близьким до цього є визначення Л. Драпкіна, який у слідчій ситуації вбачає інформаційну модель, динамічну інформаційну систему, що містить ознаки, які мають значення в кримінальній справі. В. Шиканов та М. Селіванов вважають, що слідча ситуація — це сукупність даних, за наявності яких слідчий повинен діяти. Слідча ситуація — це обстановка, картина розслідування, яка склалася на певний момент розслідування, тобто сума значущої інформації (М. Селіванов). Нарешті, Р. Белкін визначає слідчу ситуацію як сукупність умов, в яких на певний момент здійснюється розслідування, тобто обстановка, в якій відбувається процес розслідування.

Розглянуті визначення слідчої ситуації справедливі тільки в матеріалістичному сенсі, оскільки умови, в яких здійснюється розслідування, становлять об'єктивну реальність — матеріальні та ідеальні джерела інформації. Однак такі визначення слідчої ситуації в пізнавальному (гносеологічному) аспекті некоректні і потребують удосконалення.

Слідча ситуація — це, з одного боку, об'єктивна реальність (матеріальні та ідеальні джерела), а з іншого — це пізнана суб'єктом доказування об'єктивна реальність, яка існує на певний момент. Непізнана матеріальна реальність містить потенційну інформацію щодо події злочину. Для введення її в процес доказування необхідний суб'єкт пізнання, котрий дослідить її та сформує слідчу ситуацію, яка становить пізнавальну проблему. Останню слідчий вирішує у результаті застосування тактичних рішень.

Таким чином, слідча ситуація в пізнавальному аспекті — це оцінна категорія, а в інформаційному — сукупність матеріальних та ідеальних джерел, які виникають на конкретний момент розслідування. Отже, у визначення слідчої ситуації повинен вводитися суб'єкт пізнання. З урахуванням цього ситуації класифікують за суб'єктом: *експертні, розшукові, судові, слідчі*.

Слідча ситуація — це пізнана слідчим сукупність умов, в яких на даний момент здійснюється розслідування; це інформаційна модель, яка склалася у суб'єкта доказування на основі пізнання реальних умов, за яких здійснюється розслідування.

При побудові (пізнанні) слідчої ситуації слідчий враховує такі фактори:

- інформаційного характеру стосовно події злочину;
- процесуального і тактичного характеру;
- психологічного характеру;
- організаційного характеру.

Слідчі ситуації класифікують за різними підставами, але існує думка, що найповнішу класифікацію запропонував Л. Драпкін:

- прості та складні;
- проблемні та конфліктні;
- типові та специфічні;
- закриті та відкриті;
- одноелементні та багатоелементні (комплексні);
- суворого суперництва та несуворого суперництва.

Існують також інші класифікації слідчих ситуацій, складені з урахуванням їхнього змісту і напряму розслідування (О. Баєв, В. Бахін, А. Дулов, В. Коновалова та ін.).

Викладене вище дає підстави вирізнити такі основні види слідчих ситуацій:

- сприятливі та несприятливі;
- конфліктні та безконфліктні;
- типові та специфічні (нетипові);
- початкові, проміжні, кінцеві.

Сприятлива ситуація складається за наявності достатнього обсягу інформації. Ситуація стає сприятливою, коли для її вирішення потрібно тільки забезпечити раціональну реалізацію можливостей (слідчих, оперативно-розшукових, громадських, організаційних). *Несприятлива* ситуація виникає у тому разі, якщо слідчому для її розв'язання необхідно визначити заходи впливу, прийняти тактичне

рішення та реалізувати його. Неприятлива ситуація найчастіше характеризується відсутністю достатнього обсягу інформації для її вирішення. Дії слідчого спрямовані на збирання інформації з метою її дослідження та введення до кримінального процесу.

При *конфліктній* ситуації інтереси слідчого та учасників процесу розслідування не збігаються (наприклад, обвинувачений прагне приховати сліди злочину, не нести за нього відповідальності тощо). *Безконфліктна* слідча ситуація виникає у тому разі, коли інтереси учасників розслідування збігаються.

Типова ситуація складається у тому разі, якщо при розслідуванні злочину діють загальні закономірності механізму здійснення злочину, утворення джерел доказової інформації. Для вирішення типових ситуацій застосовують заздалегідь розроблені програми діяльності слідчого, дізнавача. *Специфічна* слідча ситуація складається за характерним збігом обставин, які потребують вибору нетипових засобів і тактичних прийомів вирішення.

Початкові слідчі ситуації виникають на стадії порушення кримінальної справи та на початковому етапі її розслідування. *Проміжні* ситуації характерні для подальшого етапу розслідування (робочого етапу), вони можуть бути різних видів. *Кінцеві* ситуації складаються при завершенні розслідування, оцінці його результатів. Вони визначають, як завершилося розслідування та які проблеми виникли у зв'язку з цим. Вирішення кінцевих ситуацій передбачає таку діяльність слідчого, яка завершує процес розслідування.

Для розв'язання слідчої ситуації слідчий приймає тактичне рішення: вибирає засоби й методи виявлення, фіксації, дослідження та використання джерел доказової інформації у розслідуванні. Спочатку це уявна діяльність з оцінки ситуації, яка склалася, а в подальшому — це формування уявної інформаційної моделі, побудова слідчих версій, планування, вирішення слідчої ситуації і, врешті-решт, практична діяльність, тобто реалізація тактичного рішення.

Таким чином, прийняття слідчим тактичного рішення — це діяльність, яка включає:

- оцінку ситуації;
- створення уявної інформаційної моделі;
- виокремлення проблеми та побудову версій;
- планування діяльності щодо розв'язання ситуації;
- практичну діяльність щодо реалізації тактичного рішення.

Тактичні рішення поділяють на *процесуальні* і *непроцесуальні*. До *процесуальних* належать рішення про порушення кримінальної справи, відмову у порушенні справи, обрання виду необхідних слідчих дій, обрання заходу процесуального примусу, зокрема запобіжного заходу тощо. *Непроцесуальні* тактичні рішення — це прийоми й засоби реалізації процесуальних рішень, тому вони повинні відповідати принципам кримінально-процесуального законодавства. Вибір найраціональніших засобів і тактичних прийомів пов'язаний із ризиком, тому необхідна достатня інформаційна база. Отже, *тактичне рішення* — це *вольовий акт слідчого, який полягає у визначенні мети, а також засобів і способів її досягнення*. З огляду на це будь-яке тактичне рішення має відповідати низці вимог: *законності, етичності, обґрунтованості, своєчасності, реальності виконання*.

Тактична операція являє собою сукупність слідчих, оперативних та інших дій, які плануються слідчим для вирішення слідчої ситуації під час розслідування злочину. Отже, *слідчі дії, оперативні та організаційні заходи* є складовими елементами тактичної операції. Тактична операція є засобом розслідування, вона завершує процес ситуаційного розслідування, який включає ситуацію, тактичне рішення та тактичну операцію.

Процес розслідування — це пізнавальна діяльність слідчого з приводу події злочину. Будь-яка ситуація, що виникає на конкретний момент розслідування, ставить перед слідчим пізнавальне завдання, для вирішення якого він приймає тактичне рішення, яке практично реалізовує в тактичній операції.

Здійснена тактична операція формує нову ситуацію, для розв'язання якої слідчий знову приймає тактичне рішення і реалізує його під час тактичної операції, і так доти, доки не буде завершено розслідування.

Процес здійснення тактичних операцій повинен відповідати певним принципам. А. Дулов пропонує такі принципи:

- індивідуальність при розробці та здійсненні тактичної операції, при вирішенні кожної слідчої ситуації, яка складається;
- обов'язковість попереднього криміналістичного аналізу злочину;
- використання даних наукової організації праці;
- динамічність здійснення тактичних операцій;
- поєднання колегіальності та одноособовості при здійсненні тактичної операції;

- обов'язкове дотримання етичних норм;
- завершення тактичної операції процесуальною фіксацією її здійснення та результату.

Види окремих тактичних операцій:

- тактична операція “збирання інформації”;
- тактичні операції групи “пошук”;
- тактичні операції групи “фіксація”.

Здійснення тактичної операції складається з таких елементів: *визначення мети операції; прийняття рішення про здійснення операції; розробка моделі та планування тактичних операцій; безпосередня організація сил і засобів здійснення операції.*

Розроблення моделі й планування тактичної операції (наприклад, збирання інформації) здійснюється із дотриманням таких умов:

- оперативність при одержанні інформації;
- конспіративність збирання інформації;
- постійна перевірка достовірності та надійності інформації;
- забезпечення збирання інформації з використанням найменшої кількості технічних засобів і тактичних прийомів;
- обов'язковий синтез усіх фактів і відомостей щодо них в єдиній системі інформації про об'єкти, процеси, явища.

Поняття *“тактична комбінація”* було запозичено з теорії оперативно-розшукової діяльності. Цим терміном визначають сукупність слідчих дій та оперативних заходів для реалізації одного з тактичних прийомів. Л. Драпкін та А. Дулов вважають, що поняття “тактична комбінація” несе інше смислове навантаження, яке відрізняється від поняття “тактична операція”. Тому комбінація як складний задум, система прийомів для досягнення будь-якої мети відрізняється від тактичної операції, хоча Р. Белкін і В. Колдін ототожнюють ці поняття.

Вважатимемо, що рацію мають Л. Драпкін та Д. Дулов, які зазначають, що тактична операція за змістом та завданнями не дорівнює тактичній комбінації, перша за обсягом ширша за другу. Слідчий здійснює тактичні операції, які поєднують слідчі дії, оперативні та організаційні заходи для вирішення слідчих ситуацій, тобто операція включає як процесуальні, так і непроцесуальні засоби досягнення мети розслідування. *Тактична комбінація — це поєднання організаційних та оперативно-розшукових заходів, тобто непроцесуальних засобів, для досягнення певної мети і вирішення здебільшого завдань розкриття та розслідування злочинів за допомогою оперативно-розшукових засобів.*

1.2. Організація і планування розслідування

1.2.1. *Поняття і зміст організації розслідування*

Повнота, всебічність та об'єктивність розслідування злочинів значною мірою залежать від чіткої організації і планування процесу розслідування кримінальної справи — одного із загальних принципів методики розслідування.

Організація розслідування є ширшим поняттям, ніж його планування. Організувати будь-яку діяльність, у тому числі і розслідування кримінальної справи, означає належним чином підготувати її, налагодити, визначити засоби і методи, упорядкувати та спланувати.

Організація розслідування включає такі дії:

- розробка погодженого плану застосування сил і засобів місцевих правоохоронних органів (слідчого апарату, міліції, прокуратури) на випадок небезпечних, надзвичайних пригод. У цьому плані передбачається формування слідчих груп, бригад, технічних засобів тощо;
- розробка спільно зі слідчим плану реалізації заходів у справах, порушених за оперативними матеріалами;
- налагодження належної взаємодії слідчого з оперативними працівниками, експертами, громадськістю, які залучаються до розслідування (розкриття) злочину;
- забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою (СОГ), бригадою;
- чіткий розподіл обов'язків між членами СОГ;
- проведення регулярних оперативних нарад СОГ з метою обговорення результатів і визначення наступних завдань розслідування;
- налагодження систематичного обміну інформацією;
- планування роботи слідчого з урахуванням усіх справ, які є у нього в провадженні;
- забезпечення СОГ технічними засобами;
- забезпечення чіткого виконання плану розслідування;
- відбір необхідного нормативного матеріалу і забезпечення нерозголошення даних досудового слідства;
- забезпечення діяльності членів СОГ за умов дотримання наукової організації праці та управління.

Комплекс організаційних заходів у кримінальній справі має бути ретельно визначеним, конкретним і деталізованим. Дотримання цих

вимог набуває особливого значення при розслідуванні складних і багатоепізодних справ слідчою групою або бригадою, коли чіткий розподіл функцій між членами групи або бригади є важливою передумовою забезпечення ефективного та швидкого розслідування.

Організація розслідування повинна базуватися на сучасних досягненнях у галузі наукової організації праці.

1.2.2. Планування розслідування: поняття, завдання, види і принципи

Планування та організація розслідування хоча й тісно пов'язані між собою, але різняться за змістом і функціями. Планування розслідування полягає не тільки у складанні плану розслідування, це — частина великої проблеми розкриття злочинів. Тому воно застосовується в слідчій, оперативно-розшуковій, експертній діяльності.

Планування являє собою організаційний і творчий аспекти складної розумової праці слідчого, яка здійснюється з першого моменту розслідування і до його завершення (С. Голунський).

Під плануванням розслідування розуміють визначення шляхів розкриття злочинів, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (В. Коновалова).

До завдань планування розслідування належать:

- визначення найраціональніших шляхів розкриття злочинів;
- забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності розслідування;
- забезпечення застосування засобів, прийомів і методів криміналістики з урахуванням особливостей кожної конкретної кримінальної справи;
- забезпечення найефективніших форм взаємодії між слідчими, експертними та оперативно-розшуковими підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних справ;
- забезпечення досягнення мети розслідування з мінімальними витратами людських і матеріальних ресурсів, а також економне використання робочого часу слідчого.

Існує кілька рівнів планування: планування роботи слідчого (календарний план), планування розслідування в конкретній кримінальній справі, планування проведення певної слідчої дії, планування здійснення тактичної операції, тактичного прийому; планування початкового, наступного та заключного етапів розслідування.

Кожен рівень планування включає чотири основні стадії:

- 1) визначення загального напрямку дій, формування мети, побудова версій і формулювання логічних висновків;
- 2) виділення обставин, які необхідно встановити;
- 3) визначення засобів, за допомогою яких буде встановлено обставини вчиненого злочину; прийняття тактичних рішень;
- 4) визначення виконавців і термінів виконання.

Планування розслідування в кримінальній справі необхідно відрізнити від планування окремої слідчої дії, тактичного прийому, тактичної комбінації, тактичної операції.

Планування розслідування злочину складається з такого:

- визначення завдань розслідування з урахуванням особливостей конкретного вчиненого злочину;
- побудови (висування) слідчих версій;
- аналізу версії та визначення обставин (питань), які потрібно встановити;
- визначення слідчих дій, оперативних засобів та інших перевірних і профілактичних заходів, необхідних для встановлення запланованих обставин;
- вибору конкретних виконавців і термінів виконання.

Планування окремої слідчої дії включає таке:

- визначення мети слідчої дії (перелік обставин, які потрібно встановити, та питань, на які необхідно отримати відповіді);
- встановлення (вибір) конкретних ресурсів — інформаційних, психологічних, технічних, що є у слідчого, та визначення їх співвідношення з конкретною метою, якої необхідно досягти;
- безпосередня розробка організаційно-тактичного змісту слідчої дії із визначенням послідовності застосування тактичних прийомів, тактичних операцій.

Плани можуть бути *письмовими* та *усними*. Випадки усного (уявного) планування можуть мати місце в основному на початковій стадії розслідування, при виявленні ознак злочину та порушенні кримінальної справи. У такій ситуації слідчий, базуючись на висунутих версіях, як правило, типових, складає приблизний план розслідування з провадження необхідних невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. І вже після їх повного або часткового виконання приступає до складання письмового плану, який повинен відображати всі висунуті ним у справі версії, обставини та питання, що підлягають встановленню у кожній з них, слідчі дії та оперативно-

розшукові заходи, необхідні для здійснення перевірки версій, строки та послідовність їх виконання.

До *загальних елементів* плану розслідування в кримінальній справі належать: висунуті у справі версії; обставини, які необхідно встановити; слідчі дії, оперативно-розшукові та організаційні заходи; вказівки щодо конкретних виконавців і термінів виконання; матеріали, які потрібно використати.

Більш компактним і раціонально побудованим виглядає план розслідування, в якому версія виноситься у заголовок плану. Таким чином, у плані перелічено усі версії та розроблено кожен з них окремо.

Додатково до основного плану нерідко складають різні допоміжні документи з метою систематизації зібраних матеріалів у кримінальній справі:

- “особові рахунки” — картки, до яких заносять усі епізоди злочину, здійснені обвинуваченими у справі;
- щотижневі і щомісячні таблиці, де у горизонтальних рядках перелічують обвинувачених, а у вертикальних стовпцях — епізоди;
- графічне зображення отриманих у кримінальній справі даних (схеми структури злочинної групи, зв'язків членів злочинної групи та співучасників, послідовності вчинення злочинних дій тощо);
- графік мережевого планування проведення слідчих та інших дій у справі.

Для розслідування багатоепізодних і складних кримінальних справ практикують створення бригади слідчих, яку очолює досвідчений керівник слідчого підрозділу або слідчий в особливо важливих справах Генеральної прокуратури України. Аварії на транспорті, шахтах, розкрадання державного майна у великих обсягах, як правило, розслідуються бригадою слідчих. Бригаді підпорядковують оперативні підрозділи, засоби зв'язку, криміналістичної та оперативної техніки, а також групи фахівців. Керівник групи (бригади) складає *загальний план розслідування*, де детально розробляється кожна версія, епізод. На оперативній нараді план обговорюють, до нього вносять корективи і кожний член групи отримує завдання (наприклад, обробка однієї з версій, встановлення певного епізоду, проведення слідчої дії). Слідчий згідно з одержаним завданням складає власний *індивідуальний план* його виконання (наприклад, затримати особливо небезпечного злочинця, провести обшуки, виїмки, відтворення обстановки та об-

ставин події тощо) та погоджує його з керівником групи (бригади). Керівник групи регулярно проводить оперативні наради, на яких заслуховуються результати розслідування, а члени групи одержують нові завдання.

Планування окремої слідчої дії здійснюється у зв'язку і в ході реалізації плану розслідування в кримінальній справі. Окремі слідчі дії не потребують складання письмового плану, особливо для досвідченого слідчого. Однак, незважаючи на це, слідчий робить нотатки, визначає основні питання, обставини, які необхідно з'ясувати під час слідчої дії. Суттєве значення для отримання ефективних результатів має попереднє планування проведення допиту.

У складних кримінальних справах, особливо в конфліктних ситуаціях, слідчі дії потрібно планувати (наприклад, при здійсненні огляду місця події на великій території, групових обшуках, затриманні небезпечних злочинців, допитах обвинувачених, які не визнають своєї вини або відмовляються свідчити, допитах свідків, що дають неправдиві свідчення). Планувати необхідно також окремі тактичні операції, якщо вони здійснюються за складних умов.

До *основних принципів планування належать*: індивідуальність, динамічність, реальність і конкретність.

Індивідуальність планування передбачає, що слідчий при складанні плану розслідування у справі повинен обов'язково враховувати особливості та специфічність кожного вчиненого злочину. Як не існує у природі двох абсолютно однакових за своїми ознаками та особливостями явищ, так не може бути двох абсолютно однакових злочинів. Кожний злочин як специфічне явище дійсності характеризується сукупністю неповторних та індивідуальних особливостей, які притаманні саме йому, і тому слідчий повинен враховувати це при плануванні розслідування у справі.

Динамічність планування розслідування передбачає необхідність врахувати закономірності розвитку слідчих версій. Цей принцип зобов'язує слідчого своєчасно вносити до плану розслідування необхідні доповнення та зміни, які зумовлюються зміною слідчої ситуації.

Реальність планування розслідування передбачає обґрунтованість і реальність версій, що їх висунув у розслідуваній справі слідчий. Реальність планування не може бути забезпечена, якщо висунуті версії є необґрунтованими і відірваними від життя або є лише наслідком нічим не підтверженої фантазії слідчого. Перевірка таких хибних версій може призвести лише до необґрунтованих витрат часу та сил,

втрати доказів, зволікання у розслідуванні справи. До аналогічного результату може також призвести планування таких заходів для перевірки версій, які практично не можуть бути виконані.

Принцип *конкретності планування* передбачає, що будь-який план розслідування кримінальної справи у цілому та окремої слідчої дії має бути конкретним. Це означає, що мета та завдання розслідування, перелік встановлюваних обставин, перелік необхідних заходів, строків і виконавців повинні бути чіткими та конкретними. У плані неприпустимі загальні та неконкретні формулювання та завдання, такі, як “встановити винність підозрюваного”, “дати завдання органам міліції”, “з’ясувати обставини вчинення злочину”. Необхідно конкретно вказати, які саме обставини певної справи і за допомогою яких саме засобів підлягають встановленню, виконання якого саме завдання потрібно доручити органам дізнання і кому саме, якими мають бути строки виконання тощо.

1.3. Тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції¹

1.3.1. Поняття і класифікація тактичних прийомів

Поняття тактичного прийому є одним з основних понять криміналістичної тактики. **Тактичний прийом** — це найбільш раціональний та ефективний засіб дії або найраціональніша лінія поведінки особи, яка здійснює процесуальні дії.

У багатьох працях поняття тактичного прийому по суті ототожнюється з методами практичної діяльності, напрацьованими у сфері криміналістичної тактики. Так, до тактичних прийомів включають висунення версій, планування та інші методи організації розслідування, щоправда, це не є засобом дії і не є лінією поведінки слідчого.

Поява в криміналістиці взагалі та в криміналістичній тактиці зокрема низки нових понять (організаційно-тактичні заходи, тактичні комбінації, тактичне рішення тощо) дає змогу з урахуванням цього уточнити поняття тактичного прийому. Як метод діяльності, висунення версій значною мірою пов’язане з розробленням і прийняттям тактичних рішень. Методи планування, взаємодії слідчих з органами дізнання та громадськістю, які належать до таких прийомів, за своєю суттю є методами здійснення організаційно-тактичних заходів.

¹ Підрозділ підготовлено спільно з В. Перкіним і С. Цветковим.

Таким чином, з урахуванням уточнюючих обставин, поняття тактичного прийому слід визначити як найефективніший засіб дії особи, котра виконує слідчу дію.

Ефективність тактичного прийому визначається не тільки ступенем досягнення мети, поставленої перед слідчим, який виконує цю слідчу дію, а й додержанням вимог кримінально-процесуальних норм, норм етичних, збереженням здоров'я громадян, які беруть участь у виконанні слідчих дій, нерозголошенням таємниці слідства та джерел оперативно-розшукової інформації. У зв'язку з цим у криміналістиці широко вивчалися питання допустимості тактичних прийомів. Серед критеріїв допустимості тактичних прийомів вирізняють такі:

- законність;
- вибірковість впливу (тактичний прийом повинен давати позитивний ефект тільки стосовно особи, яка приховує правду, і бути нейтральним щодо незацікавлених осіб);
- етичність (не повинен: принижувати честь і гідність учасників розслідування; впливати на позицію невинного, призводити до визнання ним неіснуючої вини; виправдовувати саме вчинення злочину і занижувати його громадську небезпеку; зумовлювати обмову невинних або звинувачення винних у більшій мірі, ніж це відповідає дійсності та їхній вині; ґрунтуватися на необізнаності обвинуваченого або інших осіб з питань кримінального права та процесу; спричиняти розвиток в обвинуваченого або інших осіб низьких спонукань і почуттів, давання ними неправдивих свідчень, здійснення інших аморальних вчинків; принижувати авторитет правоохоронних органів);
- доцільність застосування відповідно до характеру слідчої ситуації (тактичні прийоми, застосування яких без урахування конкретної слідчої ситуації може викликати пошкодження доказів, розголошення таємниці слідства тощо);
- науковість відповідно до криміналістичних рекомендацій (самостійне “конструювання” слідчим тактичних прийомів може призвести при їх застосуванні до непередбачених наслідків і в кінцевому результаті завдати шкоди);
- погодженість застосування тактичних прийомів (її відсутність у разі спільної роботи в кримінальній справі кількох слідчих може завдати шкоди як процесу збирання та використання доказів, так і оперативно-розшуковій діяльності).

У криміналістиці є різні класифікації тактичних прийомів. Вони ґрунтуються на ступені складності тактичних прийомів і положеннях, привнесених із різних галузей знань (логіки, психології, наукової організації праці). З погляду криміналістичних наукових досліджень ці класифікації безперечно корисні, але для формування практичних рекомендацій криміналістичної тактики вагомніше значення має класифікація тактичних прийомів за видами слідчих дій. Навіть подібні тактичні прийоми під час виконання різних видів слідчих дій набувають помітної специфіки.

У криміналістичній практиці залишається не вивченим належно мірою питання про значення начальників слідчих підрозділів і керівників органів внутрішніх справ у виконанні слідчих дій, хоча в багатьох випадках їхня участь відчутно впливає на характер проведення слідчих дій і на застосування при цьому тактичних прийомів. У багатьох випадках участь названих керівників у виконанні слідчих дій, особливо під час огляду місця пригоди, приписують нормативні акти МВС України.

Відповідно до ст. 114¹ КПК України начальник слідчого відділення (відділу, управління, його заступники) має право брати участь у виконанні попереднього розслідування, це визначає можливість його участі й у слідчих діях, виконуваних слідчими. При цьому він може суттєво впливати на характер застосування слідчим тактичних прийомів, а саме:

- давати вказівки про застосування тих чи інших тактичних прийомів (здебільшого вони мають характер методичних рекомендацій);
- особисто застосовувати тактичні прийоми, наприклад, прийом встановлення психологічного контакту з обвинуваченим, підозрюваним, свідком, потерпілим. Це особливо необхідно у разі виникнення конфліктної ситуації (застосування тактичного прийому психологічного впливу безпосередньо керівником слідчого підрозділу в більшості випадків сприяє його становищу “рефері”) між слідчим та іншими учасниками процесу, тим більше, що керівник має право розглядати скарги, які надходять на дії слідчих. Начальник органу внутрішніх справ є згідно із законом і нормативними актами МВС України начальником органу дізнання, тому має право (а в окремих випадках і зобов’язаний) брати участь у виконанні слідчих дій працівниками органів дізнання або особисто виконувати слідчі дії.

У такому разі на ньому лежить уся повнота відповідальності за характер застосування тактичних прийомів, їх відповідність критеріям допустимості.

Присутність начальника органу внутрішніх справ під час виконання слідчим окремих слідчих дій пов'язана з поданням йому допомоги із застосування тих чи інших тактичних заходів (виділення для цього сил співробітників і техніко-криміналістичних засобів, організація охорони місця проведення слідчої дії — огляду, відтворення обстановки і обставин події, обшуку тощо). Начальник органу внутрішніх справ не має права давати слідчому обов'язкові вказівки про застосування тих чи інших тактичних заходів (наприклад, під час огляду місця події), але він може рекомендувати ті чи інші з них із урахуванням особистого досвіду, знання оперативної обстановки. В окремих випадках втручання начальника в застосування слідчим тактичних заходів є не тільки можливим, а й необхідним, зокрема:

- при застосуванні слідчим тактичних заходів в умовах, коли вони можуть створити небезпеку для життя та здоров'я громадян, а також небезпеку пошкодження або знищення державного, спільного, особистого майна (наприклад, експеримент, пов'язаний з відтворенням обставин суспільно небезпечної події, що завдала такої шкоди);
- при застосуванні слідчим заходів, пов'язаних з небезпекою розголошення джерел оперативно-розшукової інформації.

Обізнаність начальника органу внутрішніх справ з оперативною обстановкою, контингентом осіб, здатних вчинити злочин, стосунками і зв'язками між ними, наявність своєрідного “авторитету” серед осіб, які ведуть антигромадський спосіб життя, робить в окремих випадках доцільною його участь у допиті підозрюваних, який виконує слідчий. Уже навіть його участь у допиті за цих умов може позитивно вплинути на результативність застосування тактичних прийомів.

1.3.2. Поняття і види тактичних комбінацій

Вимоги до дотримання критеріїв допустимості тактичних заходів відчутно зростають у тих випадках, коли виникає необхідність комплексного використання їх під час виконання слідчої дії. Комплекс тактичних прийомів отримав у криміналістиці назву “тактична комбінація”.

Тактична комбінація — це певне поєднання тактичних прийомів, рекомендацій, які мають на меті вирішення конкретного завдання

розслідування та зумовлені цією слідчою ситуацією. Р. Белкін у це визначення включив також і поєднання слідчих дій. Однак, як це буде детально розглянуто далі, таке поєднання слід розглядати в рамках абсолютно іншого поняття “тактичні операції”. Поєднання тактичних прийомів — тактична комбінація — можливе тільки в рамках однієї слідчої дії.

Поняття тактичної комбінації неминуче приводить до висновку про наявність комбінованих слідчих дій. Поєднання тактичних прийомів та інших елементів різних слідчих дій не тільки суперечило б рекомендаціям криміналістичної тактики, а й прямо порушувало б норми кримінального процесуального закону. У зв'язку з тим, що тактичні комбінації здійснюються з метою вирішення конкретного тактичного завдання, вони повинні охоплюватись одним тактичним рішенням. Тактичні комбінації можна класифікувати за такими ознаками:

- видами слідчих дій, у рамках яких здійснюють тактичні комбінації;
- тактичними завданнями, які вирішуються під час їхнього здійснення;
- змістом тактичної комбінації.

Класифікація тактичних комбінацій за змістом потребує детальнішого розгляду. Тут необхідно виокремити такі основні типи тактичних комбінацій:

1. *Тактичні комбінації, спрямовані на забезпечення повноти виявлення та закріплення слідів.* Безперечна послідовність дій слідчого на місці пригоди, спрямована на те, щоб, по-перше, забезпечити повноту вивчення обставин, виявлення та закріплення слідів, предметів і, по-друге, попередити ненавмисне їх пошкодження під час проведення слідчих дій, дає можливість стверджувати, що в цьому разі має місце не просто набір рекомендованих криміналістичною тактикою прийомів огляду місця події, а їх комплекс, тобто тактична комбінація. Такого роду тактичні комбінації можуть також мати місце під час проведення обшуку, відтворення обстановки і обставин події.

Основним змістом тактичної комбінації при виконанні цих слідчих дій є комплекс тактичних прийомів огляду, описування, вимірювання, закріплення слідів і предметів, виявлених під час їх проведення. Тактичні прийоми в рамках таких комбінацій поєднуються з техніко-криміналістичними прийомами використання техніко-криміналістичних засобів. Також можуть застосовуватись і прийоми, які немож-

ливо в повній мірі віднести до прийомів криміналістичної тактики, наприклад, використання службово-розшукового собаки. Порушення послідовності застосування різних елементів тактичної комбінації виключає можливість використання окремих із них. Наприклад, запропонування обвинуваченому показати спосіб подолання перешкоди на шляху до місця вчинення злочину під час проведення відповідної слідчої дії унеможливує подальший пошук тут мікрооб'єктів, які міг залишити злочинець під час вчинення злочину.

2. Тактичні комбінації, пов'язані із забезпеченням необхідних для проведення слідчої дії обставин. Тут потрібно виокремити:

- тактичні комбінації, націлені на відтворення такої обстановки, коли потерпілий чи свідок може пригадати окремі обставини, час, місце, зовнішність злочинця. Нехтування таким аспектом проведення слідчих дій може знизити повноту свідчень. Адже проведення впізнання без застосування комплексу тактичних прийомів, які дають змогу тому, хто впізнає, краще сприйняти обставину проведення слідчої дії, зовнішність, обличчя пред'явленого для впізнання, може взагалі призвести до негативного наслідку, який ускладнюється тим, що проведення такої слідчої дії вдруге взагалі неможливе;
- тактичні комбінації, покликані усувати або нейтралізувати негативні наслідки суперечливої ситуації, яка може виявити небажання свідка чи потерпілого давати правдиві свідчення або спробу обвинуваченого (підозрюваного) чинити на цих осіб психологічний тиск (шантаж, залякування тощо) під час упізнання чи очної ставки;
- тактичні комбінації, спрямовані на попередження можливих спроб обвинуваченого (підозрюваного) втекти під час проведення окремої слідчої дії або вчинити напад на слідчого або інших осіб, які беруть участь у виконанні слідчої дії.

3. Тактичні комбінації як засіб психологічного впливу слідчого на обвинуваченого (підозрюваного), котрий перешкоджає встановленню істини в справі. У цьому типі тактичних комбінацій можна вирізнити комбінації, пов'язані з неприхованим психологічним впливом слідчого на обвинуваченого в рамках, установлених кримінально-процесуальним законом, етичними нормами, а також тактичні комбінації, спрямовані на формування в обвинуваченого неправильного уявлення про інформацію, яку має слідчий, про зібрані в справі докази, але без застосування при цьому обману ("слідчих хитрощів").

До цього типу тактичних комбінацій можна застосувати ті самі вимоги допустимості, які сформульовані щодо окремих тактичних прийомів.

При такому впливі слідчого на обвинуваченого (підозрюваного) в комплексі можуть застосовуватися прийоми, пов'язані з роз'ясненням йому значення сприяння слідству та встановленню істини, “використання легенди”, несподіваність, раптовість та інші прийоми, використовувані в конфліктних ситуаціях з гострим суперництвом. В окремих випадках застосування тактичних прийомів сприяє використанню технічних засобів (відтворення відеозапису, кінофотозйомки, магнітного запису).

За підозрою у вчиненні убивства громадянина К. Іванова з метою заволодіння його мисливською рушницею, яка дорого коштує, був затриманий неповнолітній С. Бондарчук. Оперативні працівники отримали інформацію про те, що останній не має наміру давати правдиві свідчення про вчинене ним убивство. Слідчий провів відтворення обставинки й обставин події, балістичну експертизу, за допомогою якої було встановлено, що постріл було виконано впритул і можливість випадкового пострілу, на чому наполягав С. Бондарчук, виключена. Усі слідчі дії та весь хід проведення експертизи були записані на відеоплівку. Під час повторного допиту був використаний комплекс тактичних прийомів, спрямованих на зміну позиції С. Бондарчука. Наочність процесу вивчення доказів його вини, відображена у відеозапису, вплинула на останнього і він дав правдиві свідчення, показав місце схову рушниці, викраденої в убитого, де її і було знайдено.

Окремі, виділені в криміналістичній тактиці тактичні прийоми через їхній складний комплексний характер правильніше було б віднести до тактичних комбінацій. Так, прийом “допущення легенди” обумовлює, що слідчий, зафіксувавши свідомо брехливі свідчення обвинуваченого, тільки після цього пред'являє йому свої переконливі докази, які і примушують обвинуваченого говорити правду. Зафіксувавши нові свідчення, слідчий пред'являє нові додаткові докази, руйнуючи тим самим брехню обвинуваченого, підводячи його до давання зрештою правдивих свідчень. Цей процес пов'язаний з використанням інших тактичних прийомів, у зв'язку з чим повинен бути віднесений до категорії тактичних комбінацій.

У криміналістиці широко дискутується питання про допустимість застосування тактичних прийомів з метою формування умов для створення в обвинуваченого помилкових уявлень про ті чи інші об-

ставини справи, мету слідчого та його дії у процесі розслідування. Формування таких уявлень або сприяє даванню правдивих свідчень, або спонукає до виконання якихось дій, що допомагають збиранню доказів, виявленню слідів, предметів, цінностей.

М. Тюкавін був притягнутий як обвинувачений за крадіжку верхнього одягу працівників проектної організації у м. Вінниця. Слідчому було відомо, що протягом двох років у місті в різних організаціях було вчинено ще 36 таких же крадіжок, які залишилися не розкритими. М. Тюкавін категорично заперечував свою причетність до них, розуміючи, що слідчий не має достатніх доказів його вини. Перед наступним допитом М. Тюкавіна в кабінеті слідчого було покладено купу речей, накритих рядниною, з-під якої було видно окремі речі верхнього одягу, які нагадували ті, що були вкрадені. З'явившись на допит, М. Тюкавін відразу звернув увагу на це, збентежився, розхвилювався. Слідчий, не звертаючи уваги на речі, почав запитувати М. Тюкавіна, чим він займався протягом останніх двох років, де працював, на які кошти жив, ніде не працюючи. Використав й інші прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту. Зрештою застосування комплексу тактичних прийомів сприяло тому, що М. Тюкавін дав свідчення про вчинення ним понад 50 крадіжок і розповів, де він збував крадені речі.

У структурі тактичних комбінацій необхідно розглядати не тільки тактичні прийоми, їхні відповідні поєднання та послідовність. Для вирішення тактичного завдання інколи особливе значення має також вибір часу проведення слідчої дії, пов'язування її з певними організаційно-тактичними заходами (імітація обставин, викриття перешкод, забезпечення зберігання речових доказів). У структурі тактичної комбінації має значення також спостереження за моторними реакціями тих чи інших осіб (під час обшуку, допиту, впізнання, очної ставки), які можуть бути наслідком застосування тих чи інших тактичних прийомів, виявом ознак хвилювання при наближенні до місця схову під час обшуку, при пред'явленні доказів під час допиту тощо.

У процесі здійснення тактичної комбінації в рамках окремих слідчих дій може бути використана інформація, яку було одержано внаслідок оперативно-розшукових заходів. Але форми використання такої інформації обов'язково повинні бути узгоджені з оперативним працівником. У таких випадках бажана його участь у виконанні слідчої дії.

Можливість і необхідність залучення працівників дізнання до здійснення тактичних комбінацій за участю слідчого визначаються ч. 3

ст. 4 КПК України, відповідно до якої органи дізнання зобов'язані інформувати слідчого про результати оперативно-розшукових заходів, і ч. 3 ст. 104 КПК України, яка вимагає від органів дізнання подавати допомогу слідчому при виконанні окремих слідчих дій. Це дає змогу виокремити спільну участь слідчого та працівника дізнання в здійсненні тактичних комбінацій як особливу форму їх взаємовідносин у процесі розслідування.

У працівників органів внутрішніх справ є значний досвід успішного здійснення тактичних комбінацій під час виконання окремих слідчих дій. Однак не завжди він достатньою мірою вивчається, узагальнюється та використовується для підвищення кваліфікації слідчих і працівників дізнання.

Знання основних типів тактичних комбінацій, уміння їх здійснювати є необхідною складовою процесу підвищення загальної кваліфікації працівників, неодмінною умовою їхньої роботи з розкриття злочинів. Цим зумовлена необхідність передбачити у системі професійної підготовки слідчих не тільки вивчення загальних рекомендацій щодо проведення окремих слідчих дій, а й відпрацювання практичних навичок організації та здійснення тактичних комбінацій.

Тактичне рішення щодо проведення тактичних комбінацій може прийматись як за участю прокурора, керівника слідчого підрозділу, так і за участю оперативних працівників і керівників органів внутрішніх справ.

1.3.3. Поняття, елементи й основні засади здійснення тактичних операцій

Починаючи з кінця 70-х років ХХ ст. у криміналістиці велику увагу приділяють вивченню проблеми тактичних операцій. І хоча цей термін набув неабиякого поширення, сьогодні для його визначення використовують поняття “складна тактична комбінація” та “тактичний комплекс”. Аналіз існуючих визначень тактичних операцій дає змогу сформулювати узагальнене поняття цієї криміналістичної категорії.

Тактична операція — це комплекс слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на досягнення конкретної мети під час розслідування злочинів.

На відміну від тактичної комбінації як комплексу тактичних прийомів у рамках однієї слідчої дії, тактична операція може охопити кілька взаємопов'язаних слідчих дій та інших заходів.

Тактична операція складається винятково зі слідчих дій і повинна включати в себе такі елементи:

- слідчі дії;
- оперативно-розшукові заходи;
- перевірні дії відповідно до ст. 97 КПК України;
- організаційно-технічні засоби;
- документальна ревізія;
- заходи щодо використання засобів масової інформації та допомоги громадськості;
- заходи виховного впливу слідчого на осіб, залучених у коло кримінального судочинства, передбачені нормативними актами МВС України;
- заходи в рамках охорони громадського порядку, здійснені у зв'язку з іншими заходами тактичної операції.

Безумовно, до всіх елементів тактичної операції пред'являються ті самі критерії допустимості, що й до кожного з них окремо. Найважливішими при цьому є критерії дотримання законності, науковості, економичності тощо.

Необхідною умовою розгляду тактичної операції як єдиного цілого, як комплексу є виявлення внутрісистемних зв'язків цього утворення. Системний аналіз тактичної операції дає змогу виявити в ній такі види зв'язків:

- за метою тактичної операції (всі заходи в кінцевому результаті повинні бути спрямовані на її досягнення);
- за змістом особистої методики доказування.

Зрештою, будь-яка тактична операція спрямована на побудову певної системи доказування за такими ознаками:

- послідовністю здійснення тих чи інших заходів;
- часом і місцем її проведення;
- єдиним змістом тактичної операції, навіть якщо її окремі елементи виконують різні посадові особи, які узгодили основні параметри спільної діяльності;
- відображенням змісту окремих дій в єдиному погодженому плані;
- організацією роботи співробітників, залучених до здійснення тактичної операції: забезпечення всіх різноманітних видів зв'язків усередині тактичної операції за умови необхідної організації взаємодій слідчого з працівниками інших служб органів внутрішніх справ.

Комплекс тактичних операцій відтворюється на базі єдності всіх зазначених зв'язків, а не лише на основі тільки одного з них. Але визначальним для цього поняття є зв'язок з метою здійснення тактичної операції. Не випадково в більшості праць з цієї проблеми поняття мети включено до визначення тактичної операції.

Метою тактичної операції є вирішення окремого тактичного завдання. Однак порівнювати поняття мети тактичної операції та тактичного завдання, на вирішення якого спрямоване її проведення, не можна, оскільки тактичне завдання може бути вирішене у результаті здійснення кількох тактичних операцій і комбінацій.

Аналіз проведення тактичних операцій, по-перше, є основним для їх виокремлення з усієї маси різнопланових заходів, які здійснюються у межах розслідування кримінальної справи, а, по-друге, дає можливість розробити тактичні операції, визначивши спочатку тактичне завдання, яке потрібно вирішити, потім конкретну мету, що її необхідно досягнути під час вирішення тактичного завдання, після чого намітити комплекс заходів для досягнення кожної з них окремо.

Конкретна мета тактичних операцій на кожному етапі розслідування визначається необхідністю слідчої ситуації. Зміна останньої змінює й актуальну для певного часу мету розслідування, а разом з нею і характер виконаних тактичних операцій.

У м. Львів наприкінці дня з приміщення дитячого садка було викрадено сумку виховательки Н. Курило. Коли вона прийшла до міліції з заявою, у коридорі зустріла чоловіка, якого напередодні вчинення крадіжки бачила на території дитячого садка. При затриманні він назвав своє прізвище — О. Олійник і пояснив, що до органів внутрішніх справ прийшов відмітитися у зв'язку з тим, що після відбуття покарання перебуває під адміністративним наглядом. Під час допиту О. Олійник категорично заперечував не тільки факт вчинення ним крадіжки речей Н. Курило, а й сам факт перебування його в той день на території дитячого садка. Обшук на його квартирі нічого не дав.

На допиті мати затриманого заявила, що її син справді в той день прийшов додому ввечері і приніс з собою кілька пляшок вина, але речей у нього не було. Слідча ситуація на цьому етапі розслідування була вкрай складною: жодних доказів вини О. Олійника в результаті першочергових слідчих дій не було одержано; сам О. Олійник, який був тричі засуджений за крадіжки, категорично заперечував свою вину. Оскільки пошук інших доказів і встановлення місцезнаходжен-

ня крадених речей забрали б багато часу, а на цьому етапі вже було необхідно вирішувати питання про можливість тримання О. Олійника в ізоляторі тимчасового тримання (ІТТ), виникла необхідність у здійсненні тактичної операції, спрямованої на зміну позиції, яку зайняв підозрюваний. При опитуванні Н. Курило було з'ясовано, що, крім неї, О. Олійника на території дитячого садка бачили й інші працівники, батьки дітей, а також чоловік потерпілої. Останній навіть стверджував, що в руках у О. Олійника була сумка, схожа на сумку його дружини. Очевидці ретельно описали зовнішність чоловіка, якого вони бачили, і запевнили, що можуть його впізнати. Після цього їм послідовно був пред'явлений для впізнання О. Олійник. Після кожного впізнання з ним проводилася очна ставка. Незважаючи на те, що у свідченнях очевидців підтверджувався тільки факт перебування О. Олійника на території дитячого садка, а не факт вчинення крадіжки, після другого впізнання та очної ставки О. Олійник заявив, що він визнає свою вину у вчиненні злочину.

З цього моменту ситуація змінилася на краще для слідчого, що потребувало термінового здійснення нової тактичної операції, спрямованої на встановлення факту вчинення О. Олійником крадіжки речей Н. Курило. Після визнання факту вчинення крадіжки О. Олійника ретельно допитали про всі обставини злочину. Він вказав місце схову крадених речей і сумки, які були вилучені і впізнані потерпілою. Отже, факт вчинення О. Олійником крадіжки речей був об'єктивно підтверджений. Одночасно з основним тактичним завданням — встановленням вини О. Олійника у вчиненні злочину — було частково вирішене і додаткове — відшкодування збитків, заподіяних злочинцем.

Під час розслідування кримінальної справи за фактом загибелі мотоцикліста внаслідок наїзду вантажного автомобіля його водій і двоє очевидців показали, що о 1-й годині 30 хвилин ночі мотоцикліст раптово повернув, внаслідок чого і сталося зіткнення. Зі слів очевидців, вони бачили зіткнення тоді, коли поверталися з занять в автошколі. На обличчі одного з них були свіжі подряпини. Під час допиту всіх очевидців у їхніх свідченнях було виявлено незначні протиріччя. Однак цього було достатньо для обвинувачення зазначених осіб у неправдивих свідченнях. У результаті запиту до автошколи слідчий одержав дані про те, що заняття там закінчуються набагато раніше того часу, коли сталася дорожньо-транспортна пригода. За місцем проживання свідків були встановлені та допитані особи, які

бачили “свідків”, коли ті їхали разом із потерпілим у напрямку місця пригоди. Все це було використано на наступних допитах усіх зазначених осіб, при цьому вони були ізольовані один від одного і не мали можливості спілкуватися між собою. Зрештою всі троє дали правдиві свідчення про те, що зіткнення сталося через те, що мотоцикл і вантажний автомобіль вночі рухалися без габаритних вогнів, внаслідок чого з вини водія автомобіля і сталося зіткнення.

У побудові цієї тактичної операції, спрямованої на отримання від ряду осіб, у тому числі підозрюваного, правдивих свідчень, особливе значення мають організаційно-технічні заходи:

- запит до автошколи про час закінчення занять;
- відокремлення підозрюваного і свідків під час допитів та після їх закінчення.

У ході розслідування крадіжки з квартири, вчиненої вдень, було встановлено, що замок сторонніми предметами не відкривали; сліди злому відсутні. Було висунуто версію, що при вчиненні злочину використано ключ, який викрадено з кишені пальта сина потерпілих у шкільному гардеробі. Основним у проведенні тактичної операції щодо встановлення осіб, причетних до вчинення крадіжки, був оперативно-тактичний захід — вивчення класних журналів з метою виявлення учнів школи, відсутніх на уроках під час вчинення злочину.

Особливого значення організаційно-технічні заходи набувають при здійсненні тактичних операцій, спрямованих на встановлення доповнюючих епізодів злочинної діяльності обвинуваченого та співучасників у вчиненні злочинів.

Вчинення злочину є здебільшого лише одним із виявів діяльності стійкої злочинної групи. Кримінальні справи з різних епізодів злочинної діяльності можуть перебувати у різних слідчих органів внутрішніх справ або слідчих різних органів. У цій ситуації ключового значення набувають такі організаційно-технічні заходи слідчого, як вивчення та аналіз матеріалів і кримінальних справ, що належать до припинених і таких, що перебувають в архівах судів. Дія, яка може виконуватися щодо припинених кримінальних справ, є одним з основних напрямів діяльності слідчого з розкриття злочинів минулих років, що сприяє отриманню повніших відомостей про особу злочинців. Під час роботи слідчого над розслідуванням злочинів ці заходи є основною частиною його діяльності за схемою “від особи — до злочину та вчиненого”.

Іншим важливим організаційно-технічним заходом із встановлення додаткових епізодів злочинних дій обвинувачених у межах здійснення тактичних операцій є використання криміналістичних обліків, особливо за способом вчинення злочину, які дають змогу у багатьох випадках відразу визначити коло злочинної діяльності обвинувачених. Безумовно, що використання результатів перевірки за криміналістичними обліками пов'язане з виконанням комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів у межах тактичної операції.

Використання обліків за способом вчинення злочину та вивчення матеріалів кримінальних справ допомагають одержати додаткову інформацію в умовах, коли не встановлено особу злочинця, який вчинив злочин.

Так, за фактами вчинення крадіжок з ощадних кас на території Кіровоградської області було порушено кримінальні справи. Розслідування, яке тривало кілька місяців, не дало жодних результатів. Пошук за способом вчинення злочину (розпилювання металевого ящика алмазним диском) дав змогу визначити коло "слідової картини" злочинної діяльності та певну професійну підготовку злочинця. Під час здійснення оперативно-розшукових заходів був установлений слюсар К. Хорлов. У подальшому за допомогою комплексу слідчих дій та оперативних заходів вдалося зібрати всі докази і довести факт вчинення К. Хорловим зазначених злочинів.

Не менше значення в побудові тактичних операцій мають оперативно-розшукові заходи. Розробка слідчим тактичного рішення, яке передбачає виконання комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, зовсім не означає, що слідчий повинен встановлювати їх зміст, тим більше безпосередньо брати участь в їхньому здійсненні. У тактичному рішенні слідчого оперативно-розшукові заходи фігурують у формі доручення органам дізнання, наданого на підставі ст. 114 КПК України. Коло таких доручень достатньо визначене:

- перевірка причетності конкретної особи до вчинення злочину;
- встановлення потерпілих або очевидців вчинення злочину;
- встановлення знайомих (рідних) конкретної особи;
- встановлення місця перебування предметів або можливого місця продажу краденого;
- встановлення конкретної особи за неповними даними;
- розшук і затримання обвинуваченого.

Разом з тим слідчі повинні знати правові основи оперативно-розшукової роботи, оскільки згідно з законом і нормативними актами

МВС України вони можуть бути ознайомлені з деякими свідченнями, одержаними оперативно-розшуковим шляхом.

Крім цього, в ряді випадків слідчий під час допиту обвинуваченого, підозрюваного, а інколи і свідків може виявити дані, які можуть зацікавити з точки зору оперативно-розшукової діяльності, та внести доповнення до тих чи інших заходів. Це особливо важливо в межах здійснення тактичної операції. В окремих типових слідчих ситуаціях тільки поєднання слідчих дій та оперативно-розшукових заходів може дати необхідний позитивний результат. Наведемо кілька прикладів такого поєднання.

Слідча ситуація: крадені предмети злочинці заховали у знайомих або родичів. Достатніх підстав для проведення обшуку немає.

Можливі кілька варіантів **тактичної операції**.

Варіант 1

1. Виклик на допит зацікавлених осіб.
2. Здійснення організаційно-технічних заходів, спрямованих на дезінформацію злочинців (запис у настільному календарі в слідчого: обшук у таких-то, тоді-то; слідчий сприяє тому, щоб допитуваний мав можливість прочитати цей запис; друга ситуація — “випадкова” розмова з одним із співробітників та ін.).
3. Проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення моменту, коли речі або предмети переноситимуть в інше місце.
4. Затримання осіб під час переховування речей.
5. Вилучення речей та їхній огляд.
6. негайний допит затриманих.

Варіант 2

1. Обшук на квартирі обвинуваченого (підозрюваного) — явно безрезультатний.
2. Оперативно-розшукові заходи щодо встановлення часу, коли речі повернуть до квартири обвинуваченого, якого заспокоїв факт проведення безрезультатного обшуку.
3. Повторний обшук.
4. негайний допит осіб, в яких були виявлені речі чи інші предмети.

Безумовно, в зазначеній слідчій ситуації можливі й інші тактичні операції. Особливо ретельно потрібно відпрацьовувати тактичні операції на початковому етапі розслідування кримінальної справи, порушеної на підставі матеріалів оперативно-розшукової діяльності. Ос-

новний їхній зміст має визначатися спільно слідчим та оперативним працівником ще до порушення кримінальної справи. Тут особливого значення набувають такі чинники, як час, послідовність здійснення заходів, їх одночасність і раптовість, якщо це необхідно. Найчастіше така слідча ситуація виникає в справах про злочини, які зареєстровані за лінією ДСБЕЗ.

Плануючи тактичні операції за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, слідчий безумовно повинен урахувувати рекомендації оперативних працівників, спрямовані на недопущення розголошення джерела оперативно-розшукової інформації та забезпечення таємниці слідства. В окремих випадках можуть розроблятися спеціальні тактичні операції, які дезорієнтують злочинців. Ще в період підготовки тактичної операції необхідно визначити першочергові заходи, здійснення яких неможливо відкласти на подальший період розслідування. Насамперед це затримання злочинця на місці злочину, його допит, проведення обшуку, накладення арешту на майно, вилучення бухгалтерських та інших документів, проведення інвентаризації цінностей, продукції тощо. Зволікання при здійсненні цих заходів робить їх безрезультатними.

У комплексі тактичних операцій доцільніше розглянути й інші елементи. Так, в окремих випадках необхідність у здійсненні тактичної операції виникає раптово, ще до порушення кримінальної справи. У такому разі певні функції слідчих дій у межах тактичної операції, установлених КПК України, замінюють перевірочними діями, наприклад опитуванням. У межах тактичної операції у зв'язку з іншими заходами можуть здійснюватися також і заходи, пов'язані з залученням до розслідування громадськості для подання допомоги у виявленні тих чи інших предметів на місцевості, для встановлення місцезнаходження злочинця чи іншої особи (використання засобів масової інформації), для збільшення кількості свідків у справі. У межах тактичних операцій слідчі та оперативні працівники недостатньо передбачають використання сил, засобів і методів охорони громадського порядку. Разом з тим зміст цих заходів може охоплюватися тактичним рішенням, прийнятим у справі, яке передбачає: посилення нарядів у місцях можливого перебування злочинців; залучення додаткових сил для перекриття можливих місць збуту краденого; орієнтування громадян, працівників державних і громадських організацій на можливість появи розшукуваних або на можливу спробу вчинення ними злочину.

Віднести такі заходи до заходів тактичної операції можна на підставі того, що вони базуються на аналізі слідчої ситуації, зібраних доказів, які в кінцевому результаті спрямовані на вирішення конкретного тактичного завдання. Більшість важливих заходів такого характеру практичні працівники органів внутрішніх справ недооцінюють і не використовують у достатній мірі для розкриття злочинів.

Так, частина практичних працівників вважає, що для встановлення особи злочинця, який переховується, та його затримання насамперед необхідно виготовити та розповсюдити суб'єктивні портрети (“фотороботи”). Оскільки це потребує значного часу (не менше доби), то злочинці встигнуть переховатися, особливо у великому місті. У таких випадках найдоцільнішим є рішення про формування пошукових груп із включенням до їх складу потерпілих (якщо це можливо) або очевидців вчинення злочину.

У тих випадках, коли в місті зафіксовано кілька аналогічних злочинів, доцільно залучати потерпілих та очевидців (за їхньої згоди) за іншими епізодами злочинів. Це дасть змогу сформувати ще кілька пошукових груп, у складі яких будуть люди, котрі безпосередньо бачили злочинців. У випадках, коли передбачається вчинення нових злочинів, доцільно вести облік очевидців з фіксацією їхніх вихідних даних, аби можна було якнайшвидше залучити їх до роботи в складі пошукових груп.

У криміналістичній літературі практично відсутні рекомендації з питань планування здійснення тактичних операцій, хоча воно може бути новим видом планування разом з таким, наприклад, як планування окремих слідчих дій і розслідування загалом.

У практиці роботи слідчих органів внутрішніх справ використовуються типові плани, а саме: проведення тактичних операцій з розшуку зниклих злочинців, із встановлення особи невідомого (який скоїв злочин) тощо.

Успіх здійснення тактичних операцій у багатьох випадках залежить від правильної організації роботи осіб, залучених до вирішення того чи іншого тактичного завдання. Неузгодженість у їхніх діях може призвести до погіршення слідчої ситуації, а інколи й до тяжких наслідків. Тому проведення тактичних операцій слід віднести до найскладніших форм взаємодії слідчих органів внутрішніх справ з працівниками інших служб. Ось чому важливо, щоб тактичні операції виконувалися членами однієї, постійно діючої слідчо-оперативної групи, особливо в тих випадках, коли в складі тактичної операції значне місце займають оперативно-розшукові заходи.

Більшості вимог до здійснення тактичних операцій (одночасність, несподіваність тощо) неможливо дотриматися без попереднього розрахунку сил і засобів, які повинні бути виділені для їх проведення. Без урахування цього факту криміналістичні рекомендації будуть недійсними. Не випадково в працях з теорії тактичних операцій організації їх проведення приділено велику увагу.

У процесі організаційного забезпечення тактичних операцій важливо враховувати, що для проведення певних слідчих дій потрібно виділити додатково кілька оперативних працівників (для обшуку та затримання злочинця). Проведення окремих інших слідчих дій також є доцільним при взаємодії слідчого з оперативними працівниками (впізнання, відтворення обстановки і обставин події, очна ставка в умовах конфлікту між її учасниками). Потрібно передбачити й різку зміну слідчої ситуації (одержання свідчень про співучасників, нові епізоди злочину, місцезнаходження крадених речей і коштовностей тощо) та відповідно відреагувати на це. Для цього слід виділити резерв працівників. Швидкість реагування на ті чи інші зміни слідчої ситуації, можливість швидшого та ефективнішого використання одержаної доказової інформації залежать також від єдиного центру управління виконанням тактичної операції (в останні роки в органах внутрішніх справ для цієї мети створюють так звані координаційні центри), наявності стійких зв'язків між усіма учасниками. Організувати тактичні операції, необхідно враховувати, що окремі заходи (обшук) можуть бути доручені працівнику дізнання, а інші повинен виконувати виключно слідчий (допит підозрюваного).

Особливу увагу необхідно приділяти забезпеченню раптовості та збереженню таємниці слідства. Незважаючи на те, що сама тактична операція може здійснюватися за участю багатьох працівників органів внутрішніх справ і прокуратури, в розробці тактики її проведення повинно брати участь лише обмежене коло осіб. Для інших, залучених до участі в здійсненні тактичної операції, повинен готуватися комплект необхідних документів. Так, при проведенні інструктажу перед обшуком старшому групи, яка виїжджає для цього, особливо якщо керівник недостатньо ознайомлений з матеріалами, за якими порушено кримінальну справу, доцільно надати такий комплект документів:

- завдання на проведення обшуку, де необхідно зазначити особу, в якій здійснюється обшук, її адресу, припущення, де ці предмети можуть бути;
- схему обшукуваного приміщення, садиби;

- постанову на проведення обшуку;
- бланки протоколу обшуку (з копіювальним папером), а також бланки інших слідчих дій.

Під час інструктажу необхідно детально визначити дії кожного члена групи у разі:

- виявлення цінностей;
- телефонного дзвінка;
- появи в приміщенні сторонніх осіб;
- визнання своєї вини в тих чи інших формах тощо.

Необхідно також обговорити з членами групи методи проникнення до обшукуваного приміщення.

Продумана, добре організована, матеріально і технічно забезпечена тактична операція дає змогу в значно коротший строк і з меншими витратами забезпечити вирішення завдань кримінального судочинства. Оволодіння навичками розробки, здійснення та організації тактичних операцій є необхідною складовою загальної професійної підготовки не тільки слідчого та оперативного працівника, а й керівників слідчих і оперативних підрозділів органів внутрішніх справ і прокуратури.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аверьянова Т. Е., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криминалистика. — Москва, 2000. — 990 с.
2. *Андреев И. С., Грамович Г. И., Порубов Н. И.* Криминалистика. — Минск, 1997.
3. *Андросюк В. Г.* Психологія слідчої діяльності. — К.: УАВС, 1994. — 106 с.
4. *Акулов А. П., Лукьянчиков Е. Д., Старушкевич А. В.* Информационные свойства человека и их использование в работе органов внутренних дел. — К.: НАВСУ, 2000. — 44 с.
5. *Бахин В. П., Карпов Н. С.* Преступная деятельность как объект криминалистического изучения. — К., 1999.
6. *Бахин В. П.* Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. — К., 1991.
7. *Бахин В. П., Биленчук П. Д., Кузьмичев В. С.* Криминалистические приемы и средства разрешения следственных ситуаций. — К., 1991.

8. *Бахин В. П., Карпов Н. С.* Некоторые аспекты изучения практики борьбы с преступностью (данные исследований за 1980–2002 гг.). — К.: Основа, 2002. — 458 с.
9. *Бахин В. П., Карпов Н. С., Цимбал П. В.* Преступная деятельность: понятие, характеристика, принципы изучения. — К.: АДПС Украины, 2001. — 274 с.
10. *Бахин В. П., Кузьмичев В. С., Лукьянчиков Е. Д.* Тактика использования внезапности в раскрытии преступлений органами внутренних дел. — К., 1990.
11. *Бахін В. П., Біленчук П. Д., Зубань М. А.* Алгоритми вирішення слідчих ситуацій. — К., 1995.
12. *Бахін В. П., Весельський В. К.* Тактика допиту. — К., 1997.
13. *Бахін В. П., Весельський В. К., Маліков Т. С.* Поліцейський допит в США. — К., 1997.
14. *Біленчук П. Д., Лукьянова О. Н.* Комплекс методик для исследования индивидуальных особенностей и текущего состояния человека, находящегося в особых жизненных условиях. — К., 1989.
15. *Біленчук П. Д., Лукьянова О. Н.* Компьютерная психофизиологическая диагностика личности. — К., 1988.
16. *Біленчук П. Д.* Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого. — К., 1999. — 352 с.
17. *Біленчук П. Д.* Криміналістичне дослідження обвинувачуваного. — К.: УАВС, 1995. — 128 с.
18. *Біленчук П. Д., Крегул Ю. І., Курко М. Н., Стахівський С. М.* Кримінальний процес України: зразки процесуальних документів. — К., 1996. — 352 с.
19. *Біленчук П. Д., Курко М. Н., Стахівський С. М.* Процесуальні акти попереднього розслідування. — К.: МВС України, 1995. — 320 с.
20. *Біленчук П. Д., Курко М. Н., Стахівський С. М.* Проведення судових експертиз. — К., 1995. — 64 с.
21. *Біленчук П. Д., Курко М. Н., Стахівський С. М.* Судові експертизи в цивільному, арбітражному і кримінальному процесі. — К.: В8В, 1995. — 50 с.
22. *Біленчук П. Д., Перкін В. І.* Тактичні прийоми, тактичні комбінації та тактичні операції в розслідуванні злочинів. — К., 1996.
23. *Біленчук П. Д., Гель А. П.* Основи криміналістичної тактики. — Вінниця, 2001.
24. *Весельський В. К.* Сучасні проблеми допиту. — К.: НАВСУ, 1999. — 126 с.

25. *Гончаренко В. Г.* Науково-технічні засоби в роботі слідчого. — К.: КДУ, 1972.
26. *Гончаренко В. Г., Бергер В. Е.* Криминалистика и криминалисты. — К., 1989.
27. *Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві. — К.: УАВС, 1994.
28. *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики. — СПб., 1908.
29. *Джигя М. В.* Проблеми законності та діяльності при забезпеченні правового статусу обвинуваченого під час розслідування злочинів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002.
30. *Зеленецький В. С.* Общая теория борьбы с преступностью. — Харьков: Основы, 1994. — Кн. 1. Концептуальные основы. — 320 с.
31. *Зорин Г. А.* Руководство по тактике допроса. — М.: Юрлитинформ, 2001. — 320 с.
32. *Иценко А. В.* Методологічні проблеми криміналістики. — К., 1997.
33. *Иценко А. В., Шевченко А. С.* Криміналістичне забезпечення розшуку безвісти відсутніх осіб. — К.: РВВ МВС України, 2005. — 146 с.
34. *Иценко А. В., Кобець М. В.* Засоби і методи виявлення вибухових речовин та пристроїв у боротьбі з тероризмом. — К.: НАВСУ, 2005. — 144 с.
35. *Кириченко А. А., Басай В. Д., Щитников А. М.* Основы юридической одорологии: Монография. — Минск: Плай, 2001. — 768 с.
36. *Клименко Н. И.* Криминалистика как наука. — К., 1997.
37. *Клименко Н. И., Биленчук П. Д.* Логико-математические и кибернетические методы в криминалистике. — К., 1986.
38. *Коновалова В. Е., Сербулов А. М.* Тактика допроса при расследовании преступлений. — К.: МВД УССР, 1978. — 112 с.
39. *Коновалова В. Е., Шепетько В. Ю.* Обыск: тактика и психология. — Харьков: Гриф, 1997.
40. *Коновалова В. О.* Проблеми логіки і психології у слідчій практиці. — Х., 1965.
41. *Коновалова В. Е.* Организационные и психологические основы деятельности следователя. — К.: РИО МВД УССР, 1973. — 122 с.
42. *Коновалова В. Е., Сербулов А. М.* Следственная тактика: принципы и функции. — К.: РИО МВД УССР, 1983. — 132 с.
43. *Коновалова В. Е.* Правовая психология: Учеб. пособие. — Харьков: Основа, 1990. — 198 с.

44. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции: Учеб. пособие. — Харьков: Гриф, 1997. — 256 с.
45. Коновалова В. Е. Правовая психология. — Харьков, 1996. — 184 с.
46. Коновалова В. Е. Проблемы логики и психологии в следственной тактике. — К., 1970. — 163 с.
47. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. — К.: Выща шк., 1990. — 106 с.
48. Крикунов А. Е., Маевский А. Ф. Тактика и психологические основы предъявления лица для опознания. — К., 1977.
49. Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Право, 1997. — 254 с.
50. Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 1998. — 418 с.
51. Криміналістика. Підручник / За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 2001. — 544 с.
52. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів / За ред. В. Ю. Шепітька. — Х., 1998. — 376 с.
53. Кузьмичев В. С. Теория и практика следственной деятельности. — К.: НВТ, 1997. — 246 с.
54. Лисиченко В. К., Литовский В. В. Исправленному верить. — К., 1980.
55. Лисиченко В. К. Использование данных естественных и технических наук в следственной и судебной практике. — К., 1979.
56. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения. — К., 1993.
57. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. — К.: УАВД, 1993.
58. Лукашевич В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий. — К.: КВШ МВД СССР, 1989. — 89 с.
59. Михайленко О. Р. Складання процесуальних актів з кримінальних справ (теорія, методика, зразки документів). — К., 1992. — 216 с.
60. Молдаван В. В., Молдаван В. А. Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 240 с.

61. *Николаев О. О.* Проблеми забезпечення процесуальних прав та законних інтересів обвинуваченого на досудовому слідстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К.: 2001. — 21 с.
62. *Осмотр места происшествия при расследовании отдельных видов преступлений: Учеб. пособие / Под ред. Н. И. Клименко.* — К., 2001. — 172 с.
63. *Порубов Н. И.* Допрос в советском уголовном судопроизводстве. — Минск: Выш. шк., 1973. — 368 с.
64. *Салтевский М. В., Щербаковский М. Г., Губанов В. А.* Осмотр компьютерных средств на месте происшествия. — Харьков, 1999.
65. *Сегай М. Я., Стринжа В. К.* Судебная экспертиза материальных следов отображений (проблемы методологии). — К., 1997.
66. *Сегай М. Я.* Методология судебной идентификации. — К., 1970.
67. *Сегай М. Я.* Современные возможности судебных экспертиз в свете достижений науки и техники. — К., 1987.
68. *Современные проблемы судебной фотоскопической экспертизы / Под ред. В. С. Зеленецкого, М. В. Салтевского.* — Харьков, 1999.
69. *Стратегія і тактика боротьби з організованою злочинністю та корупцією.* — К.: МНДЦзПБОЗ, 1999. — 32 с.
70. *Строков І. В.* Правові та моральні засади застосування криміналістичних засобів: Монографія. — К.: НАВСУ, 2003. — 325 с.
71. *Тертишник В. М.* Кримінально-процесуальне право України. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 576 с.
72. *Тертишник В. М., Слинко С. В.* Теория доказательств. — Харьков: Арсис, 1998. — 256 с.
73. *Ухаль А. М., Шеремет А. П.* Експертно-криміналістична служба: структура та діяльність: Навч. посіб. — Ужгород, 2000.
74. *Шепітько В. Ю.* Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. — Харьков: Оригинал, 1995. — 200 с.
75. *Шепітько В. Ю.* Тактика допиту. — Х.: УЮА, 1992.
76. *Шепітько В. Ю.* Тактика огляду місця події. — Х.: УДЮА, 1994.
77. *Шепітько В. Ю.* Російсько-український словник з криміналістики. — К., 2001.
78. *Шепітько В. Ю.* Теорія криміналістичної тактики. — Х.: Гриф, 2002.

ПРАВОВІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ І ТАКТИЧНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

2.1. Тактика огляду місця події

2.1.1. Поняття, завдання і принципи огляду місця події

Відповідно до ст. 190 КПК України розрізняють такі види слідчого огляду:

- огляд місцевості;
- огляд приміщення;
- огляд предметів;
- огляд документів.

Статтею 192 КПК України передбачено також огляд трупа, а ст. 193 КПК України регламентовано проведення огляду тіла живої людини.

Огляд місця події — один із видів слідчого огляду. Цю слідчу дію виконують з метою виявлення слідів злочину, з'ясування механізму вчинення злочину, обстановки його здійснення, інших обставин, які мають значення в справі, що розслідується.

Місце події — це широке поняття, яке може охоплювати місце приготування до злочину, місце безпосереднього вчинення злочину, місце виявлення слідів і знарядь злочину та місце їх приховання.

Суть огляду полягає в безпосередньому сприйманні слідчим обстановки місця події, вивченні та дослідженні матеріальних джерел доказової інформації. Слідчий повинен особисто переконатися в наявності матеріальних джерел, в їхніх ознаках і властивостях, зафіксованих у протоколі огляду.

Завдання огляду місця події:

- виявлення слідів злочину;
- встановлення обстановки події, механізму вчинення злочину, напряму розслідування та розробки загальних версій стосовно події злочину та його учасників;
- одержання вихідної інформації для організації пошуку злочинця і виконання першочергових невідкладних слідчих дій.

Огляд місця події може бути первинним (основним), повторним і додатковим. *Первинний огляд* здійснюється безпосередньо після отримання інформації про вчинений злочин, при цьому в обстановці місця пригоди наявні незмінені сліди злочину та злочинця. Результати такого огляду є найефективнішими. *Повторний огляд* здійснюється у тому разі, коли виникає сумнів у повноті та достовірності первинного огляду з різноманітних причин (несприятливі погодні умови, недостатня кваліфікація або ретельність слідчого тощо). При здійсненні повторного огляду досліджують усю територію місця події. У ряді випадків повторний огляд дає можливість заповнити прогалини у результатах первинного огляду. Але необхідно мати на увазі, що на момент здійснення повторного огляду обстановка місця події може зазнати істотних змін, внаслідок чого окремі докази можуть бути втраченими. *Додатковий огляд* здійснюється у тому разі, коли під час розслідування виникає необхідність оглянути певний об'єкт або ділянку місця події, які або взагалі не було оглянуто під час первинного огляду, або було оглянуто недостатньо ретельно. В таких випадках огляду підлягає не все місце події, а тільки окремі його об'єкти або ділянки.

Здійснення огляду місця події передбачає його підпорядкування певним принципам, до яких належать такі:

- *єдине керівництво оглядом.* Слідчому, який оглядає місце події, підпорядковуються всі інші учасники (слідчі, працівники органів дізнання, спеціалісти та інші особи). Якщо справа дуже складна, керівництво оглядом може взяти на себе прокурор, начальник слідчого відділу або прокурор-криміналіст. Керівник огляду відповідає за його проведення, повне та об'єктивне дослідження обстановки, фіксацію перебігу та результатів огляду;
- *своєчасність огляду.* З оглядом не зволікають і проводять його відразу після повідомлення про подію. Це невідкладна й початкова слідча дія. Огляд здійснюють у будь-який час доби, а за несприятливих умов можливе його перенесення та продовження в денний час;
- *планованість огляду* — це суворе дотримання криміналістичних рекомендацій щодо застосування тактичних та організаційних прийомів огляду (визначення межі, вихідної точки, послідовності дослідження території, які докази шукати тощо);
- *об'єктивність, всебічність і повнота огляду.* Всі ділянки, об'єкти, які так чи інакше пов'язані з механізмом події й несуть будь-яку інформацію, потрібно виявити, зафіксувати, до-

слідити. Джерела інформації невидимих слідів вилучають відповідно до механізму злочину та згідно з відображенням ними доказової інформації (наприклад, слід запаху, мікрочастинок нашарування);

- *застосування науково-технічних засобів і суворе дотримання криміналістичних правил поводження з матеріальними джерелами доказової інформації.*

2.1.2. Етапи огляду місця події

Учасниками огляду місця події є слідчий, співробітники карного розшуку, експерти, дільничні інспектори, відповідні спеціалісти, обвинувачений, підозрюваний, потерпілий, свідки. Огляд здійснюють у присутності понятих. Таким чином, в огляді беруть участь безпосередні виконавці та особи, що повинні бути присутніми. Функціональні обов'язки в них різні.

Огляд місця події складається з кількох етапів: підготовчого; робочого — безпосередній огляд; заключного.

Підготовчий етап включає діяльність слідчого:

- до виїзду на місце події;
- на місці події.

До виїзду на місце події слідчий зобов'язаний виконати такі підготовчі дії:

- одержати вичерпну інформацію про подію, визначити, чи організовано охорону місця події, чи надано невідкладну медичну допомогу потерпілому, чи вжито заходів щодо ліквідації шкідливих наслідків;
- дати вказівки про вжиття зазначених вище заходів, якщо цього не зроблено;
- визначити склад та викликати членів СОГ;
- підготувати необхідні технічні засоби для забезпечення виїзду на місце пригоди та здійснення огляду (зв'язок, транспорт, технічні комплекти);
- запросити та забезпечити участь необхідних учасників у проведенні огляду: понятих, громадських помічників, потерпілих, свідків та інших.

Після прибуття на місце події слідчий зобов'язаний:

- переконатися, що вжито заходів з охорони місця події, подання допомоги потерпілим, ліквідації наслідків події;

- за необхідності вжити додаткових заходів з охорони місця події та ліквідації шкідливих наслідків злочину.

На цьому етапі слідчий у разі необхідності проводить коротке опитування свідків і потерпілих, дає завдання оперативним працівникам щодо встановлення можливих потерпілих і свідків події, усуває сторонніх з місця події, визначає функції кожного з учасників огляду і роз'яснює їм їхні права та обов'язки.

Робочий етап — безпосередній огляд місця події — починається з орієнтовного або загального огляду, під час якого слідчий ознайомлюється з обстановкою місця події, визначає межі огляду, висуває версії стосовно події. На базі отриманих відомостей слідчий формує завдання оперативним працівникам (застосування службово-розшукувочої собаки, організація пошуку злочинця за гарячими слідами, збирання інформації, виявлення свідків), складає план детального огляду, вибирає методи й засоби дослідження обстановки місця пригоди, здійснює орієнтовну та оглядову зйомку місця події. Детальний огляд передбачає глибоке і всебічне дослідження місця події, об'єктів з метою виявлення слідів злочину. Під час загального огляду слідчий досліджує об'єкти в статичному стані, а при детальному — може переміщувати предмети з метою дослідження, спочатку зафіксувавши їх на місці виявлення. Під час детального огляду здійснюється вилучення матеріальних джерел (слідів), їх упакування, фіксація.

Заключний етап — фіксація результатів огляду місця події — полягає в узагальненні й аналізі зібраної інформації, вирішенні повністю або частково завдання та мети огляду. Визначається, які об'єкти обстановки доцільно оглянути додатково, які об'єкти ще необхідно вилучити. Слідчий може вважати огляд завершеним, якщо на всі питання, що впливають з події злочину, одержано певну інформацію (встановлено механізм, спосіб вчинення, виявлено ознаки злочинця тощо).

Під час загальної та детальної стадій огляду слідчий занотовує отриману інформацію, а після завершення огляду складає протокол огляду. Якщо огляд складний, то протокол готують під час робочої стадії. Досить часто слідчий доручає писати протокол одному з членів СОГ, а сам диктує результати дослідження обстановки місця події. Така процедура є більш економною та доцільною. Паралельно результати дослідження місця події можна записати на магнітофон.

На заключному етапі складають плани місця події (орієнтовні, оглядові, детальні), схеми та інші додатки до протоколу огляду місця події.

2.1.3. *Огляд як метод дослідження матеріальних джерел інформації*

Огляд — це не тільки слідча дія, а й криміналістичний метод дослідження, який використовують як у зв'язку з оглядом місця події, так і під час інших слідчих дій, наприклад, при обшуку, вилученні, впізнанні тощо. Суть огляду як методу не можна ототожнювати із слідчим оглядом, у ході якого виконують оглядові дії (безпосереднє чуттєве сприйняття і дослідження об'єкта) та застосовують інші методи (наприклад, вимірювальні, фотографічні, методи моделювання тощо).

Метод огляду як тактичний пізнавальний прийом має ознаки самостійного методу, методу дослідження та характеризується:

- безпосереднім сприйняттям;
- органолептичним та інструментальним дослідженнями;
- аналітичною діяльністю.

Методи здійснення огляду класифікують за різними підставами:

- за послідовністю здійснення та глибиною дослідження — на *загальний і детальний*;
- за характером дослідження умовно поділяють на *статичний і динамічний*;
- за обсягом дослідження — на *вибірковий (суб'єктивний) і суцільний (об'єктивний)*;
- за напрямком руху під час огляду — на *ексцентричний, концентричний, фронтальний, секторний, вузловий*.

Загальний огляд здійснює слідчий з метою ознайомлення з обстановкою на місці події, отримання уявлення щодо характеру події, яка мала місце. На підставі оцінки обстановки місця події визначають межі території, що підлягає огляду, порядок руху учасників огляду, методи дослідження окремих елементів та обстановки. У процесі загального огляду визначають план подальшого детального огляду окремих ділянок або об'єктів. *Детальний огляд* передбачає ретельне вивчення обстановки загалом та кожного об'єкта на місці пригоди окремо.

Статичним методом певний предмет або об'єкти обстановки місця події досліджують у статичі (стані спокою) без їх переміщення у просторі. Всю обстановку та об'єкти місця події оглядають і досліджують у тому вигляді, в якому вони були виявлені, без будь-якого переміщення або змін. *Динамічний метод* передбачає дослідження в динаміці, тобто

об'єкт можна переміщувати, брати в руки, оглядати з усіх боків, описувати, моделювати, вимірювати. Але впливати на предмет та змінювати його не можна. Під час динамічного огляду з дотриманням прийомів криміналістичної техніки вилучають сліди та інші речові докази, які до цього були зафіксовані у незмінному вигляді

При *вибірковому (суб'єктивному) огляді* досліджують обстановку тільки в місцях розташування слідів злочину, визначених відповідно до механізму його вчинення. *Суцільний (об'єктивний) огляд* — це скрупульозне дослідження всієї території місця події, при якому не залишають поза увагою жоден об'єкт.

Ексцентричний метод огляду пропонує досліджувати місце події, рухаючись за спіраллю, що розгортається від центра до периферії. Цей метод доцільно застосовувати при огляді місця події, яка має свій центр, наприклад, місцезнаходження трупа, місце зіткнення автомобілів при ДТП тощо. Огляд центра події є передумовою для цілеспрямованого виявлення інших слідів, пов'язаних з діями злочинця на місці події. Наприклад, при виявленні трупа із слідами застосування вогнепальної зброї необхідно шукати стріляні гільзи або інші сліди застосування вогнепальної зброї, саму зброю. *Концентричний метод* — це дослідження місця події за спіраллю, що згортається від периферії до центра. Цей метод найдоцільніше використовувати у тому разі, коли немає чітко визначеного центра місця події і проведення огляду пов'язано з виявленням слідів підходу та відходу злочинця з місця пригоди або виявленням інших слідів і речових доказів. *Фронтальний метод* огляду передбачає дослідження об'єкта розташованими в лінію засобами під час руху фронтально. Інколи цей метод називають “прочісуванням” території, коли дослідники шикуються у розгорнутій стрій і, рухаючись, обстежують відразу велику територію. Цей метод, як правило, застосовується при огляді значних за площею ділянок на відкритій місцевості. Метод *секторного огляду* застосовується в Німеччині. Суть його полягає в тому, що слідчий, перебуваючи в центрі місця пригоди, за компасом визначає напрямок руху по колу, щоразу обмежуючись певним сектором у 30–45°. Оглянувши один сектор, він переходить до наступного і далі, поки коло не замкнеться.

Названі методи огляду в конкретній слідчій дії виступають як *тактичні прийоми дослідження*, адже сама слідча дія є методом пізнання злочину як сукупність систематизованих прийомів і засобів дослідження об'єкта.

Обстановку місця події досліджують за допомогою технічних засобів, які є у слідчій валізі (фотографічна апаратура, засоби роботи зі слідами, допоміжні та вимірювальні). Якщо на місці події присутній необхідний спеціаліст, то він, крім слідчої валізи, використовує спеціалізовані комплекти технічних засобів із пересувної криміналістичної лабораторії. Прокурор-криміналіст, який може брати участь в огляді, користується приладдям, що розміщено у валізі прокурора-криміналіста.

Порядок участі спеціаліста в слідчих діях, у тому числі в огляді місця події, визначений ст. 128 КПК України. Слідчий має право запросити до участі в огляді співробітника спеціальних криміналістичних підрозділів, криміналіста-спеціаліста, судмедексперта, інженера з техніки безпеки, гірничої справи, електротехніки, хімії, ззагалі будь-якого громадянина, аби його знання відповідали об'єкту дослідження. Спеціаліст за вибором слідчого залежно від характеру злочину повинен бути заздалегідь, ще на стадії підготовки до виїзду на місце пригоди, попереджений про те, що він потрібен.

Слідчий доручає спеціалісту дослідити окремі матеріальні джерела з метою встановлення слідів, їх фіксації, копіювання, опису та інтерпретації з урахуванням спеціальних знань. Спеціаліст допомагає слідчому вирішувати питання механізму утворення слідів, визначати місце їх розташування, вибирати засоби фіксації, а інколи — й правильно описувати в протоколі. Спеціаліст може використовувати спеціальні лабораторні методи дослідження, обов'язково пояснивши перед тим усім учасникам огляду потрібні методи і засоби, детально описувати тактику їх застосування та одержані результати. Будь-яких висновків у протоколі з приводу виявлених слідів експерт не має права робити. Такі висновки слідчий використовує для вибору тактичних прийомів огляду, висунення слідчих версій, планування розшуку злочинця та встановлення інших обставин.

Для точного встановлення механізму злочину під час огляду місця події особливого значення набувають виявлені *негативні обставини* — такі зміни в обстановці, які суперечать механізму взаємодії, тобто сліди на місці події є, але їх не повинно бути, і навпаки, слідів немає, але вони обов'язково повинні бути. Наприклад, виявлено труп з ушкодженнями великих судин, а на місці події крові немає, хоча повинна бути. Негативна обставина свідчить, що ушкодження завдано не в тому місці, де було знайдено труп, а в іншому. Або на шії трупа,

який вийняли з петлі, відсутня странгуляційна борозна. Це означає, що смерть настала не внаслідок повішення, а труп був підвішений після вчинення вбивства.

2.1.4. Фіксація результатів огляду місця події

До основних прийомів фіксації огляду місця події належать такі: *протоколювання; фотографування, відеозапис, кінозйомка, звукозапис; копіювання та моделювання; вимірювання, складання планів і схем; вилучення предмета разом із слідами.*

Основним способом фіксації результатів огляду місця події є протоколювання. Складання протоколу місця події потребує дотримання низки певних вимог: протокол повинен бути повним і містити детальний опис окремих слідів та інших обставин злочину; всі виявлені об'єкти, предмети та обставини місця події мають бути зафіксовані у протоколі огляду місця події точно у такому самому вигляді, в якому вони перебували у момент здійснення огляду та спостерігалися слідчим. Якщо до обстановки місця події вносилися певні зміни, то факти внесення таких змін повинні бути встановлені слідчим за допомогою проведення інших слідчих дій — допитів, експертиз, відтворення обстановки та обставин події тощо.

Протокол огляду місця події складається з трьох основних частин: вступної, описової та заключної.

У вступній частині протоколу зазначається таке: час і місце складання протоколу; посада та прізвища осіб, які проводили огляд і брали участь у його проведенні, прізвища та адреси понятих; підстави для здійснення огляду та посилання на відповідні норми КПК України; позначки про роз'яснення учасникам огляду і понятим їх прав і обов'язків; умови, в яких проводився огляд; час початку та закінчення огляду.

Описова частина містить відомості про загальну обстановку на місці події і всі фактичні дані щодо справи, викладені у тій послідовності, в якій їх було виявлено. Результати огляду описуються від загального до окремого. Спочатку зазначається характеристика навколишньої місцевості, межі території, яка підлягає огляду, загальна характеристика місця події, окремі сліди і предмети. Виявлені на місці події предмети та сліди описують за такими правилами: зазначається їх назва або найменування, місцезнаходження, розмір, форма, колір, загальні та окремі ознаки, взаємне розташування, а також

розташування щодо визначених орієнтирів, способи виявлення і вилучення. В протоколі не повинні зазначатися властивості об'єктів, що не можуть бути встановлені безпосереднім спостереженням без здійснення експертного або лабораторного дослідження. Протокол складається з дотриманням логіки, чіткими і зрозумілими фразами.

Заключна частина протоколу містить відомості щодо вилучених предметів та слідів, умов і методів їх фіксації (фото-, кіно-, відеозйомка, дані про чутливість плівки, умови зйомки, параметри зйомки) та вилучення (копіювання на дактоплівку, виготовлення гіпсового зліпка тощо). У цій частині протоколу зазначається про наявність або відсутність зауважень понятих та інших учасників огляду щодо порядку огляду, вилучення слідів та інших предметів, а також інших дій, вчинених слідчим. Протокол підписує слідчий, а також поняті та інші учасники огляду.

До протоколу огляду місця події можуть додаватися плани, схеми місця події, фотознімки, кіно- та відеоплівка.

Усі технічні засоби, які використовують для фіксації процесу огляду та його результатів, можна згрупувати у такий спосіб:

- фотографічні;
- кінематографічні;
- відеозаписуючі;
- звукозаписуючі;
- вимірювальні;
- моделюючі;
- аналітичні;
- пошукові;
- кібернетичні.

2.2. Тактика відтворення обстановки і обставин події

2.2.1. Поняття відтворення обстановки і обставин події

Статтею 194 КПК України передбачено таку слідчу дію, як відтворення обстановки й обставин події, зміст якої полягає в тому, що з метою перевірки й уточнення результатів допиту свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого або даних, одержаних при виконанні огляду та інших слідчих дій, слідчий може виїхати на місце події і в присутності понятих, а в разі необхідності — з участю

спеціаліста, свідка, потерпілого і підозрюваного або обвинуваченого відтворити обстановку та умови, в яких ті чи інші події могли відбуватися у дійсності.

Найчастіше відтворення обстановки і обставин події здійснюється з метою перевірки такого:

- чи могла конкретна людина в певних умовах сприйняти ту чи іншу подію, об'єкт (наприклад, чи міг свідок в описаних ним умовах і з зазначеної відстані побачити, як відбувалася подія);
- можливості виконання особою певних дій (наприклад, намалювати грошовий білет), у тому числі за допомогою певного предмета, за певний час, у певних умовах тощо;
- об'єктивності можливості подій чи дії (наприклад, чи може відбутися взаємодія певної речовини за відповідних умов, чи можуть утворитися певні сліди);
- як саме відбувалася певна подія (наприклад, уточнити шлях руху обвинуваченого до місця вчинення злочину).

Ця слідча дія за своїм змістом є ширшою, ніж слідчий експеримент, бо охоплює ще й перевірку показань на місці. Отже, така слідча дія, як відтворення обстановки й обставин події, що передбачена ст. 194 КПК України, структурно і гармонійно поєднує в собі дві слідчі дії, два напрями досліджень: *слідчий експеримент* і *перевірку показань на місці*.

Слідчий експеримент. Слідчий експеримент необхідно відрізняти від експерименту як загальнонаукового методу дослідження, що його використовують як пізнавальний прийом при виконанні різних слідчих дій.

Експеримент — це цілеспрямована діяльність, в основу якої покладено дослідне відтворення у спеціально створених умовах явища, події, речі, об'єкта, що пізнаються. Експеримент широко використовується в різних галузях знань.

Слідчий експеримент — це слідча дія, яку виконують з метою перевірки існуючих та одержання нових доказів за допомогою цілеспрямованого впливу на окремі (такі, що перевіряються) об'єкти або їх копії під час здійснення спеціальних дослідів. Таким чином, слідчий експеримент — це пізнавальна дія, суть якої полягає у виконанні досліджень, пов'язаних з перевіркою або встановленням будь-якого факту, явища, речі. Науковою основою слідчого експерименту є загальний експериментальний метод дослідження (пізнання теорії та практики,

за І. Андреевим) та загальні положення його перевірки. У науці та на практиці з метою пізнання будь-якого явища, події їх відтворюють у натуральну величину або моделюють, тобто створюють матеріальну чи абстрактну (уявну) модель. Створену модель із додержанням певних відтворених умов спостерігають у процесі її зміни. У такий спосіб перевіряють факти, дії, властивості реальних об'єктів, встановлюють нові факти, ознаки та властивості реальних речей.

Ефективність застосування експериментального методу зумовлена дотриманням таких загальних положень:

- у дослідях (експерименті) необхідно використовувати реальний об'єкт або його модель (матеріальну, уявну);
- для здійснення експерименту необхідно відтворити такі зовнішні умови, які максимально наближені до умов, що існували на момент факту;
- змінювати зовнішні умови дозволяється залежно від мети дослідження;
- дослідні дії необхідно повторювати кілька разів.

Слідчий експеримент як слідча дія спрямований на розв'язання таких завдань:

- перевірити можливість сприйняття будь-яких явищ у певних умовах;
- встановити механізм або окремі елементи події злочину;
- перевірити слідчі версії та реальне існування конкретних фактів, явищ.

З урахуванням цих завдань у криміналістиці вирізняють *три види слідчого експерименту*:

- слідчий експеримент, що дає можливість установити *факт почуттєвого сприйняття будь-яких явищ*, тобто спрямований на перевірку стану органів чуттів людини (обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка). Наприклад, перевірка можливості чути, бачити за певних умов;
- слідчий експеримент, що дає змогу визначити, *чи може конкретна особа виконати певні дії*, наприклад, подолати конкретну перешкоду, проникнути через отвір; чи вмє користуватися знаряддями, інструментами для виконання роботи, припустимо, відімкнути замок відмичкою, зламати двері домкратом. Інколи такий експеримент називають перевіркою професійних навичок, у тому числі злочинних (наприклад, чи зможе особа виготовити фальшиву монету);

- слідчий експеримент, що допомагає встановити *можливість існування певного факту або механізму його виникнення* (наприклад, постріл зі зброї без натискання на спусковий гачок, самозаймання певної рідини тощо).

Слідчий експеримент як слідча дія провадиться з дотриманням вимог кримінально-процесуального законодавства, зокрема ст. 194 КПК України. Виконання цих дій допускається за умови, що вони не принижують гідності осіб, які беруть у них участь, і не є небезпечними для їх здоров'я. Ці ж вимоги поширюються і на здійснення перевірки показань на місці.

Учасниками слідчого експерименту можуть бути: слідчий, працівники органів дізнання, прокурор; обвинувачений, підозрюваний, свідок, потерпілий; поняті, спеціаліст; експерт, громадські помічники, виконавці дослідних дій та інші особи, участь яких у здійсненні слідчого експерименту слідчий визнає за необхідну.

У разі здійснення слідчого експерименту для перевірки можливостей конкретної особи чути, бачити, сприймати певну подію або явище, а також при проведенні експерименту з метою визначення наявності в особи певних професійних навичок участь такої особи у експерименті є обов'язковою. В інших експериментах дослідні дії можуть бути виконані спеціально запрошеними особами — виконавцями.

Перевірка показань на місці. Проведення перевірки показань на місці є слідчою дією, яка має власну пізнавальну функцію. Вона схожа на огляд місця події та допит на місці події, однак не є ними. Жодна з цих слідчих дій не може замінити собою перевірку показань на місці, яка здійснюється з метою перевірки або уточнення свідчень підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого або свідка, що пов'язані з конкретним місцем. Слідчий має право за участю понятих, а за необхідності — і спеціаліста прибути з допитаною особою на зазначене місце та запропонувати їй показати обстановку, предмети, розповісти про обставини події.

Предметом перевірки показань на місці є не будь-які показання допитаної особи, а лише показання, які у той чи інший спосіб пов'язані з конкретним місцем. Таким місцем найчастіше є: *місце події; приміщення і ділянки місцевості, де готувався або вчинявся злочин; місця, де сховані предмети та знаряддя злочину; місця, де переховувався злочинець або його співучасники.*

Перевірка показань на місці є специфічною слідчою дією, пізнавальна суть якої полягає в тому, що слідчий у результаті виконання цієї дії отримує нову інформацію, яка дає підстави говорити про правдивість або неправдивість показань, що їх перевіряють. Така інформація з'являється у слідчого у результаті порівняння пояснень допитаної особи з реальною обстановкою на місці. Доказове значення отриманої інформації оцінюється, як правило з урахуванням результатів раніше виконаного слідчого огляду місцевості.

Як зазначає І. Пантелеєв, інформація, що її отримують у результаті перевірки показань на місці, характеризується співвідношенням даних, які виходять із чотирьох основних джерел (блоків інформації):

- інформація, що міститься у показаннях, які перевіряються;
- інформація, що міститься у показаннях, які особа дає на місці перевірки;
- інформація, джерелом якої є реальна обстановка на місці в її взаємозв'язку з обставинами вчинення злочину;
- інформація, що її отримано у результаті раніше здійсненого огляду цього місця.

Саме за допомогою визначення співвідношення зазначених чотирьох блоків інформації слідчий робить вірогідний висновок про правдивість або неправдивість свідчень, що перевіряються. Якщо інформація, що міститься у всіх перелічених блоках, збігається, то в цьому разі слідчий з високим ступенем вірогідності може вважати, що показання, які перевіряються, відповідають дійсності, і навпаки, наявність суттєвих розбіжностей у блоках інформації є підставою для висновку про повну або часткову невідповідність показань, що перевіряються, реальній дійсності. Так, якщо показання допитаної особи на місці та її попередні показання не відповідають реальній дійсності і суперечать результатам раніше здійсненого огляду, то найімовірнішим є висновок про недостовірність показань. Коли всі чотири блоки інформації не узгоджуються між собою, вірогідність недостовірності зростає ще більше.

Вивчення обстановки місця події, виявлення і вилучення слідів злочину та інших речових доказів не належить до пізнавальної функції перевірки показань на місці і є завданням іншої слідчої дії — огляду місця події. Не можна також відносити до пізнавальної функції цієї слідчої дії отримання від особи нових показань, бо це є функцією

допиту. Змішування функцій перевірки показань на місці з оглядом і допитом є недопустимим.

Перевірку показань на місці здійснюють, як правило, після того, як це місце ретельно оглянув слідчий без участі допитуваної особи, бо участь цієї особи в огляді виключає можливість виконання перевірки показань на місці.

Необхідною умовою перевірки показань на місці є наявність добровільної згоди особи на виконання цієї дії.

2.2.2. Підготовка і тактика здійснення слідчого експерименту

Здійснення слідчого експерименту потребує дотримання загальних положень, сформульованих у ст. 194, 195 КПК України, а також розроблених у криміналістиці організаційних і тактичних положень (окремих принципів), серед яких особливе значення мають кримінально-процесуальні та морально-етичні, а саме:

- дослідні дії повинні виконуватися у суворій відповідності з принципом законності;
- дослідні дії не повинні спричиняти фізичних страждань, принижувати честь і гідність особи, яка добровільно погодилася на виконання дослідних дій; виключення можливості участі особи в експерименті під тиском або погрозами;
- виконання дослідів під час слідчих дій (крім експертизи) не повинно призводити до зміни або знищення речових доказів;
- використовувані технічні засоби мають бути законними та відповідати морально-етичним вимогам.

Підготовка до здійснення слідчого експерименту передбачає визначення такого:

- мети експерименту;
- часу, місця та умов його здійснення;
- конкретних учасників і функцій кожного з них;
- змісту та послідовності виконання дослідних дій;
- необхідних технічних засобів і способів процесуальної фіксації перебігу і результатів експерименту.

Взагалі всі підготовчі дії з виконання слідчого експерименту можна поділити на дві групи:

- підготовчі дії до виїзду на місце здійснення експерименту;
- підготовчі дії на місці здійснення експерименту.

До виїзду на місце експерименту потрібно: визначити факти, що підлягають перевірці; умови здійснення експерименту, в тому числі обстановку на місці майбутньої дії; місце, час здійснення експерименту; склад учасників; характер та обсяг інформації, яку доцільно надати учасникам; визначити і підібрати засоби і предмети, необхідні для здійснення експерименту; скласти план здійснення експерименту; вжити заходів для охорони місця здійснення експерименту; за необхідності ознайомитися з місцем здійснення експерименту.

На місці здійснення експерименту рекомендується: оглянути місце дослідних дій і в разі порушення обстановки поновити її; сфотографувати обстановку, в якій здійснюватиметься експеримент; організувати охорону місця здійснення експерименту; запросити понятих та вказати їм їх місцезнаходження; вжити заходів із забезпечення безпеки учасників у процесі експерименту; проінструктувати всіх учасників щодо змісту їх дій; роз'яснити всім учасникам їхні права й обов'язки; визначити способи зв'язку між учасниками і запропонувати їм зайняти свої місця.

Основними тактичними вимогами до здійснення слідчого експерименту є такі: створення умов для проведення дослідних дій, які максимально наближені до умов дії або явища, що перевіряється; неодноразовість повторення дослідних дій; здійснення експерименту у різних умовах.

Досліді необхідно здійснювати за таких самих або максимально наближених умов, у тих самих обстановці, місці та в той самий час, що і подія, яка мала місце. Умови здійснення експерименту визначаються його характером і метою. Досягнення таких самих умов потребує перед дослідними діями відтворювати обстановку, в якій відбувався встановлений факт. Місце та час враховують при підготовці тільки у тому разі, якщо вони впливають на почуттєве сприйняття та реальність виконання досліді (наприклад, у разі перевірки наявності в особи професійних навичок експеримент не обов'язково проводити в той самий час і на тому самому місці).

У дослідних діях необхідно використовувати оригінали об'єктів або речей або такі самі чи подібні об'єкти і речі, тобто, однакової зовнішньої форми та розмірів. Інші фізичні ознаки надають об'єктові тільки залежно від мети експерименту. Не можна використовувати в дослідних діях оригінали холодної, вогнепальної зброї, вибухонебезпечні предмети, отруйні речовини. У таких випадках використовують моделі, наприклад, пістолета, ножа із гуми, а замість трупа — манекен.

Дослідні дії необхідно повторювати неодноразово.

При повторенні дослідів важливо змінювати умови їх здійснення. Зокрема, при встановленні можливості проникнення людини через отвір слід залучати до участі в експерименті осіб різного віку і фізичної комплекції. Якщо перевіряють слухові можливості особи, то необхідно звуки відтворювати не менше трьох разів — тихим, середнім і голосним тоном. Зовнішні умови змінюють при визначенні ймовірності сприймання та оцінки подій, фактів.

Неодноразовість виконання дослідних дій і стабільність отримуваних при цьому результатів є *умовою достовірності* результатів здійсненого експерименту.

Оцінка результатів слідчого експерименту має практичне значення і вирізняється своїми особливостями. Якщо встановлено можливість виконання певної дії, то це ще не означає, що вона обов'язково мала місце (існувала) в минулому. Свідок міг почути зойк людини через стіну, однак це не означає, що він справді чув жертву злочину, адже можливість — це ще не дійсність. Таким чином, позитивні результати експерименту дають змогу будувати тільки ймовірну версію стосовно події. Негативний результат експерименту свідчить, що подія, яку перевіряли, за даних умов не існувала. Наприклад, якщо людина не може винести через отвір неподільну річ великих габаритів, то, відповідно, і під час крадіжки її не можна було витягнути через цей отвір.

Слідчий експеримент, спрямований на встановлення механізму утворення слідів, фактів, явищ, близький до судової експертизи і найчастіше здійснюється для визначення взаємного розташування об'єктів у момент взаємодії, наприклад, злочинця та потерпілого тощо.

2.2.3. Підготовка і тактика здійснення перевірки показань на місці

Перевірка показань на місці здійснюється тільки за умови наявності детальних показань особи, що пов'язані із конкретним місцем, і добровільної згоди особи на участь у такій дії.

Перед початком перевірки, у тому разі, якщо при виконанні огляду обстановку місця події було зафіксовано неповно, слідчому необхідно здійснити повторний або додатковий огляд, під час якого доцільно визначити можливі точки кіно-, фото-, відеозйомки та перевірити, чи не зазнала обстановка місця події суттєвих змін.

Крім зазначених дій, при здійсненні підготовки до перевірки показань на місці необхідно:

- повторно або додатково допитати особу, показання якої перевірятимуть, з метою уточнення або деталізації свідчень про обстановку та предмети на місці події, маршрут руху та орієнтири. Під час допиту особи, свідчення якої планують перевірити, необхідно детально встановити всі обставини та об'єкти, які вона бачила на місці події; скласти опис шляху до місця. Якщо перевіряють показання обвинуваченого, то доцільно, щоб він накреслив план (схему) розташування предметів на місці події, позначивши на ньому усі свої дії під час події;
- визначити склад учасників слідчої дії;
- визначити час здійснення перевірки;
- підготувати необхідні технічні засоби фіксації (фото-, кіно- та відеоапаратуру), транспортні засоби, засоби зв'язку та допоміжні засоби (манекени, макети тощо);
- провести інструктаж учасників слідчої дії, пояснити їм мету та порядок її виконання, роз'яснити права і обов'язки;
- визначити місце, з якого розпочинатимуть перевірку показань.

Закінчивши підготовчі дії та прибувши разом з учасниками слідчої дії до місця, з якого намічено почати перевірку показань, слідчий пропонує особі, показання якої перевіряються, вказати шлях до місця події, після чого всі учасники починають рух за описаним цією особою маршрутом.

Необхідно, щоб допитана особа йшла попереду групи та самостійно вказувала шлях слідування, звертаючи при цьому увагу інших учасників на орієнтири місцевості та місця, пов'язані з обставинами події. Після прибуття на місце події допитаний вказує його загальні межі, коментує зміни в обстановці. Під час перевірки показань на місці допитаному можуть ставити запитання стосовно окремих аспектів і деталей обстановки на місці, змін, які відбулися, конкретних предметів та їх зв'язку з обставинами розслідуваного злочину. Всі пояснення та дії особи, показання якої перевіряються, заносять до протоколу.

У тому разі, якщо необхідно перевірити показання кількох осіб на одному місці, такі перевірки здійснюють окремо з кожною особою. Групова перевірка показань за одночасною участю двох або більше допитаних осіб є *недопустимою*. Під час перевірки необхідно ретельно спостерігати за тим, щоб дії допитаної особи були самостійними,

а підказування та навідні запитання з боку інших учасників слідчої дії — повністю виключеними.

До важливих тактичних прийомів належить рекомендація для слідчих не поспішати з негативними висновками щодо невідповідності пояснень допитаного на місці і раніше отриманих від нього показань реальній обстановці на місці, бо ця невідповідність може бути наслідком не тільки неправдивих свідчень, а й неповноти сприйняття місцевості особою, поганої пам'яті та інших причин.

Один з важливих тактичних прийомів перевірки показань на місці ґрунтується на психологічній закономірності відновлення у пам'яті допитуваного уявного образу тієї або іншої ділянки місцевості. Сутність цього прийому полягає в тому, що при підході до того чи іншого місця, в момент, коли його ще не видно учасникам перевірки, допитуваний детально його описує, пояснює його зв'язок з розслідуваною подією і тільки після цього показує його та пояснює обстановку на місці. Цей прийом сприяє правильній оцінці показань.

У тому разі, якщо попередні показання допитаного не узгоджуються з реальною обстановкою та його поясненнями на місці, слідчий звертає на це його увагу і пропонує пояснити причини такої розбіжності. Якщо допитаний наполягає на своїх показаннях, то перевірку необхідно продовжувати, а коли заявить, що його попередні показання є неправдивими, і відмовиться від них, то перевірку показань необхідно припинити і провести повторний допит з оформленням відповідного протоколу. У протоколі перевірки показань на місці у такому випадку необхідно зафіксувати факт, що допитаний не зміг вказати місце та обстановку події, що перевіряється, та відмовився від показань, які він дав раніше.

Якщо допитаний вказує на нову ділянку місцевості або приміщення, де можуть бути ті чи інші сліди злочину (труп, знаряддя, викрадене майно тощо), про які раніше він не повідомляв, необхідно припинити перевірку показань на місці, здійснити з тим же складом учасників огляд нового місця та виявлених об'єктів, скласти протокол огляду, а потім поновити перевірку.

2.2.4. Фіксація результатів відтворення обстановки та обставин події

Основним способом фіксації результатів відтворення обстановки та обставин події є складання протоколу цієї слідчої дії відповідно

до вимог ст. 84, 85, 195 КПК України. Протокол складається з трьох основних частин: вступної, описової та заключної.

У *вступній частині* протоколу зазначають: час і місце складання, посаду, класний чин або звання, прізвище посадової особи, яка проводить слідчу дію, дані про учасників слідчої дії та відмітку про роз'яснення їм їхніх прав та обов'язків, мету здійснення експерименту (у разі перевірки будь-чиїх показань необхідно стисло викласти зміст показань з посиланням на сторінки кримінальної справи), відмітку про попередження учасників слідчої дії про кримінальну відповідальність за ст. 178, 179 КК України.

В *описовій частині* зазначають: точне місце проведення слідчої дії; в який саме спосіб здійснювали слідчий експеримент; які саме обставини перевіряли або відтворювали; в яких метеорологічних та інших умовах здійснювали перевірку або експеримент; зміст, послідовність дослідних дій, хто саме їх виконував, за яких умов; результати експерименту; звідки саме починався маршрут до місця перевірки, як він проходив; які свідчення давав підозрюваний, обвинувачений, потерпілий або свідок, які саме дії він виконував на місці події, які предмети та сліди було виявлено на місці події під час здійснення перевірки; які запитання ставили особам, свідчення яких перевіряли, та які вони надали на них відповіді.

У *заклучній частині* відображають: заяви і зауваження учасників відтворення обстановки та обставин події, посилання на плани, схеми, складені під час проведення слідчої дії; відмітки про ознайомлення учасників слідчої дії з протоколом, які також засвідчують факт відповідності змісту протоколу фактично виконаним діям. Протокол складає та підписує особа, яка проводила слідчу дію.

Додатковими способами фіксації результатів відтворення обстановки і обставин події є *вимірювання, складання планів і схем, використання фото-, кіно- та відеозйомки, звукозапису*. За допомогою цих засобів здійснюється наочна фіксація обстановки та обставин відтворюваної події. Певні переваги безумовно має відеозйомка, яка дає змогу зафіксувати всі дії обвинуваченого чи іншого учасника слідчої дії у динаміці, послідовність цих дій, показ і розповідь під час відтворення обстановки і обставин події.

Перевірка показань на місці є динамічною дією, тому її фіксацію доцільно доповнювати кінозйомкою, відео- та звукозаписом, відповідними прийомами використання цих засобів. Починають фіксацію підготовки, коли група зібралася та перебуває у вихідній точці: фік-

сується час і місцезнаходження. Після цього відображають маршрут руху до місця події. У зв'язку з цим потрібно вибирати точки зйомки у такий спосіб, щоб можна було на екрані (фотознімку) упізнати місцевість. Якщо перевіряють показання кількох осіб на одному місці, то обов'язковою є зйомка з одних і тих самих точок. Останні позначають на плані місця події. У разі використання фотозйомки фіксують послідовно окремі стадії (фази руху) перевірних дій. До протоколу додають серію фотознімків, відеофільм чи кінофільм.

Дані про використання додаткових способів фіксації заносять у протокол слідчої дії. Умови їх застосування повинні відповідати вимогам кримінально-процесуального законодавства.

2.3. Тактика пред'явлення для впізнання

2.3.1. Поняття, завдання і види пред'явлення для пізнання

Пред'явлення для впізнання — це слідча дія, яка полягає в пред'явленні особі, що її раніше було допитано, будь-якого об'єкта з метою його ототожнення або встановлення групової належності з об'єктом, який вона раніше бачила у зв'язку з обставинами, що мають значення для розслідуваної справи.

За своєю сутністю ця слідча дія є одним із видів криміналістичної ідентифікації — ідентифікації за ідеальним відображенням або уявним образом. У цьому разі упізнаваний об'єкт є *ідентифікованим об'єктом*, а уявний образ цього об'єкта, що зберігається у пам'яті людини, — *ідентифікуючим*.

Відповідно до вимог ст. 174–176 КПК України суб'єктами впізнання можуть бути свідки, потерпілі, підозрювані, обвинувачені.

Обов'язковою умовою впізнання є проведення попереднього допиту особи про ознаки та властивості об'єкта, що його особа раніше бачила, здатність особи впізнати об'єкт і наявність добровільного бажання дати свідчення з цього приводу та взяти участь у проведенні впізнання.

Основним *завданням* пред'явлення для впізнання є встановлення тотожності конкретного об'єкта або його групової належності. Впізнання закінчується встановленням групової належності у тих випадках, коли суб'єкт впізнання сприйняв і зберіг у пам'яті тільки групові ознаки об'єкта.

Науковою основою впізнання є *філософське вчення* стосовно індивідуальності ознак об'єктів матеріального світу та принципової можливості пізнати його.

Процес пред'явлення для впізнання має елементи психологічної діяльності і тому здійснюється на базі положень *загальної та судової психології*, яка досліджує психічний механізм формування показань особи, яка впізнає. Цей механізм ґрунтується на чотирьох самостійних психічних процесах:

- сприйняття об'єкта за допомогою органів чуттів;
- запам'ятовування сприйнятого;
- відтворення уявного образу у пам'яті;
- впізнання об'єкта.

Отже, *психологічну основу* впізнання становлять:

- можливість адекватного відображення органами чуттів людини об'єктивної реальності;
- можливість запам'ятовування та збереження в пам'яті сприйнятого образу (ознак і властивостей об'єктів);
- можливість адекватного відтворення сприйнятого, тобто уявного образу (сліду пам'яті).

Пред'явлення для впізнання як слідча дія — це процесуальна діяльність, що породжує докази. В основі цієї діяльності лежить психологічний процес впізнавання, суть якого полягає в порівнянні уявного образу, що зберігається в пам'яті особи, з об'єктом, людиною, які спостерігаються (сприймаються) зараз, тобто в умовах, що їх створив слідчий. У процесі порівняння особа робить висновок: чи є об'єкт, що спостерігається, тим самим (тотожним), який вона спостерігала (бачила) раніше в зв'язку з подією, що розслідується. Висновок про тотожність чи групову належність об'єкта, що впізнається, ґрунтується на уявному аналізі, синтезі та порівнянні ознак об'єкта.

Об'єктами, що пред'являються для впізнання, можуть бути будь-які об'єкти матеріального світу, що становлять інтерес для слідчого і допускають їх пред'явлення для впізнання суб'єкту з дотриманням вимог кримінально-процесуального законодавства. Такими об'єктами можуть бути *особи* (свідки, потерпілі, підозрювані, обвинувачені), *труп* осіб, *предмети* і *тварини*.

Залежно від того, пред'являється для впізнання об'єкт у природі чи його зображення, розрізняють *безпосереднє* та *опосередковане* (за фотозображенням) упізнання.

Класифікація пред'явлення для впізнання за *видами* здійснюється, як правило, залежно від характеру об'єкта впізнання:

- пред'явлення для впізнання особи;
- пред'явлення для впізнання трупа;

- пред'явлення для впізнання предметів;
- пред'явлення для впізнання тварин;
- пред'явлення для впізнання фотографічних зображень об'єктів.

2.3.2. Підготовка до пред'явлення для впізнання

Для всіх видів пред'явлення для впізнання існують *загальні положення*, що стосуються його підготовки, від дотримання яких залежить забезпечення повноти і достовірності отримуваної інформації. Вони включають виконання таких процесуальних і допоміжних дій:

- попередній допит особи, яка впізнає;
- визначення мети впізнання;
- підбір і підготовка об'єктів для проведення впізнання;
- підготовка учасників слідчої дії;
- вибір місця, часу та інших умов упізнання;
- визначення необхідного комплексу технічних засобів (зв'язок, транспорт, фіксація) та їх підготовка.

Розглянемо детально окремі з них.

Необхідною слідчою дією, що передує проведенню впізнання, є *попередній допит особи* з метою отримання інформації про зовнішній вигляд, ознаки та прикмети об'єкта, що його раніше бачила особа, обставини, за яких об'єкт бачили, та з'ясування спроможності особи впізнати цей об'єкт. Обов'язковість попереднього допиту передбачається вимогами ст. 174, 175 КПК України. Якщо допитуваний заявить, що він не пам'ятає ознак, за якими міг би упізнати об'єкт, проведення впізнання є *недоцільним*.

Залежно від об'єктів, що підлягають упізнанню, попередній допит особи має певні особливості.

Допит, що передує впізнанню живої особи, спрямований на з'ясування такого: обставин, за яких той, хто упізнає, бачив особу у зв'язку зі злочиним; загальних і характерних ознак, рис та особливих прикмет зовнішності особи (з детальним описом анатомічних, функціональних та супутніх ознак); психологічного та фізіологічного стану того, хто упізнає, у момент спостереження (збудженість, афект, зір, слух, особливості пам'яті тощо).

У випадках, коли в особи, що підлягає впізнанню, є унікальні особливі прикмети, за якими допитаний може її впізнати і які вирізняють її серед інших осіб — незвичайне татуювання, рубець незвичай-

ної конфігурації, відсутність якоїсь частини тіла (руки, ноги, пальця тощо), від проведення впізнання необхідно відмовитися і провести огляд цієї особи відповідно до правил, передбачених ст. 193 КПК України. В подальшому результати огляду зіставляють з даними, що були отримані під час допиту того, хто бачив цю особу за обставин, які мають значення у справі.

Під час допиту, що передує пред'явленню трупа для впізнання, необхідно детально встановити у допитуваних осіб (якщо допитуються особи, в яких зникли родичі, близькі чи знайомі) таке: прізвище, ім'я, по батькові, вік, фах, зовнішні прикмети, коли особу бачили востаннє, як вона була вдягнена, які речі були при ній, особливі прикмети (на-явність татуювання, рубців, шрамів, коронок, пломб, протезів тощо).

Під час допиту, що передує пред'явленню для впізнання предметів, необхідно встановити обставини, за яких цей об'єкт бачили, з'ясувати ознаки й особливості об'єкта, що відрізняють його від інших. Не пред'являють для впізнання унікальні та неповторні в своєму роді речі та предмети, які існують в одному екземплярі (твори мистецтва видатних художників, унікальні ювелірні та антикварні вироби тощо), об'єкти, які не можуть бути виділені серед інших (цукор, борошно, предмети серійного виробництва тощо), а також номерні речі.

Якщо пред'явленню для впізнання підлягає тварина, то, крім загальних ознак (масть, порода, колір), з'ясовують особливі прикмети.

Підготовка об'єктів для впізнання полягає в тому, що для проведення впізнання підшукують такі об'єкти, які не мають істотних відмінностей від об'єкта, що підлягає впізнанню. Відповідно до вимог ст. 175, 176 КПК України особи та речі повинні пред'являтися для впізнання у кількості не менше трьох, однак кількість таких об'єктів може бути збільшено. Якщо для впізнання пред'являються особи, то підбирають не менше двох осіб, які повинні бути однієї статі з особою, яку будуть упізнавати, схожі за віком, національно-етнічними ознаками, мати схожий одяг, однакову статуру, носити схожу зачіску. Під час відбору предметів і речей необхідно, щоб вони були однакового найменування, виду, марки, моделі, кольору та стану.

Підготовка учасників слідчої дії полягає у запрошенні понятих, яких повинно бути не менше двох, а за необхідності можуть залучати також і спеціалістів (лікар, педагог, перекладач, спеціаліст-криміналіст та інші). У впізнанні може брати участь захисник, якщо він допущений до участі у справі.

Правильне та оптимальне *визначення слідчим часу, місця та інших умов* пред'явлення для впізнання має важливе значення для отримання достовірних результатів цієї слідчої дії. Стосовно часу діє загальне правило: що раніше буде проведено впізнання, то більше можливості отримати достовірну інформацію. Це пов'язано з властивістю пам'яті людини поступово забувати сприйняту подію. На вибір часу може також впливати і суб'єктивний фактор — небажання особи брати участь у впізнанні. Місцем проведення впізнання, як правило, є кабінет слідчого або інше службове приміщення. У випадках, коли на якість впізнання можуть вплинути специфічні умови, що існують на місці попереднього сприйняття об'єкта, виконувати цю слідчу дію необхідно на тому місці, де спостерігався об'єкт. У тому разі, коли пред'явлення для впізнання з метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, відбувається поза візуальним спостереженням особи, яку впізнають (ч. 4 ст. 174 КПК України), то слідчий повинен забезпечити створення відповідних умов для проведення слідчої дії. У таких випадках кримінально-процесуальне законодавство вимагає також від слідчого надання понятим можливості пересвідчитися у можливості впізнання поза візуальним спостереженням того, кого впізнають.

Важливою передумовою проведення впізнання є також *недопустимість ознайомлення того, хто впізнає, з ототожнюваним об'єктом*. При порушенні цієї умови стає практично неможливо правильно оцінити результати проведеної слідчої дії, бо невідомо, чи є впізнання підтвердженням факту, що об'єкт справді бачили за обставин, які цікавлять слідчого, чи воно стало можливим внаслідок ознайомлення з ним перед проведенням впізнання.

2.3.3. Тактика пред'явлення для впізнання

Будь-який вид пред'явлення для впізнання включає ряд певних дій, які виконують у такій послідовності:

- розміщення об'єктів на місці проведення слідчої дії за відсутності того, хто впізнає;
- роз'яснення учасникам слідчої дії їхніх прав та обов'язків, передбачених законом, а також сутності слідчої дії, що проводиться;
- виклик особи, яка впізнає, до місця проведення впізнання. Якщо ця особа є потерпілим або свідком, її попереджають про

кримінальну відповідальність за статтями 178, 179 КК України;

- пропозиція тому, хто впізнає, оглянути об'єкти та показати серед них той, про який його раніше допитували;
- фіксація перебігу і результатів слідчої дії.

Розглянемо особливості проведення впізнання залежно від об'єкта, який упізнають.

Впізнання живої особи. Необхідність пред'явлення для впізнання особи може виникнути за таких ситуацій:

- допитуваний пояснює, що з особою, про яку він дав показання, він не знайомий, але запам'ятав її і може впізнати;
- допитана особа повідомляє певні відомості, пов'язані з розслідуваною справою, про будь-кого зі своїх знайомих, але останній заперечує факт знайомства і заявляє, що допитана особа йому невідома;
- коли необхідно встановити особу людини, яка не має документів або пред'явила не свої документи;
- допитуваний знає в обличчя особу, про яку дає показання, але не може повідомити про неї будь-яких даних.

Особливості проведення впізнання особи за анатомічними ознаками зовнішності залежать від того, який вид впізнання має місце — безпосереднє, коли особа пред'являється тому, хто впізнає, *у натурі*, або опосередковане, коли йому пред'являють *фотографію* із зображенням особи, що підлягає впізнанню.

Порядок пред'явлення для впізнання особи *у натурі* має перелічені вище загальні правила, однак з урахуванням таких особливостей:

- особі, яку впізнають, пропонується зайняти будь-яке місце серед інших осіб, разом з якими вона буде пред'явлена для впізнання;
- якщо особа, яка впізнає, не знає прізвища впізнаної особи, слідчий пропонує останній назвати себе та дає можливість зробити коротку заяву щодо показань того, хто її впізнав;
- у випадках, коли виникає необхідність забезпечити особисту безпеку особи, що впізнає, впізнання здійснюється поза візуальним спостереженням упізнаваної особи за правилами, передбаченими ч. 4 ст. 174 КПК України.

Відповідно до ч. 5 ст. 174 КПК України впізнання особи за необхідності може здійснюватися за *фотознімками*. Опосередковане пред'явлення особи для впізнання може мати місце тоді, коли немож-

ливо забезпечити присутність особи у натурі або коли це викликано певними тактичними міркуваннями. Факт приєднання до справи фотографії особи, впізнання якої відбуватиметься за фотознімками, повинен бути зафіксований у матеріалах справи — у протоколі виїмки або показаннях особи, яка принесла фотографію. При пред'явленні для впізнання особи за фотозображенням фотознімок особи разом з двома іншими наклеюють на спеціальний бланк, нумерують і за-свідчують печаткою. До справи долучають довідку слідчого із зазначенням, кому саме належать ці фотознімки та в якому порядку вони розташовані на бланку протоколу. Особа, яка впізнає, у присутності понятих розглядає пред'явлену їй фототаблицю та дає свідчення з цього приводу, які фіксують у протоколі.

Впізнання особи може здійснюватися і за *функціональними ознаками* зовнішності — ознаками голосу, мови, ходи та жестикуляції. Специфіка впізнання особи за голосом та мовою полягає у такому:

- слідчу дію організовують і проводять у такий спосіб, щоб той, хто впізнає, не міг бачити особу, яку впізнає, а міг тільки чути її голос;
- учасників дії поділяють на дві групи. У першій перебувають особи, голоси яких будуть впізнавати, в кількості не менше трьох, поняті та помічник слідчого, до другої входять слідчий, особа, що впізнає, та поняті, які розміщуються окремо від першої групи;
- той, хто впізнає, вислуховує голоси пред'явлених осіб та повідомляє слідчому, який голос він упізнав;
- всі учасники збираються разом та з'ясовують, чий саме голос було упізнано, що і фіксують у протоколі.

Пред'явлення особи для впізнання за *ходою та жестикуляцією* здійснюють з дотриманням таких умов:

- провадження слідчої дії здійснюється, як правило, на тому місці, де той, хто впізнає, вперше побачив упізнавану особу;
- упізнавану особу пред'являють серед інших осіб, які мають схожі ознаки;
- особі, яка впізнає, потрібно надати достатньо часу для спостереження ходи та жестикуляції пред'явлених осіб.

Окремі автори зазначають, що обов'язковою умовою впізнання особи за ходою та жестикуляцією повинна бути відсутність у особи, яку впізнають, інформації про проведення впізнання.

Пред'явлення трупа для впізнання. З огляду на специфіку об'єкта впізнання закон не вимагає пред'являти його для впізнання з однорідними об'єктами. Пред'явлення для впізнання трупів характеризується такими особливостями:

- труп пред'являється один;
- якщо на трупі є ушкодження, то проводиться його “туалет”, тобто надається вигляд, який особа мала за життя;
- спочатку труп пред'являють особам, які заявили, що родич, близький або знайома людина пропали безвісти, а пізніше — іншим особам, яких попередньо допитують. Можливий і інший варіант, коли з метою встановлення особи загиблого труп пред'являють спочатку для впізнання громадянам, які живуть у районі виявлення трупа. Попередній допит таких осіб не має сенсу, адже невідомо, про кого повинен розповідати допитуваний;
- під час упізнання відкритим залишають, як правило, тільки обличчя, інші частини закривають простирадлом. Особа, яка упізнає, під час проведення впізнання може оглянути інші частини тіла, на яких можуть бути індивідуальні ознаки (родимки, шрами, татуювання тощо);
- труп пред'являється для впізнання, як правило, у тому самому одязі, в якому він був виявлений.

Якщо до поховання особу трупа встановити не вдалося, його фотографують за правилами сигналітичної фотозйомки. У разі наявності на трупі особливих прикмет їх також детально фотографують. У подальшому за необхідності впізнання трупа здійснюється за фотографіями.

Пред'явлення для впізнання предметів. Загальний порядок пред'явлення для впізнання предметів визначається ст. 175 КПК України. При допиті особи, яка впізнає, встановлюється найменування та призначення предмета, спосіб виготовлення, а також інші загальні ознаки. Разом з цим потрібно детально встановити та зафіксувати й окремі особливості предмета, які можуть виникнути під час його виробництва та експлуатації (дефекти обробки, сліди ремонту, зношеності тощо). Для пред'явлення для впізнання підбирають не менше двох предметів, які є однорідними з предметом (об'єктом), що пред'являється для впізнання. Однорідними вважаються предмети, які мають загальне призначення, одне найменування, форму, колір, однакову ступінь зношеності. Для того щоб чітко розрізнати предме-

ти, що пред'являються для впізнання, до кожного з них прикріплюють бирку з номером, про що робиться відмітка у протоколі — зазначається, який саме номер надано кожному з предметів.

Коли пред'явлення оригіналів предметів для впізнання є неможливим або недоцільним з тактичних міркувань, проводиться впізнання предмета за зображеннями (фотознімками), із дотриманням таких вимог:

- фотозображення предмета пред'являється серед щонайменше трьох інших зображень схожих об'єктів, виконаних у схожому ракурсі, приблизно однаковому масштабі, в одному кольорі (чорно-білий знімок не можна пред'являти серед кольорових);
- фотозображення предметів нумерують, засвідчують печаткою і наклеюють на спеціальний бланк. Подальший порядок пред'явлення для упізнання такий самий, як і при пред'явленні предметів.

Пред'явлення для впізнання тварин. Тварин пред'являють серед інших того самого виду, віку, масті. Місцем упізнання може бути скотний двір, поле, вигін, де перебуває стадо тварин. Особа, яка впізнає, оглядає всіх тварин та проводить упізнання тієї тварини, яку вона запам'ятала під час сприйняття її в зв'язку з подією злочину. Можна покликати тварину, називаючи її на прізвисько.

2.3.4. Фіксація результатів пред'явлення для впізнання

Основним способом процесуальної фіксації цієї слідчої дії є протоколювання. Протокол складається з дотриманням вимог, передбачених ст. 85, 176 КПК України. Для фіксації можуть також застосовуватися фото-, кіно-, відеозйомка, звукозапис, складання планів, схем і креслень. Протокол пред'явлення для впізнання повинен мати вступну, описову та заключну частини.

У *вступній частині* протоколу зазначають: місце і дату складання протоколу; посаду та прізвище осіб, які проводили слідчу дію; прізвища та адреси понятих, прізвища та посади (за необхідності) інших учасників слідчої дії; посилання на статті КПК України, відповідно до вимог яких виконують слідчу дію; вказівку про роз'яснення понятим їхніх прав та обов'язків; місце проведення слідчої дії. Потерпілого і свідка попереджають про кримінальну відповідальність за ст. 178, 179 КК України.

В *описовій частині* протоколу викладають відомості про осіб та інші об'єкти, що пред'являються для впізнання, з описом їхніх ознак і прикмет; зазначають, яке місце зайняла впізнавана особа або під яким номером пред'являється об'єкт, що його впізнають; викладають результат проведення впізнання — на який об'єкт вказав той, хто впізнає, і що він при цьому повідомив.

У *заклучній частині* протоколу викладають інформацію про таке: час початку та закінчення впізнання; зауваження, що надійшли від учасників слідчої дії; застосування способів фіксації — фото-, кіно- чи відеозйомки або звукозапису; тип пристроїв, марку, тип стрічки тощо. Протокол підписує слідчий і всі учасники слідчої дії.

Допоміжними способами фіксації є *фотографування, кіно- та відеозйомка, звукозапис*. Застосування кіно- та відеозйомки є доцільним при пред'явленні для впізнання живих осіб за особливістю ходи, адже це дає змогу зафіксувати її у динаміці.

Якщо застосовується фотозйомка, то виготовляють фототаблиці, які є додатком до протоколу пред'явлення для впізнання. Фотографують спочатку, як правило, разом усі об'єкти, що пред'являються для впізнання, а потім окремо той об'єкт, що був упізнаний. Кіно- або відеострічки після їх виготовлення проглядає слідчий з учасниками слідчої дії, а звукозапис прослуховує. Про виконання цих дій складають протокол, в якому можуть бути також зазначені зауваження від учасників слідчої дії, що надійдуть під час перегляду або прослуховування. Кіно-, відео- або аудіострічка упакується, опечатується слідчим та зберігається при справі.

2.4. Тактика здійснення обшуку і виїмки

2.4.1. Поняття та види обшуку

Обшук — це обґрунтована доказами, що є в справі, слідча дія, суть якої полягає в примусовому обслідуванні приміщень, ділянок місцевості, інших об'єктів та окремих громадян з метою виявлення та вилучення знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом, а також предметів і документів, які мають значення для встановлення істини в справі. Обшук може бути також проведений для виявлення злочинців, що переховуються.

Від інших слідчих дій обшук відрізняється передусім своїм пошуковим і примусовим характером.

Пошуковий характер обшуку полягає в тому, що насамперед ця слідча дія спрямована на відшукування матеріалізованої інформації, яка стосується події злочину та має значення для повного, всебічного й об'єктивного розслідування справи. Особливість характеру пошукових дій при проведенні обшуку зумовлена тим, що слідчий не має вичерпної інформації про об'єкт пошуку та його точне місцезнаходження, тобто слідчий, призначаючи проведення обшуку, не завжди може визначити, який саме предмет або річ необхідно знайти і де або у кого може бути необхідна річ або предмет. Об'єкти пошуку, як правило, конкретно слідчому невідомі, він має про них уявлення у загальних рисах, наприклад, знаряддя вчинення злочину, цінності, здобуті злочинним шляхом, тощо, але місцезнаходження їх приблизно відоме.

Примусовий характер проведення цієї слідчої дії полягає в тому, що обшук, тобто обстеження приміщень, ділянок місцевості, особи та інших об'єктів може бути здійснено і без згоди обшукуваної особи. При проведенні обшуку слідчий має право відкривати зачинені приміщення і сховища, якщо власник відмовляється зробити це сам.

Обшук схожий з такою слідчою дією, як слідчий огляд, але, на відміну від нього, обшуку притаманні певні особливості:

- більша конкретизованість стосовно об'єкта пошуку;
- належність об'єктів пошуку певним особам;
- примусовий характер обстеження.

Примусовий характер пошукових дій при проведенні обшуку неминуче зумовлює *вторгнення до сфери особистих інтересів особи*, яку обшуковують, або інших осіб, що також є однією з характерних ознак обшуку. Здійснення обшуку пов'язано з певними обмеженнями конституційних прав громадян на недоторканність особи та житла і тому потребує суворого дотримання регламентованого законом порядку проведення цієї слідчої дії.

Підставою для прийняття слідчим рішення про проведення обшуку є *наявність достатньої сукупності даних*, яка дає можливість слідчому вважати, що у певному місці або у певної особи знаходиться певна річ або предмет, які мають значення для розслідуваної справи, або переховується особа, яка вчинила злочин.

Під достатніми даними для здійснення обшуку розуміють відомості, що містяться у показаннях свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, у протоколах слідчих дій, заявах і повідомлен-

нях громадян, а також були одержані в ході оперативно-розшукової діяльності.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство передбачає, що *процесуальною підставою* для проведення обшуку є *постанова слідчого, санкціонована прокурором або його заступником* (ч. 2 ст. 177 КПК України). Разом з тим, у ст. 30 Конституції України зазначено, що не допускається проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення у них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Питання щодо суперечності норми КПК Конституції України вирішується у такий спосіб: згідно з п. 13 Перехідних положень Конституції, протягом п'яти років після набрання Конституцією України чинності зберігається існуючий порядок обшуку, тобто за санкцією прокурора або його заступника.

У невідкладних, екстрених випадках обшук може здійснюватися і за постановою слідчого *без санкції прокурора* на обшук, але з обов'язковим повідомленням прокурора протягом 24 годин про проведення обшуку та його результати (ч. 3 ст. 177 КПК України).

Закон передбачає також випадки, коли проведення обшуку є можливим *без постанови* слідчого — особистий обшук при затриманні або ув'язненні особи під варту, або коли особистий обшук є частиною обшуку у приміщенні (ч. 2 ст. 184 КПК України).

Основною підставою для класифікації обшуку за видами є об'єкт обшуку. *Об'єкт обшуку* — це те, що підлягає примусовому дослідженню для виявлення матеріалізованої інформації щодо події злочину або інших обставин справи.

Залежно від характеру об'єкта обшуку вирізняють такі види обшуку:

- обшук жилих і нежилых приміщень (квартири, індивідуальні будинки, службові кабінети, сховища, гаражі, підсобні приміщення тощо);
- обшук ділянок місцевості (подвір'я, садові ділянки, підсобні господарства, території установи);
- обшук особи, її тіла та одягу;
- обшук транспортних засобів.

Крім того, розрізняють такі види обшуку: первинний і повторний, одиночний та груповий (одночасний). Груповий (одночасний) обшук по суті являє собою тактичну операцію з одночасного здійснення серії обшуків за єдиним планом у різних осіб у межах однієї розслідуваної кримінальної справи.

2.4.2. Підготовка до проведення обшуку

Визнавши здійснення обшуку у розслідуваній кримінальній справі необхідним, слідчий виносить відповідну постанову про проведення обшуку та готується до цієї слідчої дії.

Кожний обшук є неповторним та індивідуальним, бо визначається конкретними обставинами розслідуваної кримінальної справи, характером об'єктів пошуку, особливостями обшукуваної особи, специфікою об'єкта, що підлягає обшуку, та іншими обставинами кримінальної справи. Разом з цим існує ряд загальних рекомендацій, дотримання яких сприяє слідчому в одержанні оптимальних результатів обшуку. Розглянемо ці рекомендації:

1. *Слідчий повинен чітко визначити мету та місце проведення обшуку.*

2. *Визначивши місце проведення обшуку, слідчий повинен зібрати детальну інформацію про нього.* Така інформація допоможе слідчому вирішити питання щодо обсягу пошукових дій, попередньо визначити їх послідовність і підготувати необхідні технічні засоби. Для отримання такої інформації слідчий може скористатися планами та схемами, особисто оглянути місце майбутнього обшуку або дати доручення оперативним підрозділам щодо отримання необхідних даних у результаті здійснення оперативно-розшукових заходів.

3. *Слідчий повинен отримати інформацію стосовно особи, яка підлягає обшуку, членів її родини, способу життя, розпорядку дня тощо.* Наявність такої інформації дає слідчому можливість вибрати оптимальний час для проведення обшуку, визначити лінію поведінки на місці проведення обшуку і тактику пошукових дій.

4. *Одним з основних тактичних правил обшуку є його раптовість.* Дотримання слідчим цього правила позбавляє особу, яка вчинила злочин, можливості зникнути, знищити або приховати сліди вчинення злочину або речові докази.

5. *Забезпечення конспіративності підготовки обшуку.* Раптовість проведення обшуку є неможливою без дотримання цієї умови, адже розголошення відомостей про обшук, що готується, значній кількості осіб може призвести до витоку інформації та втрати фактора раптовості обшуку.

6. *Для результативного проведення обшуку неабияке значення має правильний та обґрунтований вибір кількості і персональний склад учасників обшуку.* Якщо обшуку підлягають значні за розміром

ділянки місцевості, то слідчий повинен визначити таку оптимальну кількість учасників, яка могла б забезпечити якісне виконання пошукових дій з урахуванням об'єктів пошуку та місця обшуку. Слідчий повинен передбачити також кількісний склад груп, які здійснюватимуть зовнішнє спостереження за об'єктом обшуку та охорону місця проведення слідчої дії. Залежно від особливостей об'єктів пошуку та обсягу пошукових дій до складу слідчої групи можуть бути включені відповідні спеціалісти або допоміжний персонал.

Бажано, щоб понятих було підібрано та включено до складу групи ще до виїзду на місце проведення обшуку. Якщо не виключається можливість проведення особистого обшуку осіб, до складу групи потрібно включити оперативних працівників і понятих як чоловічої, так і жіночої статі.

За наявності даних, що особа, яка може перебувати на місці обшуку, здатна вчинити збройний опір, слідчий повинен передбачити у складі слідчо-оперативної групи відповідно екіпіровану групу захоплення, а також вжиття заходів щодо особистої безпеки учасників обшуку.

7. Слідчий повинен визначити перелік технічних засобів, необхідність застосування яких може виникнути під час проведення обшуку (засоби криміналістичної техніки, зв'язку, пошукові та транспортні засоби), а за потреби і перевірити їхній робочий стан і комплектність (валіза слідчого, портфель слідчого).

8. У разі проведення групового (одночасного) обшуку за єдиним планом необхідно передбачити заходи для забезпечення одночасного початку проведення обшуків і створення перешкод можливим спробам осіб, що підлягають обшуку, повідомити своїм співучасникам про обшук.

Отримавши необхідну для підготовки обшуку інформацію та вирішивши усі зазначені вище питання, слідчий спільно з оперативними працівниками складає детальний план проведення обшуку. До виїзду на місце здійснення обшуку слідчий проводить інструктаж членів слідчо-оперативної групи, визначає засоби зв'язку і порядок їх використання.

2.4.3. Тактичні прийоми здійснення обшуку

Після прибуття на місце здійснення обшуку слідчий оголошує обшукуваній особі про мету прибуття та пред'являє постанову про проведення обшуку. Обшукуваному роз'яснюють його права та обов'язки,

про що робиться відмітка у протоколі, та пропонують добровільно видати предмети, документи та інші речі, які можуть мати значення у справі. Якщо названі слідчим об'єкти особа видає добровільно, то проведення обшуку може тривати тільки у тих випадках, коли слідчий має підстави вважати, що обшукуваний видав не всі предмети, речі та документи, які шукають.

Перед проведенням обшуку слідчий повинен оглянути місце обшуку, встановити приблизний обсяг пошукових дій та розподілити ділянки обшуку між членами слідчо-оперативної групи.

Обшук на місцевості. Об'єктом обшуку може бути ділянка місцевості (території подвір'я, садиби, садової ділянки, підсобного господарства, саду, городу, які належать або перебувають у користуванні конкретної особи, установи). Коли місцевість стає самостійним об'єктом обшуку, слідчий виносить окрему постанову на обшук та подає її керівнику, господарю ділянки або іншій особі, у володінні чи користуванні якої перебуває ця ділянка (директору заводу, ректору вузу, на території якого планується обшук). У випадках, коли обшук здійснюється у конкретної особи, про що зазначено у постанові, а її садиба, дача чи город належать до об'єктів обшуку, виносити окрему постанову про обшук ділянок місцевості не потрібно.

Цей вид обшуку є найбільш трудомістким. Обстеження місцевості необхідно здійснювати планомірно та у певній послідовності. Ділянку місцевості розподіляють на сектори або квадрати та методично і послідовно досліджують. Залежно від характеру досліджуваної місцевості, особливостей об'єктів пошуку та інших конкретних обставин може застосовуватися ексцентричний, концентричний або фронтальний метод дослідження місцевості з використанням за необхідності тих чи інших технічних засобів.

Під час здійснення обшуку необхідно звертати увагу на ознаки, які можуть свідчити про можливість перебування у тому чи іншому місці замаскованого тайника, — ділянки землі з поживклою травою на фоні загальної зеленої маси, пошкодження ґрунту, мітки на деревах, скопана грядка на присадибній ділянці тощо. На наявність тайника або місця поховання трупа в окремих випадках може вказувати поведінка свійських тварин.

Під час обшуку на місцевості можуть здійснюватися розкопки місцевості, розорювання ділянки, видалення насаджень та інші пошукові дії.

Обшук у приміщенні. Обшук у приміщенні є найпоширенішим видом обшуку. Тактичні прийоми обшуку приміщення поділяють на загальні та окремі. До *загальних* прийомів належать:

- планомірність і послідовність обстеження приміщення;
- активне використання технічних засобів і спеціальних знань (спеціалістів);
- застосування логічних і психологічних прийомів. Особливу увагу слід приділяти діям осіб, які виявляють послужливість, прагнення максимально полегшити роботу слідчого і в такий спосіб залишити тайники не дослідженими, створити неправильне уявлення, що шукати не має сенсу.

Окремі тактичні прийоми залежать від виду приміщення й характеру обстановки, де здійснюють обшук, зокрема, обшук в окремій ізольованій квартирі або приватному будинку необхідно розпочинати з обслідування житлового приміщення. Осіб, які перебувають у приміщенні, крім господаря, запрошують до іншої кімнати або на кухню та за ними встановлюють спостереження. Під час обшуку із приміщення не дозволяється виходити. Осіб, які перебувають у приміщенні, можуть піддавати особистому обшуку.

Під час обслідування підлоги, стін, сховищ застосовуються аналітичні методи та технічні засоби виявлення тайників (рентген, вимірювання та розрахунки, ультрафіолетова та лазерна техніка, щупи, магнітні підйомники, трали та інша пошукова апаратура). У приміщеннях, заставлених предметами (у складах), останні переміщують для дослідження підлоги, стін. Досліджують окремо упаковані об'єкти (ящики, кіпи), сипкі речовини пересипають, а рідини переливають із ємності в ємність. Особливу увагу необхідно звертати на обслідування кухонь, туалету, ванної кімнати, балконів, горища та підсобних приміщень — комор, ніш. При обстеженні конструктивних вузлів будівлі необхідно звертати увагу на елементи, що не передбачені проектом, на відсутність окремих деталей, неоднорідність фарбування, відмінності у кольорі штукатурки, пошкодження павутиння.

При здійсненні обшуку необхідно враховувати професійну діяльність обшукуваної особи, її схильності та захоплення, адже це може бути пов'язано із способами переховування предметів і документів, а також з вибором місць для обладнання тайників.

В окремих випадках на правильність напряму пошуків може вказувати поведінка обшукуваного або членів його родини. На місця пере-

ховування розшукуваних предметів може вказувати реакція обшукуваної особи на ті чи інші дії слідчого — зміна тембру голосу, кольору шкіри, тремтіння рук тощо, які свідчать про високу нервову напругу у випадках, коли слідчий наближається до тайників або сховищ. З метою спостереження за обшукуваною особою та іншими особами, що перебувають на місці обшуку, доцільно спеціально доручити одному із членів групи постійно спостерігати за ними та їх реакцією на дії слідчого.

Необхідно враховувати, що окремі особи можуть переховувати речові докази серед використаної білизни, у дитячих речах, у ліжку дитини або тяжкохворої людини, предметах культури, серед книжок домашньої бібліотеки.

Під час проведення обшуку слідчому можуть стати відомими певні обставини, що стосуються особистого або інтимного життя обшукуваної особи. У тому разі, якщо ці обставини не мають значення у розслідуваній справі, слідчий не повинен акцентувати на них увагу понятих та інших учасників обшуку. У випадках, коли є необхідність ознайомити понятих та інших учасників з цими обставинами, слідчий попереджає їх про недопустимість розголошення цих даних, про що за необхідності у них можуть взяти підписку.

Обшук у комунальній квартирі, гуртожитку, на робочому місці також має свої тактичні особливості.

1. У комунальній квартирі обшук слід починати з місць загального користування (кухня, коридор, туалет, комора, горище, підвал). Обслідуванню підлягають тільки ті об'єкти, які належать обшукуваній особі, наприклад, кухонна шафа, плита, умивальник у загальній кухні. Інші речі оглядають з дозволу їхніх господарів, які повинні бути присутніми. Останнім пропонується переглянути свої речі — чи немає там сторонніх предметів, що не належать їм. Якщо господар дає дозвіл, то слідчий може сам провести дослідження. Аналогічним чином обслідується приміщення в гуртожитку.

2. Після обслідування приміщень загального користування здійснюється обшук житлового приміщення за загальними правилами. Під час обшуку в гуртожитках обов'язково повинен бути присутній представник адміністрації (комендант, майстер).

3. Обшук на робочому місці у службових приміщеннях необхідно розпочинати з робочого місця обшукуваного. Передусім оглядають робочий стіл, сейфи, шафи. Як правило, тайників на робочих місцях не роблять, але можуть сховати або замаскувати предмети серед книжок, документів, папок.

Під час здійснення обшуку вилученню підлягають не тільки предмети і речі, що мають значення у розслідуваній справі, а й речі та документи, що свідчать про вчинення обшукуваною особою іншого злочину, а також речі, вилучені із цивільного обігу. Враховуючи примусовий характер обшуку, слідчий під час його здійснення має право відкривати замкнені приміщення і сховища, якщо володар відмовляється їх відкрити, але при цьому слідчий повинен уникати невикликаних необхідністю пошкоджень замків, дверей та інших предметів.

Обшук особи передбачає примусове обстеження тіла людини, її одягу та супутніх речей. Об'єктами пошуку можуть бути насамперед вогнепальна і холодна зброя, дорогі речі, наркотики, гроші, валютні цінності, документи та інші предмети, що мають значення у справі.

Обшук особи рекомендується проводити у певній послідовності — зверху донизу. Спочатку досліджується головний убір, потім одяг (пальго, сукня, піджак, штани, спідниця тощо), взуття, а потім натільна білизна. Ці речі у наведеній послідовності знімають і досліджують. Особливу увагу необхідно приділяти дослідженню кишень, швів, підкладці пальта, піджака, спідниці, каблукам взуття. Потім досліджують тіло людини. Це пов'язано з тим, що невеликі та мініатюрні речі, а також певні речовини (наркотики) можуть переховувати як в одязі, так і на тілі або в природних порожнинах тіла. Застосування тактичних прийомів обшуку особи пов'язано з проблемою статі та використанням тактичних засобів для виявлення і вилучення схованих предметів. Тому попередньо, перш ніж розпочати примусове обслідування, слід переконатися обшукувану особу добровільно видати сховані предмети. Для обшуку тіла людини та застосування технічних засобів обов'язково запрошують спеціаліста — судмедексперта, рентгенолога, хірурга. Обшук можуть здійснювати в спеціально обладнаному приміщенні, наприклад, на виробництвах, пов'язаних з добуванням та обробкою дорогоцінних металів, коштовного каміння тощо.

Під час обшуку особи підлягають обстеженню і супутні речі, що є у неї, — валізи, портфелі, папки для документів, сумки, гаманці, портсигари, трубки для куріння тощо.

Обшук особи, як правило, здійснюють на підставі постанови слідчого. Частиною другою ст. 184 передбачаються випадки, коли особистий обшук здійснюється без постанови слідчого — в зв'язку із затриманням підозрюваної особи чи ув'язненням її під варту, або коли у

слідчого є підстави вважати, що особа, перебуваючи у приміщенні, де здійснюється обшук, може переховувати при собі предмети чи документи, що мають значення у справі.

Обшук транспортних засобів передбачає примусове обстеження будь-якого транспортного засобу, який є у приватному володінні особи (мотоцикл, автомобіль, катер, яхта та ін.). Залежно від виду транспортного засобу, що підлягає дослідженню, обшук має певну специфіку. Обстеження транспортних засобів повинно мати плано-мірний і послідовний характер.

Груповий (одночасний) обшук — це кілька одночасних обшуків, що їх здійснюють у межах однієї розслідуваної кримінальної справи у різних осіб та в різних місцях. Груповий обшук характеризується певною специфікою:

- обшук здійснюють із залученням кількох слідчо-оперативних груп;
- існує кілька об'єктів обшуку;
- наявність єдиного керівництва обшуком;
- обшук починають одночасно у всіх місцях його проведення;
- обшук здійснюють за єдиним планом;
- забезпечується чіткий і мобільний зв'язок між слідчо-оперативними групами для обміну інформацією під час здійснення обшуку.

2.4.4. Віймка, тактика її здійснення

Стаття 178 КПК України передбачає, що віймка здійснюється у тих випадках, коли слідчий має точні дані, що предмети чи документи, які мають значення для справи, перебувають у певної особи чи в певному місці. Отже, на відміну від обшуку, призначаючи проведення віймки, слідчий точно знає, що саме (який конкретний об'єкт) підлягає вилученню та де саме він перебуває. Але необхідно мати на увазі, що слідчий може і не знати точного місцезнаходження предмета чи документа, але мати інформацію, що необхідний об'єкт є в певній установі, організації, будинку або квартирі.

Як правило, віймку здійснюють стосовно документів і предметів, що перебувають на підприємствах, в установах та організаціях. Якщо слідчому точно відомо, що певний об'єкт є за місцем проживання конкретної особи і ця особа не протидіятиме вилученню цього об'єкта, віймку можна проводити і в окремих громадян.

За загальним правилом, при проведенні виїмки повинна бути присутня особа, у володінні або користуванні якої перебувають об'єкти, що підлягають вилученню, а також не менше двох понятих.

Під час виїмки у слідчого немає потреби у пошукових діях і проведення цієї слідчої дії меншою мірою зачіпає особисті права громадян. Тому процесуальною підставою проведення виїмки є постановва, винесена слідчим. Отримання санкції прокурора на проведення виїмки законом не передбачено, за винятком випадків, коли виїмці підлягають документи, що становлять державну таємницю. В такому разі виїмку здійснюють тільки з санкції прокурора або його заступника, у порядку, погодженому з керівником відповідної установи.

Особливий порядок також передбачений для виїмки поштово-телеграфної кореспонденції. У ст. 187 КПК України передбачено, що виїмку поштово-телеграфної кореспонденції здійснюють за постановою слідчого, яка санкціонована прокурором або його заступником. Але ця норма КПК України суперечить Конституції України. Так, ст. 31 Конституції України проголошує, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Пленум Верховного Суду України в постанові № 9 від 1 листопада 1996 р. роз'яснив, що недоторканність житла і тайна листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції є невіддільними правами особи, і дозвіл на накладення арешту на кореспонденцію та її виїмку в поштово-телеграфних установах надає тільки суд. За поданням органу, який провадить попереднє розслідування, відповідні матеріали розглядає суд і з дотриманням таємниці слідства приймає процесуальне рішення — суддя виносить відповідну постанову про надання дозволу на накладення арешту на кореспонденцію та її виїмку у поштово-телеграфних установах, в якій зазначає термін дії дозволу, або про відмову в застосуванні таких заходів. Стаття 187 КПК України суперечить Конституції, тому як норми прямої дії застосовуються норми Конституції України.

Для виїмки поштово-телеграфної кореспонденції запрошують двох понятих — представників пошти та здійснюють вилучення, за результатами якого складають протокол.

У випадках, коли особа переховує документи та предмети, що підлягають виймці, або протидіє проведенню виймки, слідчий замість виймки здійснює обшук з наступним повідомленням про це прокурора або його заступника.

2.4.5. Фіксація результатів обшуку та виймки

Основним способом фіксації здійсненого обшуку або виймки є складання *протоколу* цієї слідчої дії відповідно до вимог ст. 85, 188 КПК України. Додатковими способами фіксації є *фото-, кіно-, відеозйомка, складання планів, схем і креслень*.

Протокол обшуку або виймки складається у двох примірниках та містить вступну, описову і заключну частини.

У *вступній частині* протоколу зазначається таке: коли, де і ким складений протокол, прізвище, звання або класний чин посадової особи, яка проводила цю слідчу дію; підстави для обшуку або виймки; особа, в якій здійснювався обшук або виймка; хто брав участь у проведенні слідчої дії, прізвища та адреси понятих, відмітка про роз'яснення понятим їхніх прав та обов'язків; пропозиція слідчого добровільно видати предмети та документи і відповідь обшукуваної особи на цю пропозицію.

В *описовій частині* протоколу містяться: відомості про порядок і послідовність пошукових дій; відомості про виявлені об'єкти, їх назва, стан, ознаки та місце їх виявлення. Всі виявлені під час проведення обшуку або виймки предмети і документи пред'являються спочатку понятим, після чого детально описуються у протоколі із зазначенням їх кількості, загальних та характерних ознак (назва, розмір, форма, вага, колір, маркування, позначки, номери, особливості, дефекти), а також наявних слідів (кров, фарба, сперма, ґрунт та ін.). Стосовно документів зазначається матеріал, з якого вони виготовлені, спосіб виконання, колір фарбника, початкові та заключні фрази, наявні реквізити. Якщо виявлені предмети були запаковані, зазначається спосіб упакування, вид пакувального матеріалу.

При виявленні тайника чи іншого сховища у протоколі обшуку детально фіксується місце його розташування, розміри, об'єкти, що перебувають у ньому, їх кількість та взаємне розташування. Тайник разом з його вмістом фотографують (або знімають на кіно- чи відеокамеру), після чого за правилами детальної фотозйомки фотографують усі вилучені з нього об'єкти. Розташування тайника зазначається на схемах або планах, які додаються до протоколу.

У *заключній частині* зазначаються: відомості про використання технічних засобів під час здійснення обшуку або виїмки, їх назва, марка, тип використаної фото-, кіно-, відеоплівки; заяви та зауваження присутніх під час обшуку щодо дій слідчого; перелік вилучених предметів, документів. У тому разі, якщо вилучається значна кількість предметів, складається опис вилучених предметів у двох примірниках.

Обидва примірники протоколу та опис вилучених предметів підписують слідчий, особа, в якій проводився обшук або виїмка, поняті та інші запрошені учасники слідчої дії. Відповідно до вимог ст. 189 КПК України другий екземпляр протоколу та опису вилучених речей вручаються особі, в якій проводився обшук або виїмка, а в разі її відсутності — повнолітньому члену її сім'ї або представникові ЖЕК чи місцевої ради народних депутатів (при проведенні обшуку чи виїмки в установі, організації — її представнику).

Протокол обшуку або виїмки є джерелом доказів тільки у тих випадках, коли він складений із дотриманням усіх вимог закону.

Якщо з місця обшуку або виїмки вилучається значна кількість речей або документів і їх огляд на місці проведення обшуку або виїмки є неможливим, вони запаковуюються та опечатуються без огляду та детального їх опису у протоколі обшуку або виїмки. В таких випадках огляд вилучених предметів і документів здійснюється у кабінеті слідчого з дотриманням вимог ст. 190, 191 КПК України. Для участі у проведенні огляду цих предметів і документів як понятих доцільно запрошувати тих осіб, які були присутні при проведенні обшуку або виїмки.

Фотознімки, кіно- та відеострічки, схеми, плани та малюнки додаються до протоколу.

2.5. Тактика проведення допиту

2.5.1. Поняття, види і завдання допиту

Допит — це слідча дія, спрямована на отримання та перевірку інформації стосовно обставин, які мають значення для встановлення істини у справі. Суть допиту полягає в особистому спілкуванні слідчого (суду) з допитуваним для одержання відомостей (інформації), які є необхідними для встановлення обставин розслідуваної справи. Особливість одержання інформації про обставини вчиненого злочину під час допиту полягає в тому, що її джерелом є людина. Тому

одержання такої інформації пов'язане з низкою процесуальних, психологічних та етичних вимог, які належать до загальних положень проведення допиту (ст. 143, 145, 146, 166–173 КПК України).

Допит є найпоширенішою слідчою дією, за допомогою якої отримують доказову інформацію. Важливість допиту визначається не тільки тим, що він є способом отримання та перевірки інформації, а й тим, що він є способом захисту обвинуваченого (підозрюваного) від обвинувачення. Допит є однією із найбільш складних та трудомістких слідчих дій, бо допитувана особа внаслідок різних причин може неповно або неправильно сприймати певну подію і, відповідно, неправильно її викладати слідчому під час допиту. Крім цього, підозрюваний, обвинувачений та їх рідні, як правило, не зацікавлені у повному та всебічному розкритті злочину, що не може не впливати на правдивість їх свідчень. Для успішного проведення допиту та отримання очікуваних результатів особі, яка проводить допит, необхідно знати закони мислення, логічні методи та прийоми, дані психології та тактичні прийоми допиту, що розроблені криміналістикою.

Психологічні основи допиту як способу вилучення інформації про суб'єктивний уявний образ (слід пам'яті) у допитуваного, полягають у тому, що формування показань допитуваної особи являє собою складний психологічний процес, який включає три основні стадії, або етапи: сприйняття, запам'ятовування та відтворення.

Сприйняття людиною будь-якої події, факту здійснюється через органи чуттів, які є за змістом суб'єктивним джерелом, і тому сприйняття певною мірою залежить від розвитку нервової системи, стану організму загалом, рівня розвитку людини. На правильність сприйняття впливають об'єктивні та суб'єктивні чинники: *об'єктивні* — умови сприйняття, погода, освітлення, тривалість події, за якою особа спостерігає, тощо; *суб'єктивні* — стан організму та органів чуттів людини, її суб'єктивна можливість правильно сприйняти певний факт або подію, емоційний стан особи, наявність інтересу до події, спрямованість уваги та темперамент. В. Образцов до переліку основних чинників, що впливають на процес сприйняття, відносить: зацікавленість особи у події, яку вона сприймає (спрямованість сприйняття); наявність певного життєвого або професійного досвіду; тривалість сприйняття; стан здоров'я; наявність фізичних недоліків органів чуттів у особи, яка сприймає подію; відстань до об'єкта сприйняття; метеорологічні умови спостереження; обсяг інформації, що її особа сприймає одночасно.

Другою стадією формування показань є *запам'ятовування*. Внаслідок сприйняття у нервовій тканині головного мозку людини утворюються нервові зв'язки. Уявні образи минулого зберігаються у клітинах мозку у вигляді так званих асоціативних зв'язків. Запам'ятовування, як і сприйняття, має вибірковий характер, тому людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає у неї глибокі переживання або має для неї важливе значення. На повноту запам'ятовування інформації та тривалість її зберігання впливають:

- умови сприйняття;
- вид пам'яті (зорова, слухова, емоційна, рухова);
- наявність установки на зберігання сприйнятого у пам'яті;
- час, що минув з моменту сприйняття;
- стан здоров'я;
- вік;
- характер людини.

Повнота *відтворення* залежить від умов сприйняття, властивостей пам'яті, психологічного стану допитуваного, його темпераменту, схильності до навіювання, здатності до увлечення.

Знання процесу формування показань і факторів, що впливають на їх повноту та об'єктивність, дають змогу слідчому правильно вибрати тактичні прийоми для отримання під час допиту повної та об'єктивної інформації про подію, що мала місце.

Завданням допиту є одержання достовірної інформації стосовно обставин розслідуваного злочину. Об'єктивність інформації, що її одержують під час допиту, насамперед залежить від психологічної позиції обвинуваченого — бажає він давати правдиві свідчення чи збирається приховувати правду. Навіть якщо допитуваний дає правдиві (на його думку) свідчення, то і в цьому разі слідчий вибирає такі тактичні прийоми спілкування, що спрямовані на допомогу допитуваному згадати минуле, відокремити реально сприйняте від фантазії або уяви.

Залежно від ознак класифікації вирізняють такі *види допиту*:

- *за суб'єктом проведення допиту* (особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор, суддя);
- *за процесуальним станом допитуваної особи* (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений);
- *за віком допитуваного* (неповнолітній, малолітній, особа похилого віку);

- *за послідовністю проведення* (початковий, додатковий, повторний);
- *за місцем проведення* (на місці події, у кабінеті слідчого, за місцем перебування допитуваного);
- *за складом учасників допиту* (слідчий, допитуваний, захисник, педагог, законний представник, спеціаліст, експерт, перекладач);
- *залежно від використання науково-технічних засобів* (із використанням звуко- та відеозапису, без використання технічних засобів).

Класифікація допиту на види має практичне значення, бо залежно від виду допиту слідчий використовує ті чи інші тактичні прийоми.

2.5.2. Підготовка до проведення допиту

Необхідною умовою отримання ефективних результатів допиту є ретельна підготовка до його проведення.

Підготовка до проведення допиту включає:

- визначення кола осіб, які підлягають допиту;
- визначення послідовності їх допиту;
- визначення предмета допиту та вивчення матеріалів кримінальної справи;
- вивчення особи допитуваного;
- підбір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному;
- вирішення питання щодо часу та місця допиту, способу виклику на допит;
- здобуття спеціальних знань, які можуть знадобитися під час допиту;
- визначення переліку необхідних технічних засобів фіксації допиту та їх підготовку;
- визначення учасників проведення допиту;
- складання плану допиту.

Визначення кола осіб, які підлягають допиту, залежить від ряду факторів, в тому числі і від обсягу наявної у слідчого інформації. Вказівки на конкретних осіб, яким відомі певні обставини розслідуваного злочину, можуть міститися у матеріалах кримінальної справи. В інших випадках для з'ясування таких осіб слідчий може доручити органам дізнання здійснити оперативно-розшукові заходи (напри-

клад, опитування громадян з метою встановлення можливих свідків злочину, розшук злочинця тощо). Таку інформацію слідчий також може отримати і під час проведення інших слідчих дій у справі.

При визначенні послідовності допиту певних осіб враховують таке: яким обсягом інформації про обставини, що мають значення для розслідуваної справи, володіє особа; важливість цієї інформації на певному етапі розслідування; зацікавленість особи у кінцевому результаті розслідування; практична можливість виклику особи на допит у найкоротший строк.

Передусім бажано викликати на допит осіб, які володіють найбільшим обсягом інформації з обставин справи, не є зацікавленими у результатах розслідування та можуть цю інформацію викласти об'єктивно.

Визначення предмета допиту полягає у встановленні в конкретній кримінальній справі обставин, що можуть бути відомі допитуваному та для встановлення яких проводиться допит. Як правило, найповнішою інформацією про обставини справи володіє обвинувачений (підозрюваний). Потерпілий і свідки володіють меншою за обсягом інформацією, тому слідчий повинен визначити коло питань, з яких вони можуть бути допитані. На основі визначеного предмета допиту слідчий формулює запитання для допитуваного.

Повне та всебічне вивчення слідчим матеріалів кримінальної справи у всіх деталях є необхідною передумовою успішного проведення допиту. Вивчення матеріалів кримінальної справи передбачає аналіз даних, що містяться як у протоколах слідчих дій, так і в інших документах та матеріалах справи, що дає змогу виявити існуючі прогалини, розбіжності, суперечності та своєчасно вжити заходи щодо їх усунення. В іншому разі певні обставини справи можуть залишитися невстановленими або суперечливими, що може вплинути на повноту, всебічність та об'єктивність розслідування і викликати, як правило, необхідність проведення додаткових та повторних допитів і очних ставок.

Однією із важливих підготовчих дій слідчого до допиту є *вивчення особи допитуваного*, яка полягає у вивченні соціально-психологічної характеристики допитуваного, рівня інтелекту, схильностей, способу життя, виховання, його характеру, темпераменту, способу мислення тощо. Вивчення особи допитуваного допомагає слідчому встановити з ним психологічний контакт, вибрати найбільш доцільні й ефективні прийоми та способи впливу на нього з метою отримання об'єктивних

показань і правильно оцінити одержані показання. Обсяг вивчення особи допитуваного залежить від його процесуального становища, характеру злочину, мети допиту, можливостей слідчого та його професійних знань.

Найретельніше слідчий вивчає обвинуваченого, бо той є зацікавленою особою у справі і найменше серед інших допитуваних схильний повідомити правду. Відомості про особу обвинуваченого дають змогу слідчому спрогнозувати можливу поведінку допитуваного в тій чи іншій ситуації під час допиту і правильно вибрати той чи інший тактичний прийом. Під час вивчення особи допитуваного слідчий може залучити спеціаліста-психолога, який може допомогти слідчому визначити: особливості психічних процесів, властивостей і станів допитуваного; риси характеру; темперамент; інтелектуальні здібності; орієнтовний перелік питань, що можуть сприяти встановленню психологічного контакту.

Прогнозуючи можливу поведінку допитуваних, слідчий передбачає, що допитуваний може добросовісно помилятися стосовно певних обставин або давати неправдиві показання. В такому разі цим особам потрібно пред'явити певні докази. Тому при підготовці до допиту *слідчий відбирає докази та інші матеріали*, які він планує пред'явити допитуваному.

Час проведення допиту стосовно певної особи визначається слідчим виходячи з конкретної слідчої ситуації. Так, допит осіб, які можуть між собою змовитися або на яких може чинити вплив обвинувачений, слідчий повинен провести негайно. В інших випадках, наприклад, коли потерпілий перебуває у стані сильного збудження або хвилювання після вчиненого злочину, допит необхідно відкласти до заспокоєння потерпілого. При визначенні моменту проведення допиту слідчий також враховує важливість обставин, про які може повідомити допитуваний, і можливість його прибуття для допиту.

Час проведення допиту стосовно окремих категорій допитуваних визначається безпосередньо КПК України: якщо підозрюваний був затриманий або до нього обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту, його допит проводиться негайно, а за неможливості негайного допиту — не пізніше як через 24 години після затримання (ст. 107 КПК України); допит обвинуваченого слідчий повинен провести негайно після його прибуття чи приведення і в будь-якому разі не пізніше як за добу після пред'явлення йому обвинувачення (ст. 143 КПК України).

Допит проводиться вдень, забороняється здійснювати його у нічний час, за винятком випадків, коли наявні обставини потребують негайного проведення допиту.

Місцем допиту є, як правило, кабінет слідчого. Крім цього, допит може бути проведений: на місці події; за місцем проживання або перебування допитуваного (ізолятор тимчасового тримання, слідчий ізолятор, будинок відпочинку, санаторій тощо); за місцем роботи; у лікувальній установі (з дозволу лікаря). За місцем проживання доцільно допитувати малолітніх, осіб похилого віку, хворих. Також за місцем проживання може бути допитуваний обвинувачений після проведення у нього вдома обшуку.

Особи можуть бути викликані на допит одним із таких способів:

- повісткою по пошті або через кур'єра;
- телеграмою або телефонограмою;
- повідомленням по телефону безпосередньо особі, яка підлягає допиту;
- через адміністрацію ізолятора тимчасового тримання або слідчого ізолятора (затримані або взяті під варту підозрювані та обвинувачені).

У повістці, телеграмі, телефонограмі повинно бути зазначено: кого і в якій якості викликають, куди, на який час та до кого необхідно прибути.

Предметом допиту при розслідуванні окремих видів злочинів можуть бути питання виробничого, технічного та спеціального характеру. Тому у цих випадках слідчому необхідно попередньо *ознайомитися з відповідною довідковою літературою, проконсультуватися у спеціалістів, ознайомитися з виробничим або технологічним процесом.*

Коло учасників допиту визначається слідчим, виходячи з предмета допиту, особи допитуваного, його процесуального становища та інших обставин, що стосуються майбутнього допиту. Слідчий повинен своєчасно повідомити цих осіб про час і місце допиту. Учасниками допиту можуть бути: прокурор, захисник, спеціаліст, експерт, законні представники, педагог, перекладач.

Завершальним етапом підготовки слідчого до допиту є *складання плану допиту*. План може бути усним або письмовим, коротким або розгорнутим. У разі розслідування нескладних одноепізодних кримінальних справ план являє собою перелік запитань, що підлягають встановленню. У багатоепізодних, складних справах складається детальний план у вигляді таблиці. У першому стовпці зазначаються

обставини, що підлягають встановленню у справі, у другому — наявна інформація про ці обставини, у третьому — формулювання запитань з визначенням порядку їх з'ясування, у четвертому — перелік тактичних прийомів, які планує застосувати слідчий.

За необхідності план може бути доповнений схемами злочинних зв'язків обвинувачених, епізодів злочину, місць їх вчинення, структури злочинної групи.

2.5.3. Загальні тактичні прийоми проведення допиту

Тактичні прийоми допиту є засобами, за допомогою яких слідчий керує спілкуванням та отримує об'єктивну інформацію. До загальних тактичних прийомів допиту належать:

- прогнозування та планування допиту (власне підготовка до допиту);
- встановлення психологічного контакту;
- викладення показань у формі вільної розповіді;
- постановка запитань;
- пред'явлення доказів;
- актуалізація забутого в пам'яті допитуваного.

Встановлення психологічного контакту здійснюється незалежно від процесуального становища допитуваного та ситуації, в якій відбувається допит. Сутність встановлення психологічного контакту полягає в отриманні згоди допитуваного розпочати спілкування та обмін інформацією, яка досягається налагодженням сприятливих стосунків з допитуваним, збудженням інтересу та підвищенням активності до спілкування, зняттям конфліктного настрою у допитуваного.

Психологічний контакт завжди має двосторонній характер, і його встановлення та підтримання залежить як від слідчого, так і від допитуваного. Однак ініціатива повинна належати слідчому. Встановлення психологічного контакту потребує від слідчого обізнаності з психологією допитуваного, тобто врахування його індивідуальних психологічних особливостей, психічного стану на момент проведення допиту, життєвого досвіду та інших обставин, що його характеризують.

Для успішного встановлення психологічного контакту необхідно дотримуватися таких умов:

- індивідуальний підхід до особи допитуваного (вивчення особи, встановлення її темпераменту, інтелекту, вольових якостей, життєвих інтересів та схильностей);

- здійснення психологічної діагностики лінії поведінки, що її вибрав допитуваний, з метою встановлення причин вибраної ним позиції;
- об'єктивна, коректна, доброзичлива поведінка слідчого;
- роз'яснення допитуваному його прав та обов'язків;
- дотримання законних інтересів і прав допитуваного;
- проведення допиту за відсутності сторонніх осіб (за винятком випадків, коли цього вимагають закон та обставини справи).

Для встановлення психологічного контакту можуть бути використані такі тактичні прийоми, як розмова з допитуваним на сторонню тему, що становить інтерес для нього або слідчого; демонстрація слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби та інтереси тощо.

Викладення показань у формі вільної розповіді полягає в тому, що у випадках, коли допитуваний не ухиляється від давання показань, йому ставиться загальне запитання з пропозицією розповісти всю відому інформацію, яка стосується розслідуваної події.

Застосування цього тактичного прийому дає змогу слідчому:

- скласти свою думку про особу допитуваного;
- виявити ступінь поінформованості допитуваного про обставини справи;
- отримати уявлення про правдивість свідчень допитуваного;
- одержати інформацію про факти, що невідомі слідчому.

Під час вільної розповіді допитуваного не треба часто ставити уточнюючі та додаткові запитання, перебивати без потреби, але бажано вчасно спрямовувати розповідь до суті встановлюваного факту. У процесі розповіді не рекомендується вести протокол, а слід робити тільки короткі нотатки. Неуважне ставлення до допитуваного порушує психологічний контакт, свободу та бажання спілкуватися.

У тому разі, якщо у слідчого є підстави вважати, що допитуваний дає неправдиві показання, доцільно звузити тему вільної розповіді та запропонувати допитуваному розповісти про інші обставини — ті, які вже відомі слідчому та були досліджені в процесі розслідування. Цей тактичний прийом носить назву “*поділ теми вільної розповіді*”.

Постановка запитань полягає в тому, що слідчий після закінчення вільної розповіді ставить допитуваному запитання з метою уточнення обставин і заповнення прогалин у показаннях. Залежно від змісту та мети поставлених запитань вони поділяються на такі:

- *основні* (формулюють сутність обставин, які становлять інтерес для слідства);
- *доповнюючі* (спрямовані на встановлення фактів, що не були висвітлені під час вільної розповіді);
- *уточнюючі* (спрямовані на точніше та детальне з'ясування обставин справи);
- *контрольні* (спрямовані на перевірку правдивості та об'єктивності показань допитуваного, їх відповідність уже відомим фактам).

Згідно з вимогами ч. 6 ст. 143, ч. 4 ст. 167 та ч. 2 ст. 171 КПК України при проведенні допиту *забороняється ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (навідні запитання)*.

Незалежно від виду поставлених запитань, вони повинні бути чіткими, зрозумілими і логічно послідовними.

Пред'явлення доказів як тактичний прийом полягає в тому, що слідчий з метою здійснення психологічного впливу на допитуваного повідомляє його про докази та інші наявні у справі матеріали, які спростовують його показання чи суперечать ним, або демонструє докази допитуваному у певній послідовності. Цей тактичний прийом можна застосовувати і для актуалізації забутого у пам'яті допитуваного.

В. Шепітько пропонує класифікацію способів пред'явлення доказів за такими основними ознаками:

1. За характером використання доказів у розслідуванні:

- пред'явлення доказів на одному допиті;
- пред'явлення доказів під час кількох допитів однієї особи.

2. За характером взаємозв'язку доказів у кримінальній справі:

- роздільне пред'явлення одиничних доказів;
- пред'явлення комплексу взаємопов'язаних доказів;
- пред'явлення всієї системи доказів.

3. За характером демонстрації доказів на допиті:

- згадування про наявні докази на допиті;
- перерахування наявних доказів із зазначенням джерел їх походження;
- часткова демонстрація доказів допитуваному;
- надання можливості допитуваному оглянути і вивчити докази;
- підкреслена демонстрація ознак об'єкта, що пред'являється.

4. За характером послідовності пред'явлення доказів:

- пред'явлення доказів у послідовності “зростання сили”;
- пред'явлення доказів у послідовності “зменшення сили”.

5. За характером додаткових умов, що підсилюють вплив на допитуваного:

- несподіване пред'явлення доказів;
- пред'явлення доказів після з'ясування попередніх обставин, що пов'язані з ними;
- пред'явлення доказів і роз'яснення їх значення у справі;
- використання науково-технічних засобів для роз'яснення допитуваному особливостей доказів, що пред'являються;
- супроводження пред'явлених доказів описом передбачуваного перебігу розслідуваної події та її обставин.

Актуалізація забутого у пам'яті допитуваного полягає у поданні слідчим допомоги допитуваному з метою пригадування подій минулого. Можливість актуалізації забутого у пам'яті допитуваного базується на збудженні відповідних нервових зв'язків або асоціацій.

З метою поживлення пам'яті використовують такі прийоми:

- асоціація за аналогією;
- асоціація за схожістю;
- асоціація за протилежністю (контрастом).

Для актуалізації забутого можуть бути застосовані такі тактичні прийоми:

- постановка уточнюючих запитань;
- показ доказів;
- демонстрація іншої матеріалізованої інформації;
- допит на місці події;
- ознайомлення з показаннями інших осіб.

У процесі використання цих прийомів ефективним може стати кожен з них або їх комплекс залежно від психологічних особливостей допитуваного і своєрідності забутого матеріалу.

Залежно від виду ситуації слідчий вибирає ті чи інші тактичні прийоми проведення допиту. На допиті можливе виникнення двох видів ситуацій:

- *безконфліктна*:
 - повідомлення допитуваним правдивих показань;
 - добросовісна помилка допитуваного, що тягне за собою виникнення перекручень у показаннях;
 - виникнення суперечностей у показаннях;

- неспроможність допитуваного повідомити про певні обставини внаслідок забування;
- *конфліктна*:
 - повідомлення неправдивих даних у показаннях;
 - відмова допитуваного від показань.

Відповідно до мети допиту та ситуації, що склалася, слідчий вибирає тактичні прийоми, які можуть бути спрямовані на таке:

- встановлення психологічного контакту з допитуваним;
- усунення перекручень у разі добросовісної помилки допитуваного;
- актуалізація забутого в пам'яті допитуваного;
- уточнення свідчень і усунення в них суперечностей;
- спонукання допитуваного до давання показань;
- викриття неправдивих фактів у показаннях.

У конфліктних ситуаціях, коли допитуваний не бажає повідомляти правду, можуть бути застосовані: переконання, звернення до почуття гідності, справедливості та шляхетності тощо. Прийоми переконання мають бути зрозумілими допитуваному, їх потрібно повторювати кілька разів, посилаючись на відсутність логіки у його неправдивих показаннях.

Для викриття неправдивих свідчень можуть бути застосовані прийоми психологічного впливу:

- замовчування обставин, уже відомих слідчому;
- створення умов, за яких у допитуваного формується думка, що слідчий знає замовчувані ним факти;
- застосування тактичних комбінацій, побудованих на послідовності запитань, що ставляться;
- постановка несподіваних запитань стосовно фактів, що приховуються;
- демонстрація можливостей слідчого щодо встановлення обставин, які приховуються.

Тактичні прийоми, що застосовуються при проведенні допиту, повинні відповідати вимогам кримінально-процесуального законодавства, моралі, професійної етики. Застосування тактичних прийомів, які ґрунтуються на фізичному та психологічному насиллі, шантажі, обмані, використанні релігійних почуттів та помсти, є недопустимим.

2.5.4. Тактичні особливості проведення окремих видів допиту

Тактичні особливості допиту свідка і потерпілого. Процесуальний порядок допиту свідка та потерпілого визначається ст. 166–171 КПК України. При підготовці до проведення допиту свідка та потерпілого слідчий керується викладеними вище загальними положеннями тактики проведення допиту. Необхідно враховувати, що свідок або потерпілий, на відміну від обвинуваченого і підозрюваного, зобов'язаний не тільки з'явитися за викликом слідчого, а й дати правдиві свідчення. Перед початком допиту слідчий повинен роз'яснити свідку зміст ст. 63 Конституції України, яка передбачає, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. У протоколі повинна міститися відмітка про роз'яснення вимог ст. 63 Конституції України, засвідчена підписом допитуваного свідка. Якщо зазначена вимога не була виконана, показання свідка вважаються такими, що одержані з порушенням вимог закону.

Порядок допиту свідка такий:

- встановлення особи свідка, що з'явився за викликом;
- роз'яснення йому прав і обов'язків свідка;
- роз'яснення змісту ст. 63 Конституції України;
- попередження про кримінальну відповідальність за свідомо неправдиві показання (ст. 178 КК України) і відмову від показань (ст. 179 КК України);
- встановлення стосунків свідка з іншими учасниками процесу;
- пропозиція викласти відомі йому факти, що стосуються обставин справи;
- постановка у необхідних випадках доповнюючих, уточнюючих і контрольних запитань;
- попередження наприкінці допиту, за необхідності, про нерозголошення даних попереднього розслідування.

Тактика допиту свідка залежить від конкретної слідчої ситуації, тобто чи є свідок добросовісним і чи бажає давати правдиві показання.

Тактика допиту добросовісного свідка спрямована на підтримання безконфліктної ситуації та подання йому допомоги у повному та об'єктивному висвітленні відомих йому обставин справи. Під час допиту добросовісного свідка, який не може пригадати всіх обставин сприйнятої події або добросовісно помиляється щодо окремих обста-

вин, може бути застосована система тактичних прийомів, що сприятиме *актуалізації забутого* у пам'яті свідка, а також можуть бути пред'явлені докази.

Слідчий вибирає іншу тактику під час допиту у конфліктній ситуації — коли свідок є недобросовісним і не бажає повідомляти правду.

Тактика допиту недобросовісного свідка включає:

- встановлення причин і мотивів, що спонукають свідка давати неправдиві показання (зговір з обвинуваченим, страх, зацікавленість у наслідках розслідування, бажання не розголошувати свою неправильну поведінку, сором тощо). З'ясування цих мотивів може допомогти слідчому їх усунути та отримати правдиві свідчення;
- переконання свідка у необхідності дати правдиві свідчення (роз'яснення його ролі у розкритті злочину, нагадування про кримінальну відповідальність за ст. 178 КК України, роз'яснення необхідності запобігти притягненню невинної особи до кримінальної відповідальності тощо);
- пред'явлення речових доказів, показань інших осіб, які можна вважати об'єктивними;
- деталізацію показань допитуваного;
- спостереження за поведінкою свідка та його психофізіологічними реакціями. Таке спостереження не допомагає виявити неправду у показаннях, але дає змогу слідчому реєструвати стан допитуваного та реакцію на поставлені запитання чи пред'явлення доказів і виконує орієнтувальну функцію;
- виявлення негативних обставин у показаннях свідка при попередній оцінці його показань. Такі обставини при допиті можуть бути у двох формах: відсутність у показаннях допитуваного даних, які повинні мати місце; наявність у показаннях даних, яких не має бути. Значення виявлених негативних обставин полягає в тому, що вони є специфічними сигналами неправди у показаннях і потребують використання відповідних тактичних прийомів;
- постановку доповнюючих, уточнюючих і контрольних запитань;
- проведення очної ставки.

Допит потерпілого відбувається за правилами допиту свідка. Необхідно враховувати, що давати показання — це право, а не обов'язок потерпілого. Тому потерпілого, який погодився давати показання,

попереджують тільки про кримінальну відповідальність за давання свідомо неправдивих показань за ст. 178 КК України.

При проведенні допиту потерпілого слідчий може застосувати такі самі тактичні прийоми, як і під час допиту свідка. Тактичні особливості допиту потерпілого зумовлені його процесуальним становищем і психічним станом у момент сприйняття подій, що мали місце. З огляду на те, що потерпілий володіє більшою інформацією про обставини справи, ніж інші учасники (за винятком обвинуваченого), розслідування справи дуже часто розпочинається саме з допиту потерпілого. Потерпілий може висувати свої припущення і версії та аргументувати їх. При оцінці показань потерпілого та виборі тактичних прийомів його допиту необхідно враховувати його психічний стан у момент сприйняття події. Переляк, хвилювання, страх і фізичні страждання можуть призвести до перекрученого сприйняття обставин події та перешкоджати правильному викладенню фактів на допиті. В такому разі рекомендується відкласти допит потерпілого з метою його заспокоєння та зняття емоційної напруги.

У справах про статеві злочини потерпілі іноді ухиляються від давання показань або дають їх у неповному обсязі внаслідок небажання компрометувати себе або через сором'язливість. У цьому разі потрібно роз'яснити потерпілому, що справа розглядатиметься у закритому судовому засіданні, або запропонувати власноручно записати показання у протоколі.

Тактичні особливості допиту обвинуваченого і підозрюваного.

Предметом допиту обвинуваченого є обставини, що сформульовані у постанові про притягнення особи як обвинуваченого. Обвинувачений не зобов'язаний давати показання у справі, однак, дотримуючись процесуального порядку проведення допиту та застосовуючи окремі тактичні прийоми, слідчий повинен переконати обвинуваченого у недоцільності приховування істини у справі. З огляду на те, що показання обвинуваченого є не тільки джерелом доказів, а й засобом його захисту від обвинувачення, слідчий має надати обвинуваченому можливість детально викласти свої показання. Процесуальний порядок допиту обвинуваченого визначається ст. 143–146 КПК України. Тактичні прийоми допиту обвинуваченого мають свої особливості.

Слідчий повинен ретельно вивчити матеріали справи для правильного обрання моменту допиту обвинуваченого. Якщо всі обставини справи, стосовно яких необхідно допитати обвинуваченого, повністю

не досліджені або не перевірені, чи є сумнівними для слідчого, проведення допиту буде передчасним і не дасть бажаного результату.

Коли у справі є кілька обвинувачених, важливе значення має правильне визначення слідчим питання — кого з них допитувати першим. Вирішуючи це питання, слідчий повинен враховувати таке: яку роль відігравав той чи інший обвинувачений у спільній злочинній діяльності; яке покарання загрожує йому за вчинений злочин; у яких стосунках він перебуває з іншими обвинуваченими; які є докази його винності; його особисті якості тощо. Якнайшвидше отримання правдивих показань від одних обвинувачених може стати важливою умовою допиту їх співучасників, що дають неправдиві показання.

Допит обвинуваченого починається з запитання слідчого: чи визнає допитуваний свою вину? Тактика проведення допиту обвинуваченого визначається його ставленням до пред'явленого йому обвинувачення. Можливі такі три ситуації: обвинувачений визнає себе винним повністю; обвинувачений визнає себе винним частково; обвинувачений не визнає себе винним. Розглянемо їх детальніше.

1. Обвинувачений визнає себе винним.

Якщо обвинувачений визнає себе винним і його показання відповідають іншим матеріалам кримінальної справи, завдання слідчого полягає у перевірці щирості такого зізнання за допомогою деталізації його показань або проведення додаткового допиту. Це здійснюється з метою виключення самообмови чи приховування більш тяжкого злочину.

У випадках, коли обвинувачений визнає свою вину, але його показання не відповідають іншим матеріалам справи, перевірка показань здійснюється за допомогою такого: деталізації показань обвинуваченого; встановлення обставин, про які може мати відомості тільки та особа, яка вчинила злочин; проведення повторного допиту із зміною послідовності встановлення обставин, щодо яких обвинуваченого вже допитували. Якщо обвинувачений не може чітко відтворити окремі деталі або всі обставини події, можна скористатися тактичними прийомами актуалізації забутого.

2. Обвинувачений визнає себе винним частково.

У цій ситуації показання обвинуваченого містять свідчення, що суперечать матеріалам справи. У таких випадках рекомендується:

- почати допит із розмови на сторонню тему, не пов'язану з розслідуванням злочином;

- вислухати показання обвинуваченого до кінця, не перебиваючи його, та ретельно їх зафіксувати;
- проаналізувавши показання, виявити суперечності та роз'яснити їх суть обвинуваченому;
- поступово пред'являти обвинуваченому окремі докази та інші матеріали, що викривають його неправдиві свідчення.

Пред'явлення обвинуваченому доказів і даних, отриманих за допомогою оперативно-розшукової діяльності, є ефективним тактичним прийомом для викриття обвинуваченого у неправдивих показаннях. Необхідно зазначити, що для викриття неправдивих показань обвинуваченого можуть бути використані тільки перевірені, достовірні факти. Тактичні прийоми пред'явлення доказів під час допиту можуть бути такими: згадування про докази, перерахування доказів, надання можливості допитуваному оглянути окремі докази, демонстрація доказів. Докази можна пред'являти так: у порядку зростання їх важливості у справі; усю їх сукупність; найважливіший (основний) доказ. Необхідно однак враховувати, що пред'явлення доказів з великими проміжками часу та без певної логічної послідовності, як правило, позитивного результату не дає. Наявні матеріали необхідно використати у такий спосіб, щоб у обвинуваченого склалася думка про повну обізнаність слідчого щодо обставин розслідуваного злочину.

З метою отримання від обвинуваченого правдивих свідчень слідчий має роз'яснити обвинуваченому зміст п. 8 ст. 40 КК України стосовно положення, що щире каяття та сприяння розкриттю злочину є обставинами, які пом'якшують кримінальну відповідальність.

3. Обвинувачений не визнає себе винним і дає неправдиві показання.

При підготовці до допиту необхідно ретельно вивчити особливості особи обвинуваченого, матеріали кримінальної справи, матеріали архівних кримінальних справ, якщо обвинувачений раніше був судимим, умови його життя, його схильності та інтереси. Під час проведення допиту обвинуваченого можна застосувати такі тактичні прийоми:

- поставити контрольні запитання щодо фактів, точно встановлених у справі;
- максимально деталізувати показання. Обвинувачений, який дає неправдиві показання, як правило, викладає обставини події в загальних рисах, схематично. Неспроможність обвинуваченого деталізувати свої показання викриває їх неправдивість. Якщо обвинувачений стверджує, що він має алібі, його

необхідно також ретельно та детально допитати з цього питання для подальшої об'єктивної перевірки алібі;

- запропонувати обвинуваченому повторно викласти показання про подію загалом або окремі її обставини;
- ознайомити з показаннями інших обвинувачених, потерпілих, свідків. Доцільно розкривати тільки ту частину показань, яка не викликає сумніву в їхній достовірності;
- пред'явити обвинуваченому докази та інші матеріали справи, що свідчать про його перебування і вчинення певних дій на місці злочину або спростовують його алібі.

Процесуальний порядок допиту підозрюваного визначається ст. 107, 134–136, 145, 146 КПК України. Якщо підозрюваний був затриманий або щодо нього було обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту, його допит проводять негайно, а за неможливості негайного допиту – не пізніше як через 24 години після затримання.

Предметом допиту підозрюваного є обставини, на підставі яких особу було затримано або щодо неї було вибрано запобіжний захід до пред'явлення обвинувачення. При підготовці до проведення допиту підозрюваного необхідно: визначити предмет допиту; сформулювати запитання та визначити їх послідовність; визначити, які докази та матеріали можуть бути використані під час допиту для викриття підозрюваного; визначити послідовність проведення допитів у разі наявності кількох підозрюваних.

Допит підозрюваного проводиться з використанням тактичних прийомів, які застосовуються під час допиту обвинуваченого. Тактика допиту залежить від часу проведення допиту та обсягу інформації, якою володіє слідчий.

Особливості тактики допиту неповнолітніх. Тактика проведення допиту цієї категорії осіб зумовлена віковими особливостями психіки неповнолітніх, що впливають на характер сприйняття, запам'ятовування та відтворення допитуваними обставин кримінальної справи. Слідчому при виборі тактичних прийомів допиту необхідно враховувати рівень розвитку неповнолітнього, відсутність життєвого досвіду і професійних знань, недостатнє логічне мислення, схильність до навіювання та фантазування.

При підготовці до проведення допиту насамперед необхідно визначити, хто саме буде присутнім при допиті неповнолітнього (батьки, педагог, близькі родичі, лікар тощо) та найдоцільніше місце проведення допиту (вдома, у школі, в кабінеті слідчого). Обстановка

проведення допиту повинна сприяти встановленню психологічного контакту з допитуваним. До виклику на допит необхідно ретельно вивчити наявні дані, що характеризують особу неповнолітнього (рівень розвитку, інтереси та схильності, особливості характеру, схильність до нав'ювання і фантазування, поведінка вдома та в школі або іншому навчальному закладі, побутові умови тощо).

Для встановлення психологічного контакту доцільно розпочати допит з розмови на загальні теми, що можуть зацікавити допитуваного, продемонструвати знання його інтересів і потреб.

При допиті неповнолітніх краще використовувати форму вільної розповіді показань, бо вона забезпечує їхню більшу достовірність, ніж форма “запитання — відповідь”. Запитання допитуваному повинні бути простими, зрозумілими, короткими і конкретними. Якщо допитуваний не розуміє запитання, необхідно змінити його формулювання або зробити простішим.

Специфічними тактичними прийомами, що можуть застосовуватися при допитах неповнолітніх, є такі: роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань; демонстрація поінформованості про обставини життя допитуваного, його інтереси та потреби; роз'яснення сутності і значення пред'явлених і оголошених матеріалів; роз'яснення неправильно зайнятої позиції, помилкового розуміння “геройства” та “товариськості”.

Протокол допиту складають, як правило, після закінчення усної розмови з неповнолітнім. Бажано, щоб у протокольному запису показань було збережено мовні особливості неповнолітнього, його своєрідний лексикон.

2.5.5. Тактика проведення очної ставки. Перехресний допит

Відповідно до вимог ст. 172 КПК України слідчий має право провести очну ставку між двома раніше допитаними особами, в показаннях яких є суперечності. Загальновизнаною є думка, що метою проведення очної ставки є усунення суперечностей у показаннях допитаних осіб і встановлення дійсного стану речей, причому ці суперечності мають бути істотними. М. Міхеєнко та А. Дубинський вважають, що метою проведення очної ставки є не усунення суперечностей, а перевірка правдивості раніше одержаних показань. За своєю сутністю очна ставка є ні чим іншим, як одночасним допитом двох осіб. Процесуальний порядок проведення очної ставки визначається ст. 173 КПК

України, а тактика її проведення поряд із загальними прийомами допиту має свої певні особливості.

Під час підготовки до проведення очної ставки слідчий визначає, які є істотні суперечності у показаннях раніше допитаних осіб; які суперечності необхідно усунути; між якими особами для цього необхідно провести очну ставку; в якій послідовності допитувати осіб на очній ставці; які необхідно поставити їм запитання; які тактичні прийоми доцільно застосувати. За загальним правилом, першою необхідно допитувати ту особу, показання якої є правдивими або викликають довіру.

Слідчий повинен забезпечити психологічну готовність учасників до проведення очної ставки, що її особливо потребують потерпілі та свідки, яких уперше залучають до сфери кримінального процесу і які можуть неадекватно зреагувати на спілкування з підозрюваним або обвинуваченим, внаслідок чого мети очної ставки не буде досягнуто. За необхідності для уточнення і деталізації показань осіб, у яких є суперечності, слідчий може їх додатково допитати перед проведенням очної ставки.

Сутність очної ставки полягає в тому, що слідчий по черзі пропонує кожному з допитуваних дати показання про обставини, щодо яких виявлено істотні суперечності. Допит здійснюється за кожним суперечливим епізодом окремо, з дотриманням певної послідовності їх дослідження. З дозволу слідчого допитувані можуть ставити запитання один одному. Під час проведення очної ставки слідчий повинен уважно спостерігати за поведінкою допитуваних з метою фіксації їх реакції на поставлені запитання, а також запобігання можливій змові між ними або впливу одного з них на іншого. Якщо перебіг очної ставки вийшов з-під контролю слідчого, її необхідно негайно зупинити або перервати. У випадку, коли у проведенні очної ставки беруть участь і інші особи (захисник, спеціаліст, педагог тощо), вони з дозволу слідчого можуть ставити запитання кожному з допитуваних.

Перехресний допит є специфічним видом судового допиту, особливість якого полягає в тому, що допитуваному можуть ставити запитання суддя, прокурор, захисник, експерт, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники, а також підсудні і потерпілі. Допит є перехресним, оскільки у ньому беруть участь рівноправні учасники кримінального процесу (суддя, представники обвинувачення та захисту). Кожний з учасників судового розгляду може ставити допитуваному додаткові запитання для з'ясування чи доповнення

відповідей, які було дано на запитання інших осіб. На перехресному допиті можуть бути допитані всі учасники процесу (підсудні, свідки, потерпілі, цивільні позивачі і цивільні відповідачі, експерти), яких допитують у судовому засіданні. Перехресний допит справляє сильний вплив на психіку допитуваного, бо передбачає одночасний допит учасниками процесу однієї особи стосовно одних і тих самих обставин. Особлива роль у перехресному допиті належить суду, який виконує регулятивну функцію. Необхідно зазначити, що перехресний допит збільшує небезпеку навіювання, яка пов'язана з постановкою однотипних запитань і різною тактикою тих, хто допитує.

2.5.6. Фіксація результатів допиту та очної ставки

Протокол допиту є основним засобом його фіксації і повинен відповідати таким вимогам:

- повно і об'єктивно відображати показання допитуваного;
- показання в протоколі викладаються від першої особи;
- показання у протоколі повинні бути викладені дослівно, чітко і ясно, з дотриманням лексичних висловів допитуваної особи;
- “літературна обробка” показань допитуваної особи, зміна стилю та вживаних нею виразів є неприпустими;
- спеціальні терміни та жаргонні вислови, що їх вживає допитуваний, потрібно роз'яснити у протоколі;
- у протоколі повинні бути зазначені: час, місце, умови проведення допиту; дані про особу, що проводить допит, про допитуваного та інших учасників допиту;
- у протоколі робиться позначка про попередження допитуваного свідка чи потерпілого про кримінальну відповідальність за ст. 178, 179 КК України, що засвідчується підписом допитуваної особи;
- протокол допиту обвинуваченого містить заяву обвинуваченого про те, чи визнає він себе винним.

Показання допитуваного у протоколі можуть викладатися у формі вільної розповіді, відповідей на запитання слідчого або як поєднання першого та другого варіанта. Показання допитуваного записують у протоколі у тій послідовності, в якій він їх викладає під час вільної розповіді. Потім за необхідності ставлять запитання, формулювання яких заносять до протоколу. Відповіді допитуваного на запитання також дослівно заносять до протоколу. Протоколювання показань

допитуваного рекомендується здійснювати після закінчення вільної розповіді. Якщо це робити під час вільної розповіді, то допит перериватиметься і буде порушено послідовність розповіді, може загальмуватися процес згадування та відтворення.

Протокол допиту складає слідчий або за його дорученням помічник слідчого чи стенографістка. За бажанням допитуваного, показання можуть бути записані у протоколі ним власноручно, про що робиться позначка у протоколі. Протокол допиту підписують особа, що проводила допит, допитуваний та інші учасники слідчої дії.

Під час проведення допиту допитувана особа за власним бажанням або на пропозицію слідчого може виконати *схеми, плани, креслення, малюнки*, що пояснюють її показання.

Додатковими методами фіксації допиту є *звук-* та *відеозапис*, застосування яких повинно здійснюватися відповідно до вимог ст. 85¹, 85² КПК України. Найдоцільніше їх застосовувати при розслідуванні складних кримінальних справ під час фіксації показань таких осіб: обвинувачених, що визнають свою вину; потерпілих, які через ті чи інші обставини можуть відмовитися від своїх попередніх показань або перебувають у тяжкому стані; неповнолітніх; малолітніх; осіб з психічними вадами. Ці методи дають можливість зафіксувати та відтворити не тільки зміст показань, а й особливості інтонації, акценту, поведінки та реакції допитуваного.

Певні особливості має складання протоколу очної ставки. Показання осіб, допитаних на очній ставці, записують до протоколу в тій послідовності, в якій їх давали. Можливий і інший варіант — аркуш поділяють по вертикалі на дві частини і на одній з них записують показання одного допитуваного, а на другій — іншого. Кожний з допитуваних на очній ставці підписує протокол наприкінці і кожному його сторінку або лише свої показання на цій сторінці. Протокол підписують також інші особи, які були присутні при проведенні очної ставки.

2.6. Тактика підготовки і здійснення судових експертиз

2.6.1. Поняття і види судових експертиз

Експертизу призначають у тому разі, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання (ч. 1 ст. 76 КПК України). Судова експертиза яв-

ляє собою одну з процесуальних форм дослідження джерел доказової інформації.

Стаття 1 Закону України “Про судову експертизу” від 25 лютого 1994 р. дає таке визначення поняття судової експертизи: “Судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об’єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, попереднього слідства чи суду”.

Судова експертиза — це процесуальна дія, яка здійснюється з метою отримання висновку з питань, що мають доказове значення у справі, і полягає в дослідженні експертом речових доказів, явищ, процесів та інших об’єктів за завданням органів дізнання, слідчого або судді. *Значення* експертизи для забезпечення повного, всебічного та об’єктивного розслідування злочинів полягає в тому, що вона:

- забезпечує одержання нових доказів;
- дає змогу вводити до процесу доказування фактичні дані, які для органолептичного сприйняття та дослідження недоступні;
- дає можливість перевіряти достовірність фактів, встановлених органолептичними засобами;
- дає змогу за матеріальними відображеннями вирішувати проблему отожднення людей і речей.

Рішення про призначення експертизи на свій розсуд приймає орган дізнання, слідчий або суддя, коли у розслідуваній справі виникає необхідність застосування спеціальних знань. Але разом з цим чинним законодавством (ст. 76 КПК України) передбачено випадки, коли призначення експертизи у справі є *обов’язковим*, а саме:

- для встановлення причин смерті;
- для встановлення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень;
- для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності;
- для встановлення статевої зрілості потерпілої в справах про злочини, передбачені ст. 120 КК України;
- для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність, а відповідні документи неможливо одержати.

Непризначення експертизи у випадках, передбачених законом, оцінюється як неповнота дізнання або досудового слідства і тягне за собою повернення справи на додаткове розслідування.

Класифікація судових експертиз здійснюється за різними ознаками.

Залежно від предмета спеціальних знань вирізняють такі види судових експертиз:

- криміналістична — почеркознавча, авторознавча, техніко-криміналістичного дослідження документів, трасологічна, судово-балістична, експертиза з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності, фототехнічна та експертиза холодної зброї;
- планово-економічна — судово-бухгалтерська і планово-економічна;
- товарознавча;
- технічна — експертиза загального характеру, пожежно-технічна, будівельно-технічна, агротехнічна, судово-автотехнічна;
- технологічна;
- експертиза матеріалів і речовин — експертиза наркотичних речовин, експертиза металів і сплавів, експертиза фарб і лаків, експертиза пально-мастильних матеріалів, експертиза волокон, експертиза скла і кераміки, експертиза пластмас і полімерів;
- фармацевтична і фармакологічна;
- експертиза харчових продуктів;
- ґрунтознавча;
- біологічна;
- ветеринарна;
- екологічна;
- психіатрична;
- психологічна;
- експертиза отруйних речовин подразнюючої дії;
- судово-медична;
- інші судові експертизи, що розвиваються (фоноскопична, комп'ютерно-технічна, електроакустична, фонетична, органолептико-одорологічна, іхтіологічна тощо).

Судові експертизи здійснюються у спеціальних установах, а також за їх межами спеціалісти, яких відбирає слідчий. В Україні існує п'ять головних експертних установ: Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, Харківський науково-дослідний інститут

судових експертиз ім. Бокаріуса, Одеський, Донецький і Львівський науково-дослідні інститути судових експертиз, а також їхні філіали. Ці установи перебувають у підпорядкуванні Міністерства юстиції України. Інститути і філіали виконують криміналістичні експертизи, судово-хімічні, біологічні, судово-автотехнічні, матеріалів і речовин, ґрунтознавчі та інші.

Міністерство внутрішніх справ України має свою мережу експертних установ у державі (в центрі і в кожній області). При МВС України є Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр (ДНДЕКЦ), при УМВС України в областях — науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ). Їхнім основним завданням є подання допомоги органам дізнання і слідства щодо виявлення, фіксації та використання доказів у розслідуваних кримінальних справах. Найбільшу питому вагу в експертизах, що здійснюються цими установами, мають криміналістичні.

Економічні експертизи виконують в обласних бюро бухгалтерських експертиз, судово-медичні — в Українському бюро судових експертиз та обласних бюро, які в основному працюють при кафедрах судової медицини медичних університетів та інститутів. Товарознавчі експертизи проводять у бюро товарних експертиз. Психіатричні експертизи здійснюють амбулаторно в лікувальних установах і стаціонарно — в спеціальних психіатричних лікарнях.

Залежно від характеру завдань дослідження, що вирішуються, судові експертизи поділяють на такі:

- ідентифікаційні (для встановлення індивідуальної totoжності);
- класифікаційні (для класифікації, встановлення групової належності, виду, роду);
- діагностичні (для встановлення стану об'єкта, його властивостей, можливості здійснення об'єктом певної дії);
- ситуаційні (пов'язані з дослідженням об'єкта, його ознак і властивостей у зв'язку з конкретною ситуацією та обстановкою на місці події).

Існують також і інші підстави для класифікації експертиз. Експертизу, як правило, здійснює один експерт (*одноособова*). Але за необхідності в справі може бути призначено кілька експертів, спеціалістів з однієї галузі знань, які дають загальний висновок. Така експертиза називається *комісійною*. Коли експерти не дійшли згоди, то кожен з них складає свій висновок окремо (ч. 3 ст. 75 КПК України). Судово-

психіатрична експертиза завжди є комісійною: її проводять не менше як три експерти-психіатри.

Комісійну експертизу називають *комплексною*, якщо її здійснюють спільно спеціалісти з різних галузей знань — у випадках, коли встановити ту чи іншу обставину неможливо у разі проведення окремих експертиз або це виходить за межі компетенції одного експерта чи комісії експертів. Експерти мають право при цьому скласти спільний висновок. У ньому має бути зазначено, які дослідження провів кожен експерт, які факти він особисто встановив і яких дійшов висновків. Кожний експерт має право підписати спільний висновок або ту його частину, яка відображає перебіг і результати виконаних ним особисто досліджень.

Первинною є експертиза, при здійсненні якої об'єкт досліджується вперше. Якщо висновок експерта буде визнано неповним або не достатньо чітким, може бути призначена *додаткова* експертиза, яку доручають тому самому або іншому експертові (ч. 5 ст. 75 КПК України). Недостатньо повним може бути визнано висновок, який ґрунтується на дослідженні не всіх наданих експерту об'єктів або не містить вичерпних відповідей експерта на всі поставлені запитання. Якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, може бути призначена *повторна* експертиза, яку доручають іншому експертові або іншим експертам (ч. 6 ст. 75 КПК).

Повторна експертиза проводиться у тому разі, якщо:

- висновок експерта суперечить іншим доказам, що містяться у матеріалах справи;
- при виконанні експертних досліджень застосовувалися методи, які не відповідають досягненням сучасної науки;
- експерт досліджував не всі надані джерела (неповнота дослідження);
- експерт не має спеціальних знань для дослідження наданих об'єктів (некомпетентність).

Необхідно мати на увазі, що у разі незгоди з висновками експерта призначення повторної експертизи не є обов'язковим. При вирішенні цього питання потрібно враховувати наявність у справі інших доказів з обставин, що є предметом експертизи, а також практичну можливість виконати повторну експертизу, наприклад, при втраті або істотній зміні досліджуваних об'єктів.

2.6.2. Сучасний стан і перспективи розвитку судової експертизи в Україні

На сьогодні у системі Міністерства юстиції України діють п'ять науково-дослідних інститутів і чотири філіали. Зони обслуговування органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і судів науково-дослідними судово-експертними установами Міністерства юстиції України такі:

1. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз (КНДІСЕ) – Вінницька, Житомирська, Київська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ. Тернопільський філіал КНДІСЕ – Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області.

2. Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз (ЛНДІСЕ) – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька області.

3. Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз (ХНДІСЕ) – Автономна республіка Крим, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Сумська, Харківська області. Дніпропетровський філіал ХНДІСЕ – Дніпропетровська область. Кримський філіал ХНДІСЕ – Автономна Республіка Крим.

4. Донецький науково-дослідний інститут судових експертиз (ДНДІСЕ) – Донецька, Луганська області.

5. Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз (ОНДІСЕ) – Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області. Миколаївський філіал ОНДІСЕ – Миколаївська область.

За останні роки збільшився кількісно і поліпшився якісно кадровий склад експертів-криміналістів органів Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ України. При Національній академії внутрішніх справ України відкрито слідчо-криміналістичний факультет з підготовки кадрів експертів-криміналістів для органів внутрішніх справ, діє факультет підвищення кваліфікації експертів-криміналістів. На кафедрах криміналістики Національної юридичної академії ім. Я. Мудрого, Національного університету ім. Т. Шевченка, Національної академії внутрішніх справ, Університету внутрішніх справ України та інших навчальних закладів здійснюються цікаві наукові розробки в галузі криміналістичної діагностики і прогностики, криміналістичної інформатики, комп'ютерної психофізіологічної діагностики людини, сучасних інформаційних технологій, автоматизації експертних

досліджень, криміналістичної одорології, криміналістичної голографії, застосування мікроскопії, радіоактивних ізотопів, дослідження в інфрачервоних променях, вивчаються питання застосування лазерів у криміналістиці; досліджується впровадження в практику сучасних електромагнітних, радіоскопічних, голографічних і теплових методів для вирішення низки пошукових криміналістичних завдань.

Завершено цікаві наукові дослідження в галузі психологічної експертизи, одорологічної експертизи, експертизи голосу людини, експертизи звукового середовища, експертизи різноманітних джерел звуку, експертизи звуко- та відеозаписуючих об'єктів. Потребують нагального розв'язання проблеми експертизи комп'ютерних систем, експертизи комп'ютерних банків даних, авторознавчої експертизи в плані розширення їхніх можливостей, експертизи поліграфічної продукції, виготовленої на сучасних комп'ютерних комплексах, експертизи слідів зубів людини, експертизи слідів механізмів, пристроїв та обладнання, портретної експертизи, експертизи паперових вітчизняних та іноземних грошових знаків, експертизи цінних паперів, експертизи об'єктів рослинного походження, ґрунтознавчої експертизи, екологічної експертизи, експертизи індивідуальної належності крові та виділень людини методом генотипоскопії, товарознавчої експертизи транспортних засобів, електротехнічної експертизи, експертизи вибухових пристроїв, вибухових речовин, продуктів вибуху, фрагментів вибухових пристроїв, динаміки вибуху, комп'ютерно-технічної експертизи, експертизи магнітних носіїв, пристроїв для запису звуку та зображення, слідів звуко- та відеозаписуючих пристроїв, соціолінгвістичної експертизи та багатьох інших.

Подальше удосконалення судової експертизи неможливе без законодавчої роботи, яка сьогодні інтенсивно ведеться в Україні. Важливою є координація діяльності та об'єднання зусиль усіх експертних установ держави щодо оптимального використання інтелектуальної (експертних кадрів) та інструментальної бази, метою чого є найповніше і найдієвіше задоволення потреб слідчої та судової практики в здійсненні експертних досліджень.

2.6.3. Підготовка і призначення судових експертиз

Виконанню експертизи передують її ретельна підготовка. Етап підготовки до призначення та здійснення судової експертизи включає таке:

- підготовку матеріалів для дослідження:

- отримання порівняльних зразків для дослідження;
- вибір моменту призначення експертизи;
- визначення мети і конкретних завдань експертного дослідження, формулювання питань експерту;
- вибір експертної установи або експерта.

Підготовка матеріалів для дослідження полягає в тому, що під час виконання слідчих дій (огляду, обшуку, виїмки, відтворення обстановки та обставин події) слідчий отримує інформацію про обставини події, а також предмети, речі, документи, інші об'єкти, які мають важливе значення для правильного вирішення кримінальної справи. Аналізуючи отримані матеріали, слідчий визначає, які саме питання, пов'язані із розслідуваною справою, підлягають встановленню за допомогою експертних досліджень і чи є наявний у справі матеріал достатнім для вирішення цих питань. Для вирішення питання щодо достатності обсягу вихідного матеріалу доцільно залучити спеціаліста. У тому разі, якщо спеціаліст визнає зібраний обсяг матеріалу недостатнім, слідчий вживає заходів для одержання додаткового матеріалу відповідно до рекомендації спеціаліста, в тому числі у результаті отримання порівняльних зразків для експертного дослідження.

Отримання порівняльних зразків для експертного дослідження полягає в тому, що слідчий за необхідності одержує зразки для експертного дослідження. Порівняльні зразки повинні відповідати таким вимогам: не може бути піддано сумніву їх походження від об'єктів, що перевіряються; мають відображати достатній обсяг їх властивостей; повинні бути придатними для співставлення з об'єктами для порівняння. Порівняльні зразки поділяються на вільні та експериментальні.

Вільні порівняльні зразки — це об'єкти, які виникли поза зв'язком із певною кримінальною справою, і їх виникнення, як правило, належить до періоду часу, що передував вчиненню правопорушення та порушенню кримінальної справи. Це заяви, листи тощо. Вільні зразки можуть бути виявлені під час обшуку, виїмки, огляду.

Експериментальні зразки спеціально отримують для порівняльного дослідження у підозрюваного, обвинуваченого, свідка або потерпілого на підставі та у порядку, передбаченому ст. 199 КПК України. Існують спеціальні тактичні прийоми та технічні способи отримання експериментальних зразків, які дають змогу забезпечити їх придатність і максимальну інформативність. Експериментальні зразки

одержує, як правило, сам слідчий, за винятком випадків, коли їх отримання потребує застосування спеціальних методик.

Правильний і своєчасний **вибір моменту призначення експертизи** має важливе значення для розслідуваної справи. Якщо експертизу буде призначено передчасно, коли слідчий не зібрав усіх необхідних матеріалів для експертного дослідження, експерт не зможе вирішити всі питання про обставини, які мають значення у справі, що зумовлює реальну ймовірність призначення додаткової або повторної експертизи. Якщо призначення експертизи необґрунтовано відкладається, то це може призвести до зволікання при здійсненні досудового розслідування, втрати доказової бази, порушення прав учасників кримінального процесу та інших негативних наслідків, тому що виконання більшості експертиз потребує значного за тривалістю терміну. Отже, експертиза повинна бути призначена слідчим своєчасно, і, визначаючи цей момент, слідчий повинен враховувати:

- властивості та стан об'єктів експертного дослідження;
- необхідність і можливість отримання порівняльних зразків;
- особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, термін здійснення тощо);
- слідчу ситуацію, що склалася.

Визначення мети та конкретних завдань експертного дослідження і формулювання питань експерту є основними завданнями підготовки судової експертизи. Мета та конкретні завдання експертизи визначаються обставинами, які підлягають встановленню під час дослідження, фактичними даними, що з'ясовуються за допомогою використання спеціальних знань при дослідженні матеріалів кримінальної справи. Конкретні завдання експерта визначаються за допомогою питань, які формулюються органом дізнання, слідчим або судом. Як правило, під час призначення експертизи питання формулюються відносно таких типових обставин:

- причинного зв'язку між явищем і його наслідками;
- часу, напрямку дії, швидкості, сили, послідовності та інших параметрів досліджуваного процесу;
- властивостей і стану досліджуваних об'єктів (наприклад, вік, статева зрілість, справність зброї тощо);
- родової належності та індивідуальної totoжності.

Для правильного формулювання питань слідчому необхідно:

- з'ясувати суть обставин, які необхідно встановити за допомогою експертизи;

- ознайомитися з існуючими науковими можливостями і методами встановлення (одержання) інформації щодо факту, який встановлено;
- визначити наявність інших методів встановлення обставин кримінальної справи.

Під час формулювання питань з метою досягнення точності, логічності та грамотності доцільно скористатися допомогою спеціаліста. Питання експерту повинні відповідати певним вимогам, а саме:

- бути конкретними, чіткими і повними;
- мати відповідну логічну послідовність;
- відповідати компетенції експерта (не виходити за межі його спеціальних знань).

Вибір експертної установи або експерта здійснюється залежно від виду експертизи, об'єктів дослідження та питань, що підлягають вирішенню. В Україні існує розгалужена мережа спеціалізованих судово-експертних установ і відомчих служб з різних галузей знань, які були розглянуті вище. Як правило, здійснення експертизи доручається цим установам, а іншим особам — лише у разі неможливості проведення експертизи в експертній установі чи службі. Міністерство юстиції України веде Реєстр атестованих судових експертів державних і підприємницьких структур та громадян. Відповідно до ст. 9 Закону України “Про судову експертизу” органи дізнання, досудового слідства і суди зобов'язані доручати проведення судових експертиз переважно фахівцям, внесеним до цього реєстру. При здійсненні експертизи поза експертною установою в постанові про призначення експертизи зазначається конкретний фахівець, якому доручається виконати експертизу.

Прийнявши рішення про необхідність призначення експертизи, слідчий виносить відповідну постанову (ст. 196 КПК України). Постанова про призначення експертизи складається із трьох частин — вступної, описової і резолютивної.

У *вступній частині* зазначаються: дата і місце складання постанови, посада, звання, прізвище слідчого, кримінальна справа, в якій призначається експертиза.

В *описовій частині* викладаються: суть справи та обставини, які зумовили необхідність здійснення експертизи, а також особливості, що стосуються об'єкта дослідження, які можуть мати значення для висновку. Завершується описова частина формулюванням підстав для призначення експертизи.

У *резолютивній частині* формулюється рішення про призначення експертизи, називається її предметний вид за існуючою класифікацією (криміналістична, судово-медична, психіатрична тощо), за процесуальними ознаками (повторна, додаткова, комісійна, комплексна); зазначається прізвище експерта, питання, з яких він має дати висновок, перелік матеріалів, що надаються експерту.

Якщо здійснення комплексної експертизи доручається працівникам кількох установ, постанови надсилають до кожної з них із зазначенням, кому саме адресовано ті або інші об'єкти дослідження та інші матеріали.

2.6.4. Методика здійснення судових експертиз

Проведення експертизи складається з трьох основних етапів: підготовчого, дослідного, заключного.

Підготовчий етап починається з ознайомлення експерта з постановою про призначення експертизи. Експерт вивчає обставини справи та питання, що поставлені слідчим, визначає можливість їх вирішення з урахуванням своєї компетенції, після чого оглядає об'єкти та порівняльні зразки, надані для виконання дослідження, вивчає стан і цілісність упаковки, їх відповідність переліку, зазначеному у постанові. При встановленні недостатньої кількості наданих матеріалів для вирішення поставлених питань експерт повідомляє слідчого про необхідність надання додаткових матеріалів або порівняльних зразків.

Експерт може відмовитися від здійснення експертизи у таких випадках:

- питання, поставлені перед експертом, виходять за межі його компетенції;
- після попереднього огляду об'єктів, наданих для проведення експертизи, експерт дійшов висновку, що вони не відповідають характеристикам, зазначеним у процесуальних документах або зображеним на фотографіях;
- стан об'єкта, який підлягає дослідженню, є неякісним, що робить виконання експертизи неможливим;
- наданих матеріалів недостатньо для вирішення поставлених слідчим або судом запитань.

Про відмову виконати експертизу експерт повідомляє у письмовому вигляді до органу, який її призначив. Якщо при здійсненні дослід-

жень застосовуються методики, які можуть призвести до пошкодження або знищення досліджуваного об'єкта, експерт повинен отримати письмовий дозвіл на їх застосування від органу, що призначив експертизу.

Дослідний етап складається, як правило, із *роздільного* та *порівняльного* досліджень, а в окремих випадках цей етап включає також і здійснення *експерименту* (отримання стріляних куль і гільз при проведенні судово-балістичної експертизи). Сутність роздільного дослідження полягає в тому, що надані для дослідження об'єкти — речові докази та зразки досліджують окремо і при цьому встановлюють їхні загальні та індивідуальні ознаки. Потім встановлені ознаки порівнюють, визначають їх стійкість і частоту виявлення.

Іноді для деталізації механізму утворення досліджуваних об'єктів експерту потрібно взяти участь у проведенні окремих слідчих дій, таких, як допит, відтворення обстановки та обставин події, додатковий огляд місця події.

Під час експертного дослідження широко застосовуються різні методи фіксації — фотографування, відеозйомка, що сприяє кращому сприйняттю процесу дослідження та висновків експерту. Вибір конкретних методів дослідження і застосовуваних технічних засобів зумовлений особливостями об'єкта дослідження і завданням дослідження.

На *заключному етапі* підбивають підсумки дослідження, оцінюють сукупність встановлених даних, фіксують як збігання, так і відмінності ознак. Причини відмінностей повинні бути встановлені та оцінені, і тільки після цього робиться загальний висновок.

2.6.5. Висновок експерта та його оцінка

Після здійснення необхідних досліджень експерт з дотриманням вимог ст. 200 КПК України складає висновок, що містить вступну та дослідну частини і висновки з питань, що були поставлені слідчим.

У *вступній частині* зазначаються: найменування експертизи; дата і місце складання висновку; дата винесення постанови про призначення експертизи, посада та прізвище особи, яка її винесла; перелік об'єктів дослідження та порівняльних зразків, що надійшли для проведення дослідження; питання, що поставлені слідчим перед експертом; відомості про особу експерта (посада, стаж, освіта, спеціальність, вчений ступінь); позначка, що експерт попереджений про кримінальну відповідальність згідно із ст. 178 КК України.

У *дослідній частині* детально описуються об'єкти дослідження, викладається перебіг процесу експертного дослідження, здійснюється аналіз і синтез отриманих результатів, наводяться розрахунки та довідкові дані, якими користувався експерт, наводяться методики, які застосовувалися експертом, обґрунтовуються висновки експерта.

Висновки експерта повинні бути чіткими та зрозумілими для всіх учасників процесу, прямо відповідати на поставлені запитання і бути обґрунтованими, тобто відповідати встановленим під час дослідження даним. За своїм змістом висновки можуть стосуватися властивостей, стану об'єктів, обставин механізму події, свідчити про існування певних фактів, об'єктів, належність їх до певного класу, групи, про відповідність або невідповідність досліджуваних дій певним правилам.

За формою висновки можуть бути *категоричними* або *ймовірними*. Категоричний висновок може бути *позитивним* або *негативним*. Ймовірний висновок не може бути покладений в основу обвинувального висновку або вироку.

До висновку експерта можуть додаватися фототаблиці, схеми, креслення та ін. Висновок підписує експерт.

З огляду на те, що висновок експерта є джерелом доказів, то, відповідно, використання висновку експертизи потребує від слідчого передусім оцінки його як рівноправного доказу в системі доказів, що отримані у справі. Насамперед перевіряється дотримання процесуальних вимог закону на всіх етапах — від призначення експертизи до отримання висновку експерта, у тому числі таке: чи була призначена експертиза у порушеній кримінальній справі, чи дотриманий процесуальний порядок винесення постанови, чи ознайомлений обвинувачений з постановою про призначення експертизи і чи роз'яснені йому права обвинуваченого при призначенні і проведенні експертизи, чи попереджений експерт про кримінальну відповідальність згідно зі ст. 178, 179 КК України.

Оцінка наукової обґрунтованості та достовірності висновків є одним із важливих завдань діяльності слідчого. Існують два основні *способи оцінки наукової достовірності висновку експерта*:

- аналіз умов і методів здійснення дослідження;
- зіставлення висновків експерта з іншими доказами, які містять відомості стосовно предмета дослідження, тобто перевіряється відповідність висновку дійсності.

За допомогою аналізу умов і методів дослідження слідчий визначає:

- компетентність експерта, який здійснював експертизу;

- повноту дослідження об'єктів експертизи;
- достатність наданих експерту порівняльних зразків;
- обґрунтованість вихідних наукових положень, прийнятих експертом;
- наявність суперечностей у висновках експерта;
- форму висновків експерта, відповідність форми результатам дослідження.

При порівнянні висновків експерта із зібраними у справі доказами використовуються методи логічного аналізу, способи групування, зіставлення та порівняння висновку експерта з іншими доказами і матеріалами кримінальної справи.

У результаті оцінки висновку експерта слідчий може прийняти одне з таких рішень:

- висновок експерта визнається повним, обґрунтованим і достовірним;
- висновок експерта визнається неповним або недостатньо ясним. У такому разі призначається проведення додаткової експертизи;
- висновок експерта визнається необґрунтованим, сумнівним, таким, що суперечить іншим доказам і матеріалам справи. У цьому разі для усунення суперечностей між висновком та іншими доказами і матеріалами справи призначають повторну або комісійну експертизу.

З метою одержання роз'яснень або доповнень щодо отриманого висновку слідчий може допитати експерта або проконсультуватися в інших спеціалістів, якщо це не потребує додаткового дослідження.

Згідно зі ст. 202 КПК України матеріали експертизи повинні бути пред'явлені обвинуваченому, про що слідчий складає протокол. У протоколі зазначаються пояснення, зауваження, заперечення обвинуваченого щодо проведеної експертизи та його клопотання.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Белкин Р. С.* Криминалистическая энциклопедия. — М., 1997.
2. *Бергер В. Е., Сатун А. П.* Подготовка и направление материалов для проведения судебных экспертиз. — К.: РИО МВД УССР, 1974.
3. *Біленчук П. Д., Курко М. Н., Стахівський С. М.* Процесуальні акти попереднього розслідування. Примірні зразки. — К.: РВВ МВС України, 1995.

4. Біленчук П. Д., Курко М. Н., Стахівський С. М. Проведення судових експертиз: Довідник. — К.: РВВ МВС України, 1995.
5. *Експертизи* в судовій практиці. — К.: Либідь, 1993.
6. *Криміналістика*: Підруч. для вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, В. В. Головач, М. В. Салтевський та ін.; За ред. акад. П. Д. Біленчука. — К.: Право, 1997.
7. *Криміналістика*. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. — Х.: Право, 1998.
8. *Криміналістика*: Учебник / Под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. — М.: Юрид. лит., 1988.
9. *Криміналістика*: Учебник для вузов / Под ред. проф. А. Ф. Волынского. — М.: Закон и право, 1999.
10. *Криміналістика*: Учебник / Под ред. проф. А. Г. Филиппова. — М., 1998.
11. *Криміналістика* / Под ред. В. А. Образцова. — М.: Юрист, 1995.
12. *Криміналістическое обеспечение предварительного расследования*: Учеб. пособие для вузов / В. А. Адамова, Е. Н. Викторова, Л. Н. Викторова и др.; Под ред. В. А. Образцова. — М.: Высш. шк., 1992.
13. *Назначение и производство судебных экспертиз*. — М.: Юрид. лит., 1988.
14. *Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України*. — К.: Юрінком, 1995.
15. *Разумов Э. А., Молибога Н. П.* Осмотр места происшествия. — К.: НИИ РИО МВД Украины, 1993.
16. *Салтевский М. В.* Криміналістика: Учеб.-практ. пособие. — Харьков, 1997.
17. *Салтевский М. В.* Криміналістика: Навч.-довідковий посіб. — К., 1996.

**ПРАВОВІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ І МЕТОДИЧНІ
ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИ
В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

Розділ 3

**КОМПЛЕКСНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБИ
ОБВИНУВАЧЕНОГО НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ, ПРАВОВІ, КРИМІНАЛІСТИЧНІ
І ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ**

**3.1. Криміналістичні методи дослідження
обвинуваченого**

**3.1.1. *Методи одержання і кримінально-процесуального
документування відомостей про особу обвинуваченого***

Науково-технічні засоби у структурі людської діяльності виконують роль знарядь праці, які постійно вдосконалюються. На нинішньому етапі розвитку суспільства інформатизація, автоматизація та технізація соціальної діяльності стали необхідною передумовою її прогресу та розвитку. Кримінальне судочинство і діяльність його суб'єктів не є винятком. Тому впровадження різних за призначенням наукових методів і технічних засобів у процесуальну діяльність правоохоронних органів, пов'язану з доказуванням істини в кримінальних справах, є об'єктивною потребою юридичної практики. Вміле та законне застосування наукових методів і технічних засобів виявлення, збирання, дослідження й оцінки доказів та їх джерел сприяє повноті, об'єктивності і оперативності розкриття та розслідування злочинів.

Наукові методи і технічні засоби в кримінальному судочинстві — це криміналістична, оперативна і спеціальна техніка, яка за-

стосовується для виявлення, фіксації, дослідження й оцінки доказів. У цьому плані вони є структурними елементами оперативної, слідчої, експертної, адміністративної, судової і взагалі правоохоронної діяльності. Разом з тим впровадження наукових методів і технічних засобів у структуру правоохоронної діяльності не є обов'язковим. Закон віддає перевагу іманентним (чуттєвим) засобам у структурі правоохоронної діяльності суб'єктів. Чуттєві засоби пізнання називаються органолептичними. Вони є суб'єктивними, а результати їх важко перевірити, що нерідко призводить до самообмови, неправдивих заяв і показів на допиті, а іноді до неправильної оцінки такої інформації на досудовому слідстві, а потім у суді. Саме для оптимізації процесу збирання криміналістичної інформації і достовірної оцінки її як доказів суб'єкт кримінального судочинства застосовує у своїй діяльності наукові методи і технічні засоби, які розширюють його пізнавальні можливості. Однак отримана у такий спосіб інформація, закріплена на матеріальних носіях (плани, схеми, креслення, фотознімки, фонограми, кінострічка, відеограми, магнітні диски тощо), не є самостійним джерелом доказів, а служить тільки додатком до протоколу слідчої дії.

Недооцінка ролі матеріальних джерел криміналістичної інформації, отриманих із застосуванням наукових методів і технічних засобів, не сприяє удосконаленню кримінального судочинства з таких причин:

- сучасні методи і науково-технічні засоби виявлення і фіксації об'єктів та явищ об'єктивного світу значно чутливіші і точніші порівняно з чуттєвими, що характерні як для суб'єкта (носія інформації) та джерела інформації, так і для дослідника доказової інформації;
- використання джерел інформації, отриманих технічними засобами, тільки як додатка до протоколу слідчої дії залишає за межами доказування оперативно-розшукову діяльність, більша частина якої здійснюється до порушення кримінальної справи або негласно на досудовому слідстві із застосуванням спеціальної техніки. Введення таких джерел інформації у процес доказування є складною процедурою, яка суперечить принципу негласності, закріпленому в Законі України "Про оперативно-розшукову діяльність".

Усе це породило низку правових проблем, які тривалий час дискутуються вченими і практиками. Суть проблеми зводиться до до-

пустимості застосування технічних засобів збирання і дослідження доказової інформації в кримінальному судочинстві.

Наукові методи і технічні засоби розслідування злочинів і використання отриманих результатів як джерела доказової інформації загальновідомі. Ці методи утворюють самостійний розділ науки криміналістики — криміналістичну техніку. У зв'язку з цим принципи застосування технічних засобів передусім стосуються тактичних рекомендацій, дотримання яких створює правові основи використання техніки, а результати, одержані з їх допомогою, вводять у процес доказування. Сукупність загальних положень називається **допустимістю застосування криміналістичної техніки**, або принципами. Останні не слід порівнювати з принципом допустимості у кримінальному процесі, суть якого зводиться до використання тільки таких засобів доказування, яким притаманна придатність “служити засобом отримання відомостей про факти, що підлягають встановленню”¹.

Криміналістичне поняття допустимості безпосередньо пов'язане з нормативно-процесуальним, оскільки останнє як обов'язкова умова кримінального процесу є і його методологічною основою. Допустимість застосування включає положення, які характеризують технічний бік криміналістичної техніки та методи її застосування, а саме: *науковість*, *законність* та *етичність* використання технічних засобів.

Принцип науковості характеризує придатність криміналістичної техніки, що використовується: об'єктивність інструментального відображення, достовірність і повноту відображення, відтворюваність і можливість перевірки результатів. Технічний засіб у своїй конструкції повинен реалізувати об'єктивний закон (закономірність) природи або суспільства і відповідати останнім досягненням науки і техніки, бути надійним, точно і повно фіксувати результати.

Технічний засіб — це зняття праці, тому будь-який з них повинен розширювати пізнавальні можливості суб'єкта, бути ефективним, мати швидку дію та наочно відтворювати результати. Зазначене дає змогу сформулювати критерії допустимості технічних засобів для отримання криміналістичної інформації, а саме: в основі конструкції технічного засобу (приладу та ін.) повинна лежати об'єк-

¹ *Советский уголовный процесс* / Под общ. ред. М. И. Бажанова и Ю. М. Грошевого. — 2-е. изд. — К., 1983. — С. 121.

тивна закономірність, а правила застосування мають реалізовувати її у пізнавальній діяльності суб'єкта; технічний засіб повинен вирізнятися точністю і повнотою відображення, наочністю отриманих результатів; технічний засіб має характеризуватися певною заміненістю та відтворюваністю результатів; технічний засіб повинен вирізнятися відсноною простою, надійністю і безпечністю в застосуванні.

Принцип законності. Законність технічного засобу характеризується правовим аспектом і свідчить про відповідність методів і прийомів використання технічних засобів для збирання криміналістичної інформації вимогам закону. Тому правий аспект допустимості називають спеціальним, тобто зафіксованим у законі. Спеціальна допустимість має три ступені: застосування технічних засобів і спеціальних знань є обов'язковим; застосування технічних засобів дозволено, тобто має альтернативний характер; застосування технічних засобів і отримані результати повинні бути відображені у протоколі слідчої дії.

У першому випадку законодавець зобов'язує слідчого використовувати спеціальні знання і технічні засоби для отримання інформації про певні обставини, що підлягають доказуванню, наприклад, для встановлення причин смерті, тяжкості тілесних ушкоджень, психічного стану обвинуваченого тощо (ст. 76 КПК України), за допомогою проведення судової експертизи, а також обов'язкової участі спеціаліста у слідчій дії, наприклад, при огляді трупа (ст. 192 КПК України), допиті неповнолітнього (ст. 168 КПК України).

У другому випадку законодавець тільки дозволяє застосування технічних засобів або застерігає об'єктивними і суб'єктивними умовами, такими, як “по можливості” або “може” застосовувати, тобто ставить технічні засоби в один ряд з органолептичними. Наявність технічних засобів значно розширює принцип повноти дослідження — що бачить озброєне оптикою око, того не можна пізнати навіть всіма органами чуття. Слідчий може застосовувати техніку, але не завжди зобов'язаний. “При проведенні різних слідчих дій слідчий вправі використовувати машинопис, звукозапис” (ст. 114 КПК України). Така регламентація технічних засобів у кримінальному судочинстві породжує багато дискусій не тільки в науці, а й у слідчій практиці, особливо при використанні у доказуванні інформації, знятої технічними засобами під час оперативно-розшукової діяльності, в стадії порушення кримінальних справ і проведення досудового слідства.

Принцип етичності. Етичність, як і законність, відображає правовий бік допустимості, але стосується тактичних прийомів і технічних

методів (способів, методик) використання криміналістичної техніки. Принцип етичності означає допустимість використання таких технічних засобів, прийомів і способів (методик), які не суперечать існуючим нормам моралі й етики у правовій державі, не принижують честі і гідності громадян, виключають погрозу і насильство над особою та інші дії, які порушують конституційні права і свободи громадян.

Збирання криміналістичної інформації технічними засобами пов'язано з впливом на матеріальне джерело. Тому технічні засоби повинні бути ранжовані відносно особистих і речових джерел інформації, а критерії етичної допустимості поділені на процесуальні і моральні.

Процесуальні критерії прямо названі у законі, наприклад, особистий обшук здійснюється тільки особою однієї статі з обшукуваним, у присутності понятих тієї ж статі (ст. 184 КПК України). Примусове відбирання зразків проводиться тільки за постановою слідчого в присутності понятих, а в разі затримання або проникнення в житло постановою повинна бути затверджена прокурором. Недодержання цих умов призводить до беззаконня, обмеження прав і свобод особи.

Моральний критерій являє собою заборони морально-етичного плану, хоча вони безпосередньо не закріплені в нормах права і є нормами поведінки, що склалися в суспільстві.

Ігнорування морального критерію звичай не породжує шкідливих наслідків для джерела інформації, наприклад, репортаж з використанням прихованої камери, дистанційний нагляд за дорожнім рухом, видовищними заходами, мітингами, роботою осіб у шкідливих умовах тощо, як правило здійснюються приховано, залишаються непомітними, не позначаються на здоров'ї людей та не обмежують свободи дій і пересування. Тому при отриманні інформації від особистого джерела треба встановити допустимість технічного засобу і спосіб його застосування, тобто зняття інформації — контактне або безконтактне.

Контактне застосування технічних засобів потребує обов'язкового розміщення датчиків на тілі, що суперечить принципу недоторканності особи. Тому використання таких технічних засобів суперечить принципу недоторканності особи і їх використання має бути обумовлено в законі.

Безконтактне застосування технічних засобів не потребує розміщення датчиків на тілі особистого джерела. Тому їх застосування безпосередньо не порушує принципу недоторканності особи і не

порушує цілісності речового джерела. Звідси випливає, що зняття інформації з джерела допустиме, але використання її в доказуванні повинно бути обумовлено в законі.

Суб'єктом застосування технічних засобів у кримінальному судочинстві є його учасники, оскільки вони беруть участь у процесі доказування і здійснюють виявлення, збирання, дослідження, оцінювання і використання криміналістичної інформації. Однак через їхнє неоднакове процесуальне становище форми і межі використання ними методів і технічних засобів криміналістичної техніки різняться. Для дізнавача і слідчого, прокурора і судді вони є знаряддями пошуку, встановлення джерел інформації та її одержання і документування. В межах, визначених законом, вони мають право використовувати їх безпосередньо (ст. 114 КПК України) або опосередковано, застосовуючи для цього спеціальні знання спеціаліста (ст. 128¹ КПК України).

Безпосередньо технічні засоби слідчий, дізнавач, прокурор, суд застосовують в основному для виявлення, фіксації і попереднього дослідження. Наприклад, слідчий або суддя може при виконанні процесуальних дій використовувати криміналістичні засоби (наприклад, УФО, ЕОП та ін.) для виявлення слідів витравлення в документі, для дослідження мікрочасток з одягу потерпілого і знаходження незгорілих порошків тощо. Якщо результати безпосереднього застосування технічних засобів під час слідчої дії будуть відображені в її протоколі, то вони набувають процесуального значення джерела доказів. Інші учасники процесу можуть використовувати технічні засоби для виявлення, фіксації і подання доказів згідно із законом. Однак найчастіше вони доручають цю функцію адвокату. Останній на досудовому слідстві і в суді має право використовувати науково-технічні засоби для збирання доказів (ст. 6 Закону “Про адвокатуру України”).

В. Арсенєв та інші автори вважають, що законодавець допускає дві форми використання спеціальних знань: участь спеціаліста у слідчих діях і в суді; призначення і здійснення судової експертизи. Г. Зуйков вирізняє п'ять форм: безпосереднє застосування спеціальних знань слідчим; призначення експертиз; призначення ревізій; консультативна допомога спеціаліста без залучення його до безпосередньої участі в слідчих діях; участь спеціаліста в слідчих діях.

В. Шиканов, на відміну від вищезазначених авторів, поряд з поняттям “процесуальна форма” вводить поняття діапазону, сфер і про-

цесуальних рівнів застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Ця проблема знайшла відображення в працях В. Бахіна, В. Гончаренка, Н. Клименко, М. Салтевського, М. Селіванова та інших. На наш погляд, це питання найбільш повно і ґрунтовно висвітлене в працях В. Лисиченка та В. Циркаля.

На основі аналізу викладених у спеціальній літературі точок зору та узагальнення матеріалів практики ці автори дійшли висновку, що при розслідуванні злочинів основними формами застосування спеціальних знань, а також наукових методів і технічних засобів є такі:

- безпосереднє використання їх слідчим, прокурором (у тому числі криміналістом) і складом суду при виконанні своїх процесуальних функцій збирання, дослідження і оцінки доказів (ст. 22, 66, 67 та інші КПК України);
- участь спеціалістів при проведенні слідчих дій (ст. 128, 128¹, 168, 169, 191, 192 та інші КПК України);
- призначення і здійснення судових експертиз (ст. 75, 76, 196, 198, 201–205 КПК України).

При виконанні слідчих дій спеціаліст виступає у ролі наукового консультанта, який являє собою джерело таких знань і навичок, що не належать до професійних знань слідчого. Тому спеціаліст здебільшого здійснює допоміжну консультативну функцію і практичне застосування методів і засобів. Однак у кримінальному судочинстві склалася така практика використання спеціаліста, що він найчастіше застосовує звичайну криміналістичну техніку, бо краще володіє нею. З появою нової процесуальної фігури — “помічник слідчого” — функції спеціаліста зазвичай змінюються, наприклад, використання криміналістичної й оперативної техніки передається помічнику слідчого.

Помічник слідчого — це особа, яку наділено певними повноваженнями і яка допомагає слідчому виконувати свої професійні функції. Він постійно разом зі слідчим виконує організаційні, розшукові, слідчі дії з розслідування і попередження злочинів. Тому помічник бере участь у діяльності слідчого на всіх стадіях досудового слідства, а не тільки при проведенні слідчих дій і застосуванні технічних засобів. При підготовці до слідчих дій помічник може:

- підібрати і підготувати необхідні технічні засоби — документи, об’єкти і матеріали, забезпечити засобами зв’язку і транспорту тощо;
- створити умови для проведення слідчих дій;

- вибрати найраціональніші тактичні прийоми виконання слідчих дій;
- підготувати необхідні процесуальні документи;
- викликати свідків, потерпілих, запросити понятих, спеціаліста;
- витребувати документи, предмети — джерела інформації тощо.

При проведенні слідчих дій помічник зобов'язаний:

- за вказівкою слідчого застосувати пошукові й інші види технічних засобів (наприклад, виявлення і фіксації чи вилучення доказів);
- звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням, фіксацією слідів злочину;
- за дорученням слідчого здійснювати протоколювання, звукозапис, фото- і кінозйомку, відеозапис.

На заключній стадії розслідування помічник бере участь у оформленні кримінальної справи, ознайомленні учасників відповідно до ст. 217–219 КПК України з матеріалами кримінальної справи. Отже, помічник — це посадова особа, що постійно працює зі слідчим і допомагає йому виконувати свої професійні функції. Помічник не підміняє слідчого, а тільки робить його працю продуктивнішою та ефективнішою.

Межі допустимості використання технічних засобів — це просторові чи часові обмеження для конкретної соціальної діяльності та її засобів, у тому числі і при виявленні, збиранні криміналістичної інформації технічними засобами на досудовому слідстві.

Об'єктивна закономірність, що лежить в основі технічного засобу, який використовується в процесуальній діяльності, визначає його цільове призначення і дає змогу класифікувати технічні засоби взагалі та криміналістичні зокрема. Разом з тим межі використання технічних засобів залежать не тільки від цільового призначення засобу, а й від можливості їх застосування для досягнення практичного результату.

Глибину дослідження визначають можливості технічного засобу, тобто межі, у яких застосування технічного засобу є ефективним, а отримані результати — об'єктивними (наприклад, за допомогою оптичного мікроскопа неможливо отримати інформацію про будову об'єкта на молекулярному рівні, для цього необхідний електронний мікроскоп).

Точність дослідження з допомогою технічних засобів — це ступінь наближення істинного значення процесу, предмета, речовини до його номінального значення. Точність відображає характер вимірювання, тобто ступінь наближення отриманих результатів до істинного значення вимірюваної величини. Ця характеристика лежить в основі класифікації технічних засобів за класами точності. Клас точності визначає межі похибок, що допускаються державними стандартами, наприклад, межі точності зважування на пружинних, механічних і електронних вагах, визначення об'єму певним методом, точність обробки поверхні, обчислення тощо.

Діяльність слідчого зі збирання інформації про особу обвинуваченого є складовою пізнавальної діяльності слідчого, яка регулюється нормами кримінально-процесуального законодавства. В процесі цієї діяльності потрібно дотримуватися таких правових і тактичних положень:

- пізнання здійснюється уповноваженими на те державними особами (слідчим, особою, яка проводить дізнання, прокурором і судом);
- дії виконуються в передбачених законом формах;
- для дослідження об'єктів використовуються криміналістичні та інші наукові методи, науково-технічні засоби, тактичні прийоми і рекомендації;
- збирання інформації здійснюється на підставі дотримання процесуальних норм, встановлених ними гарантій прав обвинуваченого;
- розслідування здійснюється у формі процесуальних дій, порядок і умови проведення яких визначаються нормами КПК України.

Наукові засади збирання інформації про особу обвинуваченого учені досліджують переважно в правовому, криміналістичному і психологічному аспектах. Однак сьогодні виникла потреба комплексного дослідження цієї проблеми в правовому, етичному, психофізіологічному, криміналістичному, психологічному і організаційно-тактичному аспектах.

Правовий аспект стосується здебільшого правомірності використання сучасних методів і науково-технічних засобів для виявлення і збирання інформації про особу обвинуваченого, які недостатньо чітко регламентовані кримінально-процесуальним законодавством або зовсім ним не врегульовані. Суть проблеми полягає в вирішенні

питання про можливість застосування сучасних науково-технічних засобів і тактичних прийомів для отримання інформації про внутрішнє відображення події злочину. Розглянемо, в яких процесуально-етичних рамках це має здійснюватися.

М. Селіванов визначає правові основи використання науково-технічних методів і засобів як дозволеність певних дій з позицій норм права, тобто відповідність їх духові й букві закону. Визначення правомірності застосування слідчим засобів пізнання з позиції відповідності їх закону справедливе лише у загальному плані, оскільки в розслідуванні досить часто використовуються методи і засоби, які не обумовлені в законі. Останнє пояснюється тим, що способи і методи пізнання істини не визначаються законом, який регламентує лише процесуальні форми застосування цих методів — процесуальні дії. Поняття методу — категорія гносеологічна, тому тлумачення методу, чи він є законним, нелогічне. Крім того, слід враховувати, що об'єкт пізнання на досудовому слідстві значно ширший за предмет доказування. Отже, при збиранні інформації про особу обвинуваченого слідчий неминуче виходить за процесуальні межі, тому пізнання, хоч і відбувається з дотриманням принципу законності, але прийомами і засобами, які не завжди регламентовані законом. Аналогічну думку висловили М. Коршик та С. Степичев, які вважали, що вивчення особи обвинуваченого в криміналістичному плані може виходити за процесуальні рамки як за обсягом відомостей, що збираються, так і за засобами, з допомогою яких вони встановлюються.

Таким чином, збирання інформації про особу обвинуваченого повністю не вписується в процесуальну форму, хоча обов'язково погоджується із законом і не суперечить йому. Тому застосування окремих науково-технічних засобів і методів у розслідуванні часто викликає протилежні погляди вчених. Насамперед це стосується проблеми безпосереднього одержання інформації від обвинуваченого, наприклад, фіксація технічними засобами зовнішніх ознак, здійснення вимірювань фізіологічних і психічних реакцій, емоційного стану, функціональної діяльності та, зрештою, отримання різноманітних зразків для порівняльного дослідження за новими методиками. Так, сьогодні вже розроблено спосіб дослідження слідів безпосередньо на тілі живої людини. Однак чи можна вважати, що така методика допустима в кримінальному судочинстві?

До цього часу залишається дискусійним питання про використання як доказової інформації про особу обвинуваченого, отриманої за

допомогою науково-технічних засобів. Так, не вважаються доказами дані приладів, які об'єктивно відображають психофізіологічні реакції допитуваного і які приховані від безпосереднього спостереження. Все це, безперечно, турбує криміналістів і процесуалістів, оскільки позитивне вирішення цих питань розширює можливості слідчих органів зі збирання доказів. Зупинимося на розгляді окремих із них.

Правову проблему безпосереднього отримання інформації від обвинуваченого потрібно розглядати комплексно, досліджуючи при цьому:

- процесуальні права органу розслідування;
- процесуальне становище обвинуваченого;
- морально-етичні норми.

Процесуальний закон і норми загальнолюдської моралі дають змогу слідчому збирати інформацію на досудовому слідстві про всі обставини, що підлягають доказуванню, в тому числі й про особу обвинуваченого. Наприклад, виявлення, фіксація і вилучення слідів-відображень на тілі живої людини здійснюється під час огляду (ст. 193 КПК України). Запис мови людини виконується в рамках ст. 85 КПК, фотозйомка — на підставі ст. 85², 114 КПК України. Причому у разі застосування фото- та кінозйомки і звукозапису для фіксації слідчої дії про це потрібно повідомити обвинуваченого та інших учасників. М. Салтєвський зазначає, що тіло людини є специфічним носієм слідів-відображень не лише з біологічного боку, а передусім із соціального, правового і морально-етичного. Тому робота з такими носіями інформації в будь-якому разі зачіпає права, свободу, честь, совість і гідність людини, гарантовані Основним Законом (Конституцією) України. Навіть робота зі слідами-відображеннями на трупі потребує дотримання процесуальних і моральних правил, вона відрізняється від огляду предметів. Огляд трупу здійснюють обов'язково з участю фахівців — судово-медичного експерта, а за його відсутності — лікаря (ст. 192 КПК України).

Зовсім інакше все відбувається при одержанні інформації від речей. Слідчий практично може досліджувати і вилучати будь-які матеріальні сліди, якщо вони несуть інформацію про подію злочину і особу, яка його скоїла. Вилучення інформації здійснюється найчастіше за допомогою огляду, обшуку та інших слідчих дій. Такий прийом збирання доказів на місці події не порушує прав особи, оскільки це не потребує волевиявлення, як, наприклад, при одержанні інформації від людей. Більше того, огляд місця події в ряді випадків здійснюється до

порушення кримінальної справи (ст. 190 КПК України). В цьому разі слідчий сам або з участю фахівця досліджує на місці події матеріальні сліди, застосовує різноманітний інструментарій, що не змінює властивостей і ознак об'єктів. Усе це створює умови для дослідження, які не порушують особистих прав людини.

Таким чином, можна зробити висновок, що використання науково-технічних методів і засобів збирання інформації від речей не потребує такої жорсткої правової регламентації, як під час роботи з людиною як джерелом інформації. Разом з тим, методи і засоби, які використовуються для одержання інформації від людей і речей, повинні відповідати вимогам законності, наукової спроможності, ефективності, безпеки, об'єктивності і забезпечувати зберігання отриманих слідів, не викликати пошкодження або знищення досліджуваних об'єктів. Матеріали, отримані з додержанням перелічених вище вимог слідчим, прокурором, судом або особою, яка проводить дослідження, повинні бути визнані самостійними джерелами доказів.

До діяльності слідчого висувають підвищені специфічні моральні вимоги, оскільки він і обвинувачений мають різний процесуальний статус. Слідчий мусить зібрати докази і викрити особу, яка винна у вчиненні злочину. Законом йому надані владні повноваження — вимагати від громадян, посадових осіб потрібну інформацію (ст. 66, 296 КПК України). Все це відображається в процесуальних правовідносинах, які складаються між слідчим і обвинуваченим, моральний і тактичний бік яких має досить важливе значення. Одержання інформації від обвинуваченого так чи інакше пов'язане з реальним забезпеченням його прав і законних інтересів при розв'язанні конфліктних ситуацій, проведенні слідчих дій, застосуванні заходів переконання і процесуального примусу, виборі найефективніших способів, засобів і технічних прийомів. Ефективність цієї діяльності зумовлюється передусім додержанням законності.

Основним тактичним мотивом діяльності слідчого має бути прагнення поєднати суспільні інтереси з інтересами окремих осіб, за визначального значення перших. Реалізація цього мотиву потребує дотримання таких етичних критеріїв і принципів поведінки:

- при виборі засобів слідчий повинен вживати всіх залежних від нього заходів, щоб ці засоби сприяли досягненню цілей розслідування;
- знати наперед і застосовувати всі необхідні заходи, аби засоби, які він використовує, не призводили до побічних наслідків.

Отже, моральні вимоги, які регулюють діяльність слідчого під час розслідування, полегшують йому вибір оптимальної лінії поведінки, застерігають від помилок і неправильних дій.

Проблема етичної допустимості науково-технічних методів і засобів збирання інформації про особу обвинуваченого спеціально не досліджувалася в криміналістичній літературі. Окремі її аспекти розглянуто в працях Ю. Аленіна, Л. Ароцкера, В. Бахіна, Р. Белкіна, І. Биховського, А. Васильєва, В. Гончаренка, Л. Корнеєвої, В. Кузьмічова, В. Коновалової, А. Іщенко, Н. Клименко, М. Костицького, В. Лукашевича, В. Лисиченка, З. Мітрохіної, М. Порубова, М. Сегая, І. Постики, М. Строговича, П. Елькіна, В. Шепітька та інших. На нашу думку, проблему допустимості використання науково-технічних засобів потрібно досліджувати у зв'язку з прийняттям нового законодавства.

Моральних цілей можна досягти лише гуманними і справедливими методами. Тому використання як доказів у справі інформації, що її було отримано непроцесуальним шляхом, є порушенням встановленого законом порядку збирання доказів. Оцінюючи допустимість того або іншого засобу, слідчий завжди повинен керуватися тим, що засіб може вважатися моральним, якщо він, будучи застосований за призначенням, зберігає свій моральний характер. Це єдиний критерій, який потрібно покласти в основу допустимості або недопустимості тих чи інших засобів боротьби зі злочинністю.

Методи, засоби, технічні прийоми і рекомендації мають на меті забезпечити під час розслідування отримання певної вірогідної інформації про особу обвинуваченого. Мета використання засобів є одним із основних критеріїв їх допустимості. Розглядаючи проблеми етичної допустимості використання криміналістичних засобів, варто зазначити, що тут є багато дискусійних і складних питань, які потребують свого вирішення. Так, і досі триває суперечка щодо допустимості використання в слідчій практиці таких прийомів, як “психологічні пастки”, “слідчі хитрощі”, “гіпноз”, “поліграф”.

Зокрема, А. Рагінов вважає за доцільне під час розслідування застосовувати тактичні прийоми, які називають “слідчими хитрощами”, “психологічними пастками”, “формуванням у особи, що перебуває під слідством, помилкового уявлення про обставини справи”. А. Дулов пропонує як засіб психологічного впливу на обвинуваченого використовувати емоційний експеримент. Л. Ароцкер рекомендує такі тактичні прийоми, як “відвертання уваги”, а В. Кузьмічов — “рап-

товість”, “приспання пильності” обвинуваченого, використання “легенди”.

Іншої точки зору дотримувався М. Строгович, який зазначав, що навмисне формування помилкового уявлення у будь-кого є обманом цієї особи. Учений вважав, що вся концепція “слідчих хитрощів” і “психологічних пасток” найрішучішим чином суперечить принципам і завданням кримінального судочинства. Заслугує на увагу думка цього автора про те, що слідчу діяльність не можна будувати на обмані, неправді, хитрощах та інших не передбачених законом діях. Не можуть бути виправдані як з морального, так і з правового боку прийоми, що ґрунтуються на “введенні протидіючої сторони в оману”, “роздрібненні сил і засобів протилежної сторони”, “розпалюванні конфлікту між співучасниками злочину” тощо. Набагато доцільніше, вважає автор, у таких випадках використовувати ефективну криміналістичну тактику, слідчий досвід і людську мудрість.

З думками цих учених, які поділяють цю позицію, напевно чи можна погодитися беззаперечно. Застосування прийомів, що базуються на інформаційній забезпеченості слідчого, логічних побудовах і висновках, психічному стані допитуваного, цілком можливе й потрібне, оскільки ці прийоми не суперечать нормам закону і принципам моралі.

На нашу думку, багато що в поглядах учених на ці прийоми зумовлюється їхньою назвою, а не змістом. Насправді це проблеми найраціональнішого спілкування слідчого, в основі яких лежать рефлексія, когнітивна емпатія, правомірний психологічний вплив, без яких розслідування втрачає свій владний характер. Вони завжди здійснюються в рамках кримінального процесу, а сутність їх підпорядковується законам логіки і психології, моральним принципам. Як свідчать результати дослідження позицій 300 досвідчених слідчих України, такі прийоми слідчі використовують для вивчення особи обвинуваченого перед проведенням допиту в 80 % випадків, при обшуку — в 53,4 %, під час очної ставки — в 70,7 %, при відтворенні обстановки і обставин події — в 65,9 % випадків. Для збирання криміналістичної інформації про вчинений злочин досить успішно застосовують науково-технічні засоби й методи. Із 300 опитаних слідчих більш як половина з них використовують науково-технічні засоби, фотозйомку — 58,6 %, звукозапис — 47,2 %, пошукову техніку — 19,9 %, відеозапис і кінозйомку — 4 %. Це дані, що безпосередньо стосуються використання науково-технічних засобів слідчими по справах, які є в його провадженні.

Аналогічні результати отримано і стосовно використання технічних засобів усіма підрозділами міських і районних відділів внутрішніх справ. Дані анкетування понад 120 їх керівників показали, що працівники цих апаратів недостатньо поінформовані про можливості використання конкретних науково-технічних засобів і тактичних прийомів у повсякденній практиці. На запитання: “Як використовуються науково-технічні засоби у вашій діяльності і в практиці вашого підрозділу?” відповіді керівників розподілилися так: мальовані портрети використовують у 51,8 % випадків, ідентифікаційний комплект малюнків (ІКМ-2) — в 11,4 %, порошки на феромагнітній основі — 67,3 %, субліматор парів йоду — в 6,2 %, вимірвальну зйомку — в 58,8 %, одорологічну інформацію — в 15,9 %, кінозйомку — в 44,5 %, відеозапис — у 12,7 %, звукозапис — в 94,1 % випадків.

Сьогодні етичні проблеми допустимості засобів одержання інформації від підозрюваного і обвинуваченого досліджуються за двома напрямками. Одна група вчених намагається визначити перелік етично недопустимих засобів, наприклад, контактних вимірювань емоційного експерименту. Представники другої групи розробляють критерії правової й етичної допустимості сучасних науково-технічних засобів, що використовуються в інших галузях знань для отримання інформації від людини. Цей напрям видається перспективнішим і розвинутий у працях Р. Белкіна, Ю. Зархіна, А. Ратінова, П. Елькінд та інших.

М. Салтєвський пропонує розглядати цю проблему за двома аспектами.

Перший аспект — процесуально-етичний, коли отримання інформації супроводжується безпосереднім обмеженням або порушенням недоторканності особи, наприклад, відбирання зразків для попереднього дослідження слідів пальців рук, ніг, зубів, крові, волосся.

Другий аспект — власне етичний, коли застосування технічних засобів безпосередньо не зачіпає особистих прав громадян, наприклад, здійснення інструментального дослідження матеріальних джерел, отриманих органами дізнання, досудового слідства або представниками організацій. Запропоновані два аспекти нерівнозначні. В першому випадку йдеться про безпосереднє (контактне або безконтактне) отримання інформації від людей. Тому використання засобів збирання інформації від людей можливе, допустиме, етичне й правомірне лише стосовно осіб, які перебувають у сфері кримінального судочинства. Застосування таких засобів щодо інших громадян розглядатиметься

як порушення законності. Навіть стосовно учасників процесу використання науково-технічних засобів, тактичних прийомів і рекомендацій мусить відрізнятися і бути суворо диференційованим залежно від їх процесуального стану: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий і свідок. Така потреба зумовлена ще й тим, що учасники процесу характеризуються різною поведінкою під час розслідування. Згідно з нашим дослідженням, дані, що їх зібрав слідчий, збіглися зі справжньою поведінкою обвинуваченого на допиті: він відмовлявся у 28 % випадків, говорив неправду — 40,8 %, відмовлявся в суді від своїх попередніх показань — 4 %, змінював свої показання — 19,1 % випадків. Таким чином, розпізнавання і визначення слідчим вірогідної поведінки обвинуваченого під час наступної слідчої дії дає йому змогу вибрати оптимальні тактичні прийоми її проведення.

Одержання інформації від людей узагалі, в тому числі з використанням науково-технічних засобів є складною проблемою, оскільки вона недостатньо досліджена в криміналістиці і певною мірою недостатньо регламентована в нормах закону. 75,8 % опитаних слідчих відзначають гостру потребу розробки спеціальної апаратури або методики для дослідження звуку, запаху тощо та їх законодавчого закріплення.

Розв'язання цієї проблеми в правовому, етичному й тактичному напрямках залежить від характеру науково-технічних засобів і методик: *контактних* і *безконтактних*. Використання безконтактних методик, наприклад, відеозапису, звукозапису, кінозйомки, не справляють будь-яких фізичних впливів на досліджувану особу і відповідають принципам гуманізму й законності. Крім того, ці технічні засоби відповідають вимогам науково-технічного прогресу щодо впровадження нових наукових ідей і розробок у практику. Такі засоби аналогічні органолептичним і цілком етичні та законні.

Основна увага приділяється використанню безконтактних засобів збирання інформації від людини, які мають важливе значення в слідчій практиці. З тактичного і правового боку безконтактні засоби зручні для практичного використання. Вони являють собою комплекс високоточних приладів, добре зарекомендували себе на практиці, дають змогу фіксувати приховані (латентні) реакції людини, що відбуваються в її організмі незалежно від бажання останньої. Ці засоби забезпечують нерозголошення обставин особистого життя обвинуваченого (ст. 185 КПК України), а також інших даних, що становлять слідчу таємницю (ст. 121 КПК України). Пропоновані прилади

підконтрольні, безпечні для життя і здоров'я людини, відносно якої їх застосовують, відповідають принципам гуманізму й законності. Нарешті, ці прилади прості в експлуатації (оскільки не потребують накладки електродів, датчиків на тіло піддослідного, крім того, немає потреби його роздягати). Вони також забезпечують велику інформативність про окремі параметри досліджуваних осіб.

Розглянуте вище дає змогу ставити питання про потребу використання безконтактних науково-технічних засобів і розробки методів дешифрування отриманої інструментальними методами інформації на досудовому слідстві. Контактні засоби можна застосовувати з дотриманням морально-етичних правил, які регламентовані у законі і якими повинні визначатися: ситуації, в яких можливе застосування цих методик; перелік осіб, які можуть використовувати ці засоби; порядок застосування і закріплення отриманих результатів. Ці положення можуть бути вихідними для наукової розробки етичних і процесуальних гарантій застосування інструментальних методів одержання інформації від людей.

Як було зазначено вище, збирання доказів та їх джерел для встановлення відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого, є різновидом слідчої і судової діяльності уповноважених державою осіб. Аналіз практики показує, що ця діяльність характеризується певними організаційно-тактичними особливостями. Виконуючи свої функціональні обов'язки, такі особи здійснюють трудовий процес і тим самим вирішують завдання боротьби зі злочинністю.

Уся діяльність слідчого, органу дізнання щодо встановлення доказів та їх джерел є процесом пізнання істини у кримінальній справі. Цей процес регламентований законом і повинен відбуватися у відповідних формах. Всебічність і об'єктивність досудового слідства полягає в тому, що слідчий і орган дізнання повинні зібрати докази і їх джерела, а це передбачає встановлення відомостей про факти, які характеризують особу обвинуваченого. Розслідуючи кримінальну справу, одержуючи відомості про факти, що характеризують особу обвинуваченого, слідчий і орган дізнання використовують різні методи, технічні засоби, тактичні прийоми і рекомендації.

Вивчення (діагностика, дослідження, прогнозування) особи обвинуваченого здійснюється за допомогою методів і технічних засобів, які напрацьовані в теорії і випробувані на практиці.

У слідчій практиці найчастіше використовують такі методи вивчення обвинуваченого:

- біографічний;
- метод спостереження;
- метод аналізу результатів діяльності;
- метод узагальнення незалежних характеристик;
- метод експертних оцінок;
- метод вивчення груп і колективів;
- метод розмови і спілкування.

Метод спостереження — це спеціально організоване, навмисне, цілеспрямоване сприйняття психічних явищ з метою вивчення суб'єкта, який їх викликав. Предметом об'єктивного спостереження є не самі патологічні явища психіки обвинуваченого, а їх зовнішні прояви до, під час і після скоєння злочину. За допомогою цього методу можна встановити дані про особу: рівень її розвитку, наявність професійної підготовки, ставлення до праці, навчання, світогляд, моральні і вольові якості, наявність антигромадських поглядів, психічний стан тощо. Результати такого спостереження закріплюються в протоколах слідчих дій і стають доказами.

Метод аналізу результатів діяльності близький до методу спостереження і являє собою об'єктивне дослідження суспільних результатів діяльності досліджуваної особи. Цей метод дає уявлення про вміння, навички, звички людини, її ставлення до праці, інтереси та здібності. Застосовуючи зазначений метод, слідчий цілеспрямовано сприймає не процеси діяльності чи спілкування, а їх продукти, результати, до яких насамперед належать матеріальні сліди злочину. Таким чином, у галузі кримінального судочинства цей метод виступає як метод аналізу злочинної діяльності. Крім слідів злочину, як результати діяльності обвинуваченого для його вивчення можуть і повинні аналізуватися різноманітні письмові, звуко-, кіно- і відеодокументи, які ним виконані, продукти його наукової, художньої творчості, професійної діяльності тощо. Цей метод є складовою таких слідчих дій, як огляд місця події, предметів, трупа тощо.

Метод узагальнення незалежних характеристик може бути сформульований як збирання і узагальнення всіх можливих усних і письмових повідомлень, показань про досліджувану особу, отриманих від осіб, з якими вона спілкувалася або які спостерігали її в різний час і в процесі виконання різних видів діяльності. Таким чином, суть цього методу полягає в тому, що слідчий робить запити характеристик на обвинуваченого з різних місць, а також, проводячи допити, отримує неофіційні характеристики і на основі вивчення та узагаль-

нення таких характеристик складає одну обґрунтовану характеристику. Метод узагальнення незалежних характеристик є методичною основою складання тієї частини обвинувального висновку, яка безпосередньо стосується суспільної небезпечності злочину і особи, форми вини, мотивів і мети злочину, психологічної характеристики обвинуваченого тощо.

Біографічний метод полягає у збиранні і вивченні слідчим даних біографічного характеру, які можуть бути одержані при допиті обвинуваченого чи інших осіб та міститися в різних документах (щоденниках, листах, архівних матеріалах, звітах, заявах, інтерв'ю, текстах виступів, доповідних записках, архівних кримінальних справах, обліках, автобіографіях, продуктах наукової і літературної творчості), виконаних самим обвинуваченим.

Метод експертних оцінок може застосовуватися в будь-яких випадках, особливо при вирішенні найскладніших питань. Процесуальною формою реалізації цього методу є інститут експертизи. Так, у вивченні особи обвинуваченого неабияк може допомогти здійснення судово-медичної, судово-психологічної, судово-психіатричної та інших експертиз.

Метод вивчення груп і колективів дає змогу встановити відомості про особу і роль обвинуваченого в конкретній групі чи колективі. Цей метод особливо ефективний при розслідуванні групових злочинів (організованої та “білокомірцевої” злочинності).

При використанні **методу розмови і спілкування**, який є складовою тактичних прийомів багатьох слідчих дій (допиту, відтворення обстановки та обставин події), слідчий своїми попередньо сформульованими питаннями спонукає обвинуваченого розкрити і описати обставини, які пов'язані зі скоєнням злочину. Результати використання цього методу фіксуються в протоколах слідчих дій.

Застосування методів вивчення особи обвинуваченого завжди нерозривно пов'язане з джерелом і засобами отримання відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого. Значну частину відомостей про особу обвинуваченого можна одержати з документів, які видлучають, витребують, з них знімають копії або роблять виписки, а потім долучають до кримінальної справи. На практиці слідчі, особливо молоді, часто не знають переліку необхідних документів, у яких можуть міститися ті відомості, що їх цікавлять, а також не завжди знають, які дії потрібно проводити з такими документами, як

їх вилучити, долучити до кримінальної справи оригінал чи зняти з нього копію тощо.

У результаті вивчення кримінальних справ і розмов з працівниками народних судів, а також опитуванням слідчих з'ясовано, що слідчі часто не знають важливості окремих документів (свідоцтва про народження, трудової книжки, документів про освіту) і порядку їх долучення до справи, інколи замість того, щоб зняти копію і зробити виписку, долучають до кримінальної справи оригінали цих документів. Внаслідок таких неправильних дій громадян позбавляють їх особистих документів, які їм необхідні в повсякденному житті, що створює для них певні труднощі. Як правило, в таких випадках вони змушені звертатися до державних органів і закладів для отримання дублікатів цих документів.

З метою подання допомоги слідчим при встановленні відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого, і використанні отриманих відомостей для побудови тактики окремих слідчих дій у процесі розслідування, можна запропонувати відповідну методику. Особлива увага при цьому приділяється переліку необхідних документів і матеріалів, які є джерелами інформації про особу обвинуваченого. Цей перелік побудований на основі вимог чинного законодавства, постанов пленумів Верховного Суду і напрацьованої практики із встановлення доказів та їх джерел на досудовому слідстві і розгляді справ у суді.

Класифікація документів як джерел інформації подається з урахуванням дій слідчого при роботі з документами, матеріалами, в яких містяться відомості про факти, що характеризують особу обвинуваченого в процесі досудового слідства: ознайомлення і залучення оригіналу документа до кримінальної справи; ознайомлення з документом, зняття з нього копії і долучення його до кримінальної справи.

Одні матеріали, документи чи їхні копії безпосередньо необхідні при вирішенні питань, що пов'язані з притягненням особи до кримінальної відповідальності, припиненням кримінальної справи та встановленням необхідних відомостей про факти, визначенням міри покарання в суді тощо. Інші джерела відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого, долучаються до кримінальної справи для повноти слідства і об'єктивності розгляду справи в суді. А з окремими з них слідчому необхідно ознайомитись у процесі слідства, щоб краще вивчити особу обвинуваченого і на цій основі вибрати оптимальні тактичні прийоми проведення слідчих дій.

Нижче наведено перелік документів і матеріалів, які повинні бути витребувані і долучені до кримінальної справи в оригіналі:

1. Характеристика: а) з місця навчання; б) з місця роботи; в) з місця проживання; г) зі спеціальних закладів, виправно-трудо-вих установ (ВТУ).
2. Паспорт¹.
3. Приписне свідоцтво (райміськвоєнкомату)¹.
4. Посвідчення на право керування автотранспортом.
5. Довідка про судимість.
6. Довідка про житлові умови.
7. Довідка про стан здоров'я.
8. Довідка про інвалідність або висновок ЛТЕК.
9. Довідка про склад сім'ї.
10. Довідка про те, чи перебував обвинувачений на обліку в орга-нах внутрішніх справ.

За необхідності до кримінальної справи долучають також:

- матеріали про розгляд негативної поведінки на засіданні това-риського суду, робітничих зборах тощо;
- матеріали інструктажу, табеля виходу на роботу, графік чергу-вань та інші документи, які характеризують виробничу і служ-бову діяльність обвинуваченого.

Залежно від характеру кримінальної справи можуть бути долучені й інші види документів.

Слід розглянути документи і матеріали, які мають бути долучені до кримінальної справи в копіях:

1. Вироки, ухвали, постанови, рішення суду.
2. Рішення комісій у справах неповнолітніх, адміністративної ко-місії (матеріали про притягнення до адміністративної відпові-дальності).
3. Свідоцтво про народження. У разі відсутності документів, які підтверджують час і місце народження, необхідно витребувати довідку з органів ЗАГСу або сільської ради за місцем реєстра-ції народження обвинуваченого. За неможливості витребувати документи про час народження потрібно призначити судово-медичну експертизу з метою встановлення віку обвинуваче-ного.

¹ Зазначені документи вилучають у разі застосування запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою.

4. Накази про заохочення або стягнення з місця навчання або праці.
5. Документи про зміну прізвища, імені та по батькові.
6. Документи, які підтверджують опіку та піклування.
7. Свідоцтво, атестат, табель, довідка про закінчення школи.
8. Свідоцтво, диплом про спеціальну освіту.
9. Документи про отримання спеціальності, професії.

У разі підробки будь-якого з перелічених документів останній залучається до кримінальної справи як речовий доказ.

У криміналістичній теорії і слідчій практиці вважається, що найбільш повною і правильною класифікацією відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого, є та, що охоплює такі дані:

- демографічні;
- відомості, які характеризують особисті властивості людини, її психофізіологічні особливості: темперамент, здібності, схильності, звички, навички;
- відомості про оточуюче правопорушника середовище, яке тією чи іншою мірою впливає на формування певної спрямованості його особи (умови виховання в сім'ї, школі, вплив осіб, з якими правопорушник спілкується, — родичів, друзів, знайомих);
- відомості, які характеризують результати взаємодії оточуючого середовища і особи (ставлення до колективу, праці, навчання, доручень, участь у громадському житті).

Для отримання відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого, в розпорядженні слідчого і органу дізнання є великий арсенал методів і засобів. Згідно з чинним КПК України основними процесуальними способами одержання інформації про подію злочину і осіб, які його вчинили, є проведення впізнання, огляд місця події, допит обвинуваченого, потерпілих, свідків, здійснення обшуку, виїмки, а також судових експертиз тощо.

Як показує практика, розслідування злочинів у більшості випадків починається з огляду місця події. З цього моменту необхідно вживати відповідних заходів для отримання відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого. Огляд місця події відкриває ряд можливостей для встановлення обставин, які висвітлюють не тільки факт скоєного злочину, а й певні моменти стосовно особи невідомого злочинця. В результаті проведення цієї невідкладної слідчої дії можна отримати досить різноманітну інформацію про фізичні, психофізіологічні, соціальні якості і властивості злочинця.

Кваліфіковано проведений огляд місця події з паралельним дослідженням знайдених речових доказів дає можливість встановити й інші фактичні дані, які пов'язані з криміногенними обставинами (відсутність охорони, недостатня освітленість території, наявність можливостей для кустарного виробництва холодної зброї тощо).

Усі відомості, джерелом отримання яких є огляд, можна розподілити на такі групи відомостей:

- про сліди відображення, залишені злочинцем (наприклад, сліди рук, ніг, зубів, запахові сліди);
- про фізіологічні сліди;
- про одяг та інші предмети, які залишив злочинець;
- про дії злочинця на місці події;
- про психофізіологічні особливості злочинця;
- про рівень професійної підготовки (в тому числі його професійні злочинні навички і звички);
- відомості, які дають змогу розпізнати на місці події предмет злочинного посягання, спосіб скоєння злочину, слідову картину і особу злочинця.

За слідами, відображеннями, що були залишені на місці події, можна встановити особу, яка скоїла злочин (за відбитками пальців рук, ніг, губ), судити про її вік (за розміром долонь рук, слідів ніг), про певні фізичні дефекти тощо. Відомості про фізіологічні сліди дають можливість встановити стать, групову належність крові особи, яка причетна до злочину.

Залишений на місці події одяг і окремі індивідуальні предмети (гудзик, шапка, пістолет, ніж, гребінець) можуть свідчити про певну “недосвідченість” і розгубленість злочинця або про умисне залишення речей з метою спрямувати слідство неправильним шляхом (тобто використання інсценування). В першому випадку по одягу і залишених предметах можна судити про зріст злочинця, його заняття, навички тощо. Сьогоднішня практика свідчить, що в більшості випадків при виконанні вбивств на замовлення злочинці залишають на місці події зброю (вогнепальну і холодну), вибухові пристрої, радіоактивні речовини тощо.

За слідами дій злочинців на місці події можна судити про їх кількість, а також про роль кожного з них у скоєнні злочину.

За способом дій і слідовою картиною, яка встановлена на місці злочину, можна зробити висновки про фізичні властивості конкретної особи (силу, якість, наприклад, зламано двері) або певні професій-

ні навички, якщо було застосовано оригінальні пристрої і засоби для відкривання замка (відмички) тощо.

Відомості про психофізіологічні якості особи отримують у результаті аналізу дій злочинця на місці пригоди і залишених ним слідів. Наприклад, матеріальне відображення на місці події злочину дає змогу зрозуміти особливості психології неповнолітніх; знання цих особливостей допомагає слідчому зробити правильні висновки про причетність підлітків до скоєного злочину.

Порівняно часто злочини, які скоєні неповнолітніми, супроводжуються елементами пустощів, що також знаходить своє відображення на місці події у вигляді розкидання товарів чи написів і зображень на стінах, підлозі тощо.

Відомості про предмет злочинного посягання, слідову картину, спосіб скоєння злочину, якщо вони зібрані і проаналізовані в сукупності, дають можливість побудувати вірогідний прогноз про особу злочинця, який скоїв злочин.

Деякі риси особи обвинуваченого можуть бути розкриті за допомогою таких процесуальних дій, як огляд місця проживання обвинуваченого, огляд місця його праці і навчання. Наприклад, речі в кімнаті обвинуваченого часто свідчать про його захоплення і здібності.

Важливі дані про особу обвинуваченого можуть бути встановлені при проведенні такої слідчої дії, як обшук. Виходячи з мети обшуку, його допустимо і необхідно здійснювати для виявлення і вилучення документів і матеріалів, в яких зберігаються відомості про факти, що характеризують особу обвинуваченого. Інформацію про таку особу можуть містити не тільки предмети, які підлягають вилученню (документи, листи, щоденники, магнітофонні і відеострічки, грамограми, знята фотоплівка), а й предмети обстановки в квартирі, одяг, сам обшукуваний, члени його сім'ї, їх поведінка, психофізіологічні реакції, вислови тощо. Під час обшуку слідчий повинен звернути увагу не тільки на ті матеріали і документи, які негативно характеризують обвинуваченого, а й на ті, які свідчать про його позитивні якості (грамоти, дипломи, відзнаки, якими обвинувачуваного нагороджували). Останнє особливо важливе при проведенні обшуку у неповнолітніх, які в більшості випадків, визнаючи себе винними, не намагаються виставити себе у найкращому світлі. Щоденники, листи, фотографії, кіноплівка, відеоплівка, до яких обвинувачений має безпосередній стосунок, часто можуть відображати його погляди, нахи-

ли, переконання, інтереси, схильності, характер, смак, світогляд, коло друзів і знайомих; підкреслювати його особисті якості: аморальність, перебільшена самооцінка тощо.

Ефективність вивчення особи обвинуваченого в процесі обшуку значною мірою залежить від правильно організованого і вміло продуманого спостереження за ним в процесі обшуку.

У стані психічної напруги, що, як правило, властива для обшукуваних, відкрито виявляються певні якості і властивості їх характеру, темпераменту, вольові якості, здібність стримувати свої емоції тощо.

Додаткову інформацію про досліджувану особу можна отримати за допомогою розмов з обшукуваним у процесі проведення обшуку. Відповіді обвинуваченого на запитання слідчого, інших учасників обшуку дають уявлення про його інтелектуальні здібності, розум, винахідливість. Інколи обшукуваний висловлює ті чи інші думки, зауваження, які дають змогу судити про його світогляд, погляди, інтереси, потреби, соціально-психологічні особливості його особистості. Про позитивні якості обвинуваченого може свідчити добровільна видача здобутого злочинним шляхом.

Найпоширенішим способом отримання інформації про особу обвинуваченого є допит і передусім допит свідків. Коло таких у справах неповнолітніх особливо широке. До них належать батьки, родичі, сусіди по квартирі, педагоги, вихователі, товариші за місцем проживання, навчання або праці. Батьки та інші родичі обвинуваченого, які проживають разом з ним, можуть розповісти про уклад життя в сім'ї, про те, як проходило дитинство підлітка, як він розвивався, яка його поведінка вдома, про його нахили, звички, симпатії. При цьому рекомендується допитувати обов'язково обох батьків (якщо вони є). Допитуючи батьків, слід мати на увазі і те, що вони не завжди дають об'єктивні і правдиві показання в силу своєї зацікавленості. Тому в таких випадках потрібно широко використовувати показання сусідів, товаришів по дому, представників домоуправління і житлово-комунальних контор. Їх показання можуть дати важливі відомості про істинний стан справ у сім'ї обвинуваченого, про його поведінку, про те, з ким і де проводить своє дозвілля, про його зв'язки і знайомства.

Відомості, отримані від педагогів, особливо класних керівників, дають змогу слідчому глибше вивчити характер, нахили, здібності та інтереси обвинуваченого.

Якщо обвинувачений працював, то необхідно допитати його друзів по роботі, колег, осіб, яким він безпосередньо підпорядкований (май-

стер, бригадир) або за якими безпосередньо закріпленій. Показання цих осіб важливі для з'ясування ставлення обвинуваченого до праці, своїх обов'язків, колективу тощо. Допитуючи свідків з представників адміністрації, де працював або вчився правопорушник, необхідно враховувати те, що не всі вони зацікавлені давати об'єктивні показання про причини скоєного злочину і умови, які до цього призвели. Це пов'язано з тим, що дехто з них за створення або допущення причин, а головне умов, які призвели до скоєння злочину, може нести адміністративну, дисциплінарну чи навіть кримінальну відповідальність.

Цінні відомості про самого себе, про умови, в яких він живе і працює, може розповісти сам обвинувачений, особливо неповнолітній. Хоч і вважають, що для підлітків більше, ніж для дорослих, властива чесність і справедливість, ефективність допиту неповнолітнього обвинуваченого з метою вивчення його особистості значною мірою залежить від знань слідчого в галузі психології неповнолітніх, вміння встановити з ним контакт у процесі допиту, а також зробити висновки в результаті сприйняття зовнішності допитуваного, його міміки, пантоміміки, інтонації голосу. Вже при проведенні першого допиту неповнолітнього обвинуваченого можна встановити: виявляє він неспіливість, боязливість або, навпаки, самовпевненість і розпущеність. У сукупності з іншими даними такі спостереження і зауваження можуть допомогти з'ясувати особливості його винуватості чи невинності. Одяг, зачіска певною мірою є виразом звичок, смаків обвинуваченого, роду його занять. За зовнішнім виглядом в окремих випадках можна судити про стан його здоров'я, матеріальне забезпечення сім'ї тощо.

Вміло організований допит підлітка дає змогу отримати від нього докладну інформацію про його життя в сім'ї, стосунки з батьками, про навчання і працю, з'ясувати причини скоєного злочину і ставлення до вчиненої дії, визначити його захоплення і коло друзів.

Проведені дослідження показують, що за кримінальними справами про злочини, які скоєні неповнолітніми, відомості про підлітка фіксуються тільки в дещо розширеній анкетній частині протоколу допиту неповнолітнього обвинуваченого.

У процесі допиту неповнолітнього обвинуваченого слід мати на увазі те, що підлітки не завжди схильні розповісти правду про осіб, які негативно впливають на них, і тим більше про тих, хто втягнув їх у злочинну діяльність; неохоче розповідають про інтимний бік життя

їхніх батьків, свою неуспішність у школі, порушення дисципліни, понесені покарання. Все це повинен враховувати слідчий при допиті неповнолітнього обвинуваченого, щоб отримати інформацію про його особистість, що найбільше відповідає дійсності.

Для допиту неповнолітнього обвинуваченого необхідно ширше залучати фахівців у галузі дитячої і юнацької психології. Спеціалісти в цій галузі знань не тільки подадуть слідчому і органу дізнання професійну допомогу для досягнення безпосередньої мети допиту, а й допоможуть розібратися в складній життєвій ситуації підлітка і створити йому відповідні умови для його виправлення.

Суттєві відомості про особу обвинуваченого можна одержати від потерпілого. Але при допиті потерпілого необхідно мати на увазі можливість його суб'єктивного підходу до пояснення потерпілим події, яку вивчають. Давання недостовірних показань потерпілим може пояснюватися різними мотивами: страхом, можливістю отримати матеріальну вигоду, почуттям помсти тощо. Тому його показання повинні оцінюватися в сукупності з іншими, вже дослідженими доказами та їх джерелами.

На основі аналізу слідчої практики можна запропонувати орієнтовний алгоритм (перелік) питань¹, які необхідно з'ясувати при допиті неповнолітнього.

1. Питання до заступника директора школи, ПТУ з позакласної роботи, класного керівника (в школі, технікумі і ПТУ), куратора і старости академгрупи в вузі, вчителя, викладача, майстра виробничого навчання.

1. Коли і в якому віці обвинувачений вступив до навчального закладу (школи, ліцею, коледжу, гімназії, ПТУ, технікуму, інституту, академії, університету)?
2. Стан його здоров'я, психічний та інтелектуальний розвиток. Чи не спостерігаються у нього ознаки розумового відставання?
3. Який темперамент, позитивні і негативні риси характеру (чесність, правдивість, вміння критично оцінювати свої вчинки і долати власні недоліки в поведінці, доброта, твердість волі тощо; впертість, грубість, жорстокість, розпущеність тощо)?
4. Ідейні і моральні погляди. Вплив сім'ї на їх формування. Чи наявний негативний вплив?

¹ Цей алгоритм впроваджений у діяльність слідчого управління ГУВС Київської області і ГСУ МВС Казахстану.

5. Як ставиться до навчання (успішність, старанність)?
6. Захоплення, інтереси. Чи має нахил до вживання спиртних напоїв, наркотиків?
7. Чи дотримується дисципліни? Чи є відхилення від нормальної поведінки?
8. Які стосунки з однокласниками (однокурсниками)? Яка основа дружніх і товариських зв'язків? Чи прагне до лідерства?
9. Чи реагує на заходи виховного характеру і покарання?
10. Чи бере участь у спортивному житті і культурно-масових заходах, які проводяться навчальним закладом?
11. Яке ставлення до вивчення основ права, правової освіти?
12. Чи закінчив повний курс навчального закладу, коли? Якщо ні, то в зв'язку з чим припинив навчання?
13. Здобутий фах. Чи є плани працювати згідно з профілем підготовки?

II. Питання до начальника цеху, відділу, ділянки, керуючого відділенням колгоспу, радгоспу, завідуючого фермою, майстра, бригадира, ланкового, співробітників.

1. Коли обвинувачений почав працювати на заводі, в колгоспі, радгоспі, цеху, на фермі, в бригаді? Чи він працював згідно зі здобутим фахом?
2. Яке ставлення до праці (любов до професії, виконання виробничих завдань, трудова активність, ініціатива, добросовісність, якість роботи, участь у раціоналізації виробництва тощо)?
3. Дотримання внутрішнього трудового розпорядку. Чи допускались ним запізнення, пропуски, випадки появи на роботі в нетверезому стані і розпивання спиртних напоїв на робочому місці? Чи має дисциплінарні стягнення?
4. Ставлення до колективу (доброзичливість, байдужість, зневажливість), яка реакція на зауваження і критику товаришів по роботі?
5. Прізвище, ім'я і по батькові працівників, з якими підтримує дружні чи товариські стосунки. Коротка характеристика їх поведінки. Який їх вплив на обвинуваченого?
6. Які ідейно-політичні, правові і моральні погляди обвинуваченого?
7. Участь у громадському житті колективу. Чи виконує громадські доручення, яке ставлення до їх виконання?
8. Організація дозвілля. Які інтереси та захоплення?

9. Які заходи вживались адміністрацією і громадськістю підприємства для перевиховання винного?
10. Які результати індивідуальної виховної роботи, що виконувалась адміністрацією і громадськими організаціями?
11. Ставлення обвинуваченого до скоєного злочину. Чи можливе виправлення винного за допомогою заходів громадського впливу?

III. Питання до близьких родичів неповнолітнього обвинуваченого, законних представників, друзів, товаришів, знайомих, сусідів.

1. Умови життя, фізичного і розумового розвитку обвинуваченого в дошкільний період. Періодичність і характер захворювання. Чи хворів туберкульозом, психічними і венеричними захворюваннями? Коли і де лікувався?
2. Риси характеру. Які форми і методи сімейного виховання?
3. Чи наявний негативний вплив одного з членів сім'ї на формування ідейно-моральних поглядів обвинуваченого?
4. Які житлові умови, матеріальна забезпеченість сім'ї?
5. Як використовує вільний час? Чим захоплюється? Чи підвищує професійний, освітній і культурний рівень?
6. Як ставиться до літератури, радіо- і телепередач на правову тематику?
7. Чи має пристрасть до паління, спиртних напоїв, наркотиків? Як отримує кошти для купівлі вина, горілки і наркотиків? Де і в кого їх купує?
8. Яке джерело негативного впливу на поведінку обвинуваченого? Які відомості про осіб, що втягують його в злочинну діяльність, пияцтво, наркоманію?
9. Наявність антигромадських установок у поведінці обвинуваченого. Чи спостерігались раніше в його діях аморальні прояви? Чи притягувався він до дисциплінарної, адміністративної і кримінальної відповідальності? Якою була його реакція на ці заходи?

IV. Питання до голови (заводської, фермерської, цехової) ради з профілактики правопорушень, голови групи сприяння сім'ї і школі, голови (заводської, колгоспної, цехової) комісії по боротьбі з пияцтвом, громадського вихователя, наставника, шефа, дільничного інспектора, інспектора в справах неповнолітніх.

1. Чи надходили раніше сигнали про вчинення обвинуваченим антигромадських дій, про порушення навчальної і трудової дисципліни? Якщо так, то коли, з приводу чого? Які заходи вживалися з цього приводу?

2. Чи перебував обвинувачений на профілактичному обліку в кримінальній міліції в справах неповнолітніх?
3. Характеристика обвинуваченого. Які є відомості про його оточення, джерела позитивного і негативного впливу?
4. Основні заходи профілактичного характеру, які вживаються до особи обвинуваченого. Робота з нейтралізації виховного впливу, роз'єднання злочинних груп. Які її результати?
5. Чи мають місце узгоджені дії міліції, державних і громадських організацій (які заходи виховного характеру вжито з метою оздоровлення обстановки в сім'ї, лікування від алкоголізму, наркоманії, залучення до суспільно корисної праці тощо)?
6. Причини недостатньої ефективності профілактичної роботи.
7. Що потрібно зробити для перевиховання і виправлення обвинуваченого? Чи можливе його перевиховання без застосування кримінального покарання?

V. Питання до неповнолітнього обвинуваченого.

1. Характер перенесених захворювань.
2. Житлові умови. Матеріальна забезпеченість сім'ї. Стосунки в сім'ї, з сусідами, в навчальному закладі, на роботі.
3. Як часто відвідував лекції, бесіди на правову тематику? З якої причини не брав участі в цих заходах (не знав, не хотів, не цікавився)?
4. Як проводив вільний час? З ким спілкувався, випивав, скоював антигромадські проступки? Де брав гроші на випивку, наркотики?
5. Чи затримувався раніше органами міліції? Чи притягався до адміністративної відповідальності? За що, де і коли?
6. Яка виховна робота проводилась з ним і хто її проводив?
7. Чи притягався раніше до кримінальної відповідальності, де, за який злочин?
8. Чи перебував на профілактичному обліку, з якого часу, в якому райвідділі? Хто і як часто відвідував його з працівників органів правопорядку? Чи запрошували його на бесіди, хто, куди, про що говорили з ним, чому не виконував рекомендації?
9. Що заважає йому стати на шлях виправлення?
10. Причини скоєння злочину, за який він притягується до відповідальності. Хто втягував його в злочинну діяльність, пияцтво, вживання наркотиків?

11. Чи засуджує свою поведінку, чи має намір стати на шлях пере-
виховання?

Певне значення для отримання відомостей про факти, що харак-
теризують особу обвинуваченого, має судова експертиза, яка при-
значається в тих випадках, коли неможливо обійтися без спеціаль-
них показань осіб тієї чи іншої спеціальності. У справах про злочини
неповнолітніх обов'язково необхідно здійснювати судово-медичну
експертизу на предмет встановлення віку неповнолітнього обвину-
ваченого у тому разі, якщо відсутні документи, які підтверджують
точний його вік (рік, місяць, місце народження), і відновити їх не-
можливо.

Стаття 76 КПК України передбачає обов'язкове здійснення су-
дово-психіатричної експертизи для визначення психічного стану
обвинуваченого в тих випадках, коли у слідчого виникають сумніви
з цього приводу. Певні відомості про обвинуваченого, які розкрива-
ють особливості його особи, можна отримати при проведенні і таких
слідчих дій, як відтворення обстановки та обставин події, очна ставка,
пред'явлення для впізнання, виїмка тощо.

На слідчого покладаються обов'язки своєчасно і в повному обсязі
затребувати всі письмові джерела інформації про обвинуваченого з ме-
тою його вивчення. Особливе місце серед вищезазначених документів
займають характеристики, що їх затребують, як правило, з ЖЕК за міс-
цем проживання правопорушника, з навчального закладу, в якому він
вчиться чи раніше вчився, з місця роботи. Характеристики, які подані
з різних колективів, не взаємовиключають, а уточнюють і доповнюють
одна одну, в результаті чого є можливість сформувати думку про особу
обвинуваченого в цілому. В зв'язку з цим необхідно, щоб ці характе-
ристики були якомога змістовнішими і повними.

Якщо обвинувачуваний у скоєнні злочину не вчиться і не працює,
характеристика на нього береться з останнього місця роботи чи нав-
чального закладу, де він раніше навчався. Ці документи можуть дати
відомості про те, з яких причин правопорушник залишив навчання чи
роботу, на який період припадають зміни поведінки в гірший бік.

Згідно з нормами КПК України (ст. 65) доказами в кримінальній
справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному зако-
ном порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або
відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила
це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирі-
шення справи.

Таким чином, відомості про факти, що характеризують особу обвинуваченого, які встановлені в процесі проведення слідчим процесуальних дій і відображені в протоколах слідчих дій, висновках експертиз, документах, долучених до справи, належать до доказів у кримінальній справі. Результати спостережень за поведінкою обвинуваченого під час проведення слідчих дій не відображаються в процесуальних документах і тому не є доказами, а використовуються слідчим тільки з організаційно-тактичною метою. Те саме можна сказати і про дані, які не мають безпосереднього стосунку до події злочину, наприклад, висновки щодо особистих якостей обвинуваченого, отримані у результаті логічного аналізу, роздумів слідчого.

Не можуть бути віднесені до доказів і дані, які отримані оперативно-розшуковим шляхом, хоча інколи вони досить важливі для визначення спрямованості розслідування і вибору ефективної тактики проведення тієї чи іншої слідчої дії. Водночас слід зазначити, що оперативно-розшукові дані про особу обвинуваченого можуть стати доказами у кримінальній справі у тому разі, якщо буде можливість встановити осіб, від яких надійшла інформація, що відображена в оперативно-розшукових матеріалах, і буде можливість допитати їх як свідків.

Проголошуючи людину вищою цінністю і закликаючи всіх і кожного до дбайливого і гуманного ставлення до неї, до суворої поваги її прав і законних інтересів, рекомендації криміналістики повинні протидіяти будь-яким проявам обману, неправди, формалізму, байдужості та інших дій стосовно людей, які потрапили в сферу кримінального судочинства.

3.1.2. Методи вивчення особи обвинуваченого під час досудового слідства

При розслідуванні злочинів збирання інформації про особу обвинуваченого є складовою і одним із основних завдань пошуково-пізнавальної діяльності органів дізнання і слідчого, яка здійснюється в формі проведення визначених законом процесуальних дій і оперативно-розшукових заходів. У цій діяльності, яка має на меті розкриття злочину і встановлення особи, котра його вчинила, використовуються різні за своїм призначенням методи і науково-технічні засоби. Адже викликані діями учасників злочину зміни в обстановці місця його вчинення як відображення елементів механізму цього злочину

потребують певних аналітичних підходів для встановлення конкретних обставин. А стосовно кожного такого об'єкта пізнання необхідно застосовувати відповідну спеціальну технологію дослідження або методику виявлення і документування одержаних даних.

Пошуково-пізнавальна діяльність слідчого при розслідуванні злочинів за структурою досить складна і різнобічна. Як справедливо зазначає В. Коновалова, це пояснюється тим, що така діяльність потребує не лише кількісного розв'язання різнопланових розумових завдань, а й організації практичного використання їхніх рішень. Крім того, до характеристики діяльності слідчого і органів дізнання також належать її правові форми, які нормативно регулюються кримінально-процесуальним законодавством.

Правова регламентація процесуальної діяльності осіб, які здійснюють розслідування, її порядок, умови і методи, а також технічні засоби, що їх слідчий використовує для збирання доказів у широкому розумінні, зумовлені вимогами певних норм закону. Окремі їх види мають рекомендаційний характер щодо застосування, наприклад, методи фотографування, кінозйомки, звукозапису та ін. (ст. 85, 85¹, 85² КПК України). Інші є обов'язковими, зокрема порядок і способи встановлення причин смерті, визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого за наявності даних, що викликають сумнів стосовно його осудності, віку тощо (ст. 76 КПК України). Треті — лише згадуються як можливі у разі необхідності виконати вимірювання, скласти плани, креслення оглянутого місця події і окремих предметів (ст. 191 КПК України). Технічні засоби діяльності слідчого в широкому криміналістичному розумінні прийнято розглядати як пізнавальний чи допоміжний інструментарій, що включає: органолептичні й спеціально розроблені наукові прилади, пристрої і підібрані матеріали, а також прийоми і методи їх застосування для вирішення певних завдань при проведенні процесуальних дій. Таким чином, у розгорнутому вигляді структура процесу збирання інформації виглядатиме так, як показано на рис. 1.

Оскільки в посібнику розглядаються лише методи і науково-технічні засоби, які використовуються для збирання інформації з метою вивчення особи обвинуваченого, то надалі досліджуватиметься інструментарій для пізнання.

У криміналістичній науці методи дослідження доказів та їх джерел, у структуру яких включено технічні засоби, що розширюють пізнавальні можливості дослідника, називають науково-технічними

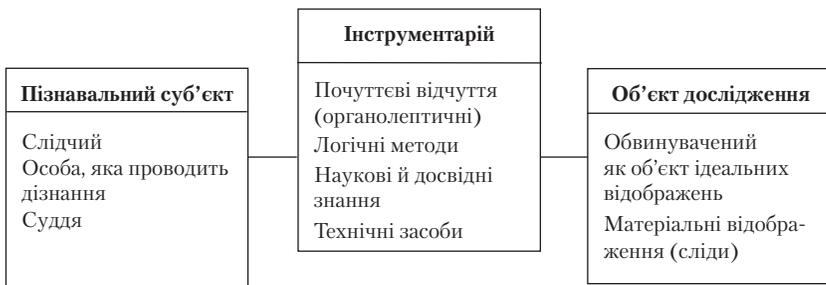

Рис. 1. Структура процесу збирання інформації

або техніко-криміналістичними. Вони належать до окремих криміналістичних методів і широко застосовуються у слідчій і оперативно-розшуковій практиці. З їх допомогою органи досудового слідства і дізнання вводять у процес доказування близько половини криміналістичної інформації. В 60 % оглядів місць події беруть участь спеціалісти і помічники слідчого, які використовують техніко-криміналістичні методи збирання інформації.

Основу криміналістичного методу складає певна система структурних елементів, яка включає технічні засоби. Це зумовлено тим, що об'єктивні закономірності, на базі яких розроблені різні прилади і пристрої для здійснення різних видів практичної діяльності слідчого, працівника органу дізнання, судового експерта, визначають їхнє функціонально-практичне призначення. Як відомо, значна частина криміналістичної техніки запозичена з різних галузей науки та техніки і є загальною, тому що методи її використання в криміналістиці майже не відрізняються від методів застосування в материнських галузях. Люмінесцентні і металографічні мікроскопи, спектрографи і спектрофотометри, що застосовуються для дослідження доказів та їх джерел у кримінальних справах, не перетворюються на суто криміналістичні засоби і методи, оскільки їх використання залишається загальним. Разом з тим, спираючись на відповідні галузі знань, методи криміналістичних досліджень набувають своєї специфіки, суть якої визначається процедурою звернення, межами руйнування і знищення об'єкта, що базуються на суворому дотриманні процесуального закону. Так, при дослідженні малих кількостей речовин (шрїт, фарба, краплина крові тощо) застосовують тільки такі методи, які дають змогу зберігати об'єкт для повторного дослідження, необхідність яко-

го досить часто виникає в кримінальному судочинстві. Речовий доказ потрібно зберігати протягом усього розслідування, судового розгляду, до набуття вироком законної сили.

Метод пізнання чи фіксації його результатів включає як обов'язковий елемент певні технічні засоби, а саме — прилади, пристрої тощо, які нерідко служать основою для класифікації загальних наукових і окремих (спеціальних криміналістичних) методів. Так, за видами технічних засобів і особливостями їх застосування при розслідуванні злочинів (наприклад, фотоапарат, мікроскоп, комп'ютер) розрізняють групи методів, а саме: фотографічні, мікроскопічні, кібернетичні тощо. Для класифікації наукових методів (загальних і спеціальних) використовують закономірності фундаментальних наук: математики, фізики, хімії, біології тощо. Відповідно до цього методи називаються математичними, фізичними, хімічними, біологічними. До того ж у кожній їх групі може бути своя внутрішньогалузева класифікація. Фізичні методи поділяють на такі: оптичні, спектральні, люмінесцентні, рентенографічні, електрографічні, атомно-абсорбційного аналізу тощо. Так, в основі спектральних методів — фізична закономірність розкладення видимого світла на атомарний спектр, а радіографічного — явище радіоактивності.

Іноді для поділу технічних методів збирання інформації застосовують здебільшого функціональне призначення або мету отримання зразків для експертного дослідження, наприклад, для виявлення невидимого тексту документа тощо. Таким чином, для класифікації методів збирання інформації використовують три засади: вид інструментарію; закономірності фундаментальних наук; функціональне призначення або мета застосування. В криміналістичній літературі окремі автори називають й інші класифікаційні ознаки, наприклад, суб'єкт діяльності, вид досліджуваного об'єкта, що дає змогу поділити окремі (спеціальні) методики на дактилоскопічні, виявлення слідів ніг, знарядь злону, фіксації чи дослідження слідів транспортних засобів тощо.

Усе це свідчить про те, що в криміналістиці єдиної класифікації методів збирання (отримання) інформації із застосуванням технічних засобів не існує.

Оцінюючи опубліковані класифікації методів, на наш погляд, заслуговує на увагу їх поділ за призначенням на два загальні види:

- методи пошуку, виявлення, фіксації і вилучення джерел інформації, що їх застосовують безпосередньо слідчий і орган дізнання;
- методи дослідження матеріальних відображень злочину, які долучаються до справи як речові докази.

Перший вид методів реалізується в ході слідчих дій і оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і закріплення їх матеріальних джерел — слідів рук, ніг, знарядь злому, пострілу, а також документування явищ, дій, процесів, пов'язаних з підготовкою, вчиненням злочину і маскуванням слідів. Цей вид різних за призначенням загальних і спеціальних методів у літературі іноді називають методами слідчої й оперативно-розшукової діяльності. Р. Белкін запропонував називати їх методами “польової криміналістики”.

Другий вид становлять здебільшого загальні і спеціальні аналітично-діагностичні методи, що використовуються під час попереднього та експертного дослідження. Ці методи в літературі називають лабораторними, науково-дослідними, або експертними. Всі ці назви умовні, оскільки в теорії і практиці розроблено предметні класифікації методів криміналістичних досліджень, в яких основою поділу вибрано вид судової експертизи: почеркознавчої, авторознавчої, трасологічної, судово-балістичної, портретно-криміналістичної тощо.

При розслідуванні злочинів значне місце у збиранні інформації займають органолептичні методи, зокрема візуальні. Психологічну основу цих методів складають відчуття як результат реакції впливу матеріального середовища на орган тіла людини, де є чутливі нервові закінчення (рецептори). Викликані збудження передаються на нервову тканину і зрештою в мозок людини. Отже, відчуття — початкове джерело усіх наших емпіричних знань про явища, факти, події тощо. Відчуття забезпечує слідчому за допомогою органів чуттів сприйняття відповідної інформації при проведенні слідчих дій. За допомогою їх формуються уявлення (образи) про запах, колір, смак, температуру та різні властивості та якості предметів і явищ, що безпосередньо діють на органи чуттів. Відчуття є передумовою і підставою для складніших пізнавальних процесів (сприйняття, уявлення, мислення).

Почуттєві відчуття опосередковують усю діяльність слідчого, хоч би в якій формі вона виявлялася. Наприклад, під час огляду трупа його температура спочатку визначається на дотик — труп холодний чи теплий, шкіра суха чи волога. Ця початкова органолептична ін-

формація є вихідним матеріалом для приблизного встановлення часу настання смерті і стадій розвитку посмертних трупних явищ.

Органолептичні методи — це процедури, в яких основним інструментом є здебільшого органи чуттів (зору, слуху, нюху, дотику). Методи органолептичного сприймання інформації іманентні, а тому суб'єктивні, їх результати потребують корекції з урахуванням впливу суб'єктивних і об'єктивних чинників. Тому при використанні джерел особистої інформації, наприклад, під час допиту, пред'явлення для впізнання, експерименту тощо, необхідно встановлювати таке: хто і в якому стані спостерігав, в яких умовах зовнішнього середовища воно відбувалося.

Сьогодні в слідчій практиці поки що не існує приладів, які вказували б наявність запаху згорілого пороху в каналі ствола зброї та гільзах, знайдених на місці події, або запаху отруйної речовини тощо. Ці й інші подібні сліди поки що розпізнають і диференціюють за допомогою органів нюху, а наслідки відображають за допомогою словесного опису в процесуальних документах. Наприклад, у протоколі огляду зазначається наявність запаху, що відчувається в приміщенні, в якому виявлено труп; при огляді зброї і слідів пострілу описується наявність запаху в каналі ствола зброї або в гільзі.

Аналіз свідчить, що ці відомості, як і застосування органолептичних методів, не завжди відображаються в протоколах слідчих дій. Так, із вивчених 300 кримінальних справ лише в 30 % протоколів слідчих дій були зафіксовані дані органолептичного дослідження окремих об'єктів. Тому потрібно звернути увагу на недооцінку в практиці розслідування злочинів органолептичних можливостей органів чуттів.

Методи вимірювання поділяються на візуальні та інструментальні. Суть перших полягає у порівнянні сприйнятої величини з уявним образом відповідної метричної міри або будь-яким зразком. Такі вимірювання приблизні, результати їх виражаються термінами: високий, низький, середній, великий, вище середнього, нижче середнього тощо, що використовуються здебільшого при описі зовнішніх ознак людини. Приблизні вимірювання на місці події виконувати не рекомендується, а матеріальні джерела потребують точної кількісної фіксації.

Інструментальні методи вимірювання є трьох видів: контактні, безконтактні і комбіновані.

Суть контактного методу полягає в приведенні вимірювального засобу в контакт з об'єктом і визначенні його метричних характеристик за відповідною шкалою (метр, см, кг, см² тощо). При проведенні

слідчих дій ці методи і пристрої (масштабні лінійки, рулетки, складні метри, ваги та ін.) широко застосовуються для визначення розмірів предметів, слідів тощо.

Суть безконтактних методів вимірювання полягає в порівнянні одиниці вимірювання (масштабу) з оптичним зображенням вимірюваного об'єкта, наприклад, збільшеного мікросліду в полі мікроскопа зі шкалою окуляр-мікрометра. До безконтактних належать і фотографічні методи вимірювання, при застосуванні яких використовуються спеціальні фотоапарати і пристрої (масштабна лінійка, метр, глибинний масштаб тощо).

Для комбінованих методів вимірювання характерне те, що спочатку контактним або безконтактним способом вимірюють об'єкт, а потім його справжні розміри визначають за допомогою розрахунків. Метод має кілька варіантів, за одним з них об'єкт вимірюється безпосередньо і контактено, наприклад, ширина сліду нарізу на кулі масштабною лінійкою, штангенциркулем або безконтактно в мікроскопі окуляр-мікрометром, а потім вираховується її розмір. У другому випадку контактено вимірюється не сам об'єкт, а якась величина, закономірно пов'язана з вимірюваними параметрами. Так, вимірюють висоту предметів, визначаючи контактено довжину тіні об'єкта і кут розміщення джерела освітлення, за рахунок якого відкидається тінь. В криміналістиці відомий і метод визначення відстаней до віддалених об'єктів методом засічки двох точок. Для цього попередньо вибирають на місцевості дві точки і вимірюють контактено відстані між ними. Цей розмір (база вимірювання) відкладають у масштабі на планшеті і з кожної точки бази візують на віддалений об'єкт, а на планшеті будують у такий спосіб трикутник, в якому визначають розмір бази і двох прилеглих кутів. Потім за допомогою не дуже складних тригонометричних розрахунків обчислюють відстані до об'єкта, що розташований у вершині побудованого трикутника. Для спрощення розрахунків на місці пригоди З. Ломако запропонував кутовимірний визначник відстаней (КВВ)¹.

Зазначені вимірювальні методи дають можливість отримувати об'єктивну інформацію про факти і обставини злочину, які відображені в слідах на місці пригоди. Тому встановлення картини місця пригоди за допомогою різних вимірювань контактними, безконтактними і

¹ Див.: Ломако З. М. Криминалистическая фотография на месте происшествия. — К., 1980.

комбінованими методами сприяє фіксації в протоколі і на схемі місця події, а також відтворенню реальної матеріальної обстановки та її окремих деталей, що мають доказове значення в кримінальній справі.

Фотографічні методи отримання кількісної інформації мають переваги порівняно зі звичайними вимірюваннями, протоколюванням та іншими способами фіксації завдяки досить високій точності та об'єктивності відтворення. Фотографічні методи криміналістичної техніки поділяють на: фіксуючі, вимірювальні, контрастні, сигналітичні, кольоророзрізнявальні, стереоскопічні, голографічні, графічні, електрографічні, термографічні, радіографічні, кіно- і відеографічні.

Фіксуючі методи — це методи фотографічної фіксації слідчих дій, результатів оперативно-розшукових заходів. До них належать панорамний, стереоскопічний, сигналітичний, репродукційний, рефлексний, мікроскопічний способи фотографії. Їх слід відрізнити від видів фотозйомки місць події: орієнтовної, оглядової, вузлової і детальної. Методику виконання зйомок і застосування фіксуючих методів викладено в посібниках “Судова фотографія”. Репродукційний метод полягає в фотографуванні об'єктів, в основному документів (текстів, креслень, схем), звичайною або спеціальною апаратурою. Наприклад, для використання слідчим виготовлена спеціальна установка, проста за конструкцією репродукційна установка «Ялінка», а також РУ-1, РУ-2 та ін. У лабораторних умовах використовуються складніші репродукційні установки МРК, “Беларусь”, “Спектромас”. Репродукцію документа можна отримати безпосередньо на фотоматеріалі без фотоапарата, рефлексним і контактним способом, ксерокопіювальними апаратами, фотопринтерами та іншими сучасними копіювальними засобами.

Фотографічні вимірювальні методи призначені для фіксації об'єктів слідів, події разом з метричною одиницею, наприклад, мірою довжини, часу. Так, поруч із виявленим слідом чи предметом кладуть масштабну лінійку, а у разі фіксації ділянок місцевості, приміщення, наприклад, при зйомці трупа, доріжки слідів ніг, транспортних засобів розміщують глибинний масштаб. Такі вимірювальні знімки фіксують ті деталі об'єктів, описання яких утруднено. Крім того, на місці події не завжди можна визначити зв'язок окремих предметів і слідів з подіями злочину. Нерідко доказове значення сліду виявляється значно пізніше проведення огляду, коли обстановка на місці події змінилася, певні її елементи, сліди, предмети втрачені або в протоколі точно не зафіксоване їх взаємне розташування. Вимірювальна зйомка дає змогу за-

фіксувати, а наприкінці за фотознімком точно відновити обстановку, розміри знятих предметів і відстані між ними.

У криміналістиці і судовій фотографії вимірювальні фотографічні методи поділяють на такі: планово-вимірювальні; перспективно-горизонтальні; перспективно-нахилені; стереофотограмметричні.

Планово-вимірювальний метод полягає у фотографуванні об'єкта при такому положенні фотоапарата, коли його оптична вісь перпендикулярна до предметної площини. Поряд з об'єктом зйомки (у знімальній площині) розміщують масштаб або фіксують відстань до об'єкта, і ці дані заносять до протоколу. Останнє дає змогу визначити необхідні розміри за фотознімком за допомогою розрахунків. Планово-вимірювальний метод іноді поділяють на масштабний і великомасштабний.

Перспективно-горизонтальний метод вимірювальної фотографії полягає в такому розташуванні фотоапарата, коли його оптична вісь є паралельною предметній площині. Метод застосовується при зйомці обстановки місця події для оглядової і вузлової зйомки. Як масштаб використовуються масштаб-рулетка, фішки, розміщені на місцевості, квадратні масштаби, які називають найпростішими вимірювальними засобами.

Перспективно-нахилений метод вимірювальної фотографії відрізняється від двох перших тим, що фотоапарат можна розташувати під будь-яким кутом нахилу оптичної осі до предметної площини, що дає можливість здійснювати зйомку в обмеженому просторі (кімната, коридор, ванна). На місцевості розміщують глибинний масштаб — рулетку або метричний квадрат по центру внизу кадру. За такими знімками можна визначити відстань між предметами та їхні лінійні розміри тільки в просторі, де розміщується масштаб (зазвичай це горизонтальна площина). Для реалізації перспективно-нахилоного методу зйомки розроблено спеціальний фотоапарат ФСМ-1¹, при зйомках яким на негатив проектується метрична сітка, яка дає можливість за допомогою простих обчислень визначити справжні розміри зафіксованих на фотознімку об'єктів.

Стереоскопічний вимірювальний фотографічний метод є класичним, а його суть полягає в отриманні стереопари знімків і їх мате-

¹ Див.: *Салтєвський М. В., Саврань Л. Ф.* Фотоапарат. Авт. свідоцтво № 352254 // Бюлетень. — 1972. — № 28; *Щербатов В. Ф., Кошмишиди Г. Ф., Рогозин Ю. С.* Использование измерительных фотографических методов в следственной и экспертной практике. — Волгоград, 1983.

матичній обробці з метою встановлення справжніх розмірів. Метод широко використовують у геодезії, космонавтиці, військовій справі та інших галузях, де потрібно швидко і точно визначити відстань.

У 70-х роках ХХ ст. стереоскопічний метод був впроваджений у слідчу практику у вигляді стереофотограмметричного методу зйомки місць дорожньо-транспортних пригод. Метод було реалізовано у вигляді пересувної установки, де стереокамеру “МК-120” було змонтовано на шасі автомобіля УАЗ.

На місці події перспективно-горизонтальним методом виготовляють кілька знімків-стереопар, які розміщують на столиках спеціального приладу “Технокарт” (стереокомпаратор), і оператор в автоматичному режимі викреслює масштабний план місця події. Використання цього методу до мінімуму скорочує час огляду (до 3–5 хв.), причому будь-які розміри предметів, відстані можна отримати на вимогу слідчого, суду у вигляді метричного фотознімка і довідки спеціаліста.

Сигналітичний метод — це зйомка живих осіб за спеціально розробленими правилами з пізнавальною метою, а також для їх ідентифікації та створення криміналістичних реєстрів злочинів. Стандартним апаратом зйомка здійснюється на відстані 1 м (у масштабі 1:19), а знімки, які виготовляють у фас (вид спереду) і профіль (вид збоку), — в 1/7 природної величини.

Контрастний метод — це спеціальна зйомка і обробка фотоматеріалу, що забезпечує отримання зображення більшої контрастності. Цим методом можна зафіксувати погано видимі або невидимі деталі, наприклад, штрихи вдавненого тексту, мікросліди, сліди підчистки, дописки, наведення тексту тощо.

Кольороподільний фотографічний метод був розроблений засновником судової фотографії Є. Бурінським для відновлення невидимих (латентних) і покритих барвниками текстів. Як відомо, Є. Бурінський цим методом відновив вицвілі тексти в грамотах Дмитра Донського, які пролежали в землі майже два століття. Суть методу полягає в суміщенні двох і більше однакових негативів, з яких виготовлялися контратипи.

Сучасні технічні засоби витіснили з криміналістичної практики цей метод в його початковому варіанті. Зараз такі дослідження значно швидше виконати, наприклад, фотографуючи в УФП або ІЧП, знімаючи об'єкти зі світлофільтрами тощо.

Кольороподільний і кольоророзрізняльний методи не слід отожднювати, бо вони різні. Є. Бурінський відновлював невидимі тексти, згаслі від часу зберігання та з інших причин, за допомогою посилення контрастності при суміщенні негативів закритого об'єкта.

В основі фотографічного кольоророзрізнєння лежать фізичні закони можливості відтворення всієї гами кольорів за допомогою комбінації тільки трьох — червоного (пурпурового), жовтого і синього. Всі предмети сприймаються кольоровими, тому що в основному вони відбивають тільки промені властивого їм кольору. Тканина здається червоною, оскільки вона відбиває червоні промені, а всі інші поглинає. Якщо в світлі, яке падає на об'єкт, відбито промені однойменного з ним кольору, то об'єкт сприймається білим. Ефект кольоророзрізнєння досягається при спостереженні забарвленого предмета в визначеній зоні спектра, що називається оптичним кольоророзрізнєнням. Останнє досягається у результаті застосування сенсibiliзованих чорно-білих і кольорових фотоматеріалів у процесі зйомки і їх обробки. Для чорно-білих матеріалів застосовуються джерела монохроматичного світла і світлофільтри. Кольоророзрізнєння дає змогу диференціювати близькі за відтінком кольори, які непомітні неозброєним оком.

Голографія — це новий фотографічний метод зафіксованого, а потім відновленого хвильового фону, відбитого об'єктом світла когерентного джерела, використаного для освітлення. Голографічна зйомка здійснюється без фотокамери. Об'єкт освітлюють лазерним променем і одночасно частину цього променя спрямовують на фотоплівку, розташовану перед об'єктом, що його фотографують. Голограма має особливі властивості: кожна її ділянка містить інформацію про весь об'єкт, тобто якщо фотоплівку-голограму поділити на ділянки, наприклад, розміром 1 мм², то з кожної можна отримати все зображення, зафіксоване на плівці. Голограма дає змогу фіксувати зображення, викликане радіохвилями, рентгенівськими променями. Голограму на товстошарових емульсіях можна роздивлятися в звичайному світлі. Тривимірне зображення на голограмі дає можливість “заглядати” збоку і бачити предмети, закриті іншими об'єктами.

Електрографічний метод полягає в отриманні фотографічного зображення на світлочутливому шарі, який називається фотопровідником. При освітленні останнього він проводить струм пропорційно освітленню. Таким чином, на фотопровідному шарі виникає сховане зображення, яке під дією струму перетворюється на видиме. За спосо-

бами візуалізації прихованого зображення на фотопровідному шарі розпізнають різні види електрографії. Найпоширенішим є ксерографія. Вона використовується в різних підрозділах правоохоронних органів як техніка для тиражування документів. Появу кольорових ксероксів використали злочинці для копіювання грошових купюр, підробки різних документів (виготовлення бланків).

Радіографічний метод відносять до фотографічного лише тому, що відтворене зображення об'єкта пучком швидких нейтронів фіксують на фотошарах, оброблених хімічним способом. Для отримання зображення, наприклад, невидимого сліду пальця на документі, останній опромінюють швидкими нейтронами, в результаті чого елементи, які входять до складу потожирової речовини (фосфор, калій, кальцій, натрій тощо) перетворюються на радіоактивні ізотопи. Потім документ притискають до плівки і залишають у контакті. В тих місцях, де розташовано слід папілярного візерунка, фотоплівка під дією випромінювання радіоактивних елементів засвічується. При проявленні фотоплівки на ній з'являється темне зображення сліду пальця на зовсім світлому фоні, а на виготовленому позитиві папілярний узор буде світлим на темному фоні фотознімка.

Термографічний фотографічний метод фіксації є процесом отримання зображення теплових ділянок об'єкта (інфрачервоних), які нагріваються до різних температур під дією променів. Приймачами теплового зображення служать спеціальні прилади — тепловізори, прилади нічного бачення, фотографічні матеріали, сенсibilізовані для інфрачервоної області. Цей метод застосовується, наприклад, для виявлення закритого барвниками тексту тайнописів та ін. Якщо на залитий текст накласти термоплівку і об'єкт підігрівати з протилежного боку, то на термоплівці утворюється зображення закритого тексту. Термографічний метод фіксації поки що перебуває в стадії експериментальних лабораторних досліджень, оскільки відсутні спеціальні нормативні тепловізори, пристосовані для виявлення і фіксації теплових слідів, що зустрічаються в слідчій практиці, наприклад, слідів рук, ложа трупа та ін.

Кінематографічний метод застосовується для фіксації динамічного стану об'єктів, подій технічними приладами, які називаються кінокамерами. За допомогою цього методу і його варіантів вирішують такі завдання: з документальною точністю фіксують події, дії, явища в динаміці; фіксують і зберігають динамічну інформацію; фіксують не тільки подію, а й час. У тому разі, коли необхідно показати динамі-

ку якоїсь дії, наприклад, проведення впізнання, перевірки показів на місці, слідчого експерименту, застосовують кінозйомку або відеозапис. Оскільки методика роботи з кінокамерою і відеокамерою майже однакова, то і тактичні прийоми залишаються практично однаковими. Як у кінозйомці, так і в відеозаписі застосовується орієнтовна, оглядова, вузлова і детальна зйомка (записи). Також використовується метод панорамування, уповільненої і прискореної зйомки. Особливості і призначення цих методів описані в спеціальній літературі з судової кінематографії і відеозапису¹.

Ще одну групу становлять методи дослідження речових джерел інформації експертом у спеціалістичних лабораторних умовах — методи “лабораторної криміналістики”.

Судовий експерт — це особа, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань (ст. 10 Закону України “Про судову експертизу”). Судовий експерт виконує свою діяльність на принципах законності, об’єктивності, незалежності і повноти дослідження (ст. 3 зазначеного закону). Він незалежний у виборі технічних засобів і методів їх застосування, якщо вони входять у зміст поняття “необхідні знання для надання висновку”.

Сучасні можливості експертних досліджень в Україні надзвичайно широкі. За останні роки в практиці правоохоронних органів і науково-експертних установ з використання даних різних галузей природничо-технічних наук при розслідуванні злочинів накопичено великий науково-методичний і практичний досвід. У системі експертно-криміналістичної служби МВС України створено новий структурний підрозділ — Державний науково-дослідний криміналістичний центр, який забезпечує виконання не тільки традиційних, а й нових видів експертиз. Постійно розвиваються судово-експертні дослідження в інститутах системи судової експертизи Міністерства юстиції України. Збільшився кількісно і поліпшився якісно кадровий склад експертів-криміналістів органів внутрішніх справ. При Національній академії внутрішніх справ відкрито слідчо-криміналістичний факультет з підготовки експертів-криміналістів для органів внутрішніх справ, діє факультет підвищення кваліфікації експертів-криміналістів. На кафедрах криміналістики, криміналістичної та спеціальної техніки, криміналістичної експертизи цієї академії здійснюються спеціальні наукові розробки проблем криміналістичної одорології, криміналіс-

¹ Див., напр.: *Найдів І. Д.* Судова кінематографія і відеозапис. — Х., 1986.

тичної голографії, застосування мікроскопії, радіоактивних ізотопів, дослідження в інфрачервоних променях, застосування лазерів при дослідженні речових доказів. В останні роки впроваджено в практику розслідування нові розробки щодо застосування електромагнітних, радіоскопічних, голографічних і теплових методів пошуку і дослідження окремих видів об'єктів.

Відомі також нові дослідження проблем психологічної і одорологічної експертизи, експертизи голосу людини і звукового середовища та різних джерел звуку, а також звуко- та відеозаписуючих об'єктів. Нині на порядку денному проблеми експертизи комп'ютерних систем, комп'ютерних банків даних, авторознавчої експертизи в плані розширення її можливостей, техніко-криміналістичного дослідження поліграфічної продукції, виконаної на сучасних комп'ютерних комплексах, слідів зубів людини, відображень дій механізмів, пристроїв та обладнання, портретної експертизи, експертизи паперових вітчизняних та іноземних грошових знаків, цінних паперів, експертизи об'єктів рослинного походження, ґрунтознавчої та екологічної експертизи, експертизи індивідуальної належності крові та виділень людини методом генотипоскопії, електротехнічної експертизи, експертизи вибухових пристроїв, вибухових речовин, продуктів вибуху, слідів звуко- та відеозаписуючих пристроїв, соціолінгвістичної експертизи та багато інших.

Криміналістичній службі МВС України належить особлива роль у використанні сучасних криміналістичних технологій для попередження, розкриття та розслідування злочинів. Значна частина криміналістичних досліджень виконується в спеціальних лабораторіях органів внутрішніх справ. В останні роки криміналісти України досить інтенсивно вивчають можливості і реально використовують на практиці спеціальні методи дослідження. Тільки за останні дев'ять років кількість експертиз, що здійснювалися спеціальними лабораторіями експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України, збільшилась і становить майже чверть криміналістичних експертиз, які проводяться в органах внутрішніх справ.

Подальше удосконалення судової експертизи неможливе без законодавчої роботи, яка сьогодні інтенсивно ведеться в Україні. Важливою є координація діяльності та об'єднання зусиль усіх експертних установ держави з оптимального використання інтелектуальної (експертних кадрів) та інструментальної бази з метою найбільш повного і

дійового задоволення потреб слідчої та судової практики в здійсненні експертних досліджень.

Сфера застосування спеціальних методів і засобів дослідження постійно розширюється, а результати цих досліджень — надійні джерела пошукової та доказової інформації, оскільки часто використовуються у тому разі, коли потрібні дані для розкриття злочину не можна отримати традиційними методами та засобами. Це дає змогу на практиці вирішувати досить складні, різнобічні, інколи навіть загадкові питання, що виникають у процесі розслідування кримінальних справ.

Значна частина спеціальних методів дослідження використовується для отримання інформації про сліди людини, її атрибути та знаряддя праці. У висновках експерта наводяться основні види спеціальних лабораторних досліджень, які дають можливість отримувати достатньо інформації про людину, яка скоїла злочин, сліди, що залишаються на одязі, різних предметах у приміщенні, на знаряддях праці тощо. Ознайомлення із сучасними можливостями спеціальних лабораторій допоможе практичним працівникам детальніше усвідомити, яку сукупність інформації про злочин та злочинця несуть різні джерела інформації і які дані можна отримати за допомогою спеціальних методів дослідження.

Методи “лабораторної криміналістики” становлять здебільшого методи, запозичені з фізики, хімії, біології, судової медицини, статистики, кібернетики. Спеціальні прилади реалізації цих методів дають змогу досліджувати об’єкти з високою точністю. Вони, як правило, стаціонарні і зосереджені в спеціальних лабораторіях — фізичних, хімічних, біологічних тощо. Таку техніку і методи її застосування інколи називають лабораторними, оскільки їх можна використовувати тільки в стаціонарних умовах, у лабораторіях. Застосування технічних засобів, методів і рекомендацій криміналістики в “польових” умовах — на місці події, при проведенні слідчих дій в інших місцях, але не в кабінеті слідчого, умовно називають польовою криміналістикою.

Фізичні методи є найпоширенішими, особливо для будь-якої лабораторії. Вони дають змогу збільшувати дозвільну здатність зору людини, виявити і дослідити маловидимі і невидимі ознаки об’єктів. З цією метою застосовуються оптичні, поляризаційні, люмінесцентні, вимірювальні, спектрографічні та інші інструментальні методи разом з відповідною апаратурою, яка досить часто поєднується із засобами фото-, кіно-, відеофіксації.

Для виявлення ознак витравлення, змивання або дослідження вицвілих текстів використовується метод люмінесцентного аналізу. Сутність останнього полягає в тому, що при опроміненні об'єктів вузьким пучком світла опромінювана речовина люмінесцює, тобто випромінює світло, причому довжина хвилі фотолюмінесценції менша за довжину хвилі світла, що збуджує люмінесценцію (правило Стокса). Звідси розрізняють люмінесценцію в УФ-променях, видимої, в ІЧ-зонах спектра. Люмінесценцію фіксують фотографічними методами або безпосередньо спостерігають на екрані приладу.

Для візуального спостереження люмінесценції достатньо досліджуваний документ освітити УФ-світлом (джерело УК-1, "таран", ОЛД-41) у темній кімнаті. Детектори визначення фальшивих грошових купюр, які часто можна побачити в банках, комерційних структурах, мають ультрафіолетову лампу, екрановану УФ світлофільтром. Досліджувану купюру поміщають у захищену від денного світла камеру і спостерігають люмінесценцію захисних позначок, які нанесено люмінесцювальними барвниками.

Люмінесцентними методами досліджують найрізноманітніші об'єкти, які зустрічаються в слідчій практиці, при цьому люмінесцентні методи, як правило, застосовуються першими, оскільки вони не пошкоджують об'єкт.

Серед сучасних фізичних методів дослідження потрібно зазначити рентгеноструктурні, радіоактиваційні, нейтронно-активаційні, атомно-абсорбційні, радіовуглецеві, лазерної мас-спектроскопії, фофоакустичні методи з лазерним джерелом збудження, методи акустичного аналізу звукових слідів, аналіз газових слідів тощо.

Радіоактивний аналіз використовується для встановлення групових ознак таких об'єктів, як текстильні тканини, матеріали письма, папір, барвники, пластмаси, полімерні вироби, метали тощо.

Сьогодні в слідчій практиці широко застосовуються хімічні методи дослідження. Межі між фізичними і хімічними методами дедалі більше розмиваються. Тому в експертних установах останнім часом фізико-хімічні дослідження об'єднують в одну лабораторію. Як класичні хімічні методи використовують полярографічні, хроматографічні, спектральні методи дослідження. Багато хімічних методів поєднують з фізичними і називають фізико-хімічними.

Об'єктами хімічних досліджень у криміналістиці можуть бути будь-які речовини і предмети матеріального світу з метою встановлення складу, походження, однорідності або різноманітності. Це при-

родні речовини: ґрунт, корисні копалини, гірські породи, вода, напів-фабрикати, готові вироби хімічної, фармацевтичної, лакофарбової, харчової, легкої та інших галузей промисловості; вироби кустарної переробки різних матеріалів і речовин, а також нашарування сторонніх речовин на предметах — транспортних засобах, одязі, знаряддях злomu; кислоти, луги, солі, лікарські препарати, отрути, наркотики і сировина, з якої їх отримують; продукти і сліди горіння та пожеж; продукти пострілу — пороховий нагар, сліди мастил, металізації в слідах пострілу тощо. Іноді об'єктами дослідження можуть бути засоби письма: барвники, чорнило, паста, фарби, олівці тощо.

Хроматографічні методи, зокрема тонкошарові і газова хроматографія, одержали поширення в практиці хімічних досліджень. Походження наркотиків, барвників, пально-мастильних речовин визначають методом газорідної хроматографії на складному обладнанні.

Сутність спектрального методу полягає в дослідженні оптичного спектра речовини з метою визначення її складу. Розрізняють спектральні методи для визначення атомного і молекулярного складу об'єктів за допомогою емісійного і абсорбційного аналізу. Емісійний аналіз виконується шляхом дослідження спектрів випромінювання, для чого досліджувану речовину спалюють у спеціальному приладі — спектрографі. При абсорбційному аналізі досліджують спектри поглинання досліджуваної речовини, яку найчастіше розчиняють. Отримані спектри інтерпретують за допомогою спектральних таблиць і атласів спектральних елементів. Спектральними методами досліджують сплави металів (дріб, куски свинцю), вироби з дорогоцінних металів тощо.

Кримінально-процесуальна практика дедалі частіше використовує для дослідження окремих об'єктів біологічні методи. Об'єктами біологічних досліджень, як відомо, є предмети, мікрочастинки рослинного і тваринного походження. До об'єктів рослинного походження належать: окремі частинки, деревина та вироби з неї, деревне вугілля, рослини та їх частини (стебла, листки, насіння, квіти, спори, зерно, зернопродукти, їх плями). Об'єктами тваринного походження є: волосся, шерсть, пір'я, пух і вироби з цих матеріалів. Біологічні методи дослідження базуються на використанні сучасної високочутливої апаратури та новітніх наукових підходів. Назвемо лише деякі: ботанічні, спорово-пилкові, іхтіологічні, орнітологічні, вірусологічні, генної інженерії, гістологічні, ембріологічні тощо.

З прадавніх часів слідча практика застосовувала в своїй діяльності логіку. Логічні засоби збирання інформації являють собою раціональний рівень пізнання. Почуттєве сприйняття може дати знання лише про зовнішній бік досліджуваного об'єкта, а мислення проникає вглиб, розкриває його істотні зв'язки і закономірності. Тому логічне мислення є найвищою формою іманентних засобів, що дає змогу переходити від конкретно-чуттєвого сприйняття через абстрактне мислення до практики.

Логічні засоби — це іманентні знаряддя праці, які залежать від рівня інтелектуального розвитку, професійних знань і практичного досвіду. Наукову основу їх складають світогляд, логічні закони мислення, спеціальні фундаментальні і прикладні знання. Ефективність логічних засобів найяскравіше виявляється в діагностиці, моделюванні й прогнозуванні (наприклад, обставин, що підлягають доказуванню), плануванні, розслідуванні, організації пошуку по “свіжих” слідах, при виконанні окремих слідчих дій. За даними опитувань, проведених у 1995–1996 рр., в 71,2 % випадків слідчі прогнозують поведінку обвинуваченого перед допитом, в 96 % складають план завжди і лише в 3,1 % випадків не складають його зовсім.

Наукові й досвідні знання досить близькі до логічних, оскільки вони є надбаними і служать основою раціонального пізнання. Разом з тим вони відрізняються у функціональному плані. *Логічні методи* — це інструменти оперування науковими і досвідними знаннями як фактичним матеріалом для дослідження. В практичній діяльності вони є засобами, прийомами, рекомендаціями дослідження конкретних об'єктів. Тому професійні і прикладні знання доцільно відносити до органолептичних, іманентних засобів праці слідчого.

Метод у широкому розумінні — це упорядковане спрямування пізнання до визначеної мети, шлях дослідження. Сутність криміналістичного методу можна сформулювати як єдність мисленого уявлення про спрямування і зміст діяльності, що здійснюється сукупністю взаємопов'язаних і взаємообумовлених практичних операцій. Наприклад, опис людини за способом словесного портрета, одержаня розгорнутого зображення циліндричної поверхні кулі тощо.

Тактичний прийом у літературі єдиного визначення не має. Так, А. Дулов і І. Нестеренко розглядають його як факультативні рекомендації, Р. Белкін — як раціональний і ефективний спосіб дії, М. Селіванов визначає прийом як лінію поведінки слідчого.

На нашу думку, прийом з етимологічного боку — це рекомендація, а з діяльного — система процедурних правил виконання певних дій чи операцій у широкому його значенні. Тактичний прийом можна визначити точніше, якщо співвіднести його з поняттям методу. Останній являє собою сукупність упорядкованих прийомів із застосування засобів для досягнення поставленої мети. Метод і прийом, таким чином, відносяться, як рід до виду. Отже, *тактичний прийом* можна інтерпретувати як елемент практичної реалізації методу. Тому прийом можна зарахувати до органолептичних засобів, хоча вони і являють собою здобуті знання для суб'єкта, який пізнає.

Тактичний прийом — поняття видове стосовно криміналістичного прийому. В криміналістиці розрізняють технічні, тактичні, організаційні, органолептичні, оперативні та інші прийоми. В науці криміналістиці використовуються різноманітні підстави для класифікації прийомів:

- за ступенем законодавчої регламентації — обов'язкові й факультативні;
- за видом використовуваних знань — техніко-криміналістичні, психологічні й логічні;
- за цільовим призначенням — організаційні, тактичні, оперативні;
- за ступенем гласності — гласні й негласні (таємні);
- за суб'єктом, який використовує прийоми, — слідчі, судові, експертні, оперативні;
- за характером використовуваних знарядь (засобів) — органолептичні й змішані;
- за часом використання у слідчій дії — підготовчі (організаційні), робочі, тобто прийоми безпосереднього виконання слідчої дії;
- завершальні прийоми (оцінка зібраної інформації, оформлення наслідків).

Можливі й інші ознаки для класифікації прийомів. Однак запропоновані, на наш погляд, видаються вичерпнішими.

Найменше розробленими і найдискусійнішими в криміналістиці є прийоми одержання інформації від обвинуваченого і свідка. До них зазвичай відносять:

- прийоми, що створюють сприятливі умови (атмосферу) спілкування під час слідчої дії (допит, пред'явлення для впізнання);

- прийоми збирання інформації про відповідні реакції допитуваної особи на дії слідчого;
- прийоми, які спонукають допитувану особу до дій у бажаному для слідчого напрямі;
- прийоми з'ясування у допитуваного приховуваної інформації.

Розглянемо їх детальніше.

1. *Прийоми, що створюють сприятливі умови спілкування під час слідчої дії.* Для створення сприятливих умов проведення слідчої дії використовуються спостереження, розмова, природний і лабораторний експеримент, аналогія, моделювання, аналіз доказів, опитування експертів, уявний експеримент, науково-технічні засоби, кваліфікована допомога фахівців, інтуїція. Серед перелічених прийомів найчастіше використовуються спостереження, розмова, вивчення і аналіз речових доказів. Ці прийоми дають змогу збирати інформацію про соціально-демографічну характеристику, фізичний стан, вольові якості, риси характеру, що виявляються зовні, соціально корисні інтереси і прагнення тощо; діагностувати і прогнозувати поведінку обвинуваченого на досудовому слідстві; планувати проведення окремих слідчих дій і конкретних тактичних прийомів; встановлювати психологічний контакт з обвинуваченим.

Відомо, що ефективність спілкування залежить від зібраної інформації про особу обвинуваченого і вміння оперувати нею. Однак на практиці ще недооцінюються прийоми, які дають можливість вивчати особисті речі і предмети — природний і лабораторний експеримент. Це призводить до того, що автобіографічні дані вивчаються лише в 38,7 % справ, що є у веденні, особисті справи — в 37,7 %, матеріали архівних кримінальних справ — у 69,9 % справ. Навіть довідки про судимість вивчають не в усіх випадках, а лише у 87,9 % розслідуваних справ.

На потребу обов'язкового збирання інформації про особу обвинуваченого звертають увагу вчені, які вивчали це питання. Дехто з них пропонує складати на обвинуваченого "слідчу анкету", інформацію з якої використовувати в обвинувальному висновку і вирокі суду, або в спеціальній довідці, що додається до справи.

Аналіз норм КПК України та кодексів інших країн свідчить про те, що в жодному КПК немає норми, що вказувала б на потребу вести в ході розслідування документ, у якому концентрувалася б інформація про особу обвинуваченого з метою його комплексного вивчення і передачі із органів дізнання в органи попереднього розслідування, а

звідти — до суду, в місяць позбавлення волі й виховно-профілактичні органи. Практика показує, що найчастіше в характеристиках зустрічаються лише загальні фрази, які не відображають окремих рис і якостей особи. Це призводить до того, що вирок і обвинувальний висновок не містять глибоких відомостей про особу, яка скоїла злочин. Запровадження відомчими нормативними актами рекомендацій щодо збирання інформації про особу, що скоїла злочин, як показує аналіз практики, не розв'язує цієї проблеми повністю, оскільки існуючий порядок використання довідок-характеристик і повідомлень за формою № 86 не кореспондується з нормами і принципами кримінального судочинства. Отже, для збирання інформації про особу обвинуваченого і встановлення єдиних правил її накопичення і передачі з одного органу в інший доцільно впровадити єдиний документ, про що має бути зазначено в законі.

2. *Прийоми збирання інформації про відповідні реакції допитуваною на дії слідчого.* Дані соціологічного дослідження показують, що основним прийомом збирання цієї інформації є спостереження, яке з успіхом використовують 66 % слідчих. Природний експеримент використовують лише 11,6 %, а лабораторний — 1,6 % слідчих. У ряді випадків не досить активно використовуються останні два прийоми. Це можна пояснити тим, що органам розслідування потрібна спеціальна методика (апаратура), яка подала б допомогу при фіксації інформації про внутрішній стан обвинуваченого, при її аналізі. На це вказали 70,9 % опитаних слідчих; 55,9 % керівників органів розслідування підтвердили, що вимірювальні прилади і пристрої, які є на озброєнні органів слідства, не задовольняють потреб сучасної слідчої практики; 61,8 % зазначили, що через відсутність надійних інструментальних методик виникають складнощі в процесі доказування у кримінальних справах.

Слідчі органолептично виявляють емоційний стан обвинуваченого, вольові якості, риси характеру, інтереси, його ставлення до оточуючих і органів розслідування і, найголовніше, оцінюють реакції, виявлені рухом, а також судинно-вегетативні реакції. Оцінка й дешифрування психофізіологічних реакцій обвинуваченого дали змогу слідчим ефективніше здійснювати пошук схованих предметів у місцях, наближення до яких підсилювало зміну параметрів обшукуваного (хвилювання, почервоніння або збліднення обличчя); ставити допитуваному контрольні запитання в числі нейтральних, на які 39,1 % допитуваних давали правдиві відповіді; приймати

рішення про проведення допиту в той момент, коли допитуваний почав вагатися в доцільності зберігання вибраної раніше лінії на відмову.

3. *Прийоми, що спонукають допитуваного до дії у бажаному для слідчого напрямі.* Будь-який інтерес спілкування являє собою обмін інформацією між партнерами. В структурі спілкування розрізняють три її аспекти: комунікативний (спілкування як обмін інформацією), інтерактивний (спілкування як взаємодія) і перцептивний (спілкування як сприйняття людьми один одного). Дослідження трьох аспектів процесу спілкування показує, що зміст кожного з них включає сукупність певних способів впливу індивідів один на одного. Тому вплив притаманний спілкуванню взагалі, більше характерний для обміну інформацією між слідчим і обвинуваченим, а також спрямований на досягнення мети кримінального судочинства. Для слідчої діяльності характерне подолання опору з боку незацікавлених в успішному розслідуванні справи осіб. Очевидно, немає іншого виду діяльності людини, успішному виконанню якої так активно опиралися б зацікавлені люди і групи людей. Тому в стадії попереднього розслідування в рамках процесуального закону на особу обвинуваченого психологічно впливають з метою отримання об'єктивної інформації про подію злочину. Існуючі в спеціальній літературі заперечення про недопустимість будь-якого психологічного впливу слідчого на обвинуваченого необґрунтовані, оскільки без нього не можна вирішити завдання боротьби зі злочинністю. Вчені-криміналісти вирізняють такі прийоми впливу на допитуваного: переконання (Г. Пантелеєв), постановки і варіювання розумових завдань, регульованих спілкувань, методи прикладу (А. Дулов), емоційного експерименту (М. Порубов), використання стану емоційної напруженості допитуваного, постановки несподіваних запитань (А. Васильєв, Л. Карнеева), навіювання (А. Васильєв), морального стимулювання (А. Ямпольський), раптового пред'явлення доказів і постановки запитань, що спрямовують мислення допитуваного в потрібному для слідчого напрямі (В. Коновалова) та інші.

У структурному плані будь-який прийом, що підштовхує допитуваного в бажаному для слідства напрямі, складається з психологічних і логічних компонентів, а також засобів його реалізації в конкретній ситуації. Психологічними компонентами тактичного прийому є сам вплив на психіку допитуваного; логічні компоненти — це певні закономірності мислення, використовуючи які, слідчий конструює і за-

стосовує тактичний прийом; засоби використання — інструменти, за допомогою яких тактичний прийом здійснюється.

Успіх у цьому залежить від попереднього вивчення особи обвинуваченого. За даними, 99 % слідчих перед застосуванням тактичних прийомів стосовно конкретного обвинуваченого складають письмовий або усний план вивчення особи обвинуваченого, 97,4 % з них вивчали особу обвинуваченого перед проведенням допиту, що давало можливість визначити ймовірну його поведінку під час допиту.

Таким чином, до кола прийомів, що застосовуються для спонукання обвинуваченого до певних дій, належать такі:

- створення в обвинуваченого на підставі зібраної інформації уявлення про поінформованість слідчого про його діяльність у побуті, на роботі й під час вчинення злочину;
- заохочення обвинуваченого наслідувати гідній людині;
- подолання негативної позиції обвинуваченого (стимулювання його особистих позитивних якостей);
- сприяння допитуваному у сприйнятті й усвідомленні потреби подати допомогу слідству;
- навмисне створення умов для прояву стереотипної поведінки в конкретній ситуації;
- придушення волі до опору (наприклад, за допомогою пред'явлення доказів, що викривають допитуваного, звертання уваги на протиріччя в показаннях тощо).

4. *Прийоми з'ясування у допитуваного приховуваної інформації.*

Відомо, що в ряді випадків єдиним джерелом інформації про подію злочину є обвинувачений, який часто стає на шлях затягування слідства. Слідчій практиці відомі різні види впливу на психіку допитуваного, спрямовані на подолання неправдивого викладу інформації. Способи та прийоми впливу різноманітні. Інколи для переконання достатньо спокійного тону, вияву поваги й уважності при спілкуванні, на це вказали 76,4 % слідчих. В інших випадках потрібні скрупульозні логічні побудови усіх можливих варіантів поведінки обвинуваченого; 69,1 % слідчих зазначили, що стосунки, які склалися, значно впливали на якість розслідування.

Найтипівішими прийомами виявлення приховуваної інформації можна назвати такі:

- прийоми діагностики і вивчення особи обвинуваченого;
- формування контакту слідчого з обвинуваченим;

- аналіз показань обвинуваченого з метою встановлення їх вірогідності і правдивості;
- прийоми, безпосередньо спрямовані на запобігання брехливим показанням.

Проаналізуємо їх детальніше. До діагностичних прийомів вивчення особи обвинуваченого для встановлення приховуваних обставин належать:

- діагностика і виявлення окремих рис особи обвинуваченого (якостей, властивостей, ознак, характеристик, уявлень, установок тощо);
- контактування і встановлення довірчих стосунків між слідчим і обвинуваченим в умовах їх взаємодії, що стає підставою для спонування до самостійного волевиявлення;
- всебічний аналіз біографічних даних особи обвинуваченого як своєрідного “поля” діяльності, де є відомості про факти й події, що ретельно приховуються;
- прийоми, які дають змогу здійснювати своєчасну й об’єктивну діагностику стану людини, особливо за таким зручним й надійним каналом зв’язку, як мовний, доступним для спостереження в найскладніших умовах емоційної ситуації;
- прийоми, що поліпшують процес сприйняття інформації про індивідуальні властивості, які характеризують особу обвинуваченого;
- прийоми описування розпізнаних ознак, які характеризують обвинуваченого;
- прийоми пояснення отриманої інформації про особу обвинуваченого;
- прийоми оцінки зібраної інформації про особу обвинуваченого.

Невипадково більшість слідчих та начальників міських і районних органів внутрішніх справ звернули увагу на потребу розробки і впровадження в практику органів розслідування спеціальної апаратури або методик, які допомагали б слідчому визначати ступінь достовірності інформації, що її отримують від обвинувачених у процесі розслідування, оскільки наявні технічні засоби й прийоми не задовольняють сьогоденних потреб слідчої практики.

Потреба встановлення психологічного контакту і довірчих стосунків як тактичних прийомів виявлення приховуваної інформації вважається не лише бажаною, а й обов’язковою. 70 % слідчих вважають, що належний контакт стає базою, яка забезпечує досягнення

певної мети. Він знижує неспокій обвинуваченого, його загальну напруженість і скрутність, сприяє щиросердому зізнанню.

Ще одна група — це прийоми, що сприяють встановленню прихованих обставин. До них належать прийоми аналізу показань обвинуваченого, його біографічних даних.

Дослідження 300 кримінальних справ показало, що слідчі поряд із соціально-демографічною характеристикою збирають і аналізують інформацію з “історії” особи. Використання цих даних за вмiлого оперування сприяє не лише швидкому встановленню психологічного контакту, а й отриманню інформації про приховуване.

До окремої групи прийомів для запобігання неправдивим показанням науковці включають:

- використання стану емоційної напруженості допитуваного;
- використання тактичних можливостей “вільної” розповіді;
- стимулювання позитивних якостей обвинуваченого;
- використання внутрішніх протиріч у показаннях допитуваного;
- використання суперечностей між відомостями, які подають допитувані, й доказами, що містяться в справі, для викриття неправди і зміни позиції допитуваного;
- дослідження змісту та інших характеристик мови, які відобралися в письмовому тексті або фонограмі, за допомогою спеціальних методик з метою виявлення неправдивого висловлювання в мові (письмовій або усній).

Перелічені в цій групі прийоми, крім останнього, досить відомі в криміналістичній літературі. Що ж стосується дослідження мови допитуваного, то воно становить новизну. Вітчизняні й зарубіжні дослідження звукової мови людини, виконані психолінгвістами, дають можливість зробити висновок про те, що при зміні емоційного стану людини відбуваються досить суттєві зміни в лінгвістичних, темпоральних, спектральних, динамічних, артикуляційних характеристиках мови. Це дає змогу використовувати в криміналістиці звуковий канал як джерело інформації про особу обвинуваченого, його стан, що можливо за допомогою органолептичних методів або сучасних технічних засобів. Так, у посібниках з криміналістики здавна рекомендується спостерігати за станом і поведінкою допитуваного, обшукуваного та інших учасників слідчої дії.

Спостереження як безконтактний пізнавальний прийом дає змогу сприймати і фіксувати різні аспекти поведінки й фізіологічні реакції

особи: міміку, пантоміміку, зміну дихання, кольору обличчя, виразу очей, зміну мови, модуляції голосу, зменшення або збільшення темпу мови. Однак у протоколі фіксується лише змістовний бік інформації, що дістав своє відображення в мові. Всі інші зовнішні сліди, які характеризують внутрішній стан допитуваного в конкретній ситуації, залишаються поза процесуальним закріпленням і доказуванням. Кожний слідчий по-своєму використовує їх при розслідуванні (наприклад, для встановлення правдивості показань, наявності відмови тощо).

Так, на думку опитаних слідчих, потуплений погляд означає, що допитуваний приховує правду, у 54 % випадків; збліднення обличчя у 33 % випадків інтерпретують як винність, і лише в 16 % — як переляк, страх; уповільнення темпу мови половина слідчих розцінює як навмисне, спрямоване на обміркування і приховування правди. Причому цікаво, що ці прогнози слідчих у 10 % збіглися з дійсністю. Ось як описує слідчий один із допитів обвинуваченого в справі про крадіжку промислових товарів. На допиті громадянка Кохан заявила, що не пам'ятає, кому вона продала викрадені предмети. Однак, спостерігаючи за допитуваною, слідчий помітив, що коли мова зайшла про джерела закупівлі товарів і отриману від перепродажу наживу, Кохан почала заїкатися, робити зупинки, змінювати напрям розмови. При цьому обличчя її вкривалося червоними плямами, було помітне його посіпування. Слідчий, використовуючи ці дані, тактично грамотно ставив запитання. Внаслідок цього Кохан змушена була дати правдиві показання.

У цьому прикладі йдеться про видимі зміни в поведінці і зовнішності допитуваної. Однак багато людей досить уміло приховують своє ставлення до теми розмови і тих питань, які ставить їм слідчий, до його дій під час допиту. Зовні вони не виявляють будь-якої реакції і зацікавленості. В такому разі на допомогу слідчому повинні прийти сучасні технічні засоби, які успішно використовуються в різних галузях і дають змогу зафіксувати близько 500 параметрів людини.

Вперше технічні засоби для фіксації психофізіологічних процесів, що відбуваються в організмі людини, для вирішення завдань кримінального судочинства використали видатні вчені В. Бехтерев, А. Лурія, А. Леонт'єв. Однак незабаром використання фізичних приладів для отримання інформації від людини в ході слідства почали пов'язувати з реалізованим у зарубіжній криміналістиці методом детекції неправди, який, як вважали, є антигуманним і суперечить принципу законності. Разом з тим дослідження емоційного стану люди-

ни органолептично, зокрема, спостереженням, допускається, а його наслідки пропонується використовувати для прогнозування і вибору слідчих дій. Таким чином, перевага надається суб'єктивним засобам, а не наслідкам об'єктивного вимірювання за допомогою сучасних технічних приладів.

При органолептичному спостереженні можливі помилки, ілюзії органів чуттів. Щодо звукового спостереження, то воно, як правило, зводиться до вимірювання певних величин за допомогою інструментальних методик. У медицині, психофізіології, кібернетиці та інших галузях знань для вирішення цього завдання успішно застосовуються технічні засоби й апаратурні методики. Що ж стосується кримінального судочинства, то окремі автори вважають, що використання технічних засобів для фіксації прихованих фізіологічних процесів, які відбуваються в організмі людини, є грубим порушенням закону.

Таким чином, виникла суперечлива ситуація, коли допускаються суб'єктивні засоби пізнання для отримання інформації від людини при розслідуванні і відкидаються об'єктивні методи, які забезпечені інструментальними засобами і дають можливість збирати точнішу інформацію. Зрозуміло, таке становище не можна вважати правильним, оскільки взагалі заперечується можливість пізнання за допомогою засобів науково-технічного прогресу. Тут очевидним є таке: що точніші й надійніші сучасні методи і технічні засоби, то об'єктивнішими і повнішими будуть одержувані наслідки.

Проблему використання технічних засобів пов'язують з методами вивчення інформації про особливості людини. В цьому зв'язку їх поділяють на контактні і безконтактні. Ще в 1967 р. А. Ратінов зазначав, що коли буде вирішено технічну проблему дистанційної реєстрації психофізіологічного стану за допомогою безконтактних датчиків, то може постати питання про використання таких самих технічних засобів в оперативно-тактичних цілях.

Сьогодні назріла потреба наукового розв'язання проблеми щодо можливості збирання інформації від людини на досудовому слідстві за допомогою науково-технічних засобів (наприклад, при допиті, обшуку). В сучасній медичній метрології розроблено надійні методики дослідження параметрів фізіологічної і вищої нервової діяльності людини, причому наслідки їх широко застосовуються. Наприклад, для визначення здатності виконувати роботу заданої складності, реагувати на стресові ситуації тощо. Зазначимо, що вища нервова діяльність досліджується безконтактними засобами телехронорефлексомет-

ричним комплексом (ТХРМ-К-1), психофізіологічним комплексом (ПФК-01), приладом нервово-психічного напруження (ПНП) і апаратом “Тонус-НП-1”.

У вітчизняній науці стосовно слідчої діяльності цю проблему розробляють здебільшого біологи, психологи і криміналісти. Наприклад, В. Розовський на основі виконаних ним експериментів зробив висновок про принципову можливість і доцільність використання технічних засобів для діагностики особової інформації при провадженні окремих слідчих дій, таких, як допит. Ця проблема широко обговорювалась у вітчизняній літературі. Численні дослідження в цьому напрямі здійснено й криміналістами інших держав.

Звукова мова — це своєрідний інструмент, за допомогою якого людина, використовуючи певний код, передає інформацію іншій людині. Мова як специфічний вид людської діяльності забезпечує комунікативну функцію слідчого з учасниками процесу. Структура її формується під впливом суспільної практики і мислення на основі мови, яка є найважливішим засобом спілкування між людьми. Тому мовний канал несе інформацію про її джерело принаймні трьох видів: семантичну, тобто що сказало джерело; ідентифікаційну, тобто хто виголосив промову; емоційну, тобто як було сказано.

Сьогодні встановлено окремі види зв'язку поміж емоціями людини і фізичними параметрами її мови, а експериментально — підтверджено можливість розпізнавання за мовою стану її емоційної напруженості. Виявилося, що для емоцій характерний свій набір акустичних ознак голосу, які, на думку фахівців, можна вважати елементами алфавіту мови емоцій. Причому кожна емоція, наприклад, радість, горе, гнів, страх, передаються зміною не якоїсь однієї властивості мови, а практично всіх її властивостей: сили, висоти, тембру, темпоритмічних характеристик.

Для об'єктивної фіксації цих характеристик на практиці розроблено цілий ряд приладів і технічних комплексів, які дають змогу реєструвати емоційний стан людини, яка говорить. Ці зміни викликаються критичними ситуаціями або ситуаціями дефіциту часу, загрозою безпеки для життя, здоров'я. Такий особливий стан дістав назву емоційної напруженості.

У процесі дослідження безконтактних технічних засобів для реєстрації емоційної напруженості, які використовуються в інших галузях знань, встановлено, що найперспективнішими для цілей криміналістики є технічні комплекси, що розроблені у відділі нейробіоніки

Інституту кібернетики ім. В. Глушкова НАН України (автоматизована система всебічного дослідження особи) та психолінгвістичній лабораторії Дніпропетровського державного університету (електронний мовний аналізатор — ЕМА-1; електронний реєстратор темпоральних характеристик мови — ЕРТХМ-1), а також спеціалізований обчислювальний вимірювальний комплекс СОВК, який створено в Українській академії внутрішніх справ на базі ЕОМ. Ці засоби вже сьогодні дають змогу вирішувати практичні завдання об'єктивної фіксації інформації про стан особи допитуваного, а відомі методики, на думку психолінгвістів, придатні в практиці судового розслідування для відмежування істинних показань особи, яка перебуває під слідством, від неправдивих (як “вигаданих” безпосередньо в момент допиту, так і обміркованих заздалегідь).

Аналізатор ЕРА-1 дає можливість безпосередньо в момент допиту аналізувати мовний сигнал за такими параметрами: ступенем переривчатості мовного потоку, який характеризується частотою появи в ньому пауз нерішучості; модуляцією частоти загального тону та інтенсивністю мовного сигналу; темпом артикуляції, який розраховується за кількістю чергування сегментів шумових тональних звуків за одиницю мовного часу; співвідношенням сумарної тривалості пауз у висловлюванні до тривалості “чистої мови”.

Реєстратор темпоральних характеристик мови ЕРТХМ-1 дає змогу реєструвати таке: кількість пауз у мові та їх сумарну тривалість; сумарну тривалість “чистої мови” і латентного періоду реакції на запитання. Прилади ЕРА-1 і ЕРТХМ-1 безконтактні, введення мовної інформації здійснюється з мікрофона або магнітофона.

Комплекс СОВК розроблено на базі ЕОМ і апаратури аналізу-синтезу мови. Його прототипом є гармонійний вокодер із швидкістю інформації 2400 біт/сек. Комплекс включає: аналізатор миттєвого спектра мовних сигналів; відокремлювач основного фону; гармонійний синтезатор мови; інтерфейсні блоки з'єднання апаратурного тракту з процесором ЕОМ; математичне забезпечення, яке дає змогу виконувати первинну обробку мовної інформації в реальному масштабі часу.

Особливістю розроблених безконтактних засобів реєстрації психофізіологічних ознак, що відображаються в мові людини, є те, що їх можна використовувати для аналізу української, російської, англійської, грузинської та інших мов світу.

Самостійна біотехнічна автоматизована система багатобічного дослідження особи дає можливість визначити соціологічні, психологічні й фізіологічні властивості людини і використовувати це при підготовці і проведенні слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів.

3.2. Використання новітніх методів і технологій для дослідження особи обвинуваченого

3.2.1. Правові і методологічні передумови використання спеціальних знань для одержання відомостей про особу обвинуваченого

Скільки існує людство, стільки живуть у ньому потреба і прагнення спілкуватися та обмінюватися інформацією. З розвитком суспільства накопичувався досвід оволодіння засобами й методами інформаційного обміну. Відомо, що сьогодні інформація і комунікація не лише посіли почесне місце в освітянській, науковій та практичній діяльності, а й стали найхарактернішими ознаками нашого часу. Весь подальший розвиток людства значною мірою пов'язаний з удосконаленням діяльності в галузі інформатизації і комунікації. Тому справедливим буде вислів: хто володіє інформацією і знаннями, той володіє світом.

Інформація сьогодні стає однією з основних цінностей людської цивілізації. В економічно розвинених країнах національні інформаційні ресурси почали формуватися так само, як матеріальні й енергетичні. В Англії, Німеччині, США, Японії, інших розвинених країнах поступово відбувається перехід від індустріальної економіки до економіки інформаційної. Тенденція перекачування трудових ресурсів зі сфери матеріального виробництва в інформаційну сферу найпомітніша в Японії. Тут у державних масштабах активно втілюється програма створення так званого інформаційного суспільства. Згідно з цією програмою розроблені “інтелектуальні” ЕОМ п'ятого покоління; планується зробити інформацію такою ж доступною, як вода, газ та електроенергія.

Уже сьогодні половина загальної кількості працездатного населення розвинених країн світу зайнята в так званій інформаційній сфері діяльності. Вперше в історії людства інформація стає одним з основних предметів праці. Постає запитання: що ж слід розуміти

під словом «інформація»? В широкому сенсі інформація — це дані, повідомлення, знання. Кожне слово, буква, річ, явище природи, подія несуть свою особисту інформацію. Слово “інформація” походить від лат. *informatio* — пояснення, роз’яснення, виклад.

У 50–60-х роках ХХ ст. поняття “інформація” стало об’єктом різноманітних досліджень. Тепер воно є одним із фундаментальних у сучасній науці. Дослідження в різних галузях знань дали змогу поглибити поняття інформації, визначити окремі найсуттєвіші його відтінки, специфічні для окремих видів діяльності.

Термін “інформація” в юридичній літературі стали використовувати з 70-х років ХХ ст. у наукових працях з проблем боротьби зі злочинністю і вдосконалення розслідування злочинів. У цьому зв’язку важливо зазначити, що окремі автори в своїх публікаціях при характеристиці криміналістичного значення поняття “інформація” вживають назву “криміналістична інформація”, яка не відповідає його суті. З цього приводу Р. Белкін критично зауважив, що ця назва взагалі позбавлена смислу, оскільки криміналістично значущого (а саме це мається на увазі) в ній немає. Тому що так витлумачити можна будь-яку інформацію, якщо вона має значення для встановлення істини у справі. Термін же “криміналістична інформація” наводить на думку про якісь іманентно притаманні інформації криміналістичні якості, котрих взагалі будь-яка інформація не має.

У криміналістиці поняття інформації і його наукове та практичне значення висвітлюються в працях Ю. Аленіна, В. Бахіна, Р. Белкіна, В. Гончаренко, Ю. Грошевого, А. Іщенко, Н. Клименко, В. Конової, М. Костицького, І. Котюк, Г. Матусовського, М. Михеєнко, В. Нора, В. Лисиченко, В. Лисицина, В. Лукашевича, М. Польового, І. Постики, М. Сегає, В. Стринжі, М. Салтевського, М. Хлинцова, А. Фокіної, В. Циркаля, В. Шепітька та ін. Проте ці питання залишаються актуальними в криміналістичному значенні.

Інформацію слід розглядати в трьох основних аспектах: прагматичному, семантичному і синтаксичному. Прагматичний аспект пов’язаний з цільовою функцією і використанням будь-якої інформації для приймання слідчим, експертом чи судом відповідного рішення, і взагалі для встановлення істини. Він сприяє відбору потрібної інформації для кожного окремого рівня чи сфери діяльності. Семантичний аспект стосується смислового змісту інформації, визначення зв’язків між окремими її складовими. Синтаксичний аспект розкриває структуру змісту і форми подання інформації, її носії

і засоби кодування незалежно від змісту. Такий підхід до інформації пов'язаний з використанням комплексу технічних засобів і є основою технології її обробки.

На сучасному етапі теорія інформації розвивається в трьох основних напрямках: аналіз інформаційної структури різних систем (технічних, фізичних, соціальних, біологічних та ін.); розробка принципів інформаційного відображення; створення технічних і програмних засобів передачі інформації, її зберігання і перетворення різних форм подання інформації, зокрема машинних та інших, на зручні для сприйняття людиною. Оскільки інформація не є фізичним об'єктом, то її одержання, зберігання, передача можуть бути реалізовані без суттєвої зміни носіїв і за мінімальної витрати енергії з допомогою систем мініатюрних і швидко діючих елементів, які дають можливість моделювати різні об'єкти, аналізувати їх властивості та взаємодію і в такий спосіб оптимізувати як процес пізнання, так і практичне використання. Ці напрями розвитку мають важливе значення для вдосконалення розслідування злочинів. Останнім часом у кримінально-процесуальній і криміналістичній літературі часто використовується термін “доказова інформація” в значенні судових доказів. Разом з тим у чинному галузевому законодавстві цей термін не вживається. За змістом ч. 1 ст. 65 КПК України доказами в кримінальній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи. Згідно з ч. 2 ст. 65 КПК України ці дані встановлюються: показаннями свідка, показаннями потерпілого, показаннями підозрюваного, показаннями обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій та іншими документами.

Під фактичними даними, зазначається в коментарі до ст. 65 КПК України, розуміють не самі факти чи обставини події як конкретні явища дійсності, а відомості про них, що їх одержують при проведенні слідчих (судових) дій із джерел, перелік яких наводиться в ч. 2 цієї статті. Слід зазначити, що останнім часом перелік джерел доказів у законодавстві дещо розширено. Як докази також можуть бути фактичні дані, одержані і зафіксовані із застосуванням технічних засобів оперативними підрозділами правоохоронних органів при здійсненні оперативно-розшукової діяльності (п. 2 ст. 10 Закону України “Про

оперативно-розшукову діяльність”, ч. 3 ст. 15 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”), а також відомості про факти, зібрані адвокатом при здійсненні своєї професійної діяльності (ст. 6 Закону України “Про адвокатуру”).

Порівняно з наведеним процесуальним визначенням доказів і їх джерел, на наш погляд, галузеве предметне криміналістично значуще поняття інформації значно ширше, оскільки воно поряд із зазначеними джерелами доказів включає таке:

- відомості про функціональний бік протиправної діяльності, ту систему дій і відносин, яка становить механізм окремих видів злочинів, а саме — дані про суб'єктів злочину, їх ставлення до своїх дій і їх наслідків; дані про предмет злочину та його результат, а також осіб, які були співучасниками події, та ін.;
- відомості про закономірності виникнення й розвитку явищ, викликаних злочином до, в момент та після його скоєння, а також відображення їх в оточуючому середовищі. Як відомо, елементи механізму злочину по-різному відображаються і закарбовуються в свідомості людини, на предметах обстановки і місця події. Зі всієї різноманітності відображених об'єктів-предметів, явищ, процесів криміналістика вивчає лише ті, які причинно пов'язані з механізмом злочину і є його елементами, а із відображуваних об'єктів — тільки такі, котрі закарбували сліди відповідних елементів його механізму. Ці сліди в практиці розслідування злочину виявляються і процесуально оформлюються протоколами слідчих дій як джерел доказів, а одержана у результаті їх вивчення інформація (фактичні дані) — доказами по справі;
- наукові дані про закономірності відображення в оточуючому середовищі (обстановки і місця події, її учасників і очевидців тощо) інформації про події злочину і поведінку її учасників та методи їх пошуку, аналізу і можливості її використання в доказуванні в кримінальних справах відповідно до принципів чинного законодавства, порядку і умов розкриття і розслідування злочинів;
- дані узагальнення практики розслідування видів злочинів і розроблені на їх основі окремі криміналістичні методики розкриття, а також методичні і тактичні рекомендації щодо їх розслідування.

Під криміналістично значущою інформацією потрібно розуміти будь-які дані, повідомлення, відомості про злочин і закономірності виникнення ідеальних і матеріальних відображень його механізму, методи, засоби, прийоми і рекомендації щодо їх використання для розкриття події злочину і встановлення об'єктивної істини. Основними джерелами (носіями) криміналістично значущої інформації є сліди злочину — зафіксовані відображення змін в обстановці місця події і сліди пам'яті. Таким чином, стосовно доказів джерелом доказової інформації є такі носії:

- матеріальні сліди злочину;
- люди, які бачили події, що мають значення для справи.

Носіями криміналістичної інформації, згідно з КПК України, визнають свідків, обвинувачених, експертів, речові докази.

Згідно з дослідженнями, виконаними В. Гончаренко, В. Лисиченко, М. Салтєвським, М. Польовим, М. Хлинцовим, криміналістично значущу інформацію за її походженням і функціональними ознаками можна класифікувати у такий спосіб: за джерелом отримання (гомологічна, предметна, документальна, машинна); за характером структури (натуральна, нормалізована, комплексна, декомпонована, генерована, дискретна, квантована, кодована); за фізичною природою (зорова, слухова, смакова та інша); за формою подання (вербальна, буквено-знакова, цифрова, графічна, іконічна, магнітна, голографічна, відеозапис, перфозапис); за носіями (матеріальна, ідеальна); за структурними елементами події злочину (суб'єктивна, об'єктивна, модельна); за напрямком руху і призначенням (пізнавальна, управлінська).

Успішне вирішення практичних криміналістичних завдань у процесі розкриття, розслідування і попередження злочинів значною мірою залежить від широкої інформованості правоохоронних органів і населення про скоєні злочини, осіб, які їх скоїли, умови, обставини, причини злочинів. Перелік джерел криміналістичної інформації про злочинність в Україні останнім часом значно розширився, однак основним матеріальним носієм криміналістичної інформації є документ (фото-, кіно-, відеодокументи, дискети тощо).

Різноманітність інформації та джерел її надходження викликає потребу формування єдиного інформаційно-технологічного центру її реєстрації, систематизації, обробки, аналізу, використання та зберігання. Сьогодні загальновідомо, що жодна служба правоохоронних органів не може функціонувати й виконувати складні завдання

профілактики, розкриття та розслідування злочинів без наявності дійового автоматизованого банку інформації. Тому в складі кожного управління, відділу, підрозділу є спеціальні інформаційно-аналітичні центри чи принаймні окремі працівники, які здійснюють такі функції. В системі МВС України, наприклад, загальними організаційними питаннями функціонування інформаційних систем займаються штаб, Головне інформаційне бюро, Національне бюро Інтерполу, Державний криміналістичний центр, Головне слідче управління, Експертно-криміналістичне управління та інші.

Інформація сьогодні — це мірило багатьох політичних, соціальних, економічних і правових процесів. Без накопичення і вмілого її використання неможливо зрозуміти минулий, нинішній і майбутній стан людства. Отже, тільки той буде політично розумним, юридично справедливим, економічно і духовно багатим, хто зуміє вчасно отримувати, накопичувати і оперативно переробляти за допомогою сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій значні інформаційні обсяги даних, передавати їх відповідними комунікаційними системами і, зрештою, використовувати всі ці дані в освітянській, науковій і практичній діяльності.

Робота з криміналістичною інформацією в загальному вигляді складається з послідовних операцій, а саме: підготовка документів, їх розмноження, експедиційна обробка, пошук, накопичення, систематизація, класифікація та зберігання інформації, наочне відображення, дистанційна передача, логіко-математична та кібернетична обробка й використання.

Сучасна наука і техніка завдяки таким галузевим наукам, як фізика і хімія, біологія і психологія, фізіологія і нейробіоніка, кібернетика і математика, набула ряду принципово нових кількісних і якісних характеристик, які не лише відтворюють або посилюють, а й значно збільшують природні властивості та можливості людини (наприклад, лазерна, електронно-обчислювальна техніка, сучасні інформаційні технології, трансп'ютерні технології, віртуально-реальні технології, голографія тощо).

Існуючі наукові методи і технічні засоби допомагають розширити творчі можливості людини й раціональніше, з меншими затратами сил і часу здійснювати професійну діяльність. Це зумовлено можливістю передачі примітивної, рутинної, чорнової частини діяльності людини машині.

Сьогодні впровадження в криміналістичну діяльність (освітнянську, наукову й практичну) сучасних інформаційних технологій має такі тенденції: використання наукових розробок у готовому вигляді, якщо за своїми характеристиками вони придатні для потреб криміналістичної діяльності; використання наукових розробок у готовому вигляді, але з конструктивними змінами і доповненнями з метою пристосування їх до специфічних завдань та умов діяльності правоохоронних органів; підготовка наукових розробок спеціально для правоохоронних органів.

В умовах розбудови незалежної держави особливо важливим є, по-перше, використання сучасних інформаційних технологій і комп'ютерних систем, по-друге, інформаційне забезпечення формування і розвитку правової системи освіти, науки, практики, по-третє, підготовка кадрів, які вільно володіли б сучасною комп'ютерною технікою та інформаційними технологіями, впроваджували їх у навчальний процес, наукову роботу і практичну діяльність правоохоронних органів. Тут доречно виокремити такі три основні напрями. Перший — накопичення, узагальнення, класифікація і систематизація нормативного матеріалу (законів, указів тощо), правових і криміналістичних рекомендацій, апробованих у навчальному процесі, науці та на практиці. При цьому основну увагу варто приділяти тим правовим актам, що, як правило, вирізняються специфікою, новизною та оригінальністю. Частково таку роботу вже здійснено при систематизації нормативних документів у галузі дитячої і молодіжної політики у нашій державі.

Другий напрям — це розробка, систематизація і класифікація основних функціональних обов'язків працівників галузевих служб (державних і правоохоронних органів) узагалі та їхніх дій у типових і екстремальних умовах зокрема. Певні необхідні алгоритми прийняття рішень у конкретних ситуаціях діяльності вже частково розроблені й застосовуються в криміналістичній практиці при розкритті убивств, тяжких тілесних ушкоджень, розбійних нападів, грабежів, крадіжок державного, громадського й особистого майна, дорожніх пригод, а інші напрями діяльності правоохоронних органів потребують подальшого опрацювання. Третій — це моделювання процесу прийняття рішень як у типових, так і в особливих умовах та екстремальних ситуаціях. По суті, методологічною основою теорії криміналістичних рішень є моделювання й алгоритмізація, що базуються на використанні сучасних інформаційних технологій і комп'ютерних

систем підтримки процесу прийняття криміналістичних (технічних, стратегічних, тактичних) рішень.

Стосовно комп'ютерних систем підтримки процесу прийняття криміналістичних рішень акцент треба зробити на проблемі планування, моделювання й алгоритмізації правової діяльності і використання комп'ютерних систем з метою інформаційного, технічного та методичного забезпечення правотворчості. Організаційне забезпечення процесу передбачає прийняття криміналістичних рішень, вивчення прямих і зворотних зв'язків між створюваною правовою системою і процесом (механізмом) прийняття криміналістичних рішень.

Зазначені напрями стають реальністю завдяки розвитку правової та криміналістичної науки і принциповим змінам у методах обробки інформації, що відбулися у зв'язку з можливістю перейти від ручних способів її збирання до автоматизованих. Сучасні інформаційні технології та комп'ютерні системи стають зручними і оригінальним засобом праці юриста (криміналіста), оскільки вони відкривають майже необмежені можливості в питаннях оперування інформацією, дають змогу перетворити її на ресурс. Таким чином, інформаційне забезпечення діяльності правоохоронних органів перебуває сьогодні на якісно новому рівні, оскільки інформаційне озброєння криміналіста визначає ступінь застосування прогресивних технологій у його повсякденній правотворчій діяльності. А інформаційні ресурси, що є продуктом інтелектуальної діяльності юриста (криміналіста), останнім часом, як відомо, зростають дуже швидко.

Для того щоб орієнтуватися в широкому потоці правових і криміналістичних напрямів, потрібно тримати в полі зору найважливіші новітні дослідження, що здійснюються як у нашій державі, так і за кордоном. Отже, питання надійності, своєчасності, якісного інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів України сьогодні набуває особливого значення. Розвиток інформаційної індустрії, в тому числі правової і криміналістичної, здійснюється надзвичайно високими темпами. В світі сьогодні налічується кілька сотень інформаційних центрів, що мають близько 3000 баз даних з можливістю спілкування з ними в режимі діалогу. Тому інформаційне забезпечення правової і криміналістичної системи України, яке базувалося б на сучасних комп'ютерних інформаційних технологіях, пріоритетне, наукомістке, має велике освітянське, наукове і практичне значення.

Зростаючі потреби в інформаційно-обчислювальних ресурсах, сучасна технічна база, великі витрати на розробку і впровадження апаратних засобів, а також програмних продуктів для обчислювальної техніки потребують удосконалення організаційних форм застосування ЕОМ.

Мережеві технології вважаються одним з найшвидше прогресуючих напрямів комп'ютерної індустрії. Нині комп'ютерні мережі широко використовуються в усіх промислово розвинених країнах світу в різних галузях, і вони стосуються майже всіх сфер людської діяльності: банківські мережі для електронних розрахунків між абонентами територіально віддалених один від одного банків; мережі для науки і освіти; мережі з продажу авіа- і залізничних квитків; обчислювальні мережі, які обслуговують супутники зв'язку; мережі Інтерполу і Європолу; мережі поліцейських установ різних країн світу (наприклад, Інпол Німеччини) тощо. Всесвітньою комп'ютерною мережею є мережа *Internet*. Однією з найбільш вдосконалених на сучасному етапі розвитку телекомунікаційних систем стала електронна пошта, яка дає можливість отримувати і надсилати повідомлення, сортувати їх, записувати в архів, здійснювати пошук в архіві. Широко відома комп'ютерна мережа *Relcom*, з допомогою якої можна користуватися можливостями сучасних мережевих технологій (послуги електронної пошти, електронного бюлетеня новин, телеконференції тощо). Комп'ютери користувачів за допомогою телефонного зв'язку або визначеної лінії підключають з найближчого комп'ютерного вузла мережі *Relcom*. Обслуговування користувачів забезпечують близько 200 організацій-власників комп'ютерних вузлів, які розташовані здебільшого у великих містах. В Україні їх понад 50. Крім того, в Україні набула поширення електронна комп'ютерна газета "Все-всім", яка доступна по всій території України. Спільне українсько-німецьке підприємство *Infocom* створило національну мережу передачі даних загального користування з комутацією пакетів "УКРПАК". Мережа "УКРПАК" призначена для надання в Україні сучасних послуг передачі даних, вона також створює умови для взаємодії як між абонентами України, так і з 90 зарубіжними мережами передачі відомостей. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. намітилася тенденція створення локальних обчислювальних мереж, у тому числі і на базі персональних комп'ютерів, які вирізняються великим розмаїттям технічних рішень з позицій широкої номенклатури засобів використовуваної обчислювальної техніки, і в різних галузях їх застосування.

Найбільш відомі і поширені локальні обчислювальні мережі *Arcnet*, *Ethernet*, *Token Ring*, *PC Network*.

Сьогодні якісно новим напрямом є розробка і створення трансп'ютерних мереж. Трансп'ютерна мережа є сукупністю трансп'ютерів, кожен з яких є процесором з локальною пам'яттю і пов'язаний з іншими за допомогою ЛМ-трансп'ютера¹. Трансп'ютерні мережі орієнтовані на вирішення завдань, які потребують високої продуктивності (завдання технічного зору, розпізнавання і обробка образів, штучного інтелекту, генерація в тренажерах зображень, які рухаються, експертні системи тощо). Трансп'ютерні мережі знайшли перспективне застосування при розробці нейрокомп'ютерів². Розвиток комп'ютерних мереж, особливо національних і транснаціональних, має важливе стратегічне значення, тому що в основному визначатиме інформаційний потенціал міністерства, відомства, організації, компанії, фірми, держави чи окремої людини.

Вивчення основних типів структур і стандартів обчислювальних комплексів, систем, мереж, принципів роботи і особливостей їх експлуатації є одною з найважливіших складових підготовки фахівців для правоохоронних органів у галузі правової, економічної та інформаційної безпеки України.

У розвинених країнах світу протягом останніх 40–50 років значну увагу приділяють створенню законодавчої бази в інформаційній сфері. Це зумовлено тим, що життя людини сьогодні неможливе без створення, пошуку, одержання, фіксації, використан-

¹ Трансп'ютер (transputer) (скорочено від слів “транзистор” і “комп'ютер”) реалізується у вигляді надвеликої інтегральної схеми (НВІС) з використанням компланарної МОН (метал-окисел-напівпровідник) технології (КМОН-технології). Трансп'ютер – це високопродуктивний мікропроцесор, який побудований за принципами RISC-архітектури (*Reduced Instructio Set Computer*, або архітектура зі скороченим набором команд), з наявністю локальної пам'яті, уніфікованих каналів для зв'язку з іншими трансп'ютерами і адаптера зв'язку з напівпровідниковим обчислювальним запам'ятовувальним пристроєм (ОЗП). Перший трансп'ютер було створено у 1983 р. фахівцями маловідомої тоді англійської фірми *INMOS*, яка нині зберігає монополію на виробництво і розповсюдження трансп'ютерних елементів у світі.

² Жуков И. А. Вычислительные сети. — К., 1995. — 185 с.; Бенецкий В. Н., Жуков И. А., Чемерис А. А. Методы эффективного использования транспьютерных систем. — К., 1994. — 48 с.; Блэк Ю. Сети ЭВМ: Протоколы, стандарты, интерфейсы: Пер. с англ. — М.: Мир, 1990. — 506 с.; Самойленко С. И. Сети ЭВМ. — М.: Наука, 1986. — 160 с.; *Транспьютеры*. Архитектура и программное обеспечение / Пер. с англ. под ред. Г. Харна. — М.: Радио и связь, 1993. — 304 с.

ня, поширення і зберігання інформації. Цю тезу можна пояснити у такий спосіб:

- інформаційні процеси лежать в основі всіх сфер діяльності суспільства, держави, соціальних, наукових, виробничих та інших колективів, а також індивідумів;
- різноманітні методи, методики, технічні засоби та інформаційні технології інтенсивно й масово впроваджуються в різні галузі людської діяльності, в тому числі правоохоронної;
- зростаючі масштаби та обсяги автоматизації різноманітних процесів на основі застосування засобів комп'ютерної техніки сприяють істотному підвищенню ефективності людської діяльності та зростанню ступеня ризику завдання збитків внаслідок виникнення так званих екстремальних, стресових, позаштатних ситуацій;
- відносною новизною взаємовідносин, що виникають у процесі інформатизації, впровадження новітніх комплексів систем і технологій.

Сьогодні серед проблем, що виникають у галузі інформаційних процесів, особливе місце займають правові та процесуальні, особливість яких пояснюється тим, що інформаційні відносини є складовими практично усіх інших відносин — духовних, інтелектуальних, матеріальних тощо, а також тих, що мають свої специфічні властивості та якості, які не залежать від їх предметно-контекстного змісту. Недостатність правового регулювання різноманітних інформаційних відносин гальмує як власне самі інформаційні процеси, так і розвиток інформатизації, створення і впровадження нових методів, методик і технологій з метою вдосконалення політичних, економічних, матеріальних та інших відносин у суспільстві.

У цій сфері законодавство США є найрозвиненішим. Загальна кількість законодавчих актів, які регулюють відносини в інформаційній сфері, досягає кількох сотень. Причому законодавча робота в цьому напрямі триває. Серед найґрунтовніших актів, створених останнім часом, потрібно назвати акт федерального уряду США “Білль про права в еру інформації” (1990 р.), в якому викладено основні принципи забезпечення доступності інформації, обов’язкові для всіх підрозділів федерального уряду, адміністрації та приватного сектора при здійсненні інформаційної політики в державі. Не менш активною та інтенсивною є законотворча праця в цій сфері і в європейських краї-

нах. Як зазначає О. Баранов, аналіз змісту законодавчих актів у сфері інформаційних відносин, прийнятих за кордоном, дає змогу умовно об'єднати їх у такі групи:

- регулюючі інформаційні відносини, одним із суб'єктів яких є держава;
- регулюючі інформаційні відносини, суб'єкти яких є учасниками виробничої, фінансової, підприємницької та іншої діяльності;
- регулюючі інформаційні відносини, одним із суб'єктів яких є громадянин, фізична особа.

Слід зазначити, що в цій групі законодавчих актів особливе місце посідають закони, що захищають права особи на приватне життя, право на нерозголошення інформації про особу.

Для країн СНД характерне значне відставання в галузі правового регулювання інформаційних відносин. Але важливість розв'язання цих проблем сприяла тому, що в національних парламентах активно організовується і здійснюється робота з законотворення у цій сфері. Наприклад, у Російській Федерації розроблена і затверджена 28 червня 1993 р. указом президента “Концепція правової інформатизації Росії”. Крім того, 23 вересня 1992 р. прийнятий закон Російської Федерації “Про правову охорону програм для електронно-обчислювальних машин і баз даних”. Ряд новел внесено в кримінальний і кримінально-процесуальний кодекси РФ, зокрема про комп'ютерні злочини та ін.

В Україні також здійснено певну роботу із законодавчого регулювання інформаційної сфери. Верховною Радою України прийнято базовий Закон “Про інформацію” і відповідно до нього ряд галузевих законів, спрямованих на регулювання інформаційних відносин, а саме — “Про державну статистику”, “Про державну таємницю”, “Про науково-технічну інформацію”, “Про національний архівний фонд і архівні установи”, “Про захист інформації в автоматизованих системах” тощо. Крім того, прийнято нові закони, які регулюють окремі фахові інформаційні відносини в окремих предметних сферах. До них належать закони України “Про власність”, “Про державну податкову службу в Україні”, “Про митну службу в Україні”, “Про міліцію”, “Про адвокатуру”, “Про нотаріат”, “Про цивільну оборону України”, постанова Верховної Ради України “Про основні напрямки зовнішньої політики України” тощо. Однак аналіз чинного законодавства України показує, що досить великий масив інформаційних відносин, які стосуються

кримінального та кримінально-процесуального судочинства, ще не врегульовано. Розв'язання правових проблем у сфері кримінального та кримінально-процесуального права потребує розробки низки нових законів на основі принципів всебічності, комплексності та узгодженості. Для забезпечення прав людини, індивідуального, державного і суспільного майна та врегулювання відносин у галузі захисту інформації доцільно розробити та прийняти систему законодавчих актів, в яких як базовий міг би бути закон “Про права та обов'язки людини і держави в еру інформації”, а роль спеціальних виконували б закони “Про інформацію”, “Про захист інформації”, “Про інформатизацію”, “Про державну статистику”, “Про державну таємницю”, “Про науково-технічну інформацію”, “Про національний архівний фонд і архівні установи”, “Про захист інформації в автоматизованих системах”, “Про комерційну таємницю”, “Про конфіденційну службу інформацію”, “Про технічний захист інформації”¹.

Можна вважати, що для всебічного вивчення особи обвинуваченого наука криміналістика повинна ширше й активніше використовувати методи, які застосовуються в інших галузях знань — психології, фізіології, медицині, біоніці, нейробіоніці, кібернетиці тощо, а також засоби електронно-обчислювальної техніки для швидкої обробки одержаної з їх допомогою інформації.

Слід зазначити, що правоохоронні органи постійно вдосконалюють методи і засоби роботи з інформацією, застосовують з цією метою новітні досягнення науки і техніки. Одним з пріоритетних напрямів сьогодні є діагностика індивідуальних властивостей людини та прогнозування її поведінки в конкретних ситуаціях з допомогою засобів ЕОМ (експертних і автоматизованих систем багатостороннього дослідження особи).

Цю проблему можна вирішувати у два етапи. Завданнями першого етапу має бути відбір і розробка оригінальних методик дослідження особистості. Другий етап пов'язаний із розробкою програмного забезпечення обробки одержаної інформації на ЕОМ.

З урахуванням актуальності такого поетапного розв'язання цієї проблеми здійснено спробу розглянути сучасний стан і перспективи розвитку психофізіологічної діагностики особи обвинуваченого для впровадження її методик у слідчу практику.

¹ Баранов О. Правові проблеми інформатизації // Інформатизація та нові технології. — 1995. — № 1. — С. 24.

Сучасні психодіагностичні засоби можна поділити на дві основні групи: малоформалізованої і строгоформалізованої діагностики. Малоформалізована діагностика побудована на безпосередніх спостереженнях, бесідах, аналізі результатів діяльності. Строгоформалізована психологічна діагностика включає чотири основні види методик: тести (групові та індивідуальні, інтелекту і спеціальних здібностей), проєктивну техніку, психофізіологічні методики, експерименти (лабораторний і природний). Використовуючи ці методики, можна виявляти властивості людини, в тому числі підозрюваного та обвинуваченого з урахуванням результату прогнозування їх поведінки в конкретних ситуаціях.

Для дослідження властивостей нервової системи, як свідчать експериментальні дані, застосовуються придатні опитні листи, які розроблені польським фізіологом Я. Стреляу. Вони дають змогу визначити силу нервової системи щодо процесу збудження (в поведінці особи ці її властивості виявляються як витривалість, швидкість відновлення сил, енергійність) і процесу гальмування (в поведінці це виявляється як потаємність, терплячість, посидючість, вольове придушення емоцій), а також рухливість нервових процесів (у поведінці вона виявляється у винахідливості, здатності до спілкування, нестабільності позиції).

Індивідуальні характеристики емоційності вивчалися з допомогою опитувальника О. Рабінович, О. Ольшанникової. Ця методика дає можливість вивчати, які первинні емоції властиві для конкретної особи за різних обставин.

Порівняно давно встановлено зв'язок між емоціями людини і фізичними параметрами мови. Це дало змогу розробити методику розпізнавання емоційних змін у стані людини за характеристиками її мови. Цю методику можна буде застосовувати для прогнозування емоційної стабільності.

Для вивчення рис характеру і соціальної спрямованості особи використовувався міннесотський тест (*MMPI*). У нашій країні найпоширенішими є адаптовані його варіанти М. Березіна і Л. Собчик. Цей тест був задуманий як клініко-діагностичний, але його використання в експериментах показало, що він дає значно ширші можливості при визначенні структури психологічних аспектів нормальної особи. Ця методика, крім встановлення відомостей про темперамент, соціальну спрямованість особи, придатна для виявлення особливостей поточного стану індивіда, напруженості захисних механізмів, наближенос-

ті до зриву або, навпаки, хорошої компенсації за рахунок внутрішніх ресурсів. Виявляються також і особливості інтелектуальної сфери: конкретність або розпливчастість мислення, контроль емоцій з боку інтелекту.

Крім того, був розроблений і застосований опитний лист для вивчення вегетативного балансу, тобто тону симпатичного і парасимпатичного відділів вегетативної нервової системи при реалізації тих чи інших функцій організму і актів поведінки. При розробці цього опитного листа за основу бралися дослідження О. Вейна, А. Соловйова, О. Колосова, В. Суворова, З. Туровської. Використовувалися і простіші методики К. Платонова для виявлення й аналізу певних здібностей і властивостей людини.

Безумовно, що для дослідження індивідуальних властивостей людини можуть бути відібрані й інші методики. Це залежить від мети і завдань дослідження. Зазначені методики відбиралися і опрацьовувалися стосовно мети криміналістичної науки з урахуванням теоретичних положень криміналістичної діагностики і потреб слідчої практики щодо одержання відомостей про особу обвинуваченого.

Прикладом реалізації на практиці першого і другого етапу розв'язання проблеми діагностики індивідуальних властивостей і поведінки людини може бути розроблений комплекс методик багатостороннього дослідження людини, яка перебуває в особливих життєвих умовах. Цей комплекс дає можливість вивчати конкретну людину в різних аспектах: соціологічному, розглядаючи його як основу будь-якого виду діяльності особи (соціальна спрямованість, ціннісні орієнтації, мотиви діяльності, рівень соціалізації, кримінально-правові характеристики, якщо діяльність пов'язана з порушенням правових норм тощо); психофізіологічному, виявляючи особливості центральної і вегетативної нервової систем (пам'ять, увагу, швидкість реакції тощо); індивідуально-психологічному з допомогою методик визначення рис характеру особистості (особливості темпераменту, швидкість і точність орієнтування, особливості характерологічних рис). Отримані результати обробляються з допомогою ЕОМ, а вторинні результати досліджень можуть інтерпретуватися за окремою програмою.

Нині здійснили спробу створити на базі ЕОМ дослідний консультативно-діагностичний комплекс для вивчення властивостей людини, її нервової системи. Спочатку, як зазначалося вище, було проаналізовано існуючі і розроблено нові методики соціально-психологічного і фізіологічного дослідження людини. Другим етапом стала

розробка пакета прикладних програм для обробки експериментального матеріалу з допомогою ЕОМ.

Для успішного виконання поставлених завдань була організована науково-дослідна група і укладені угоди на науково-дослідну співпрацю з Інститутом кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України, Дніпропетровським державним університетом, авторським колективом якої були підготовлені методичний посібник з автоматизації системи багатостороннього дослідження особистості на базі ЕОМ і посібник з багатofакторного вивчення людини, яка перебуває в особливих життєвих умовах. Результати виконаних досліджень закладають фундамент для створення багатofакторної, багатокритеріальної автоматизованої системи дослідження особистості, причетної до злочину в кримінально-процесуальному і криміналістичному аспектах. Створення такого комплексу дасть можливість вивчати індивідуальні особливості підозрюваного, обвинуваченого та інших учасників кримінальної справи і будувати на основі даних відповідний психофізіологічний профіль (портрет), “навчити” систему інтерпретувати цей профіль в автоматизованому режимі.

Застосування цього дослідного комплексу можливе в двох основних напрямках: у лабораторних умовах для навчальних цілей і наукових досліджень; при проведенні процесуальних дій для вирішення питань, що виникають при розслідуванні кримінальних справ. Компактна конструкція комплексу і ПЕОМ дає змогу розміщувати його і весь необхідний матеріал у звичайному дипломаті, що не викликає жодних труднощів при його транспортуванні і використанні. До комплексу, крім персонального комп'ютера, входить портативний кольоровий телевізор, касетний магнітофон, банк алгоритмів, сучасні методики збирання і обробки інформації про особистість, довідкова і методична література, інша допоміжна апаратура і документація.

Таким чином, поставлене завдання швидкого і якісного отримання та обробки інформації про особу, зокрема підозрюваного чи обвинуваченого, було вирішене за допомогою створення зазначеного компактного комплексу, використання якого в практиці розслідування злочинів не потребує залучення висококваліфікованих фахівців (за винятком випадків ремонту його технічних засобів). На нинішньому етапі по суті завершено експериментальні дослідження, сформовано методики, написано програми, відбувається процес комплектування окремих блоків комплексу. З його допомогою вже тепер при провадженні дізнання чи досудового слідства можна вирішувати важливі

практичні завдання діагностичного і прогностичного плану, пов'язані з визначенням характерологічних властивостей особи, її нервової системи.

На основі розробленої комплексної методики можна також здійснювати професійний відбір осіб для різних спеціальностей, з урахуванням їх особливостей і кваліфікаційних вимог вибирати оптимальні прийоми управління різними видами діяльності, визначати психологічну сумісність особи в колективі, розробляти ефективніші і раціональніші методи та засоби навчальної, науково-дослідної і виховної роботи.

Стосовно діяльності по боротьбі зі злочинністю діапазон застосування розробленого комплексу значно ширший. Достатньо назвати питання вивчення особи правопорушника, підозрюваного, обвинуваченого, прогнозування їх індивідуальної поведінки, а також підвищення ефективності виховної роботи в виправно-трудовах підрозділах тощо.

Крім перелічених, найбільш необхідними і перспективними для впровадження в практику є розробки і дослідження, які стосуються біологічного і технічного аспектів діагностики і прогнозування поведінки людини в конкретних життєвих ситуаціях. Перший аспект полягає в дослідженні властивостей як окремих нейронів, так і їх об'єднань — ансамблів, вивчення взаємодії окремих частин мозку при формуванні поведінки і збереження нервово-психічного гомеостазу. Ці дослідження є базою для моделювання окремих функцій мозку, наприклад, пам'яті, емоцій, розпізнавання образів, утворення понять, прийняття рішень тощо. При цьому можуть широко використовуватися методи евристичного програмування і концептуального моделювання. До другого напрямку належать дослідження процесів авторегуляції мозку за допомогою технічних систем, формалізації інтелектуальної діяльності, а також відповідні практичні “виходи”: створення математичних і фізичних моделей, призначених для розв'язання найрізноманітніших правових прикладних проблем (процеси управління розслідуванням, розпізнавання образів тощо), біокерування і біостимуляція, створення композиційних систем “нервова система — технічний пристрій”, коли, як зазначав В. Глушков, утворюється “своєрідний симбіоз електронної техніки і живого організму”.

У цій галузі знань цікаві розробки є в Україні. Так, серед численних завдань, що їх розв'язує Донецький інститут проблем штучного інтелекту на шляху створення синтетичного розуму, — електронне

розпізнавання мовних образів. ЕОМ повинна навчитися слухати, сприймати і розуміти мову людини і до того ж розпізнавати свого співрозмовника за індивідуальними характеристиками його голосу та психомоторними особливостями суб'єкта. Загалом голос людини такий же своєрідний, як і папілярні лінії на пальцях, що їх вивчає дактилоскопія. Як свідчать розробки, світ уже впритул підійшов до високонадійного голосового замка. Не за горами і системи, котрі за допомогою голосу керуватимуть автомобілем, побутовою технікою, а також виробничими процесами.

Криміналісти часто мають справу з ситуаціями, коли треба з абсолютною впевненістю сказати, що голос якоїсь людини належить саме їй, а не комусь іншому. Особливо коли цей голос вже записано на магнітофон, диктофон чи автовідповідач. Як відомо, у нашій судовій практиці магнітофонні записи довгий час не визнавалися речовими доказами. Злочинець міг безкарно погрожувати жертві, вона могла до суду принести плівку з фонограмою діалогу, але марно. Зараз завдяки працівникам Української академії внутрішніх справ, Донецького інституту проблем штучного інтелекту, Національної академії наук і Міністерства освіти і науки України створено системи і комплекси ідентифікації особистості на принципах мовної індивідуальності. Системи ці досить складні і головне — наукомісткі. Основою комплексу, що важить 20 кг і розміщується на столі експерта, є сучасний комп'ютер, спеціальний пристрій для очищення від шумів, а також унікальна програма для виконання порівняльного аналізу, яка забезпечує введення обстежуваної фонограми до комплексу визначення дослівного змісту, обчислення частотних характеристик мови конкретної особи.

Власне, можна сказати, що криміналістика (слідча, експертна і судова практика) отримала ще один дієвий засіб у розслідуванні злочинів. Тому тепер у рецидивістів, крім відбитків пальців, треба відбирати і зразки мови. Така фонотека може стати в пригоді не тільки в Україні, а й в усьому світі. Нові розробки вже знайшли широкий попит серед практичних працівників правоохоронних органів. Уже виконано кілька дуже складних фоноскопічних експертиз, висновки яких були основними доказами в розкритті тяжких злочинів у Маріуполі, Донецьку, Костянтинівці та інших містах.

Таким чином, проблема вивчення особистості — один з актуальних напрямів наукових пошуків останніх десятиліть. Особистість —

безмежний предмет дослідження багатьох наук. Невичерпна ця проблема і для криміналістики.

Здійснені в останній час дослідження, накопичені в цій галузі дані потребують узагальнення, систематизації і впорядкування, а таке узагальнення повинно розвиватись як криміналістична теорія встановлення особистості, яка може бути інтегровано виражена через філософські, психологічні, біологічні, правові уявлення, через їх співставлення і наукове обґрунтування. Основний зміст криміналістичної теорії встановлення особистості може бути виражений так: ядро теорії повинен складати аналіз структури особистості через її сліди — відображення в навколишньому середовищі.

Особистість сучасної людини є вершиною основної гомологічної гілки розвитку життя на планеті. Поняття особистості почало складатися ще в стародавні часи. Так, у римлян термін "*persona*" означав маску, яку надівав актор; потім персоною почали називати саму роль, яку він грав: купця, воїна, селянина тощо. Пізніше цей термін генералізувався і став означати реальну роль у суспільному житті будь-якої людини. Таким чином, склалось наукове поняття особистості як свідомого індивіда, який займає певне становище в суспільстві і виконує конкретну функцію.

Способи розкрити сутність особистості за допомогою аналізу відповідей на окремі питання щодо міжособистісних відносин або соціально-культурної діяльності не вирішують проблеми в цілому. Розкриваючи діалектику розвитку особистості, важливо базуватися на методологічному принципі, згідно з яким будь-яке дослідження особистості повинно починатися з розгляду суспільних відносин і виявлення "механізму" їх пошуку в особистому бутті. Розвиток людини зрештою розглядається як результативна сукупність суспільних відносин, що історично склалися, і їх основних тенденцій. Різні суспільства, держави, нації, народи перебувають у певному взаємозв'язку, взаємодії через соціальні, економічні, культурні, правові та інші зв'язки.

Таким чином, сукупність усіх нині існуючих суспільних відносин правомірно розглядати як суперечливу, але все ж таки взаємопов'язану історичну систему, яка відтворює певний етап соціального розвитку всього людства.

Сутність особистості реалізується в її існуванні. Тільки єдність сутності і буття в їх становленні і розвитку дає можливість зрозуміти все існуюче. Зміст внутрішнього світу людини, який є соціально

детермінованим, набуває згодом тієї самостійності, яка і дає змогу говорити про існування індивіда як особистості, виступаючи тепер певною мірою вже самостійним фактором стосовно суспільних відносин. У цьому і полягає одна із фундаментальних суперечностей особистості. З одного боку, сутність людини начебто “запрограмовано”, вона ніби-то зовні індивіда, зовні його неповторного існування. З іншого — будь-які суспільні відносини реалізуються тільки через діяльність людини, яка пов’язана з реальним процесом їх розвитку, зміни ними умов її існування. “Сутність особистості відображає всю сукупність життєдіяльності конкретного індивіда, його спосіб життя, який виявляється в рамках того чи іншого колективу, соціальної групи, суспільного класу, сім’ї, де він функціонує”¹.

Проблема особистості, її сутність і ставлення до зовнішньої природи та суспільства давно привертає увагу вчених різних наук, у тому числі і криміналістів. Інтерес до людини викликаний не тільки загальними потребами життя, а й необхідністю з’ясувати перспективи розвитку людини і людського суспільства.

Особистість людини — фундаментальна проблема гуманітарного знання, яка є ареною гострої ідеологічної і методологічної боротьби, що знаходить відображення і в загальносоціальному, загальнопсихологічному і загальноправовому визначенні цього поняття. Те чи інше трактування особистості перебуває в прямій залежності від того, як вирішується питання про співвідношення особистості і навколишнього світу та суспільства. Як активний суб’єкт діяльності, кожен індивід не просто діє на певну сукупність суспільних відносин, а й змінює, вдосконалює їх відповідно до своєї сутності. За будь-якою дією і вчинком окремого індивіда, які лежать на поверхні, тобто очевидні, глибоко прихована їхня соціальна сутність. Особистість — складне багатогранне явище суспільного життя, ланка в системі суспільних відносин. Вона є продуктом суспільно-історичного розвитку, з одного боку, і діячем суспільного розвитку — з іншого². Неможливо зрозуміти суспільну роль особистості, її добрі і злі дії, якщо не проаналізувати притаманні їй властивості.

Механізм злочину є основним джерелом інформації про особу, яка його скоїла. Складною і багатогранною є роль саме особи в структурі злочинної діяльності, оскільки вона є її ініціатором і виконавцем.

¹ Дубинин Н. П. Что такое человек. — М.: Мысль, 1983. — С. 23.

² Ковалев А. Г. Психология личности. — М.: Просвещение, 1970. — С. 5.

Перебуваючи на найвищому ступені розвитку й організації матерії, людина має найбільшу кількість ознак і властивостей, які дають змогу відрізнити її від об'єктів живої і неживої природи, виокремлювати і ототожнювати. Тому ознаки і властивості особи необхідно класифікувати і розглядати як систему, що характеризує її біологічну сутність, і як конкретне матеріальне утворення, що має фізичні основи.

Здавна філософи вважали людину дуалістичною, тобто такою, що поєднує в собі біосоціальне з тілесною організацією. Таким чином, для людини властиві фізичні основи як для будь-якого матеріального об'єкта і біологічні — як для об'єкта, що має мислення і суспільну свідомість. Людині притаманні три види ознак і властивостей: фізичні, біологічні і соціальні.

У криміналістиці при дослідженні слідів людини завжди звертають увагу на відображення ознак зовнішньої анатомічної будови тіла та його частин — рук, ніг, зубів, які утворюються внаслідок механічної взаємодії. Таке вузьке уявлення про людину як про слідоутворюючий об'єкт не враховує її біологічних і соціальних властивостей, які мають інформаційне значення для встановлення і ототожнення особи.

На місці події суб'єкти злочину, як правило, залишають різні сліди, які відображають їх властивості (фізичні, біологічні і соціальні) і несуть про них певну інформацію.

Фізичні властивості характеризують будову тіла як матеріального утворення. Будь-яке матеріальне тіло займає певний простір, тому воно вирізняється з навколишнього світу за ознаками зовнішньої будови. Ознаки зовнішньої будови людини — це також просторові межі: форма, розмір і відносне розташування.

Разом з тим, розглядаючи людину як фізичне тіло, враховують також те, що вона є конкретною особистістю, якій притаманні соціальні властивості, котрі виявляються в різних випадках діяльності (виробничої, духовної та ін.). Крім того, людина — це громадянин певної держави, а в нашому випадку — України, який наділений конституційними правами, свободами і обов'язками перед суспільством. Тому всі прийоми і методи отримання інформації про нього і від нього повинні відповідати як загальним принципам гуманності, так і принципам законності, а діяльність осіб, які збирають цю інформацію при провадженні в кримінальних справах, має здійснюватись у порядку і умовах, визначених кримінально-процесуальним законодавством.

Фізичні властивості людини поділяють на два види:

- зовнішні (анатомічні), які характеризують будову тіла і його частин (голови, обличчя, рук, ніг, зубів, долоні рук, підошви ніг та ін.). Саме ці властивості частин тіла людини при розслідуванні злочинів найчастіше використовуються для її пошуку і ототожнення. На основі їх вивчення побудовано методики дактилоскопічної і портретно-криміналістичної експертизи особи, криміналістичні обліки, інформаційно-пошукові та інформаційно-довідкові системи;
- внутрішні, які характеризують будову тканин органів, види і силу виділень людського організму в процесі його життєдіяльності. На основі вивчення цих властивостей розроблено методики встановлення групової належності крові, різних виділень (сперма, піт, сеча) та тканин окремих частин тіла (нігті, епідерміс).

Таким чином, зовнішня і внутрішня організація тіла людини як об'єкта, що відображається, є джерелом інформації про властивості зовнішньої і внутрішньої будови та їх ознаки. При взаємодії людини з матеріальним середовищем відбувається елементарне відображення, тобто копіювання зовнішніх контурів будови її контактуючих частин на іншому об'єкті, наприклад, утворення слідів рук, ніг, зубів та ін.

Біологічні властивості людини характеризують її як окрему біологічну систему — це різні навички й уміння, прийоми, які дають змогу здійснювати конкретні операції, наприклад, при написанні листа, ходьбі, проголошенні промови тощо. Ці набуті властивості відображаються в матеріальному середовищі у вигляді слідів рукописного чи машинописного тексту, доріжки слідів ніг, пошитого взуття, виготовленні знарядь зламу тощо.

У літературі до біологічних властивостей людини нерідко зараховують стан здоров'я, зовнішній вигляд, кров, слину, волосся та інші об'єкти. Називають цю групу природно-біологічними джерелами інформації. Не вдаючись до дискусії про правомірність такої класифікації, потрібно наголосити, що людина як високоорганізована і соціально-біологічна істота вирізняється серед собі подібних трьома біологічними властивостями: динамікою, голосом і мовою.

Динамічні властивості — це рухові навички, які відображаються в процесі діяльності як матеріально, так і ідеально (особливості почерку, голосу, манери поведінки, жестикуляції, міміки тощо). Такі джерела матеріальні, але вони відрізняються від слідів крові, волосся,

частин тканин, які відділилися від людини, оскільки втратили біологічну сутність. Тому частинки тіла, які відділилися від людини, слід відносити до слідів-предметів чи речовин органічного походження. У них відсутні динамічні ознаки.

Голос як властивість є джерелом звукових слідів, сприймаючи які, люди спілкуються і пізнають одне одного. Інформація, яка відображається в звуковому сліді, вирізняється достатньою стабільністю фізичних параметрів, які дають змогу формувати індивідуальні комплекси ознак та ідентифікувати людину за голосом і звуковою мовою.

Мова — засіб спілкування між людьми. Інформація, яку людина сприймає за допомогою мови, досить різнобічна. Мова — джерело інформації широкого плану. В криміналістиці конкретна людина розглядається як носій інформації про обставини злочину, пошуку і ототожнення, під час його розслідування. Тому досліджуються види інформації, яку відображає усна і письмова мова.

Соціальні властивості характеризують людину як особистість на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, її ставлення до закону, суспільства, моральних та етичних цінностей. У літературі ці властивості класифікують за різними ознаками. Гадаємо, що всі їх можна об'єднати в п'ять груп:

- персонографічні;
- психофізіологічні і психологічні;
- світоглядні;
- виробничо-ділові;
- морально-побутові.

Розглянемо їх конкретніше. Персонографічні властивості характеризують людину як особистість, котра має прізвище, ім'я та по батькові, стать, час народження, місце проживання, національність, володіє мовою, слухом тощо. Вони визначають інформаційно-довідкові (біографічні) дані, які можуть бути змінені залежно від життєвих ситуацій (правомірно чи неправомірно). Разом з тим вони лежать в основі пов'язаних між собою окремих криміналістичних обліків (алфавітного, дактилоскопічного, тих, хто пропав безвісти).

Психофізіологічні і психологічні властивості відображають стан людини і виражаються у вигляді певних проявів: веселість, збудженість, пригніченість, або психологічних характеристик нервової системи: сангвінік — живий, рухливий, емоційний, чуйний; холерик — бурхливий, гарячий, різкий, поривчастий; флегматик — спокій-

ний, млявий, стійкий, повільний; меланхолік — пригнічений, сумний, боязкий, нерішучий. До них умовно можна віднести й окремі фізичні дефекти: глухий, сліпий, недорозвинений та ін.

Світоглядні властивості — це духовне й ідейне обличчя людини, яке відображає ідейність, безідейність, принциповість, безпринципність, нігілізм, вірність, зраду, патріотизм, націоналізм, шовінізм, правовий нігілізм тощо. Виробничо-ділові властивості характеризують ставлення людини до праці колективної або індивідуальної, наприклад, працелюбство, сумлінність, бережливість, безгосподарність, скупість тощо. Морально-побутові властивості характеризують людину в побуті, сім'ї, малому колективі і до них зазвичай зараховують гуманність, скромність, жорстокість, нелюдність, черствість, нахабність, грубість, розбещеність та ін. Таким чином, зазначені види фізичних, біологічних і соціальних властивостей у сукупності індивідуалізують кожну людину в середовищі їй подібних, що сприяє і розшуку, і ототожненню її при розслідуванні злочинів.

У процесі діяльності людини всі три види властивостей відображаються на різних матеріальних об'єктах, сприймаються суб'єктами, що стають джерелами інформації, яку зазвичай за походженням називають особистою інформацією.

Залежно від виду властивостей слід розрізняти і види інформації. Інформацію, яка відображає фізичні властивості особи, називають структурною в зв'язку з тим, що вона визначає її структурну організацію. Біологічні властивості відображають функціональну діяльність людини, а тому інформацію про них називають функціональною. Соціальні властивості характеризують людину як особистість на рівні індивідуальної і суспільної свідомості. Тому така інформація називається соціальною або особистою.

Ці властивості людини тією чи іншою мірою можуть бути відображені в слідовій картині події злочину.

Сьогодні в криміналістиці сліди людини в структурі події злочину (кримінальна гомеоскопія) поділяють на такі групи:

- криміналістичне встановлення (пошук і ототожнення) особи за ознаками зовнішності (криміналістична габітологія);
- сліди рук і ніг (криміналістична дактилоскопія);
- сліди зубів особи та шкірного покриву голови;
- сліди мікрооб'єктів і запаху особи;
- сліди звукової мови і голосу особи;

- сліди пам'яті особи (ідеальні відображення);
- сліди динамічних властивостей особи.

Важливими структурними елементами кожної з вищезазначених груп і пріоритетними напрямами їх дослідження є такі.

I. Ознаки зовнішності (криміналістична габітологія):

1. Зовнішність особи і механізм її відображення при скоєнні злочину.
2. Поняття ознак і властивостей зовнішності особи.
3. Класифікація і методика опису ознак зовнішності.
4. Джерела інформації про зовнішність особи.
5. Збирання та використання інформації про зовнішність особи для її розшуку і ототожнення.
6. Особливості ототожнення особи за ознаками зовнішності.

II. Сліди рук і ніг (криміналістична дактилоскопія):

1. Будова шкірного покриву поверхні долонь рук і підшовов ніг.
2. Механізм утворення слідів рук і ніг, їх класифікація.
3. Методи і технічні засоби встановлення і фіксації слідів рук і ніг.
4. Певні прийоми використання слідів рук і ніг для отримання інформації про злочинця та злочин.
5. Основи методики дактилоскопічної експертизи.

III. Сліди зубів особи та шкірного покриву голови:

1. Сліди зубів.
2. Анатомічна будова шкірного покриву голови і криміналістичне значення цих слідів.
3. Механізм слідоутворення і види слідів шкірного покриву.
4. Встановлення слідів шкірного покриву і прийоми їх використання для отримання інформації про особу і подію злочину.

IV. Сліди мікрооб'єктів та запаху:

1. Поняття і класифікація мікрооб'єктів і слідів запаху в криміналістиці.
2. Криміналістичні ознаки запахових слідів.
3. Робота із запаховими слідами на місці події.
4. Дослідження і використання запахових слідів у практиці розслідування злочинів.

V. Сліди звукової мови і голосу особи:

1. Звук як джерело інформації для розкриття злочину і розшуку злочинця.

2. Поняття і ознаки звукових слідів.
3. Засоби і тактичні прийоми фіксації звукових слідів.
4. Основи методики дослідження і використання звукових слідів при розслідуванні злочинів.

VI. *Сліди пам'яті людини (ідеальні відображення):*

1. Поняття слідів пам'яті, їх джерела і механізм утворення.
2. Джерела слідів пам'яті та їх характеристика.
3. Встановлення і фіксація слідів пам'яті.
4. Сучасні технічні можливості інструментального розпізнання і дослідження слідів пам'яті.
5. Певні прийоми інструментального дослідження слідів пам'яті в оперативно-розшуковій практиці.

VII. *Сліди динамічних властивостей особи:*

1. Поняття і зміст динамічних властивостей особи.
2. Види динамічних ознак особи.
3. Механізм відображення ознак-навичок.
4. Сліди навичок письма.
5. Сліди локомоційних навичок особи.

Над розробкою цих проблем у криміналістиці працює багато вчених і практичних працівників. Результати цих досліджень дають змогу говорити про певні успіхи в галузі вивчення слідів людини в структурі події злочину. Нині вчені-криміналісти розробили ряд оригінальних методик для дослідження слідів запаху, невидимих слідів рук і ніг. Є певні успіхи в розробці методик встановлення особи за ознаками зовнішності. Цікавими є розробки в галузі дослідження слідів мікрооб'єктів, слідів звукової мови і голосу особи, слідів пам'яті особи, слідів динамічних властивостей особи тощо.

У зв'язку з вищезазначеним слід звернути увагу на два моменти, які утворюють своєрідне професійне тло криміналістичної теорії особистості. Перший момент: сучасний етап розвитку науки характеризується певними новими явищами, які свідчать про зміну відносин загальнотеоретичних і спеціальних наук з криміналістикою. При цьому поряд з тенденцією чіткого виокремлення певних галузей спеціальних знань про людину в певні розділи криміналістичної науки, наприклад, криміналістична гомеоскопія — криміналістична габітологія, криміналістична дактилоскопія, криміналістична генотипоскопія, сліди зубів людини і шкірного покриву голови, сліди мікрооб'єктів і запаху, сліди звукової мови і голосу людини, сліди пам'яті людини (ідеальні відображення), сліди динамічних властиво-

стей (ознак людини), тобто з тенденцією, яка простежується протягом тривалого періоду розвитку криміналістичних знань у минулому, в останні десятиліття має місце протилежний процес — виокремлення в криміналістиці напрямів дослідження людини не тільки у вигляді базових світоглядних і методологічних принципів, а і як власної самостійної криміналістичної теорії.

Це значною мірою ускладнює проблему методології взаємодії криміналістики і спеціальних наук, особливо наук соціальних, психологічних, біологічних і гуманітарних взагалі. Тому криміналістичне вчення про особистість — приклад такого роду, адже воно будується як інтегрована синтетична теорія, за своєю суттю криміналістичного характеру, але, безумовно, з обов'язковим залученням філософських, соціологічних, психологічних і біологічних знань.

Другий момент: криміналістична теорія особистості як один з основних розділів криміналістики, для створення якого на сучасному рівні розвитку науки необхідне залучення великого обсягу різногалузевих даних і знань (філософія, соціологія, біологія, психологія, біоніка, кібернетика, нейробіоніка, медицина, психіатрія, право тощо), сама є складною, багатокomпонентною, багатоплановою теорією, де окремі складові відрізняються одна від одної і потребують різних методів дослідження, різних за своїм походженням понять і концептуальних структур, не завжди цілком когерентних.

З огляду на це слід особливо наголосити, що в реальності теорія пізнання базується на надзвичайно різносторонніх джерелах, які потрібно використовувати при криміналістичних дослідженнях. Це положення стосується і ставлення до криміналістичної теорії особистості. Саме цей напрям криміналістичних досліджень повинен стати одним із комплексних на стику різних галузей науки, що може дати нові результати в розширенні меж одержання об'єктивної інформації про особу обвинуваченого й інших учасників кримінального процесу.

Можна вважати, що аналіз цієї криміналістичної теорії є актуальним не тільки з точки зору характерних сучасних проблем, а і як напрям дослідження, який разом з тим зумовлений самою логікою внутрішнього розвитку криміналістики. З огляду на це потрібно зазначити такі два аспекти. По-перше, всебічний загальнонауковий підхід у цій галузі знань про людину і злочин започаткували ряд відомих зарубіжних учених: Ч. Дарвін, К. Фохт, Л. Бюхнер, Я. Мелешот, О. Кант, Г. Спенсер, Ч. Ломброзо, К. Жамен, Г. Гросс, І. Монгерштерн,

А. Арюс, Г. Буссе, А. Генце, а також вітчизняні дослідники: О. Баєв, В. Бахін, В. Вандишев, Ф. Глазирін, В. Гончаренко, Г. Грамович, Г. Грановський, Ю. Грошевий, А. Дулов, О. Закатов, Г. Зуйков, І. Козаченко, В. Коновалова, В. Корноухов, Ю. Корухов, Н. Клименко, І. Крилов, В. Лисиченко, В. Лукашевич, Г. Матусовський, М. Порубов, І. Пости́ка, О. Ратінов, М. Салтевський, В. Сегай, В. Снетков та інші.

По-друге, це гносеологічний аспект. Відомо, що однією з основних особливостей сучасної криміналістики є комплексний, багатосторонній підхід до досліджуваних явищ.

Оскільки формування криміналістичної теорії вивчення особистості є потребою внутрішнього розвитку самої криміналістики, разом з тим вона може бути створена тільки як теорія, що охоплює різнобічні знання про природу конкретного індивіда, насамперед дані соціальних, психофізіологічних, фізичних, медичних досліджень, біоніки, нейробіоніки, біології і психіатрії.

3.2.2. Сучасні напрями використання нових методів і спеціальних знань для встановлення відомостей про особу обвинуваченого

Сучасний стан злочинності потребує розробки і впровадження в усі галузі нашого життя новітніх досягнень науки і техніки, сучасних методів та технічних засобів роботи з криміналістичною інформацією.

З метою успішної боротьби зі злочинністю, а також для здійснення радикальних виховних і профілактичних заходів сучасна криміналістика мусить ширше й активніше використовувати методи, які розроблені іншими науками, зокрема психологією, фізіологією, кібернетикою, біонікою, нейрокібернетикою, теорією ігор та прийняття рішень тощо.

Підвищити ефективність криміналістичних досліджень можна за допомогою методик сучасної соціології і диференційної психофізіології, одорології і кінології, діагностики і прогностики, лінгвістики й акустики, метрології і антропології, генетики і біохімії, психофізики і нейробіоніки, біокібернетики та інженерної психології, соціоніки і біоінформатики, віртуально-реальних та інформаційних технологій, а також засобів комп'ютерної техніки для швидкої обробки досліджуваної інформації.

У цьому підрозділі зроблено науковий огляд сучасних досягнень і надбань у галузі кримінально-процесуального права, криміналістики, судової психології, кібернетики, біології, психології, нейробіології й інших з метою визначення пріоритетних напрямів експериментальних досліджень використання окремих видів методів, науково-технічних засобів та інформаційних технологій для встановлення відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого. Потрібно зазначити, що далеко не всі проблеми і новітні напрями тут розглянуто, тому що ця галузь знань характеризується комплексністю, численністю і багатоплановістю досліджень. Увагу сконцентровано лише на найбільш вагомих і значущих результатах досліджень, оригінальних наукових працях і пріоритетних напрямках досліджень. Слід особливо підкреслити, що всесвітньо відомі, пріоритетні напрями наукових досліджень, які стосуються актуальних проблем людини і є відправними, базовими, були розпочаті і доведені до логічного завершення саме в Україні. Розглянемо їх детальніше в ретроспективному аспекті. Особливо важливе значення мають результати фундаментальних досліджень у галузі суспільних, природничих і технічних наук, які здійснено в Україні за останні 50 років.

Активний розвиток досліджень у Національній академії наук України з багатокритеріального і багатокритеріального математичного програмування і системного аналізу розпочався ще наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст., коли в обчислювальному центрі АН УРСР і ряді інших наукових відомств нашої країни інтенсивно велися роботи зі створення нових ЕОМ та їх математичного і програмного забезпечення. Саме в цей період у Києві під керівництвом академіка В. Глушкова працював ряд наукових семінарів, які були відправним етапом для здійснення досліджень з теорії оптимізації, моделювання, програмування, аналізу й автоматизації проектування складних об'єктів. Напевно, В. Глушков був одним з перших вчених-кібернетиків, які звернули увагу на необхідність розвитку методів системного аналізу, застосування яких при вивченні складних процесів у праві, економіці, медицині, інженерній і військовій справі може на основі використання сучасних ЕОМ привести до бажаної мети. Саме в той час систематично здійснювалися цікаві роботи в цій галузі як В. Глушковым, В. Михайловичем, К. Івановим-Муромським, М. Амосовим, І. Сергієнко, так і їх однодумцями і послідовниками.

Основними науковими центрами, які досліджують правові, криміналістичні і психологічні проблеми правопорушника та злочинця є

Інститут держави і права НАН України (О. Костенко, І. Лановенко, Ф. Лопушанський, О. Светлов), Академія правових наук України (А. Закалюк, О. Тацій), Українська академія внутрішніх справ (М. Костицький, В. Лихолоб, І. Синьов, І. Козаченко), Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка (В. Бахін, В. Гончаренко, В. Лисиченко, Н. Клименко, А. Фокіна, В. Циркаль), Українська національна юридична академія (В. Коновалова, З. Митрохіна, М. Салтевський, Ю. Groшевий), Львівський університет (В. Нор, В. Куліков, Г. Саг), Університет внутрішніх справ (В. Гаєнко), Київській науково-дослідний інститут судових експертиз (М. Сегай, В. Стринжа, В. Палій). Психологію важковиховуваних підлітків досліджують в інститутах психології та дефектології АПН України. Крім того, в Україні діє мережа наукових і практичних установ, які виконують психологічну експертизу за завданням правоохоронних органів. Це Інститут психіатрії (спеціальне відділення), система обласних психіатричних лікарень і диспансерів, інститути судових експертиз.

Сьогодні ціла плеяда відомих учених-криміналістів займаються дослідженням конкретних криміналістичних проблем особистості. Найвагоміших результатів наукових пошуків досягнуто в галузі криміналістичного дослідження матеріальних слідів злочину (М. Салтевський, В. Лисиченко), діагностики ідеальних відображень — слідів пам'яті людини (К. Іванов-Муромський, Є. Носенко, К. Кузьміна, В. Коробейніков, О. Лук'янова, В. Гончаренко, В. Коновалова, М. Костицький, М. Салтевський), криміналістичної антропології (Ю. Дуб'ягін, М. Костицький, В. Коновалова), комп'ютерної психофізіологічної діагностики людини, (П. Біленчук, К. Кузьміна, В. Коробейніков, О. Лук'янова, Т. Семик), вивчення потреб слідчої практики (В. Бахін, В. Кузьмічов, О. Садченко, М. Карпов, А. Іщенко), соціолінгвістичного дослідження почерку (В. Лисиченко), судової акустики (М. Вертузаєв, Л. Громошенко, Ю. Жаріков, Є. Носенко, Г. Рамішвілі, М. Салтевський, Г. Чикойдзе), криміналістичної одорології (М. Салтевський, В. Сало, М. Сегай, Н. Клименко), систематизації, формалізації і алгоритмізації криміналістичної науки і слідчої практики (В. Бахін, А. Іщенко, В. Кузьмічов, В. Лисиченко, О. Садченко, М. Карпов), науково-методичних досліджень криміналістичної науки (узагальнення, систематизації й аналізу дисертаційних досліджень) (В. Бахін, Є. Вікторова, А. Іщенко, М. Карпов), криміналістичного документування (М. Бойко, В. Лисиченко, З. Гулкевич, М. Курко, О. Михайленко), інформатизації, моделюван-

ня, алгоритмізації і програмування розслідування (Л. Громовенко, В. Лисиченко, С. Цветков).

Характерною особливістю цих досліджень є те, що вони, як правило, були зумовлені потребами практики і тому відразу ж знаходили широке застосування при вирішенні реальних завдань.

Аналіз виконаних досліджень, узагальнення та систематизація досвіду практики, результати особистих експериментальних і конструкторських пошуків створюють відповідні передумови для визначення таких трьох основних напрямів експериментальних досліджень з використанням окремих видів методів, науково-технічних засобів та інформаційних технологій встановлення відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого:

- розробка багатокритеріальної автоматизованої системи всебічного дослідження людини (БАСВДЛ);
- питання розробки і використання інформаційних технологій для оцінювання функціонального стану людини при її взаємодії з навколишнім середовищем;
- створення сучасних технологій здійснення наукомістких криміналістичних досліджень проблем людини.

Розглянемо ці напрями детальніше.

1. Розробка багатокритеріальної автоматизованої системи всебічного дослідження людини.

З метою реалізації на практиці новітніх технологій розпочато розробку автоматизованої системи всебічного дослідження людини. Однією з них є психофізіологічна методика для виявлення особливостей основних характеристик центральної, вегетативної нервової системи, уваги, пам'яті, мислення, темпераменту і характерологічних ознак обвинуваченого. Іншими словами, спробували розробити варіант повністю автоматизованої системи, яка дає можливість досліджувати та інтерпретувати профіль особи. Цю систему назвали БАСВДЛ – багатокритеріальна автоматизована система для всебічного дослідження людини.

В основу БАСВДЛ покладено адаптований варіант міннесотського багатопрофільного тесту (*ММРІ*), створеного у 1941–1947 рр. американськими вченими. В нашій країні він застосовується з 1967 р. При створенні адекватного тесту українською мовою було виконано досить велику й відповідальну роботу, пов'язану не стільки з вирішенням лінгвістичних проблем, скільки з підбором рівноцінних питань стосовно способу життя, соціальних і культурних цінностей. В

Україні найвідомішими є варіанти, адаптовані М. Мірошниковим, Ф. Березіним (1967, 1976) та Л. Собчик (1971, 1978).

У відділі нейробіоніки Інституту кібернетики ім. М. В. Глушко-ва НАН України розроблено серію психоаналізаторів (біотехнічних комплексів), евристичних програм, методів моделювання діяльності людини (К. Іванов-Муромський, К. Кузьміна, О. Лук'янова, В. Коробейніков), які в процесі здійснення експериментів довели їх цілковиту придатність для потреб і завдань практики (навчальної, наукової та промислової).

Особа, яка підлягає дослідженню, виконує нескладні тестові завдання за спеціально розробленою інструкцією, а її дії фіксуються біотехнічним комплексом і розшифровуються на ЕОМ з допомогою спеціально розробленої програми. Отримана інформація видається у вигляді “паспорта” психофізіологічних ознак людини. Інтерпретація результатів, отриманих з допомогою методу *ММРІ* – БАСВДЛ, у теоретичному плані пов'язана з багатостороннім цілісним підходом до вивчення особи і охоплює три її рівні.

Перший рівень відображає природжені особливості, які визначають темп психічної активності, силу і активність психічних процесів та інші параметри, що мають стосунок до темпераменту. Другий рівень відображає сукупність стійких ознак, що сформувалися в процесі накопичення індивідуального досвіду і виявляються у вигляді автоматизованих компенсаторних і адаптивних механізмів у свідомій діяльності індивіда в процесі спілкування з навколишнім середовищем, в його самооцінці й оцінці інших людей, які з ними спілкуються. Цей рівень найближчий до того, що називають характером людини. Третій рівень стосується соціальної спрямованості особи, ієрархії цінностей індивіда, його ставлення до моралі і суспільно корисної діяльності.

Метод *ММРІ* – БАСВДЛ виявляє також певні особливості інтелектуальної сфери (ригідність, нахил до абстрагування, конкретність тощо), а також можливість контролю емоцій з боку інтелекту.

Опитний лист методу *ММРІ* складається з 550 тверджень, на які досліджуваний повинен відповісти “правильно”, “неправильно”, “не знаю”. Результати опитування фіксуються на спеціальному профільному бланку у вигляді профілю особи, що являє собою графічне зображення відношення між кількісними показниками базових шкал, які відображають ступінь їх вираження у конкретного індивіда, а також ступінь певних тенденцій, що змальовують у сукупності структуру його особистих здібностей, тип реакції і особливості стану.

Розпізнання (діагностика, дослідження, прогнозування) профілю з метою отримання соціопсихофізіологічного портрета особи починається з оціночних шкал (Л-неправди, Ф-надійності, К-корекції), які дають можливість оцінити ставлення досліджуваного до тестування й вірогідність отриманих результатів.

Подальша інтерпретація профілю здійснюється за базисними шкалами (1 — надконтролю, 2 — депресії, 3 — емоційної лабільності, 4 — імпульсивності, 5 — мужності, жіночності, 6 — ригідності, 7 — тривоги, 8 — індивідуальності, 9 — оптимізму й активності, 0 — екстраінтроверсії). При цьому психофізіологічний профіль особи потрібно оцінювати як одне ціле, а не як сукупність незалежних шкал: найбільше значення при цьому — відношення рівня профілю на кожній шкалі до середнього рівня профілю — 50 Т (30–70 Т-діапазон норми) і особливо стосовно середніх шкал.

Досить цінну інформацію можна отримати за допомогою 200 додаткових шкал, які дають змогу виявити такі якості людини, як здатність до навчання, лідерство, залежність, ворожість (свідома і не-свідома), інтелектуальний коефіцієнт, схильність до різних захворювань, злочинність, агресивність, алкоголізм, рецидивність, фарисейство тощо.

Побудова профілю й отримання портрета особи за допомогою автоматизованих систем значно розширить можливості застосування методу *MMPI*. За цією методикою, крім загальних відомостей про темперамент, характерологічні особливості індивіда, соціальну спрямованість особи, адаптивні і компенсаторні можливості, що виявляються при стресі, можна встановити також особливості стану індивіда — напруженість захисних механізмів, близькість до зриву або, навпаки, компенсацію за рахунок власних ресурсів. Що стосується інтелектуальної сфери, то методика допомагає також виявити певні її особливості (наприклад, конкретність чи неконкретність мислення), контроль емоцій з боку інтелекту.

Методика дає можливість зробити висновки щодо таких проявів поведінки, як контроль своєї поведінки в різних ситуаціях діяльності, емоційна лабільність, імпульсивність, мужність, ригідність, тривога, індивідуальність, активність, інтровертивність. Результати дослідження допомагають аналізувати основні мотиви поведінки правопорушника. Побудований на основі відповідей досліджуваного, профіль особи дає змогу судити про такі якості, як ступінь самокритичності і самоконтролю, соціальної адаптації, агресивність, жорс-

токість, прояви антисоціальних тенденцій, підозрілість, ворожість, підвищена самооцінка, відчуження, інертність, пасивність позиції, незадоволеність собою, підвищена імпульсивність, здатність до ризику, конфліктність, мстивість. Знаючи обставини кримінальної справи і особисті якості підозрюваного, досвідчений слідчий може швидко прийти до правильної версії.

Знання особистих якостей людини може відіграти значну роль у виборі виховних засобів. Детальна конфігурація профілю людини допомагає визначити соціальну небезпеку правопорушника. Додаткові дані про вибір виховних заходів, наприклад, у колонії малолітніх злочинців, може дати інформація, отримана за допомогою *ММРІ*.

Автоматизована система всебічного дослідження людини повністю алгоритмізує показ запитань досліджуваному, аналізує його відповіді і видає експериментатору таку інформацію: кількісні показники за 13 шкалами в Т-балах, профіль особи (графічний дисплей); надруковані відповіді на кожне запитання із зазначенням часу, витраченого досліджуванім на відповідь, первинний психофізіологічний аналіз якостей людини.

Система (БАСВДЛ) створена на базі ПЕОМ стандартної конфігурації і являє собою автоматизоване робоче місце (АРМ). Вона полегшує роботу з тестом і обробку отриманих відповідей, значно скорочує час тестування, збільшує достовірність відповідей дослідження за рахунок усунення при машинній обробці відчуття тривоги, ліквідує суб'єктивні помилки, можливі при ручній обробці чималого за обсягом експериментального матеріалу. Доповнена фізіологічними і біохімічними показниками діяльності систем організму (серцево-судинної, нервової), БАСВДЛ може вирішувати важливі завдання діагностики й керуванням функціональним станом людини.

У перспективі на основі розробленої методики можна буде здійснювати професійний відбір з різних юридичних спеціалізацій (КР, ДАІ, слідство тощо), вибирати оптимальні шляхи і засоби керування різними видами діяльності, визначати можливості психофізіологічної сумісності в колективі, розробляти найбільш ефективні й раціональні методи і засоби навчальної, науково-дослідної і виховної роботи.

Що стосується проблем боротьби зі злочинністю, то діапазон застосування автоматизованої системи всебічного дослідження людини (БАСВДЛ-1, БАСВДЛ-2) у криміналістиці досить широкий. Це питання вивчення (діагностика, дослідження, прогнозування) особи

правопорушника, прогнозування індивідуальної поведінки з метою розробки профілактичних заходів, а також підвищення ефективності виконання роботи в органах виконання покарань тощо.

2. Використання інформаційних технологій для оцінювання функціонального стану людини при її взаємодії з навколишнім середовищем.

Ще одним напрямом наукових досліджень у галузі кримінально-процесуального і криміналістичного дослідження обвинуваченого є розробка і створення інформаційних технологій для оцінювання функціонального стану людини в конкретних ситуаціях. У зв'язку з цим слід зазначити, що математичне моделювання як метод вивчення фізіологічних систем існує поряд з методами експериментальної фізіології, доповнюючи їх. Моделювання увійшло в практику фундаментальних і прикладних досліджень фізіології людини. Перевагою моделювання є те, що з його допомогою можна імітувати ситуації, які методично неможливо створити з допомогою експериментів на людях. Зазначені обставини набувають особливого значення при вирішенні завдань, які пов'язані з людиною, що перебуває в ризикових екстремальних ситуаціях. Можливість розрахувати значення того чи іншого фізіологічного параметра, отримати кількісні оцінки функціонального стану людини, дослідити різні концепції і гіпотези не тільки підтверджує необхідність розробки математичних моделей фізіологічних систем людини, а й стимулює подальший розвиток цього напрямку. Поширена в наукових дослідженнях методологія розробки програмних комплексів математичного моделювання фізіологічних систем людини складається з математичного опису процесів, вибору коефіцієнтів і параметрів моделей, програмної реалізації та встановлення адекватності моделей.

Досліджуючи цю проблему, В. Гриценко, І. Єрмакова, Є. Лябах зазначають, що фізіологічні системи людини вивчають з допомогою комп'ютерних моделей давно і досить успішно, хоча віднедавна спостерігається деяке зменшення активності як у розробці, так і в застосуванні моделей. Можливо, це пов'язано з тим, що ефективність використання моделі потребує участі автора-розробника, а це безумовно ускладнює роботу дослідника-фахівця з моделлю.

Здійснені дослідження, накопичені в цій галузі знання і досвід вирішення такого класу завдань створюють необхідні передумови для розробки технології, в якій будуть уніфіковані інформаційні зв'язки і взаємодії різних процесів. В Інституті кібернетики ім. В. М. Глушкова

НАН України науковці В. Гриценко, І. Єрмакова, Є. Лябах спробували розробити інформаційну технологію моделювання фізіологічного стану людини та її технологічних блоків.

Відомо, що інформаційною технологією є сукупність технічного забезпечення для встановлення, фіксації, передачі, зберігання, обробки інформації, зв'язку з користувачем, а також програмного забезпечення, що призначене як для керування роботою технічного забезпечення, так і для підтримки інтелектуального інтерфейсу, який дає змогу використовувати досвід дослідника при вирішенні конкретних завдань.

Як стверджують фахівці, розробка інформаційної технології моделювання фізіологічних процесів людини потребувала подолання двох основних труднощів: забезпечення інформаційних зв'язків між програмами, базою даних і зображенням на дисплеї, а також підтримки мінімального набору операцій, які перебувають у певний момент у полі зору користувача, але належать різним процесорам.

Інформаційну технологію моделювання фізіологічних процесів людини наведено на рис. 2.

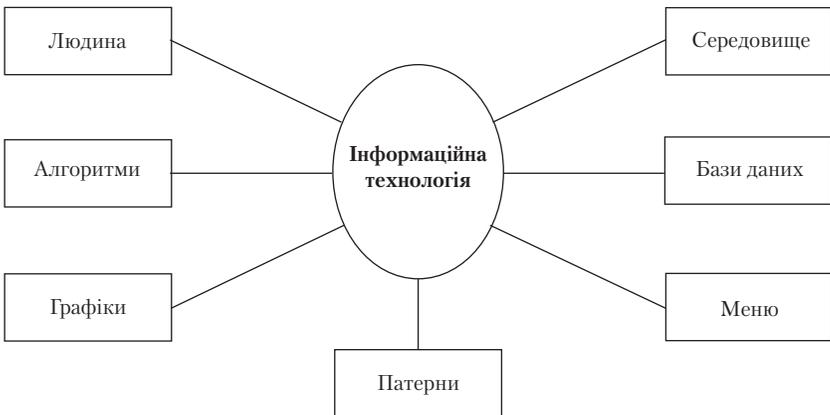

Рис. 2. Будова інформаційної технології

Як показано на рис. 2, інформаційна технологія складається з семи технологічних блоків, кожен з яких містить алгоритмічне забезпечення, обробку образів і графічних образів. Алгоритмічне забезпечення і обробка образів належать до нижнього рівня і є прихованою від ко-

ристувача системою команд і логічних структур обробки запитів. Графічні образи є верхнім рівнем і слугують для візуалізації та підказування користувачу можливих варіантів дій у процесі моделювання.

Підхід до організації діалогу, запропонований українськими вченими-кібернетиками, включає побудову ієрархії меню і пояснення вибору необхідної дії, що є його перевагою.

Основне місце в інформаційній технології моделювання фізіологічних процесів, на погляд користувача, посідає діалоговий інтерфейс. З його допомогою можна зручно вибрати процеси моделювання і керувати ними, адаптувати алгоритми до різних видів даних і моделей, а також візуалізувати процеси моделювання.

Розроблені фахівцями інформаційні технології орієнтовані на вирішення завдань, які пов'язані з прогнозом фізіологічного стану людини при її взаємодії з конкретними ситуаціями діяльності. Передбачається дослідження фундаментальних питань фізіології людини і практичних завдань нормальної і екстремальної фізіології. З допомогою цієї інформаційної технології можна моделювати фізіологічні процеси людини в типових, нормальних і екстремальних ситуаціях, в яких участь людини потребує попереднього прогнозу. Розроблено клас моделей фізіологічного стану людини. Залежно від мети застосування інформаційної технології користувач може вибрати необхідний варіант апроксимації тіла людини і його систем. Ця інформаційна технологія передбачає багато варіантів, які адекватно описують фізіологічні процеси в організмі людини з різним ступенем діяльності.

Користувачу надається можливість вибору перебування людини в конкретній ситуації її діяльності. Помістивши людину в певне середовище або створивши для неї конфліктну чи безконфліктну ситуацію, можна моделювати її різну фізичну активність. Створена інформаційна технологія передбачає необмежену кількість варіантів діяльності в навколишньому середовищі. При виборі конкретної ситуації і оточуючого середовища на екрані монітора з'являється зоровий образ опису ситуації і оточуючого середовища. Наприклад, при вирішенні завдання з конкретної ситуації ця технологія створює можливості моделювати перебування людини в різних середовищах і вибрати необхідні поєднання зовнішніх дій.

Ця інформаційна технологія має дієву систему алгоритмів рішень і обробки образів. Тому основу інформаційної технології складають дані, що характеризують функціональний стан людини і середовища,

в якому вона перебуває. Бази даних повинні бути реалізовані у такий спосіб, щоб користувачу було зручно з ними працювати і моделювати потрібну для дослідження ситуацію. Бази даних побудовані за реляційним принципом. Для спрощення роботи з базами даних і вибору процесу моделювання розроблене діалогове середовище, яке включає систему меню, набір великої кількості піктограм і графічних образів. У цій системі є такі бази даних: фізіологічні параметри людини, параметри нервової регуляції, коефіцієнти, аферентні і еферентні ланки, параметри масоперенесення. Бази пов'язані між собою відповідно до вибраної структури людини. Користувачу достатньо вибрати конкретну ситуацію, середовище моделювання, структуру людини, а за необхідності і частину тіла. Дані, які введені розробником, є нормативними, тому в разі виникнення потреби у здійсненні досліджень або експериментів тут передбачено можливість зміни даних без змін нормативних значень.

Важливою перевагою зазначеної інформаційної технології є можливість побачити на екрані монітора і за необхідності надрукувати результати моделювання. Динаміку фізіологічних показників можна спостерігати в реальному часі, що дає змогу досліднику приймати рішення під час експерименту. Також тут передбачено можливості оцінювання функціонального стану людини візуально за патернами.

Система меню складається з великої кількості піктограм і рисунків, на яких відображене смислове навантаження вибраних умов або дій. Такий підхід до реалізації системи меню зумовлений тим, що користувач отримує можливість візуально порівняти асоціативні екранні образи з виконуваними діями, не відволікаючись від основної мети — вирішення завдання. Меню складається із статичних і динамічних областей. Статичні області подані у вигляді кнопок з написами, а динамічні дають змогу відобразити дію користувача у вигляді графічного образу, який має сформовані для нього характеристики.

Таким чином, зроблено крок у напрямі розвитку методу математичного моделювання фізіологічних процесів у людини — розроблено інформаційні технології. Як зазначалося вище, перевагою методу математичного моделювання є те, що створено реальну можливість імітувати потрібні ситуації, які з різних причин неможливо відтворити в реальних спостереженнях на людях. До цих причин належать недосконалі технологія вимірювання багатьох параметрів і небезпека ставити людину в екстремальні умови.

Адаптація і вдосконалення цієї інформаційної технології для вирішення завдань предмета дослідження дасть змогу досліджувати фізіологічні процеси людини, оцінювати функціональний стан при різних діях впливу на неї, прогнозувати її стан в екстремальних умовах та багато іншого, що так необхідно сьогодні криміналістичній психофізіології і судовій медицині.

3. Створення сучасних технологій здійснення наукомістких криміналістичних досліджень проблем людини.

А. ПРІАМ – планування, регресія і аналіз моделей. Цікавим напрямом наукових досліджень проблем людини є сьогодні багатofакторний, багатокритеріальний світ технічних систем, математичного моделювання і оптимізації діяльності, який розробляють П. Бабич, С. Лапач, С. Радченко.

Програмний засіб “Планування, регресія і аналіз моделей” (ПЗ ПРІАМ) призначений для виконання комплексу робіт, пов’язаних з плануванням експериментів, обробкою їх результатів за допомогою методів прикладної статистики, а також аналізу і дослідження моделей методами обчислювального експерименту. Крім того, ПРІАМ можна використовувати як підсистему математичного моделювання і багатокритеріальної оптимізації в системі автоматизованого програмування (САПР). Потрібно зазначити, що ПРІАМ є не просто множиною різних експериментально-статистичних методів, це струнка і гнучка, добре узгоджена система алгоритмів, методів і ноу-хау, яка склалася в результаті багаторічної праці його творців і була вдосконалена при вирішенні сотень завдань з різних галузей людської діяльності. На першому українському конкурсі програмного забезпечення в 1993 р. ПЗ ПРІАМ отримав диплом III ступеня. Цей засіб є програмною реалізацією ПРІАМ-технології.

Програмний засіб ПРІАМ може бути використаний при розробці нових криміналістичних і вдосконаленні існуючих технічних, технологічних, матеріалознавчих, вимірювальних та інших систем. Основні характеристики цього програмного засобу: технічні, технологічні, екологічні, соціальні, відповідність стандартам і нормативам. Цей засіб орієнтований на широке коло користувачів завдяки сучасному інтерфейсу, автоматичному вибору схеми і параметрів для розв’язання задачі, високій ефективності і надійності отримання задовільного результату навіть за відсутності у користувача глибоких спеціальних знань у галузі прикладної статистики. Контексточутлива допо-

мога дає можливість у будь-який момент роботи отримати необхідну довідку.

Кваліфікований користувач за необхідності має змогу змінювати параметри обчислювальних схем, створювати власні обчислювальні схеми, використовуючи засоби ПРИАМ або свої власні. Він має можливість втручатися в процес розв'язання задачі на всіх етапах і може працювати на будь-якому *IBM*-сумісному персональному комп'ютері.

Робота з даними. ПЗ ПРИАМ підтримує базу даних користувача, яка може перебувати у будь-якій директорії на дискеті або вінчестері. В цій базі можуть зберігатися такі об'єкти, як опис змінних (обмеження, крок змінювання, допустимі значення тощо), таблиці (матриці планування, незалежних змінних, результатів експерименту, кореляційні), формули (регресійна модель, формули переходу до ортогональних поліномів Чебишева тощо), тексти (наприклад, протоколи робіт), малюнки (наприклад, у форматі *PCX*). Користувач має можливість створювати, видаляти, копіювати, коригувати, перевіряти та переглядати об'єкти. Елементами таблиць можуть бути як числові, так і текстові значення. Можливе введення і коригування даних за допомогою екранних форм, повноформатних таблиць, вбудованого власного текстового редактора. Забезпечується імпорт з баз даних, які мають *dbf*-формат зберігання.

Попередній статистичний аналіз даних. Розрахунок середнього і дисперсії. Перевірка однорідності результатів експерименту. Розрахунок процентних, тобто критичних (табличних) точок законів розподілу (нормального, Фішера, Стьюдента, Кокрена). Порівняння двох середніх або дисперсій. Перетворення даних. Ортогоналізація (побудова матриці ортогональних контрастів і формул перетворень від натуральних змінних до кодованих). Нормування матриці. Побудова довільних взаємодій факторів (подвійних, потрійних тощо). Перетворення матриць незалежних і залежних змінних. Планування експерименту. Конструювання планів експериментів та аналіз якості плану експерименту. Можливість отримувати багатофакторні (стійкі) матриці експерименту для моделювання (більш як 40 факторів) та оптимізації (150–200 факторів). Кількість факторів і експериментів обмежується лише можливостями ресурсів обчислювальної техніки.

Можна створити плани експериментів для таких стандартних областей: гіперпаралелепіпед, “склад”, “склад + технологія”. Є спе-

ціальні засоби для роботи в нестандартних областях. Існує інтерфейс з програмним засобом *DESFACT* (генерація багатофакторних планів). Побудова моделей. Визначення конкретної структури лінійного за параметрами рівняння регресії (підстановкою у явному вигляді, методами аналізу кореляційної матриці, методом послідовного визначення структури). Розрахунки оцінок коефіцієнтів регресії та їх статистичних характеристик. Аналіз якості отриманої моделі (інформативність, адекватність, описові та прогнозні властивості). Аналіз мультиколінеарності та обумовленості матриці, за допомогою якої обчислюються коефіцієнти регресії. Перевірка правильності моделі на контрольній послідовності дослідів, незміщена оцінка дисперсії адекватності, перевірка правильності вибору складності структури моделі. Перевірка виконання передумов регресійного аналізу і за необхідності коригування моделі.

Обчислювальний експеримент. ПРІАМ має широкі можливості для здійснення обчислювального експерименту за побудованими ним або введеними користувачем моделями.

Розрахунки (прогноз) за моделями. Визначення оптимальних значень параметрів за моделями методом ЛП-*t* пошуку. Пошук оптимальних значень параметрів за наявності векторного критерію якості щодо групи моделей (коли необхідно знайти умовний оптимум за одночасного задоволення для кожної моделі різних критеріїв, наприклад, мінімуму, максимуму чи наявності в заданому інтервалі). Вибір найкращої за векторним критерієм експериментальної точки. Відновлення значень незалежних змінних за заданими значеннями функцій. Визначення меж існування відгуку при заданих межах існування факторів.

Широкі графічні можливості для побудови графіків, ізоліній, діаграм і тривимірних зображень отриманих чи заданих багатофакторних регресійних моделей, а також інтерфейс з пакетом *SURFER*.

Переваги програмного засобу ПРІАМ щодо інших пакетів, які включають програми регресійного аналізу (ПНП, БІМ, ППСА, ОТСЕВ, *BMDP*, *SPSS*, *Statgraphics* та ін.), такі:

- поточна автоматизована технологія обробки даних;
- комплексний підхід до обробки даних;
- забезпечення високої надійності і вірогідності кінцевого результату (перевірка вихідних і проміжних даних на відсутність суперечностей і допустиму точність, перевірка виконання передумов застосування використовуваних методів, вибір най-

кращих методів, необхідне коригування даних, параметрів обчислювального процесу та моделей);

- ефективні алгоритми визначення структури рівняння регресії;
- стійке планування експерименту;
- конструювання сталих планів у нестандартних областях експерименту (за наявності фізичної залежності між керованими параметрами).

Результати використання ПРИАМ-технології говорять самі за себе. З її допомогою було розв'язано понад 200 реальних задач і досягнуто:

- скорочення термінів проведення випробувань на 30–80 %;
- зменшення ваги виробів у літакобудуванні на 1–8 %;
- зростання надійності при експлуатації у 1,5–3 рази;
- зменшення витрат при виробництві на 10–30 %;
- зниження витрат енергії, сировини і матеріалів на 20–70 %;
- скорочення кількості робітників та інженерів, котрі залучаються до здійснення випробувань обладнання і техніки, на 20–40 %.

Таким чином, ПРИАМ-технологія є новітньою технологією, призначеною для розв'язання широкого кола проблем у багатьох сферах людської діяльності. Це не просто низка класичних методів, алгоритмів, програм і ноу-хау, це сучасна система, в якій окремі підсистеми органічно пов'язані одна з одною, а їх взаємодія дає найкращі результати. Ця технологія успішно використовується починаючи з 1975 року. Найсучасніші досягнення в теорії планування експерименту, прикладної статистики, математичного моделювання, а також багаторічний досвід найкращих фахівців було покладено в основу ПРИАМ-технології.

За допомогою сучасних методів прикладної статистики та математичного моделювання (ПЗ ПРИАМ) авторами спільно з П. Бабичем, В. Женунтієм, С. Лапачем, С. Радченко був виконаний аналіз даних за тридцять років (1962–1992 рр.) і зроблено прогноз злочинності серед неповнолітніх в Україні.

Б. Криміналістична антропологія. Антропологія (від грецьк. *anthropos* — людина, *logos* — слово, вчення — це наука про людину. Варто зазначити, що на різних етапах розвитку антропології її зміст та місце в системі наук тлумачилися не завжди об'єктивно, правильно й однозначно.

Антропологія — це вчення про людину взагалі і теоретично повинна охоплювати всі науки, для яких людина є предметом дослід-

ження. Вона вивчає людину у монографічний спосіб, тобто так само, як це робить природознавець з будь-якою твариною.

Тлумачення антропології як універсальної науки про людину, що систематизує знання про її історію, фізичну організацію, матеріальну та духовну культуру, психологію, мову тощо, бере свій початок від французьких просвітителів XVIII ст. У такому тлумаченні йшлося про систему наук, що синтезують різні сфери вивчення цілісної людини й суспільства на межі природничих і суспільних наук. У вітчизняній літературі, як правило, розпізнають фізичну та історичну (соціальну, культурну) антропологію. До останньої включають також археологію, етнографію, лінгвістику та інші галузі знань.

Втім, імовірніше, такий підхід потрібно розглядати як пріоритетний, перспективний, що дасть змогу стимулювати й спрямувати творчість багатьох учених у напрямі інтеграції різних галузей знань, які вивчають (досліджують) людину і суспільство. В Україні такий підхід недавно запропонувала група вчених різних галузей знань — правових, економічних, біологічних, психологічних, нейробіологічних, кібернетики та ін. Вони пропонують створити Національну академію проблем людини. Основною метою створеної академії має бути інтегрування та впровадження науково обґрунтованих концепцій і програм для розв'язання проблем людини. Основними завданнями та напрямками діяльності цієї академії є науково-дослідна робота з вивчення та прогнозування соціально-гуманітарних проблем людини, інтегрування наукових досягнень у розв'язанні проблем людини, формування соціально-економічних, правових орієнтацій цивілізованих відносин на тлі національного відродження, розробка і впровадження систем життєзабезпечення людини, внесення пропозицій Верховній Раді, Президентові, Кабінетові міністрів України та іншим органам державної та виконавчої влади у вигляді проектів рішень, здійснення незалежної громадської експертизи з наукових проблем. Ось чому в цьому посібнику ми базуємося на багатогранному концептуальному підході до вивчення проблем людини.

Варто зазначити, що на різних етапах розвитку антропології існували й різні думки стосовно її поняття як науки (антропоморфологія, антропогенез, етнічна антропологія). У другій половині XX ст. значного поширення як у вітчизняній, так і в світовій антропології дістали нові напрями досліджень статусу людини: молекулярний, функціональний, популяційний, антропологічний; почали інтенсивно розвиватися генетичні, медичні, екологічні й етичні аспекти. На

арену вийшла криміналістична антропология. Зазначимо, що такий об'ємний і різноплановий підхід дав змогу значно розширити арсенал об'єктивних методів дослідження, поповнити методичний і технічний інструментарій антропології. Що стосується криміналістичної антропології, то раніше вона в основному обмежувалася даними антропометрії та біометрії.

Частина методологічної антропології, яка займається розробкою методів точного дослідження і вимірювання різних величин, що притаманні тілу людини, називається *антропометрією*. Такому вимірюванню підлягають довжина всього тіла (зріст) і окремих його частин (кінцівок, пальців, тулуба тощо), окружність грудей і голови, периферичні відстані між окремими частинами тіла, особливості форми голови тощо. Такі вимірювання виконують над живими людьми і над кістками за допомогою спеціальних антропометричних інструментів. Одні з цих інструментів служать для вимірювання тієї чи іншої величини (довжини, ширини, кута, окружності), інші — для відтворення точного контуру, наприклад, черепа тощо. Що більше таких величин вимірюють, то якіснішим буде саме дослідження.

Антропометричні прийоми знайшли застосування в кримінальній практиці, де їх використовують здебільшого для встановлення особи рецидивістів. Вдосконалення цих прийомів для слідчої і судової практики є заслугою французького дослідника А. Бертильона¹.

В основу антропометрії покладено теорію бельгійського статистика А. Кетле, який вважав, що немає двох людей, розміри частин тіла яких збігалися б, а довжина кісток людини практично не змінюється з певного віку. Вперше антропометрію у 1860 р. намагався застосувати директор тюрми у Лувені (Бельгія) Стівенс. Він почав вимірювати голову, вуха, ноги, груди і довжину тіла ув'язнених. Аналогічні спроби застосувати антропометрію робилися і після 1863 р. у Росії.

Детальна розробка антропометричної системи реєстрації була здійснена службовцем паризької поліції А. Бертильоном у 1879 році. Спираючись на дані антропометричної статистики А. Кетле, він запропонував вимірювати тіло (зріст, висота сидячи, ширина витягнутих горизонтально рук, довжина і ширина голови, правого вуха, лівої ступні тощо) і результати вимірювань заносити у реєстраційну

¹ Альфонс Бертильон (1853–1914) — антрополог, всесвітньо відомий і визнаний криміналіст, який успішно застосовував антропологию для встановлення особи злочинців-рецидивістів. З 1880 р. був шефом паризького поліцейського бюро для пошуку людини. Його система використовувалась у багатьох країнах світу.

карту спеціальної форми. Результати цих вимірювань були засобом ідентифікації особи. Свою систему А. Бертильон описав у брошурі “Практичне застосування антропометрії” (1881). Виконані ним антропометричні дослідження показали, що після досягнення 23, у крайньому випадку 25 років і до смерті розміри кісток окремих частин людського тіла перестають змінюватися, а також те, що неможливо знайти двох людей віком старше 23–25 років, у яких повністю збігалися б усі ці розміри, тобто довжина і ширина голови, рук, ніг, пальців тощо. Завдяки цьому метод визначення осіб рецидивістів, розроблений А. Бертильоном, знайшов широке застосування в криміналістичній практиці: тільки в одному паризькому антропометричному бюро ототожнювали щороку кілька тисяч рецидивістів.

Вимірюванню підлягають такі параметри:

- зріст;
- висота погруддя;
- ширина розмаху руки;
- поздовжній діаметр голови;
- поперечний діаметр голови;
- довжина середнього пальця і мізинця руки;
- довжина лівого передпліччя;
- довжина лівої ступні;
- довжина і ширина правого вуха.

Крім того, ще фіксуються: колір райдужної оболонки лівого ока; профіль носа; особливі прикмети на тілі (рубці, родимі плями тощо). Числові результати усіх цих розмірів заносять в особливу картку, до якої приклеюють фотографію заарештованого; записують також його ім'я, прізвище і судимість. Усі картки, які є в наявності, розподіляють на групи. Основних груп чотири:

- жінки;
- підлітки до 17-річного віку;
- юнаки 17–25 років і літні люди від 45 років і старші;
- дорослі чоловіки 25–45 років, у яких довжина кісток вирізняється незмінністю. Картки, які належать до останньої групи, поділяють на три розділи за величиною поздовжнього діаметра голови: перший розділ з малими розмірами довжини голови, другий — з середніми, третій — з великими. Кожний з цих розділів поділяється, в свою чергу, ще на три розділи за величиною поперечного розміру голови. Потім відбувається поділ

за довжиною середнього пальця, мізинця, ступні, ліктя тощо. У зв'язку з тим, що в групі підлітків немає можливості поділити картки відповідно до вищезазначеної класифікації, тому що кісткові розміри у них ще не встановилися, їх прийнято поділяти за кольором очей.

Перше антропометричне бюро було відкрите в Парижі, згодом це зробили інші держави. Але останнім часом у криміналістичній практиці наведені вище вимірювання відійшли на другий план завдяки дослідженням Гальтона (дактилоскопія, генна дактилоскопія).

Таким чином, антропометрія¹ — це система криміналістичної реєстрації злочинців. Її зміст полягає у вимірюванні певних частин тіла реєстрованого із занесенням результатів вимірювання у спеціальну реєстраційну карту.

У 1882 р. антропометрія в дослідному порядку була впроваджена у Паризькій поліцейській префектурі, а у 1888 р. санкціонована французьким урядом для застосування по всій країні. Антропометрична система реєстрації була впроваджена у Росії (1890), Німеччині (1895), Португалії (1900), Данії (1900) та інших країнах. Однак досвід застосування антропометрії виявив її суттєві недоліки. Вона виявилася непридатною для реєстрації неповнолітніх і жінок (наявність довгого волосся утруднює вимірювання голови, моральні міркування, що виникають при вимірюванні тіла жінок, тощо), потребувала великої точності вимірювань, використання громіздких інструментів, що виключає застосування цієї системи поза приміщенням спеціального бюро та малодосвідченими людьми тощо. Крім того, антропологі не дійшли єдиної думки про те, з якого віку закінчується ріст кісток скелета людини. Суперечливою залишалась і кількість вимірювань, рекомендованих А. Бертильоном (інші криміналісти пропонували виконувати 29, 42, 60 вимірювань). Недоліки та практичні труднощі при застосуванні антропометрії призвели до заміни її дактилоскопічною системою криміналістичної реєстрації.

Сучасні досягнення науки кібернетики створюють реальні передумови для використання графічних можливостей комп'ютерної техніки з метою антропометрії. В цьому напрямі працював М. Польовий. Особливо цікавими є розробки Ю. Дуб'ягіна, М. Герасимова, І. Лещенко, О. Філіпчука щодо використання сучасних засобів та інфор-

¹ *Антропометрия*: Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. — М., 1912. — Т. 3. — С. 346–347.

маційних технологій для ідентифікації особи за черепом і прижиттєвим фотопортретом.

Отже, залучення з метою реєстрації злочинців судово-портретних, антропологічних і діагностичних методів і засобів комп'ютерної техніки допоможе надати антропометрії новий статус з діагностики та ідентифікації осіб, які потрапили у сферу кримінального судочинства. Для вирішення завдань антропометрії сьогодні потрібно ширше використовувати антропологию, судову медицину, трансп'ютерну техніку, а також методи і засоби віртуально-реальних технологій.

Висвітленню проблем криміналістичної антропології присвятили свої дослідження А. Бертильон, А. Вульферт, Д. Дріль, Ю. Дуб'ягін, В. Коновалова, М. Костицький, Ч. Ломброзо, Є. Манув'є, Л. Оршанський, В. Чиж, Е. Феррі, У. Фрезе, О. Сікорський, Ю. Антонян, Ю. Грошевий.

Сьогодні значне розширення сфери наукових і практичних інтересів антропології, в тому числі й криміналістичної, значною мірою пов'язане із загальними досягненнями суміжних наук, що вивчають проблеми людини (біологія, суспільствознавство, економіка, право, психологія тощо).

Сучасна антропологічна наука систематизована за трьома основними розділами: еволюційна, вікова і конституційна, популяційна.

Стосовно предмета криміналістики, то криміналістична антропологи́я — це нова галузь криміналістичних знань, що вивчає проблеми людини з позицій, завдань та інтересів криміналістичної науки, а також слідчої, експертної і судової практики. Криміналістична антропологи́я охоплює зовнішній опис людини, порівняльний дослідження над окремими її ознаками і якостями, вивчення різновидів, які можна спостерігати в основному типі, і, нарешті, аналіз людських інстинктів, звичаїв і традицій. Людина у всій сукупності своїх параметрів (характеристик, ознак, якостей), яка потрапила в орбіту кримінального судочинства, становить об'єкт криміналістичної антропології.

Криміналістичну антропологию (як і загальну) можна систематизувати за трьома основними напрямками (розділами). У першому розглядаються питання інформаційного забезпечення. Дається визначення поняття, характеризуються джерела і структура криміналістичної інформації, яка використовується для вивчення обвинуваченого (діагностика, дослідження, прогнозування). Другий розділ присвячено характеристиці процесуальних засобів і криміналістич-

них методів та сучасних інформаційних технологій, що використовуються для збирання інформації про особу обвинуваченого (правові, етичні, етнічні, психофізіологічні, організаційні та техніко-технологічні аспекти). В третьому викладено (сформульовано) нові наукові напрями дослідження обвинуваченого при розслідуванні злочинів: алгоритмізація, програмування й моделювання. Усі ці напрями та аспекти можуть правильно розвиватися лише на комплексній науковій основі міжгалузевих, міждисциплінарних досліджень.

В. Криміналістична діагностика — це галузь криміналістики, що вивчає закономірності, методи і засоби розпізнавання криміналістичних об'єктів, що базуються на них, з метою судового доказування, отримання судових доказів. Криміналістична діагностика спрямована на розпізнавання стану, події, явища, процесу. Так, за слідами босих ніг можна не тільки ототожнити людину, а й з'ясувати напрямок та швидкість її руху, факт перенесення вантажу, дефекти опорно-рухового апарату, фізичний стан. За слідами злому роблять висновок про застосований спосіб, професійні навички зломщика, його фізичну силу, кмітливість тощо.

Поняття “діагностичне дослідження” включає таке: визначення властивостей і стану об'єкта; з'ясування обставин пригоди; встановлення причинного зв'язку між відомими фактами. Діагностичні дослідження допомагають з'ясувати фактичний стан об'єкта (чи є справжнім вибуховий механізм, чи обтискували пломбу повторно після розпечатування), встановити його попередній вигляд (прочитати заводський номер, вибитий на пістолеті і стертий злочинцями).

При діагностичному аналізі слідів, виявлених на місці пригоди, можна встановити обставини злочинної події. За слідами можна встановити механізм такої події або його віддалені елементи, з'ясувати черговість утворення слідів і на цій основі — послідовність дій злочинця. Наприклад, за формою, станом і розташуванням плям крові вдається визначити місце вчинення пошкоджень потерпілому, чи переміщали його тіло, де воно перебувало, в якому положенні тощо. За слідами пострілу встановлюють його напрямок і дистанцію, характер і цільове призначення використаної зброї, наявність у того, хто стріляв, певних навичок тощо. До діагностичних належать і ті дослідження, які пов'язані з аналізом співвідношень між фактами та об'єктами. Вони дають змогу з'ясувати наявність (відсутність) причинного зв'язку між діями і наслідками, що настали.

Процес криміналістичної діагностики включає кілька стадій. Спочатку ґрунтовно вивчаються ознаки об'єкта (явища, події) за його відображеннями або в натурі. Потім на основі висновку про характеристику (властивості) об'єкта або умови перебігу події їх зіставляють з типовими ситуаціями (типовою моделлю) подібної злочинної події. Це допомагає з'ясувати, які закономірності виявилися в цьому випадку, встановити відхилення від типового варіанта. На основі узагальненої інформації роблять висновок про причини явища, механізм події, властивості об'єкта. Так, комплексний діагностичний аналіз усієї сукупності слідів дає змогу з'ясувати динаміку дорожньо-транспортної пригоди: швидкість і напрямок руху транспортних засобів до моменту їх зіткнення; місце, лінію, кут і динаміку зіткнення автомобілів, їх подальше переміщення тощо.

Криміналістична діагностика активно використовується при розкритті та розслідуванні злочинів як ефективний метод встановлення істини у кримінальних справах.

Криміналістична діагностика слідів пам'яті людини. Криміналістична наука розрізняє сліди ідеального відображення — суб'єктивні копії матеріальних об'єктів у пам'яті людини та матеріального — результати енергетичної взаємодії різноманітних матеріальних об'єктів, що їх піддають безпосередньому вивченню. Останні досить повно вивчені криміналістичною наукою і успішно використовуються у слідчій практиці, оскільки сьогодні розроблено надійні інструментальні засоби та методи виявлення, фіксації і використання матеріальних слідів в інтересах кримінального судочинства. Однак, як показує аналіз слідчої практики, значний обсяг відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого, стає відомим лише через свідчення людей, які сприймали і відобразили у своїй пам'яті елементи злочинної події. Тривалий час наука криміналістика не мала достатньо ефективних інструментальних, експертних методів, засобів і прийомів виявлення, фіксації та використання слідів зазначеного класу в процесі розслідування.

Фундаментальні дослідження фізіологів, психологів, нейрофізіологів надали реальну можливість встановити зв'язок внутрішнього (психічного) відображення з об'єктами та явищами зовнішнього матеріального світу, причому ще І. Сеченов науково довів, що зміст внутрішнього відображення виявляється зовні в поведінці людини (її реакціях). Розвиваючи цей напрям фізіологічних досліджень, науковці встановили, що нервова система відображає зовнішній світ,

створюючи внутрішню модель зовнішнього середовища, а акт поведінки — це відображення в зовнішньому середовищі того, що є всередині організму, і інтерпретується як реакція (відповідь) організму на емоційні подразнення.

Керуючись цими науковими міркуваннями, в криміналістичній практиці розроблено прийоми і рекомендації, які дають змогу за зовнішніми реакціями і поведінкою допитуваного встановити, який предмет допиту викликає у нього найбільшу емоційну напруженість. Створений емоційний стан допитуваного свідчить про наявність у нього сліду пам'яті, що приховується від слідчого. Однак істотним недоліком зазначених рекомендацій є їхня суб'єктивність, бо єдиним засобом пізнання є органолептичний метод, тому ця обставина викликає гостру полеміку серед учених і практичних працівників про об'єктивність, надійність, наукову обґрунтованість і вірогідність цього методу, а отже, і правомірність його використання в слідчій практиці. Така ситуація зумовлена тим, що на сьогодні відсутні ґрунтовні експериментальні дослідження в цій галузі криміналістичних знань. Крім того, досить складно слідчому дати однозначну оцінку проявам емоційної напруженості особи, оскільки для впізнання цих слідів-проявів він використовує суб'єктивні органолептичні методи і прийоми. Результати досліджень фізіологічного стану людини як у типових, так і в екстремальних ситуаціях показують, що цілий ряд компонентів емоційної напруженості піддається саморегуляції. Таким чином, розв'язати цю досить складну проблему можна тільки за допомогою експериментальних досліджень із застосуванням інструментальних вимірювальних методів і засобів для вивчення різних характеристик мови в стані емоційної напруженості. Це підтверджує тезу про те, що проблема виявлення залежності особливостей мовної діяльності від особливостей стану людини є сьогодні досить актуальною для криміналістичної науки і слідчої практики. Розробка цієї проблеми насамперед зробить певний внесок у дослідження такої важливої теоретичної проблеми, як побудова детерміністської моделі мовної діяльності, а також дасть змогу вирішити цілу низку практичних завдань, які пов'язані з мовним аспектом психології людини, зокрема таке завдання кримінального судочинства, як об'єктивна діагностика стану людини за характеристиками її мови.

Визначаючи шлях вирішення вибраної проблеми, ще в 1978 р. учені зорієнтувалися на те, що успішне її розв'язання і розвиток науки про мовну діяльність взагалі можливі лише на стику ряду наук,

які вивчають ці проблеми. Це зумовило використання в рамках дослідження даних психології, нейрофізіології, лінгвістики, криміналістики та інших наук.

Із всієї різноманітності психічних станів людини стан емоційної напруженості було вибрано із таких міркувань.

1. Як зазначають учені-психологи, що досліджують особливості емоційних станів людини, наявність певних потреб, мети, до якої людина прагне, і цінностей, які вона визнає, надають певної значущості життєвим ситуаціям, у яких вона перебуває. На основі відображення цих ситуацій у людини і виникають емоційні переживання, які справляють значний вплив на її нинішній стан і діяльність. Емоції супроводжують практично будь-яку цілеспрямовану інтелектуальну діяльність людини. Активний психофізіологічний характер і механізм емоцій був розкритий П. Анохіним. Емоційні стани людини особливо інтенсивні в так званих критичних, екстремальних ситуаціях, тому що емоції, за визначенням К. Прібрама, виконують функцію “внутрішнього пристосування”. Описане вище і було одним із тих факторів, який визначив вибір такого досить поширеного і значущого для успішного виконання будь-якої діяльності людини стану, як емоційний стан, для вивчення його з точки зору впливу на характеристики мови.

2. Фахівці стверджують, що вивчити характер впливу функціонального стану людини на характеристики її діяльності вигідніше на тлі саме емоційних станів, оскільки однією з визначальних рис емоційного стану є його “інтегративність”, його винятковість щодо інших станів і реакцій. Крім того, емоційні стани охоплюють увесь організм людини, а тому не можуть не знайти досить чіткого відображення в характеристиках поведінки, яку ми спостерігаємо, і зокрема в характеристиках мови.

3. При виборі для дослідження стану емоційної напруженості керуються передусім практичними міркуваннями. Справа в тому, що стан емоційної напруженості як один із інтенсивних емоційних станів може суттєво впливати на перебіг і загальну ефективність діяльності, він стосується як відносно простих процесів, наприклад, сенсорних, так і складних, наприклад, інтелектуальних, мотиваційних і вольових. Тому своєчасна і об’єктивна діагностика стану емоційної напруженості людини особливо за таким вигідним і надійним каналом зв’язку, як мовний, що доступний для спостереження в найскладніших умовах емоціогенної ситуації, безумовно становить великий

практичний інтерес. Від своєчасної діагностики цього стану (причому без використання додаткових каналів зв'язку з досліджуваним, що потребує, як відомо, застосування контактних датчиків і складної телеметричної апаратури) залежить не тільки можливість контролю за успішним досягненням мети діяльності, а й забезпечення безпеки людини, яка виконує цю діяльність у критичній ситуації.

Криміналістична діагностика людини здійснюється за допомогою певних засобів.

Поліграф (детектор брехні, викривач брехні, лай-детектор) (від грецьк. *poly* — багато і *grapho* — пишу) — багатоканальний осцилограф для одночасного запису різних функцій організму (дихання, кровообігу, потовиділення тощо) при його комплексному дослідженні. Цей прилад реєструє емоційний стан досліджуваного при впливі на нього словесним подразником. У ряді країн використовується для встановлення факту, що досліджуваний володіє певною інформацією про подію, яка розслідується. Назву “детектор брехні” (англ. *lie detector*) дали приладу журналісти.

Ідея реєстрації змін фізіологічних функцій при розслідуванні обставин злочину виникла дуже давно. Так, бедуїни Аравії вимагали, щоб учасники суперечки лизали гаряче залізо: той, хто обпікав язик, вважався брехливим. Стародавні китайці давали допитуваному жувати порошок з рису, який він потім спльовував: якщо порошок був сухим, підозрюваний вважався винним. У середньовічній Британії підозрюваний, який не міг проковтнути “випробувальний” шматок хліба з сиром, теж вважався винним. Вожді племен у Африці запримітили, що підозрювані у злочині хвилюються, у них тремтять руки і вони не можуть виконати роботу, що потребує обережності. Тому підозрюваному в згвалтуванні давали в руки по пташиному яйцю: при появі потерпїлої рука винного стискалася від переляку і яйце тріскалося. Ці тести ґрунтувалися на ранніх спостереженнях фізіологічних змін, які часто супроводжують емоційну напруженість людини: потік слини зменшується — ротова порожнина стає сухою, сильне хвилювання викликає тремтіння рук тощо.

Поліграф реєструє зміну лише фізіологічних параметрів організму, пов'язану з виникненням емоцій, адже він є фізичним приладом і реєструє лише фізичні параметри організму. “Брехня” чи “правда” є юридичними і етичними поняттями, тому жодними фізичними приладами їх зареєструвати неможливо, хоча сигнали приладів можуть відображати реакцію людини на певні подразники і сприяти виснов-

ку про причетність чи непричетність певної особи до конкретного об'єкта. Роль поліграфа полягає в тому, щоб подати сигнал, коли те чи інше запитання або дія є причиною емоційного збудження людини.

Перша спроба записати за допомогою приладу фізіологічне супроводження емоційного виразу брехні була зроблена у 1895 р. італійським криміналістом Ч. Ломброзо, який вимірював зміну пульсу і тиску крові у підозрюваних під час допиту і незабаром доповів про певні успіхи у визначенні вини особи. У 1914 р. ще один італієць В. Бенуссі заявив, що він у змозі пов'язати зміни частоти дихання з брехнею. У 1915 р. адвокат з кримінальних справ В. Марстон і американський студент-фізіолог Х. Монстерберг (який передбачив можливість визначення брехні за допомогою запису фізіологічних змін) здійснили у Гарвардському університеті (США) досліди з визначення кореляції між брехнею і змінами тиску крові, про які вони доповіли науковій громадськості у 1917 році. Під час Першої світової війни Національна науково-технічна рада США запропонувала застосувати цей метод у службі безпеки країни, але з різних причин ідея не було реалізовано. Однак вона привернула увагу Дж. А. Ларсена, офіцера поліції, який здійснював психологічні дослідження і в 1921 р. сконструював прообраз сучасного “детектора брехні” — поліграфа. Він проводив безперервний запис трьох параметрів під час допиту, об'єднавши методи Ч. Ломброзо, В. Бенуссі і В. Марстона, — тиск крові, частоту пульсу і частоту дихання. Л. Кілер з Каліфорнії (США), теж співробітник поліції, вдосконалив прилад і продовжував розвивати поліграф, використовуючи його для техніки допиту у кримінальній лабораторії Північно-Західного університету США.

Прилад Л. Кілера з 1928 р. у тому чи іншому вигляді став промисловим зразком: простий і часто компактний, він записував частоту пульсу, зміни кров'яного тиску, частоту і глибину дихання, електричний опір шкіри, ритм серцебиття, інтенсивність виділення поту, зміни вмісту кисню у крові, зміни напруги м'язів рук і ніг, зміни електричних потенціалів шкіри, зміни біострумів мозку, температуру шкіри, рух очей, зміни діаметра зіниць, слиновиділення і навіть рух шлунку.

Серед поліграфів — “детекторів брехні”, що різняться між собою певними конструктивними особливостями, відомі поліграфи Кілера, Ларсона, Лі, Рейда, апарати Стільтонга, фотополіграф Дерроу, реактограф, варіограф тощо. У США налічуються понад 50 фірм, що ви-

пускають “детектори брехні”. Окремі поліграфи можуть реєструвати більш як 20 фізіологічних показників. У Росії вперше ідею “детектора брехні” подав професор Московського держуніверситету О. Лурія.

Вперше “детектор брехні” увійшов у практику поліцейського розслідування у 1920 році. Нині “детектором брехні” обладнані майже всі поліцейські управління і великі поліцейські дільниці США, Німеччини, Англії та інших країн. Виникла професія операторів, що спеціалізуються на проведенні допитів із застосуванням “детектора брехні” і розшифруванні показань приладу. Операторів готують на навчальних курсах, у різних поліграф-школах, таких, наприклад, як курси детекції брехні при Нью-Йоркському університеті. Існують також дві національні організації — Американська академія наукового допиту і Американська академія досліджень за допомогою поліграфа. Їх метою є вдосконалення методики допиту за допомогою “детектора брехні” і максимальне поширення цього приладу у слідчій і судовій практиці.

Застосування поліграфа практикується у багатьох країнах, отримані результати розглядаються як докази або як оперативна орієнтовна інформація. Сьогодні можна визначити провідну групу країн, в яких цей прилад використовується досить інтенсивно. Це, зокрема, США, Канада, Японія, Туреччина, Південна Корея, Ізраїль. Менш активно застосовують поліграф у Великобританії, Індії, Аргентині, Бразилії, Ірані, Мексиці, Пуерто-Рико, Таїланді, на Філіппінах і Тайвані. За даними Г. Барланда, кількість країн, в яких у тій чи іншій мірі застосовується цей метод, досягає 50.

Як показує наведений вище аналіз, дані про фізіологічні реакції при визначенні емоційної напруженості людини мають неабияке значення. З огляду на це багато вчених у ряді країн світу інтенсивно досліджують і застосовують різні за своїми технічними можливостями прилади і методики.

У вітчизняному кримінальному судочинстві можливість використання технічних засобів для отримання психофізіологічної інформації від людини на досудовому слідстві є майже недослідженою сферою. Цією проблемою деякою мірою займалися вітчизняні дослідники, зокрема В. Гончаренко, Ю. Жаріков, В. Лукашевич, О. Лук'янова, Є. Носенко, М. Салтевський.

У вітчизняній юридичній літературі до цього часу відсутній цілісний розгляд інструментальної діагностики емоційної напруженості, тому необхідно привернути увагу наукової громадськості до цієї про-

блеми з метою аналізу її позитивних і негативних аспектів з позиції різних підходів до теорії детекції. Такий вид аналізу дасть змогу глибше розкрити сутність даних інструментальної діагностики емоційної напруженості і встановити такі її аспекти, яким раніше не приділяли уваги.

Гіпноз у криміналістиці успішно використовують у ряді зарубіжних країн при опитуванні свідків і потерпілих від злочину, при допиті злочинців. На думку спеціалістів США, гіпноз стимулює відтворення у пам'яті подій минулого, тобто допомагає відтворити події у ретроспективі, а також дає змогу людям уявити, як вони почувалися або що робили в той чи інший час. Гіпноз, як правило, використовується через певний час після допиту, проведеного поліцією у встановленому порядку. У США суперечки про застосування гіпнозу в процесі розслідування злочинів ведуться з 1969 року, а окремі штати повністю заборонили його використання у розслідуванні злочинів. У ряді країн гіпноз допускається тільки в окремих випадках. У США ФБР дозволено використовувати гіпноз, але згідно з положенням, затвердженим міністерством юстиції США у 1968 р., співробітники ФБР мають право використовувати гіпноз при розслідуванні найтяжчих злочинів проти особи і держави. Причому гіпноз дозволений тільки у тому разі, коли арсенал інших засобів розслідування вичерпано. Згідно з цим положенням піддавати гіпнозу дозволяється тільки безпосередньо очевидцям або потерпілим з їх письмового дозволу. Співробітники ФБР, які готуються стати гіпнотизерами, проходять спеціальну навчальну підготовку з основ теорії, техніки, тактики, методики і певних особливостей використання гіпнозу у правоохоронній діяльності. На сьогодні більш як тисяча поліцейських США пройшли спеціальну підготовку з проведення сеансів гіпнозу. У Великобританії гіпноз при розслідуванні злочинів застосовується протягом останніх 25 років. У вітчизняній правоохоронній діяльності гіпноз не використовується.

Про використання гіпнозу як засобу вчинення злочинів знали ще у XX ст. У той період у кількох країнах Західної Європи відбувся ряд судових процесів, що викликали широкий суспільний резонанс, коли злочинці при вчиненні злочинів використовували гіпноз. Сучасна слідча практика свідчить про непоодинокі випадки використання гіпнозу під час вчинення шахрайства, грабежів, зґвалтувань, розбещення неповнолітніх, доведення до самогубства та інших злочинів. Актуальність цієї проблеми різко зросла в наш час у зв'язку з широким

(практично безконтрольним) використанням методів, засобів і прийомів гіпнозу в офіційній і приватній медичній практиці, при демонстрації психологічних експериментів на естраді, на заняттях, які проводяться на спеціальних курсах, у гуртках тощо. На прилавках магазинів з'явилося досить багато різних посібників, методик, рекомендацій з гіпнозу та психологічного впливу на людину¹. Однак цей напрям потребує сьогодні детальної наукової експериментальної оцінки і правової розробки проблеми.

Графологія — вчення про визначення характеру людини за її почерком. Питанням про зв'язок почерку з особистістю того, хто пише, цікавилися ще Аристотель, Светоній, Діонісій Галікарський та інші давні автори. Але до початку XVII ст. не було самостійних праць, присвячених графології. Тільки у 1622 р. італієць К. Бальді написав трактат “Роздуми про спосіб впізнання звички та рис того, хто писав, за його почерком”. У XVII ст. дослідженням зв'язку почерку з особою, яка писала, займався у Цюріху пастор Лафатер. У його творі “Фрагменти фізіогноміки”, виданому у 1772 р., був невеликий розділ, присвячений почерку. Вивчення почерку, на думку Лафатера, дає змогу скласти “фізіогномічний відбиток” характеру того, хто писав. Типові ознаки, які характеризують конкретний почерк, він називав “графічними портретами”. Однак Лафатеру не вдалося зробити великого внеску у вивчення почерку, в основному він обмежився спробою систематизувати знання у цій сфері.

Засновником графології вважають французького абата Ж. Мішона (1806–1881), якому належить і назва “графологія”. Мішон є автором багатьох праць з графології, найвідоміша — “Таємниці письма” (1872). Мішон був засновником Паризького графологічного товариства та журналу «Графологія». Відома також його експертна діяльність зі складання експертних висновків за результатами досліджень анонімних пасквілів. Мішон прямо адресував кілька своїх праць суддям та адвокатам і просив у них допомоги у впровадженні графології в практику судової експертизи документів.

Інший графолог Бусе вимагав, щоб експертами з дослідження письма судові органи запрошували тільки графологів і щоб в університетах якнайшвидше впровадили лекції з “судової графології”.

¹ *Крок. Гипнотизм и преступление.* — СПб., 1895; *Беллин Э. Ф. Гипнотизм и его значение в науке, в праве и уголовном судопроизводстве.* — Харьков, 1898; *Ганс Гросс. Руководство для судебных следователей как система криминалистики.* — СПб., 1908.

В той час графологи неодноразово на практиці виступали як експерти у суді.

Були спроби використати графологію для встановлення особи невідомого злочинця за залишеним ним листом, щоб, керуючись ознаками почерку, скласти опис його зовнішності з метою ідентифікації. Так, у 1722 р. І. Громан стверджував, що він може визначити за почерком зріст, будову тіла, голос, колір очей і рум'янець на щоках того, хто писав. У 1899 р. у книзі “Графологія” італійський криміналіст Ч. Ломброзо рекомендував використовувати особливості почерку як додаткові ознаки, що вирізняють “природженого злочинця”, він поділив почерк злочинців на дві групи — почерк убивць, розбійників, грабіжників та окремо почерк злодіїв. У 1930–1933 рр. асистентка Віденського університету Р. Візер опублікувала спеціальну монографію про почерк злочинців, що вчиняють статеві злочини. Радянські вчені С. Познишев, М. Терзієв проаналізували розвиток графології і дійшли висновку, що графологія немає наукового підґрунтя, тому її використання при судовій експертизі документів недоцільне. Хоча зазначили, що окремі дослідження графологів сприяли детальному вивченню різних (здебільшого загальних) ознак письма. Сучасні графологи співпрацюють з психіатрами і психологами, стверджуючи, що аналіз почерку (“графоаналіз”) дає змогу криміналістам збагнути внутрішній світ особи.

Незважаючи на загалом скептичне ставлення наукового товариства до графології, існує ряд професійних графологічних організацій за кордоном, наприклад, Французьке товариство графології, Американська асоціація аналізу почерку, Американське графологічне товариство, Американський фонд аналізу почерку, Міжнародне графологічне товариство. Графологію викладають в університетах Берліна, Гамбурга, Фрейбурга, Майнца, Кіля, Мюнхена, Гейдельберга. Найновіші курси графології читають у Сорбонні (Париж), у Цюріху, Базелі (Швейцарія), у Берліні (ФРН), у США — в Єльському університеті і Школі соціальних досліджень (Нью-Йорк) і різних психіатричних лікарнях, в Нідерландах та Ізраїлі (в одних університетах графологію читають після завершення курсу психології, в інших — як частину медичного курсу).

Однак у працях і направах діяльності різних авторів і графологічних організацій не ставилося завдання вивчення психофізіологічних характеристик та ознак нервової системи за параметрами почерку, не здійснювалися спеціальні експериментальні досліді з метою вста-

новлення психофізіологічного портрета людини за її почерком, не залучався для проведення таких досліджень сучасний науково-технічний арсенал методів і засобів. Дослідження цих питань створює передумови для розкриття суті й особливостей психофізіологічних характеристик людини за почерком.

Постановка і вирішення завдання пізнання індивідуальних психофізіологічних характеристик людини за ознаками її почерку потребує цілком нового підходу до вивчення цього явища, що включає, як мінімум, такі умови:

- аналіз почеркознавчої практики;
- виявлення закономірностей утворення почерку конкретної людини;
- комплексне вивчення індивідуальних психофізіологічних характеристик людини із залученням сучасних методів експрес-діагностики.

Така дослідна робота в Україні здійснюється вже понад 35 років під керівництвом відомого вченого, досвідченого фахівця у цій галузі знань професора В. Лисиченка. На сьогодні виконано досить великий обсяг роботи з конструювання приладів, вибору методик, здійснення експериментів, розробки програмного забезпечення тощо. При цьому застосовується якісно новий підхід до реалізації цієї проблеми. Зазначене свідчить про актуальність цільового вивчення психофізіологічного портрета людини за її почерком, встановлення кардинально нових підходів до розв'язання цієї проблеми, що гарантує повноту і об'єктивність пізнання людини за ознаками почерку, відповідає потребам юридичної практики. Цей напрям досліджень має надзвичайно великі перспективи як у суто теоретичному, так і в практичному значенні, а тому потребує подальшого активного вивчення.

Г. Криміналістична одорологія. Запах у криміналістиці — це новий вид слідів, наукове дослідження яких уперше було здійснено А. Вінбергом, М. Салтевським, М. Сегаєм, В. Шикановим та ін. Сліди запаху докорінно відрізняються від трасологічних, тому що не мають сталого зовнішньої форми, вони невидимі і нестандартні за своїми властивостями. Основними властивостями слідів запаху є: леткість, розчинність, адсорбція, розбавлення, дифузія. Криміналістичними ознаками слідів запаху, як вважає М. Салтевський, є такі: безперервність слідоутворення, рухомість структури, розсіюваність і ділимість.

Сліди запаху утворюють особливу групу, споріднену слідам-речовинам у трасології, але водночас відрізняються від них. За механізмом утворення їх можна поділити на дві підгрупи:

- сліди-джерела запаху;
- сліди-запахи.

Криміналістична одорологія — це розділ науки криміналістики, який досліджує закономірності механізму утворення, прийоми, засоби і методи виявлення, збирання, дослідження і використання слідів запаху для отримання інформації з метою розкриття і розслідування злочинів. Найбільш правильним треба вважати визначення, запропоноване М. Салтевським: *криміналістична одорологія* — це галузь наукового знання, яка досліджує проблеми природи і механізм утворення запахових слідів, методи і технічні засоби їх використання з метою попередження і розкриття злочинів. Це галузь криміналістичної техніки, яка об'єднує знання про закономірності утворення, функціонування і зникнення слідів запаху і пов'язаних з ними явищ, яка розробляє методи, науково-технічні і біологічні засоби, криміналістичні прийоми і рекомендації виявлення, збирання, консервації, дослідження і використання одорологічної інформації з метою швидкого розкриття, розслідування і попередження злочинів.

Криміналістична одорологія є порівняно молодою галуззю криміналістики. Тривалий час розробкою зазначених проблем займалися здебільшого судові біологи, хіміки, фізики, медики. Окремі відомості щодо слідів запаху можна знайти в різних розділах криміналістики, судової медицини, адміністративного права, оперативно-розшукової діяльності й інших наук, але єдиної теоретичної основи вони не мали. Лише починаючи з 60-х років ХХ ст. одорологічними проблемами в широкому сенсі зайнялися вчені-криміналісти. Дослідження В. Безрукова, А. Вінберга, М. Гучка, А. Кавалеріса, В. Ленко, М. Майорова, М. Салтевського, В. Сало, В. Снеткова, К. Сулімова, В. Старовойтова, М. Тарнаєва, В. Шиканова та інших учених і практичних працівників започаткували глибокі теоретичні і експериментальні роботи щодо використання запахів у процесі розкриття злочинів.

Нині на основі даних криміналістичної одорології вирішується досить широке коло питань. Так, тільки за допомогою біологічного детектора реалізуються такі практичні завдання: вибір речей; вибір людини за запахом її речей; одорологічний вибір; пошук наркотичних речовин; виявлення наркотичних речовин; слідова робота; робота зі

спеціальним препаратом; затримання озброєних злочинців; охорона різних об'єктів; патрулювання тощо.

Зміст досліджень сучасної криміналістичної одорології можна систематизувати в три групи: методологічні, організаційні і практичні проблеми.

До методологічних проблем належать: розробка предмета криміналістичної одорології; пошук нових науково-технічних методів, засобів, тактичних прийомів дослідження запаху; вивчення механізму його утворення на складних поверхнях, а також нових матеріалів і речовин (адсорбентів) для його консервації; вирішення проблем, пов'язаних зі становленням криміналістичної одорологічної експертизи; розробка методик підготовки біодетекторів; вирішення низки ідентифікаційних і неідентифікаційних питань дослідження запаху в криміналістичній практиці.

Реалізація організаційних проблем передбачає створення криміналістичних одорологічних лабораторій у великих практичних підрозділах; запахотек і картотек (банків) запаху в УВС і райвідділах; формування служби криміналістичної одорології, яка включає експертну і кінологічну службу; вирішення питань про створення спецкурсів, підручників, навчальних посібників, введення в навчальний процес зазначеної дисципліни; організації спеціальних курсів, шкіл, училищ для підготовки і перепідготовки кінологів, експертів-криміналістів, працівників оперативних служб.

До практичних аспектів належить впровадження одорологічного методу, який давав би змогу вирішувати питання ідентифікаційного (ототожнення людини за запахом) і неідентифікаційного (інші дослідження) плану, з метою його використання в оперативно-розшуковій, слідчій і організаційно-керівній діяльності правоохоронних органів.

Досліджуючи запах і явища, які виникають у процесі взаємодії злочинця з навколишнім середовищем, криміналістична одорологія використовує дані інших наук — біології, хімії, фізики, радіоелектроніки, які розробляють методи і засоби аналізу молекул речовин і використовують ці дані та положення для вирішення своїх особистих завдань.

Теоретичною основою всіх досліджень криміналістичної одорології, метою якої є ідентифікація людини за запахом, що залишений нею на місці події, на об'єктах, з якими вона взаємодіяла, яких вона торкалася в процесі злочину, є методологічні принципи і положення теорії

відображення, а також теорії криміналістичної діагностики, групофікації та ідентифікації, розробленої вченими-криміналістами.

Ідентифікація об'єктів зі слідами запаху базується на індивідуальності запаху. Тому криміналістична одорологія користується теоретичними положеннями трасології і спорідненої їй сфери пізнання — слідознавства. Як і інші галузі криміналістичної техніки, криміналістична одорологія розробляє як теоретико-правові положення, так і психологічні, етичні, тактичні і технічні правила, якими потрібно керуватися в своїй практичній діяльності співробітникам карного розшуку, служби БЕЗ, слідчим, експертам, кінологам.

Основні проблеми, які розробляються криміналістичною одорологією, такі:

- групова та індивідуальна ідентифікація слідів запаху людини;
- групова та індивідуальна ідентифікація різних речовин, які пов'язані з розслідуванням злочином.

Безумовно, що основним, найбільш актуальним, важливим і суттєвим для практики боротьби зі злочинністю є питання ідентифікації людини за запахом. В Україні розробкою технічної бази для здійснення одорологічних досліджень займаються науково-дослідні центри аналітичного приладобудування. Сьогодні такі роботи виконують на кафедрі розслідування злочинів Національної академії внутрішніх справ. Співробітники кафедри спільно із працівниками Інституту напівпровідників, Інституту кібернетики НАН України, а також Науково-криміналістичного центру МВС України і Науково-дослідного інституту МВС РФ виконують пошукові дослідження, розробляють технічні засоби і методи діагностики та ідентифікації слідів запаху. Експериментальні дослідження здійснюють спільно зі співробітниками об'єднаного розплідника службового собаківництва ГУВС м. Києва В. Ленко, М. Гучком, О. Горяєвим, УВС Вінницької області В. Ткаченком, В. Трепаком і УВС Черкаської області В. Сало. Метою цього експериментально-пошукового дослідження є розробка методики використання біодетекторів у слідчій, експертній і оперативно-розшуковій практиці.

Робота з запаховими слідами на місці події — це комплекс тактичних прийомів із застосування технічних засобів криміналістичної одорології для виявлення, фіксації названих слідів з метою розслідування злочинів. Для роботи на місці події зі слідами запаху був запропонований одорологічний чемодан, який розроблено на кафедрі криміналістики Української академії внутрішніх справ і в якому є

технічні засоби, необхідні для виявлення і фіксації всіх одорологічних слідів. До такого чемодана входять: засоби забезпечення стерильності роботи з джерелами; засоби відбору запахової інформації з джерела; засоби консервації й пакування джерел запаху.

Робота з джерелами запаху потребує стерильності. Тому на руки надівають гігієнічні рукавички, дрібні джерела беруть пінцетом, попередньо протертим спиртом. Волосся, частинки тканин, які відділилися від тіла людини, поміщають у скляні пробірки, а громіздкі об'єкти — в поліетиленові пакети, скляний посуд і герметично упаковують. Звичайно скляний посуд та інший пакувальний матеріал попередньо стерилізують.

При роботі зі слідами-джерелами запаху потрібно дотримуватися таких правил:

- усі технічні засоби, за допомогою яких відбувається вилучення і консервація, повинні бути стерильними;
- виявлений предмет не треба брати руками, спочатку необхідно подумати, як його тримав злочинець, а потім надіти гігієнічні рукавички і протерти їх спиртом, взяти предмет так, щоб не пошкодити слідів папілярних візерунків, які на ньому є;
- насамперед об'єкт досліджують стосовно наявності на ньому видимих і невидимих слідів пальців рук і сторонніх частинок — слідів-накладень;
- після огляду об'єкт необхідно законсервувати, тобто помістити в посуд, який герметично закривається.

Організація розшуку злочинця за слідами на місці події є одним із основних завдань першочергового етапу розслідування. Криміналістична і оперативно-розшукова тактика знає кілька прийомів розшуку злочинця за гарячими слідами запаху на місці події. Одним із них є розшук злочинця за слідами запаху за допомогою використання біологічного детектора — нюху службово-розшукового собаки. Тут відомі два способи: переслідування злочинця за його запаховими слідами за допомогою службово-розшукового собаки під керівництвом кінолога; фіксація запахового сліду злочинця на місці події для подальшого дослідження його з метою встановлення злочинця шляхом вибору.

Кінолог — це фахівець зі службового собаківництва. Він навчає і дресує собаку, знає його звички і поведінкові реакції на дратування, вміє їх науково інтерпретувати і в такий спосіб повідомляти

спеціальні знання стосовно керування поведінкою службово-розшукового собаки. Кінолог входить до складу слідчо-оперативної групи і виїжджає на місце події злочину. Після прибуття на місце події на початку орієнтовної стадії огляду слідчий з кінологом визначають предмети, які можуть бути джерелами запаху злочинця (слід взуття, будь-який загублений предмет, знаряддя злочину тощо), якщо предметів кілька, то беруть такий, на якому немає трасологічних слідів, а за їх наявності фіксують такі сліди і тільки після того пропонують кінологу застосувати службово-розшукового собаку.

Джерелом запаху людини може бути будь-який предмет матеріальної обстановки на місці події. Якщо предмет-джерело можна вилучити і законсервувати, то здійснюється його вилучення. Але не завжди таке вилучення можна виконати, наприклад, якщо це великогабаритні меблі, дверцята банківського сейфа, меблева стінка, дверна ручка, ґрунт, тканини тощо, тому доводиться відділяти слід запаху від його носія і переносити його на нейтральний носій, а останній консервувати. Сьогодні розроблено і застосовується на практиці щонайменше три прийоми відділення сліду запаху від його носія:

- відбір (відкачування) молекул шприцом;
- відбір молекул запаху безпосередньо ємністю;
- адсорбція запахового сліду на нейтральний носій.

Д. Криміналістична акустика. Серед найсучасніших і найактуальніших проблем криміналістики й експертної практики сьогодні можна назвати новий, самостійний напрям — криміналістичну акустику. Цей напрям відображає широкий спектр знань, які виникають під час розслідування злочинів як на досудовому слідстві, так і при остаточному вирішенні питання про причетність обвинуваченого в скоєнні злочину в ході судового розгляду.

Виконані дослідження і досвід слідчої практики говорять про те, що сучасний стан науково-технічного прогресу в правоохоронних органах, зокрема в органах внутрішніх справ, уже сьогодні дає змогу вирішувати окремі питання криміналістичної акустики: ототожнення голосу людини за фізичними параметрами мовного сигналу; діагностику мовного середовища, яка так чи інакше пов'язана з подією злочину; здійснення експертного дослідження матеріалів звукозапису тощо. Перелічені завдання донедавна вирішувалися виключно за рахунок аудиторного аналізу та органолептичними методами. Однак бурхливий розвиток мікропроцесорної, цифрової вимірювальної і обчислю-

вальної техніки допомагає сьогодні вирішувати експертні завдання на принципово новому якісному рівні.

Слід зазначити, що в процесі еволюції засобів вимірювальної, обчислювальної техніки і насамперед професійних персональних ЕОМ спостерігаються досить цікаві парадокси: щоразу, коли з'являються якісно нові ЕОМ, їхні можливості перекривають практичні потреби правоохоронних органів, однак через відносно короткий проміжок часу нові покоління завдань потребують сучасніших ЕОМ. І сьогодні практика вже ставить перед наукою досить складні і надзвичайно актуальні завдання експертних досліджень.

У Національній академії внутрішніх справ спочатку на кафедрі криміналістики, а нині на кафедрі технічних засобів попередження і розкриття злочинів Ю. Бутніком, М. Вертузаєвим, Л. Громовенко, Ю. Жаріковим, М. Салтевським, В. Хахановським, Ю. Ящурицьким протягом 30 років здійснюються науково-дослідні і конструкторські роботи зі створення автоматизованої системи експертних досліджень у криміналістиці. Співробітниками академії за названою тематикою захищено дисертації, опубліковано понад сорок наукових праць, розроблено відповідні методики і реалізовано в окремій технології спеціальну автоматизовану систему експертних досліджень. Результати виконаних досліджень у концентрованому вигляді було викладено в науково-практичному посібнику “Судова акустика: теоретичні основи і експертна практика” та ряді інших праць.

Цікаві результати криміналістичного дослідження фонограм мови та ідентифікації особи, яка говорила, отримано в лабораторії судової експертизи Грузії та інституті систем керування АН Грузії. У відділі діалогових систем інституту систем керування за більш як 30 років досліджень накопичено певний досвід у галузі вивчення індивідуальних особливостей голосів і розробки систем автоматичної верифікації та ідентифікації людини, яка говорила, за її усною мовою. Цей досвід, а також результати досліджень у галузі криміналістичної експертизи фонограм мови, які здійснюють у Грузії, Росії, Україні, покладено в основу розробки нової, комплексної методики вивчення фонограми мови з метою встановлення за нею особи, яка говорила.

У ряді зарубіжних країн світу одним з перших методів, що його було застосовано для ототожнення голосу людини, яка говорила, був метод “войспринту” (метод “відбитків голосу”). Незважаючи на скептичні заперечення відомих вчених США в галузі дослідження мови стосовно його використання на практиці, метод “відбитків голосу”

був прийнятий на озброєння багатьма штатами і федеральними правовими органами США. Цей метод застосовується також у Канаді, західноєвропейських країнах, а також в Ізраїлі, Японії та ПАР. Слід зазначити, що сьогодні в Україні, Польщі, Росії, Грузії та інших країнах активно здійснюються наукові дослідження, що стосуються проблем судово-фоноскопичної експертизи, її теоретичних і організаційних засад, практичних завдань автоматичної ідентифікації особи, яка говорила, лінгвістичного аналізу фонограм мови, ідентифікації засобів звуко- та відеозапису, а також питання розшифрування текстів, візуалізації сигналів та організації автоматичного місця експерта та відповідних програмних засобів.

Таким чином, можна констатувати, що в галузі криміналістичних знань достатньо повно розроблені наукові основи акустики, в яких сформульовано поняття предмета, системи судової акустики, розкрито її значення в розслідуванні злочинів. Викладено основні відомості про утворення і сприйняття мови, про акустичні параметри мовних сигналів, розглянуто сучасні підходи і типи завдань упізнання особи за усною мовою. Розкрито особливості криміналістичної експертизи сигналів голосу особи, запропоновано новий підхід до ідентифікації людини, що говорить, за параметрами спектральних переходів мовного сигналу, висвітлено питання криміналістичної діагностики звукового спектра голосу.

Вчені-криміналісти Л. Громовенко, Ю. Жаріков, М. Салтевський розробили методичні й організаційно-технічні основи судової акустики. Були сформульовані вимоги до процедури цього експертного дослідження, розроблено методику криміналістичного середовища, дано рекомендації з підготовки матеріалу для здійснення судово-акустичної експертизи, експертизи матеріалів відео-, звукозапису, тобто ідентифікації людини за фізичними параметрами мови, створено автоматизовану систему експертних досліджень акустичної інформації, розкрито значення висновку судово-акустичної експертизи в системі доказів. Зокрема, було висвітлено проблеми стосовно понятійного апарату криміналістичної експертизи матеріалів відео-, звукозапису, систематизовано діагностичні та ідентифікаційні ознаки, розроблено методи експертного дослідження цих об'єктів, сформульовано методичну схему експертного дослідження матеріалів відео-, звукозапису.

Необхідно зазначити, що наукові дослідження в цій галузі криміналістичних знань поєднуються з широкою експертною практикою.

На сьогодні здійснено понад 100 експертиз за постановами правоохоронних органів і органів юстиції: прокуратури, слідчих підрозділів органів внутрішніх справ, судових органів України, Росії, Грузії та інших країн. Усі висновки за виконаними експертизами визнані судами різних інстанцій як додаткові джерела доказів і сприяли встановленню істини в ході судових засідань.

Е. Криміналістична системологія. Розслідування злочинів — складний багатоплановий процес, що включає пізнання подій минулого. *Розкриття злочину* означає збирання інформації про злочин, яка відображена в матеріальних та ідеальних слідах. Збирання цих даних, дуже часто розрізнених, неповних, суперечливих, становить певну (особливо при скоєнні в умовах неочевидності) складність.

Криміналістика як наука про закономірності виникнення, виявлення, збирання, дослідження та використання доказової інформації присвячена розробці та впровадженню в практику (слідчу, експертну, судову) рекомендацій з розкриття злочинів. Ці рекомендації органічно поєднують положення теорії та узагальнені результати слідчої практики. Кожен вчинений злочин, як і довільне явище об'єктивного буття, індивідуальний і тому потребує врахування цієї обставини при організації його розслідування. Разом з тим практика засвідчує наявність типового у розслідуванні злочинів.

Сьогодні є чимало літературних джерел, які містять криміналістичні рекомендації та практику розслідування. Проте це не тільки благо, а й певний мінус, оскільки пошук конкретної необхідної інформації дуже часто ускладнюється через невизначеність рекомендацій у тексті публікацій, відсутність вказівок щодо використання літератури та цільових тематичних збірників криміналістичних рекомендацій тощо.

Авторами спільно з В. Бахіним, В. Кузьмічовим, М. Курко було систематизовано криміналістичні рекомендації щодо збирання, дослідження, узагальнення та використання доказової інформації в процесі розслідування злочинів. Ця робота виконана на основі узагальнення зібраних і систематизованих криміналістичних рекомендацій з різних криміналістичних джерел та неопублікованих матеріалів практики. Важливо те, що вона містить поради, які перевірені часом. При відборі рекомендацій основна увага приділялася тим прийомам і методам роботи з доказами, які вирізняються специфікою та найчастіше не належать до загальновідомих, добре висвітлених у літературі. Ставились такі цілі: подати один із варіантів удосконалення

інформування конкретних адресатів (слухачів юридичних навчальних закладів, практичних працівників правоохоронних органів) про прийоми встановлення істини при розслідуванні злочинів, які пропонуються наукою та практикою; надати можливість ознайомитися з конкретними засобами і методами вирішення питань, що виникають під час розслідування, на основі їх раціонального пошуку в єдиному систематизованому джерелі.

Ці матеріали поділено на сім тематичних блоків, що відображають їхню змістовну належність стосовно джерел доказової інформації, усвідомлених питань, планування розслідування тощо. В першому розділі систематизовано інформацію про підозрюваного та обвинуваченого; в другому — інформацію про потерпілого; в третьому висвітлено проблеми висування та перевірки версій; четвертий розкриває питання встановлення обставин події; в п'ятому систематизовано всю інформацію про сліди злочину; в шостому проаналізовано практику здійснення експертизи при розслідуванні конкретних злочинів, і, нарешті, в сьомому розділі розкрито проблему викривання хитрощів злочинців. Таким чином, виконані дослідження дали змогу систематизувати узагальнений досвід практики і висвітлити проблеми, які стосуються джерел інформації (свідків, зв'язків потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, документів, знарядь, речей, слідів діяльності або занять), способу скоєння злочину; версій, моделювання (прогнозування) поведінки з метою встановлення особи, часу події; слідів рук, ніг, транспорту, інструментів, зброї, мікрочастинок, крові, волосся, зубів; експертиз (криміналістичних, судово-медичних, матеріалів, речей та виробів, автотехнічних тощо); ознак інсценування; поведінки і хитрощів злочинців; викриття неправдивих показань; забезпечення повноти розкриття злочинів тощо.

Безумовно, що, по-перше, зазначені матеріали становлять інформаційний масив, який може бути використаний для встановлення відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого, по-друге, ці узагальнення можуть бути покладені в основу створення нової галузі в криміналістичній науці — криміналістичної системології, по-третє, накопичені криміналістичні рекомендації покликані сприяти розвиткові творчого підходу до аналізу слідчих ситуацій, пошуку раціональних шляхів і способів їх вирішення.

Створення сучасних технологій здійснення наукових криміналістичних досліджень проблем людини неможливе без розробки численних методів оптимізації криміналістичної діяльності, розгля-

ду питань, які стосуються концептуальних проблем інформатизації правоохоронних органів, а також розробки багатопроцесорних ЕОМ і їхнього математичного забезпечення.

Перші наукові дослідження з проблем статистичного аналізу і прийняття рішень були виконані під керівництвом російських учених А. Колмогорова і О. Вальда. Український науковець В. Михалевич у 1953–1956 рр. використав ідеї О. Вальда для вирішення важливих у прикладному значенні завдань.

Серйозний внесок у розвиток теорії послідовних статистичних рішень при вивченні досить широкого класу багатоваріантних завдань оптимізації і вибору оптимальних алгоритмів їх рішень зробили Л. Галустова, Г. Донець, А. Кукса, В. Михалевич, А. Сибірко, В. Трубін, В. Шкурба, Н. Шор та інші дослідники.

Як зазначалося вище, в Київському політехнічному інституті і Інституті кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України розроблені пакети прикладних програм ПРИАМ і ДІСПРО для вирішення різних типів завдань дискретної оптимізації. Пакети таких програм мають надійне системне забезпечення, в тому числі засоби, які дають можливість користувачу брати активну участь в обчислювальному процесі (досліджувати моделі і методи, що вивчаються, здійснювати пошук рішень у режимі діалогу тощо).

Інтерес до пакета прикладних програм типу ПРИАМ і ДІСПРО полягає в наявності широкої сфери їх застосування при вирішенні прикладних завдань, адже ці пакети є ефективним засобом для користувачів при розробці нових і дослідженні реалізованих математичних методів і програмного забезпечення. Справді, вирішуючи певним методом у режимі діалогу завдання оптимізації, можна оперативно маніпулювати різними вихідними даними, коригувати окремі параметри методу. В процесі багаторазового практичного вирішення однотипних завдань можна отримати цінну інформацію: як вдосконалити метод, які параметри моделі необхідно уточнити, наскільки інформація, що накопичена в цьому процесі, корисна при дослідженні стабільності завдань, які потрібно вирішувати, тощо.

Розробка пакетної проблематики зумовила появу нових ідей, які стосуються глибокого вивчення предметних галузей знань: дослідження стабільності реалізованих у пакетах моделей і алгоритмів, розробки методики виконання аналізу завдань, які потребують вирішення, вибору принципу оптимальності в багатокритеріальних завданнях тощо. Вся інформація, яку можна отримати в результаті такого роду

дослідження, потім використовується в базах даних. Створення банку криміналістичних рекомендацій, які можуть бути реалізовані в пакеті прикладних програм, на думку В. Бахіна, А. Іщенка, В. Кузьмічова, О. Садченка, подає значну допомогу практичним працівникам при розслідуванні конкретних видів злочинів. При розробці пакетів типу ПРИАМ і ДІСПРО були здійснені теоретичні і експериментальні дослідження ефективності вирішення оптимізаційних завдань, які потрібні для користувачів пакетів.

Системний всебічний аналіз перспектив розвитку криміналістичних досліджень у галузі криміналістичної діагностики і прогностики, метрології і антропології, інформатики і системології потребує розвитку моделей і методів стохастичної оптимізації, в яких в явній формі враховується вірогідний характер досліджуваних процесів, а також ризик, пов'язаний з невизначеністю як невіддільною ознакою процесу прийняття рішень. Крім того, існує широке коло прикладних завдань, які не можуть бути сформульовані і вирішені в рамках детермінованих підходів. Наукові основи цього підходу сформульовані в наукових дослідженнях, які розвивають так звані стохастичні квазіградієнтні методи для вирішення важливих завдань зі швидкою і непередбачуваною поведінкою модельованих об'єктів. Це відкриває широкі можливості для їх використання при оптимізації складних систем в умовах невизначеності. В розробку цих методів значний внесок зробили П. Бабич, С. Лапач, С. Радченко, Ю. Єрмолаєв та їхні учні.

У галузі оптимізації конфліктно керованих процесів в Інституті кібернетики НАН України сьогодні розроблено ряд фундаментальних методів, які дають змогу приймати рішення в умовах протидії і невизначеності. Конкретніша інформація про отримані наукові результати і перспективи цього наукового напрямку опублікована в працях М. Бабича, В. Задираки, В. Михалевича, І. Сергієнко.

Сьогодні надзвичайно актуальними є питання інформатизації правоохоронної діяльності і моделювання різних процесів у сфері кримінально-процесуальної діяльності. В науковій літературі достатньо повно висвітлено проблеми, які стосуються сучасних уявлень про інформатику і її взаємозв'язок із суміжними науками — кібернетикою, математикою, правом, економікою, криміналістикою, логікою, психологією тощо. В працях В. Михалевича досліджені основні напрями формування інформатики як комплексної наукової дисципліни, що вивчає всі аспекти розробки, проектування, створення, функціону-

вання складних систем, їх застосування в різних галузях соціальної практики, способів формалізації інформації для комп'ютерної обробки і розвитку інформаційної культури суспільства.

Останні десятиріччя характеризуються створенням основ і швидким розвитком методів побудови високоефективних інформаційних процесів і систем та застосуванням інтелектуальних інформаційних технологій і методів системного аналізу в різних предметних сферах. На початку 80-х років ХХ ст. стали з'являтися наукові колективи, які розвивають теоретико-методологічну базу інформатизації і розробляють на цій основі комплексні програми інформатизації держави. У 1993 р. В. Михалевич виступив ініціатором розробки документів “Концепція державної політики інформатизації” та “Основні напрямки інформатизації в Україні”, які ставлять за мету переорієнтацію інформатизації для потреби здійснення ринкових економічних реформ. Під час підготовки цих документів широкої підтримки набула розроблена ним концепція про необхідність державного підходу до розв'язання проблеми інформатизації України. Ці ідеї сьогодні закріплені в чинних законодавчих актах і впроваджені в життя.

Сформульована в цих документах основна ідея інформатизації України відповідає основним стратегічним цілям нашої держави — прискоренню реформ і подоланню кризових явищ в економіці та інших сферах. В. Михалевич вважав, що в цій ситуації суспільство повинно якнайшвидше оволодіти сучасною інформаційною культурою, засобами, інструментарієм інформатики та системного аналізу. Ці положення надають новий імпульс розвитку вітчизняної кібернетики, інформатики і підходів до вивчення інформаційних потреб суспільства, а також формуванню організаційних механізмів з розробки і реалізації державної науково-технічної політики інформатизації.

В останні роки В. Михалевич, В. Калюжний, І. Сергієнко, С. Цветков, М. Швець здійснюють цікаві наукові дослідження із застосування обчислювальної техніки і сучасних інформаційних технологій для підтримки прийняття рішень як у загальнодержавних, загальноправових, так і в кримінально-процесуальних та криміналістичних галузях знань. Ця робота відбувається за такими напрямами: розробка математичних моделей процесів; розвиток інформаційних технологій для підтримки прийняття рішень; створення програмно-технічних комплексів, в яких реалізовано отримані теоретичні результати.

Сьогодні здійснюється робота з розробки і впровадження комп'ютерних технологій в юридичну діяльність, створення автоматизованих систем інформаційного забезпечення правоохоронних органів, а також з розробки комп'ютерного курсу розслідування злочинів. Важливим напрямом реалізації зазначених вище моделей та інформаційних технологій є створення криміналістичного ситуаційного інформаційно-аналітичного центру, який виконував би функції підтримки прийняття рішень при попередженні, розкритті і розслідуванні злочинів як у типових, так і в екстремальних ситуаціях.

Разом з виконанням робіт з теорії і практики інформатизації правоохоронних органів потрібно розвивати ідеї, які пов'язані з автоматизацією криміналістичних досліджень. Наприклад, відомо, що В. Лисиченко отримав цікаві наукові результати в галузі криміналістичного дослідження індивідуальних характеристик особистості за її почерком. Теоретичні і практичні результати здійснених В. Лисиченком досліджень у цій галузі криміналістичних знань узагальнено й опубліковано в серії посібників і статей. Нині виконується робота з автоматизації цих досліджень із залученням нових психофізіологічних методик і сучасних інформаційних технологій.

Так, в останні роки вітчизняними дослідниками В. Гончаренком, В. Гавловським, О. Тебякіним, В. Хахановським, В. Кологривовим, З. Ломако, О. Садченко, В. Галаганом, В. Пашко здійснюється комплекс дослідних і практичних робіт із застосування активних методів навчання, комп'ютерних технологій навчання, реформування навчальних програм і систем підготовки та перепідготовки кадрів у галузі криміналістики, організації розслідування злочинів. Були розроблені нові програми з курсу криміналістики, спецкурсів "Криміналістична інформатика", "Криміналістична прогностика", створені інструментальні комплекси для конструювання і актуалізації навчальних курсів, підготовлені збірники програмованих завдань з усього курсу криміналістики, використовуються ділові ігри, автоматизовані інформаційно-довідкові і експертні системи, комп'ютерні ігри "Слідчий", "Вбивство", "Рекет", "Розслідування згвалтувань", "Міраж" тощо. Результати виконаних за цим напрямом досліджень опубліковані в збірниках наукових праць, навчальних посібниках, підручниках і методичних рекомендаціях.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Балабанова Л. М. Судебная психология. — Донецк: Сталкер, 1998. — 432 с.
2. Біленчук П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вивчення особи обвинуваченого на досудовому слідстві): Монографія. — К.: Атіка, 1999. — 352 с.
3. Біленчук П. Д. Криміналістичне дослідження обвинуваченого: Монографія. — К.: УАВСУ, 1995. — 128 с.
4. Біленчук П. Д., Лукьянова О. Н. Компьютерная психофизиологическая диагностика личности. — К., 1988.
5. Біленчук П. Д., Лукьянова О. Н. Комплекс методик для исследования индивидуальных особенностей и текущего состояния человека, находящегося в особых жизненных условиях. — К., 1989.
6. Голяк Л. Правовий статус особи. — Л.: МАУП, 2005. — 186 с.
7. Костенко О. М. Воля і свідомість злочинця. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1995. — 46 с.
8. Кондратюк Л. В. Антропология преступления. — М.: Норма, 2001. — 344 с.
9. Щёкин Г. В. Визуальная психодиагностика познания людей по их внешности и поведению. — К.: МАУП, 2001. — 616 с.

**ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА
РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ**

Розділ 4

**НАУКОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ
СТРАТЕГІЇ, МЕТОДОЛОГІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ
ТА МИСТЕЦТВА РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ
ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ**

**4.1. Поняття, сутність і структура методики
розслідування окремих видів злочинів**

***4.1.1. Поняття, сутність і джерела криміналістичної
методики***

Методика розслідування окремих видів злочинів — частина науки криміналістики, яка має озброїти слідчого науково-методичним комплексом знань і навичок розслідування та розкриття злочинів (І. Герасимов). Методика розслідування як самостійний розділ криміналістики включає наукові положення, рекомендації та методи розслідування окремих видів злочинів, що ґрунтуються на вимогах кримінально-процесуального законодавства. Згідно з визначенням В. Бахіна, криміналістична методика — це розділ науки криміналістики, який є системою наукових положень (закономірностей, принципів) і розроблених на їх основі практичних рекомендацій (алгоритмів, програм), що забезпечують оптимальну організацію розслідування та попередження окремих видів злочинів. І. Крилов вважає, що методика розслідування — це сукупність (система) наукових положень, тактичних засобів, прийомів і методичних рекомендацій, які застосовуються під час розслідування, розкриття та попередження злочинів.

Існують й інші визначення методики, наприклад, О. Васильєва, М. Селіванова, В. Танасевича. О. Колесніченко першим визначив методику як систему загальнонаукових положень, методичних рекомендацій, що базуються на нормах кримінально-процесуального законодавства, які використовуються з метою розслідування та розкриття злочинів. Р. Белкін зазначив, що криміналістична методика — це система певних елементів, взаємозалежних і взаємовизначальних, що розташовані у певному порядку і становлять структуру методики¹.

Джерела криміналістичної методики такі:

- Конституція України;
- закони України;
- норми кримінального і кримінально-процесуального законодавства України;
- слідча судова і експертна практика;
- положення науки.

Норми кримінально-процесуального законодавства впливають на побудову окремих методів, визначають перелік слідчих дій, які належать до першочергових і невідкладних.

Практика є основою пізнання та критерієм істини. Взаємозв'язок практики з криміналістичною методикою реалізується в таких напрямках:

- практика є основою для визначення завдань щодо удосконалення методики розслідування;
- теоретичні положення наук перевіряються практикою розслідування і розкриття злочинів;
- засоби і прийоми розслідування, що виникають на практиці, набувають завершеної форми після наукового узагальнення та дослідження.

Наука як джерело криміналістичної методики реалізується у двох формах:

- створення нових технічних засобів і тактичних прийомів;
- удосконалення структури криміналістичної методики, що робить її ефективнішою та економічнішою, розширює коло засобів доказування.

Таким чином, *джерелами криміналістичної методики є закон, практика і наука*. Інколи до джерел також включають організаційно-методичні, інформаційно-теоретичні і методологічні положення.

¹ Белкин Р. С. Курс советской криминалистики. — М., 1979. — Т. 3. — С. 177–180.

До організаційно-методичних і інформаційно-теоретичних положень належать вивчення та узагальнення слідчої практики, аналіз способів вчинення злочинів, методів розкриття і розслідування, що дає змогу формулювати принципи методики, розробляти криміналістичну характеристику, класифікувати злочини. Суть методологічних положень полягає в пізнанні механізму здійснення і в класифікації злочинів, закономірних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики, у формуванні нових методів розслідування і розкриття злочинів, у розробці програм та алгоритмів діяльності слідчого в типових ситуаціях. Усе це розвиває наукові та практичні основи криміналістичної методики.

4.1.2. Структура і загальні принципи криміналістичної методики

Методика розслідування складається із двох основних частин:

- загальні наукові положення (поняття, завдання, методика, криміналістична характеристика, зміст і структура);
- окремі видові і спеціальні методики розслідування (розслідування окремих видів злочинів згідно з Особливою частиною (розділи I–XX) КК України, прийнятого у 2001 році).

Названі частини становлять структуру криміналістичної методики, яку необхідно відрізнити від структури окремих методик, розслідування різних видів злочинів, наприклад, убивств, дорожньо-транспортних злочинів, крадіжок тощо.

Загальні наукові положення (основи) методики — це вимоги та криміналістичні рекомендації, що ґрунтуються на законі, узагальнені слідчою практикою та сприяють найефективнішому розслідуванню злочинів усіх видів. До них належать:

- дотримання законності;
- плановість розслідування;
- оперативність і швидкість розслідування;
- індивідуальність розслідування;
- взаємозв'язок слідчого з оперативним апаратом органів розслідування;
- активне використання спеціальних знань і технічних засобів;
- використання допомоги громадськості.

Методика розслідування окремого виду злочину або окрема методика становить систему положень і наукових рекомендацій, які ви-

значають порядок діяльності слідчого під час розслідування окремого виду злочину. Кожний злочин індивідуальний і його розслідування характеризується специфічними індивідуальними особливостями. Наприклад, розслідування розбійних нападів, убивств, учинених із застосуванням вогнепальної зброї, утворює окрему методику. Разом з тим кожен розбійний напад та його розслідування індивідуальні, як і вбивство із застосуванням вогнепальної зброї.

Однак для кожного виду злочинів існують структурні схеми, алгоритми діяльності, які придатні для розслідування будь-якого іншого виду злочинів. Такі алгоритми діяльності називають структурою окремої методики. Вона включає такі основні елементи:

- криміналістичну характеристику певного виду злочину;
- обставини, які необхідно встановити;
- особливості порушення кримінальної справи;
- першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи;
- типові слідчі ситуації, типові версії та планування;
- тактику провадження окремих слідчих дій;
- профілактичні дії слідчого.

Врахування перелічених елементів під час розслідування злочинів дає змогу визначати напрям розслідування та оптимізувати діяльність слідчого.

Структуру загальних положень криміналістичної методики різні вчені визначають неоднаково. Зокрема, І. Пантелєєв та О. Савкін поділяють їх на три групи:

- методи розслідування;
- криміналістичні рекомендації;
- положення, які характеризують тактику слідчих дій і методику розслідування в цілому.

В. Бахін називає сім загальних положень, а Г. Зуйков до них відносить такі:

- відповідність методичних рекомендацій вимогам законності;
- взаємодія слідчого з оперативним апаратом міліції;
- використання допомоги спеціаліста та громадськості;
- вивчення способів вчинення злочинів;
- узагальнення передового досвіду розслідування.

І. Возгрін подає загальні положення як теоретичні основи криміналістичної методики, що включають дослідження предмета, системи, завдань, принципів, джерел, зв'язків методики з іншими

галузями наукового знання. В літературі існують й інші конструкції. Р. Белкін, аналізуючи загальні положення, дійшов висновку, що спільним для всіх є тільки законність, системність, плановість, взаємозв'язок положень, які утворюють засіб розслідування. Ці посилення справедливі стосовно методики розслідування як розділу науки криміналістики.

Оскільки загальні положення досить часто називають принципами, то можна виокремити такі з них:

- законність наукових рекомендацій, тобто всі рекомендації повинні відповідати і не суперечити принципам кримінального процесу, бути етичними та гуманними;
- оптимальний набір слідчих дій, тобто в будь-якій окремій методиці доцільно використовувати повну сукупність слідчих дій, яка забезпечує вирішення слідчої ситуації, досягнення мети розслідування;
- максимальне використання технічних засобів, спеціальних знань і допомоги громадськості;
- використання передового досвіду та слідчої практики.

Діяльність — це форма відносин суб'єкта з навколишнім світом, спосіб виявлення активності особи, тому вона спрямована до зміни, перетворення умов в інтересах людей. Така діяльність корисна, вона відповідає інтересам суспільства. Якщо діяльність суперечить інтересам суспільства та окремих її громадян, вона протиправна, злочинна. Злочином є передбачене ст. 11 КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Таким чином, злочин — це передбачена кримінальним законодавством дія (вчинок), наприклад, крадіжка, шахрайство, убивство, зґвалтування тощо.

Основу конкретної діяльності становлять навички застосування засобів праці для досягнення певної мети. Сукупність навичок діяльності утворює способи, послідовність застосування яких становить механізм діяльності. Механізм будь-якої діяльності — це порядок, система (програма) застосування суб'єктом засобів і прийомів праці до об'єкта з конкретною метою. Механізм вчинення злочину — це послідовність прийомів застосування певних засобів до предмета безпосереднього посягання з корисливою метою. Предмети, прийоми та засоби вчинення злочинного посягання можуть збігатися, наприклад, позбавлення життя за допомогою вогнепальної зброї, заволодіння

майном шляхом обману тощо. З огляду на це в криміналістиці для визначення злочинної діяльності, що виконується одним і тим самим способом, виникло поняття “закономірності вчинення злочину” (Р. Белкін).

Спосіб вчинення злочину — це комплекс причинно та функціонально пов'язаних довільних (і частково недовільних) цілеспрямованих дій злочинця. Він детермінований сукупністю фактів об'єктивного та суб'єктивного характеру, склад та дія яких ситуаційні, що зумовлює відкритий характер способу як системи, відносну стійкість і повторюваність способів (Г. Зуйков). Способи вчинення та приховання злочину є самостійними криміналістичними поняттями (Р. Белкін). У методиці розслідування вони дають можливість визначати напрям розслідування, знаходити злочинця, встановлювати механізм злочину та багато інших обставин.

Сучасні досягнення суспільних і технічних наук дали криміналістиці багато нових методів і тактичних прийомів виявлення, фіксації та дослідження матеріальних джерел інформації. Оскільки в методиці практично реалізуються технічні засоби криміналістичної та приййоми слідчої тактики, загальні положення (принципи), які належать до цих розділів науки криміналістики, залишаються правомірними і для криміналістичної методики. Нові методи досліджень розширюють межі дослідження речових доказів, дають змогу розв'язувати проблему тотожності об'єктів на нових якісно-кількісних рівнях. Наприклад, встановлювати тотожність певних об'єктів рідин і газоподібних речовин, ідентифікувати людину за звуковим мовленням, загальними ознаками письма, виявляти, фіксувати та досліджувати тверді, сипучі, рідкі та газоподібні об'єкти, що сприяє розкриттю “старих” злочинів.

Методологічні засади є складовою криміналістичної методики. До них насамперед належать філософські категорії та закони:

- *закон загального зв'язку явищ*, тобто всі факти, умови середовища, в якому вчинено злочин, взаємопов'язані, пізнання одного з них створює умови для пізнання інших;
- *теорія відображення*. Згідно з цією теорією, якщо є слід, то існує слідоутворюючий об'єкт; будь-який взаємозв'язок породжує зміни (сліди — матеріальні та ідеальні);
- *категорії загального та окремого*, тобто загальні положення при таманні окремим явищам, фактам і навпаки, будь-яке окреме є часткою для формування загального. Зокрема, узагальнюючи

слідчу практику, розробляють загальні методи розслідування, які придатні для пізнання кожного конкретного злочину.

Основними завданнями методологічних основ криміналістичної методики є такі:

- розкриття основних умов, у яких відбувається розслідування;
- формування принципів використання сучасних методів пізнання фактів минулого;
- розробка нових методів для розв'язання конкретної ситуації розслідування злочинів.

Методи розслідування поділяють на три групи:

- методи практичної діяльності осіб, які проводять слідство. В їх основі — наукові (загальнонаукові та спеціальні наукові) методи пізнання;
- організаційно-управлінські методи провадження слідства, збирання та обробки інформації;
- аналітичні методи, методи аналізу події злочину та зібраної інформації, які побудовані на законах інформатики, математичної статистики та прийомах логічного пізнання.

Сьогодні для обробки та зберігання в автоматизованих банках даних (АБД) інформації використовують математичні, кібернетичні, кількісно-якісні методи, різні види моделювання, логічного аналізу (БАСВДЛ, ПРІАМ та ін.). Алгоритм — це сукупність правил, які визначають ефективну процедуру вирішення будь-якого завдання. Оскільки розслідування є ситуаційним процесом, а кожна ситуація ставить конкретне завдання, то порядок вирішення ситуації є алгоритмом у його криміналістичному розумінні. Криміналістична методика, особливо окрема — це алгоритми, що приписують, як діяти слідчому, які застосовувати слідчі дії, технічні засоби для розслідування конкретного виду злочину (убивство, злодійство, розбій, рекет тощо). У зв'язку з цим криміналістичні рекомендації за суттю становлять алгоритми діяльності для слідчого.

Евристична діяльність слідчого під час розслідування найяскравіше виявляється при плануванні та визначенні напряму розслідування взагалі. На основі узагальнення практики розслідування останнім часом уже розроблені та розробляються евристичні методи побудови типових версій. Зокрема, Ю. Відонов на основі статистичного взаємозв'язку елементів криміналістичної характеристики запропонував таблиці, які дають можливість прогнозувати особу злочинця,

його місцезнаходження та окремі інші риси поведінки особи, яка вчинила убивство в умовах неочевидності.

Розслідування — це процесуальна діяльність слідчого, яка здійснюється засобами та методами, переліченими в законі, а також розробленими наукою криміналістикою. Ця діяльність є певною системою, до якої включають:

- встановлення у виявленій події ознак злочину;
- прийняття рішення стосовно початку розслідування та визначення його напрямку;
- провадження невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів щодо встановлення злочинця;
- планування розслідування та провадження подальших слідчих дій;
- нарешті, після встановлення обставин, які необхідно довести, розслідування завершується заключним етапом.

У кримінальному процесі розслідування поділяють на такі стадії: порушення кримінальної справи, дізнання, досудове слідство, закінчення досудового слідства, направлення до суду, судовий розгляд, касаційне провадження.

У криміналістичній методиці розслідування поділяють на етапи: першочерговий, наступний, заключний.

На *першочерговому етапі* слідчий встановлює наявність ознак злочину у вчиненій події та приймає рішення порушити або відмовити в порушенні кримінальної справи. На цьому етапі виконують першочергові невідкладні слідчі дії (визначають напрями розслідування, здійснюють пошук злочинця за свіжими слідами), спрямовані на розкриття злочину, будують версії.

На *наступному етапі* планують розслідування за вибраним напрямом, проводять відповідні слідчі дії. При цьому слідчий перебуває у тісному взаємозв'язку з органами дізнання та завершує збирання і попередню оцінку доказів.

Заключний етап розслідування є логічною оцінкою зібраних доказів та обставин, які необхідно довести. Слідчий складає обвинувальний висновок, знайомить обвинуваченого з матеріалами справи, подає висновок на затвердження прокурору та направляє справу до суду. Криміналістична методика детально розглядає два перші етапи. Заключний етап тільки згадується, оскільки він належить більше до кримінального процесу і не потребує якихось особливих розробок.

Вибір напрямку розслідування — це уявна прогностична діяльність слідчого, спрямована на оцінку первинної зібраної інформації щодо події злочину. Потреба в оцінці і виборі напрямку слідчої та розшукової діяльності виникає відразу після одержання повідомлення стосовно вчиненого злочину. На місці події слідчий, здійснивши огляд, отримує первинну інформацію щодо ознак злочину, кількості злочинців, яким шляхом прийшов та як пішов злочинець, які його ознаки тощо. Ці питання коротко викладені В. Колмаковим. Якщо огляд місця пригоди не є першочерговою слідчою дією, наприклад, у разі порушення кримінальної справи за матеріалами перевірних дій, оперативних розробок, то визначення напрямку розслідування формується під час вивчення матеріалів, що є у розпорядженні слідчого. Зокрема, матеріали, одержані під час оперативної роботи, вивчаються разом з оперативним працівником міліції (прокурором), визначається напрям розслідування, приймається рішення щодо реалізації оперативних матеріалів, інколи складається план спільних слідчих та оперативних дій.

Основу напрямів розслідування складають певні методологічні засади, які базуються на використанні системи методів пізнання, відомих і класифікованих у філософії на загальні, загальнонаукові та спеціальні. Методологічною основою напрямку розслідування є загальні положення, принципи і рекомендації, наприклад, у який спосіб діяти під час вирішення конкретної ситуації, які рішення приймати на основі отриманої під час розслідування конкретної інформації. Структура такої діяльності включає:

- логічний аналіз та оцінку інформації, одержаної під час огляду або вивчення первинних матеріалів;
- встановлення обставин: чи мав місце злочин у цьому випадку, злочин вчинено саме на цьому місці чи це лише місце виявлення слідів злочину; яким шляхом злочинець (злочинці) потрапив на місце події; яка мета була у злочинців; скільки часу злочинці перебували там; які сліди мусять обов'язково залишитися на місці події; що вилучено; хто і звідки міг спостерігати подію тощо.

Аналіз та оцінка інформації, які здійснюються під час визначення напрямку розслідування, дають змогу побудувати слідчі версії, визначити напрями основних дій слідчого та приступити до планування. Після того, як визначено напрям розслідування, сформульовано версії, слідчий приступає до планування розслідування. Як правило, планування здійснюється на слідчому етапі, однак у ряді складних

справ воно розпочинається відразу ж після порушення кримінальної справи. На першочерговому етапі планування має більш оперативно-розшуковий характер і включає таке:

- пошук і збирання джерел інформації стосовно злочину;
- пошук злочинця;
- пошук викраденого майна;
- забезпечення відшкодування матеріальних збитків.

З цією метою плануються тактичні операції: розкриття злочину за свіжими слідами, збирання інформації стосовно події злочину, пошук і затримання злочинця тощо.

На слідчому етапі план розслідування має процесуальний характер, спрямований на забезпечення справи доказовою інформацією. Діяльність слідчого спрямована на збирання та оцінку доказів і побудову з них логічної системи, яка встановлює істину за розслідуваною справою.

Складаються різні види планів, здійснюється індивідуальне або бригадне планування (у складних справах, мережне або календарне).

4.2. Криміналістична характеристика окремих видів злочинів

4.2.1. Історіографічні основи розвитку термінології криміналістичної характеристики окремих видів злочинів

Злочин вивчають різні юридичні науки, отже, його властивості та ознаки описують, виходячи з потреб конкретної науки, тобто характеристика злочину може бути кримінально-правовою, кримінологічною, кримінально-процесуальною, криміналістичною тощо.

Кримінально-правова характеристика формується на основі аналізу ознак злочинів, що мають значення для вирішення питання про наявність складу злочину, правильної його кваліфікації і з'ясування інших кримінально-правових питань.

Кримінологічну характеристику становлять систематизовані відомості про динаміку злочинів, що мають значення при встановленні їх причин і умов, які призводять до вчинення злочинів і сприяють вжиттю заходів щодо їх усунення. До неї також належать відомості про типовий механізм злочинної поведінки, які дають змогу розробляти типологію правопорушників, та інші відомості, що мають значення для практики попередження злочинів.

Основу *кримінально-процесуальної* характеристики становить предмет доказування (ст. 64 КПК України) — процесуальний інститут, зміст якого розкриває вимоги закону про всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи і створює передумови для того, щоб у кожному випадку з'ясувати, яке коло конкретних обставин треба встановити. Ця характеристика також включає й інші положення процесуального закону, зокрема ті, що характеризують особливості порушення справ цієї категорії і прийняття тих або інших процесуальних рішень.

Криміналістична характеристика відображає переважно на статистичному (ймовірному) рівні дані про окремі елементи злочину: особу злочинця і потерпілого, прийоми підготовки, вчинення і приховування окремих видів злочинів; ситуаційно зумовлені, причинно або в інший спосіб пов'язані з подією злочину результати відповідних змін у навколишньому середовищі, що мають доказове значення; спроби приховати сліди злочинів, до яких вдаються злочинці, а також інформація про інші обставини, що може бути корисною для повного, всебічного і об'єктивного розслідування кримінальних справ. Важливим чинником формування криміналістичних характеристик злочинів є прогнозування нових способів їх вчинення, виявлення типових хитрощів з боку злочинців. Як зазначив О. Ейсман, криміналістична характеристика злочину є науково обґрунтованим типовим переліком обставин, що підлягають встановленню у справі. Ці обставини є як юридично релевантними, так і проміжними (доказовими) з виокремленням серед них прихованих, неочевидних обставин, що характеризують злочин певного виду (групи) на момент початку розслідування і допомагають ефективно організувати розслідування. Криміналістична характеристика інформаційно наповнює коло конкретних обставин, які потрібно встановити у кримінальній справі. Вона заповнює інформацією проміжки між цими обставинами, а тому завдання, що стоять перед кримінально-процесуальною характеристикою, вирішуються через криміналістичну характеристику злочинів, особливо на початковому етапі розслідування.

Щодо криміналістичної і кримінологічної характеристик злочинів кримінально-правова є своєрідним носійним каркасом, який визначає основу їх структури і змісту. У ряді випадків інформація відносно однієї й тієї ж ознаки є в різних галузевих характеристиках. Однак ця обставина не означає, що галузеві характеристики злочинів містять надлишкову інформацію, дублюють одна одну, тому що цільове при-

значення однойменної інформації у кожній з галузевих характеристик визначається предметом певної галузі знань. Отже, між галузевими характеристиками є як спільні ознаки, так і відмінності.

Криміналістична характеристика — поняття відносно нове, воно було впроваджене у криміналістичну науку порівняно недавно і поки що перебуває у стадії становлення. Характеристика — один із прийомів ознайомлення з предметом, суть якого полягає у виявленні відмінних якостей, властивостей предмета.

Вперше про криміналістичну характеристику як елемент методики згадують Л. Сергєєв (1966) та О. Колесніченко (1967). Однак у їхніх працях вона недостатньо розкрита, спірним виявилися і самі визначення. З'явившись наприкінці 60-х років ХХ ст., поняття “криміналістична характеристика злочинів” привернуло до себе увагу багатьох провідних учених-криміналістів, що досліджували теоретичні та практичні питання методики розслідування окремих видів злочинів.

Визнанням криміналістичної характеристики як наукової категорії криміналістики було включення до програми курсу “Криміналістика” (для юридичних інститутів і юридичних факультетів університетів) самостійної теми “Криміналістична характеристика злочинів”. У підручниках з криміналістики з'явилися розділи, присвячені цій темі. Дискусії відносно криміналістичної характеристики, що й досі тривають, мають здебільшого дві мети: виявити, що є суттєвим для цього поняття, і визначити коло основних складових криміналістичної характеристики злочинів.

4.2.2. Поняття і наукові основи криміналістичної характеристики окремих видів злочинів

Криміналістичну характеристику злочинів слід розглядати у теоретичному і прикладному аспектах. У теоретичному аспекті криміналістична характеристика — це наукова категорія криміналістики. У зв'язку з цим вона повинна мати своє загальне поняття, визначення (дефініцію), внутрішню структуру, посідати певне місце у системі криміналістики та виконувати певні функції. У прикладному аспекті криміналістичну характеристику потрібно подавати у вигляді описів, таблиць, схем, графіків, комп'ютерних програм тощо.

На сьогодні серед учених-криміналістів єдиної думки щодо поняття криміналістичної характеристики немає. В основному дискутують

ся такі питання: загальне поняття, визначення (дефініція), кількісний та якісний склад елементів, місце криміналістичної характеристики злочинів у системі криміналістики. Криміналістична характеристика — одна з нових категорій у криміналістиці. Незважаючи на те, що в літературі наводиться багато визначень криміналістичної характеристики, ця категорія є предметом суперечок і досліджень багатьох учених і практиків. Уперше щодо криміналістичної характеристики та її елементів висловився О. Колесніченко. Значну увагу цій проблемі приділяли О. Васильєв, Р. Белкін, І. Герасимов, М. Селіванов, М. Салтєвський, В. Танасевич, О. Філіппов, М. Яблоков, І. Возгрін та ін. Аналіз викладених у юридичній літературі поглядів на загальне поняття криміналістичної характеристики злочинів дає змогу зробити висновки, що під криміналістичною характеристикою злочинів слід розуміти у певний спосіб упорядковану сукупність даних (відомостей) про криміналістично значущі ознаки злочинів.

Криміналістична характеристика — це загальна категорія методики розслідування окремих видів злочинів, вона є першим елементом її структури і тому має принципове значення. Кожний злочин має багато різних ознак. Одні з них важливі для кримінально-правової кваліфікації злочину, правильного вирішення кримінальної справи, інші — для прийняття кримінально-процесуальних рішень, треті — для розслідування і розкриття злочину тощо. Цей поділ відносний, оскільки всі ознаки взаємопов'язані між собою.

Ще одним з дискусійних питань є погляд на конструювання визначення (дефініції) криміналістичної характеристики злочинів. Автори запропонованих дефініцій криміналістичної характеристики по-різному розглядають зовнішню будову і внутрішній зміст поняття. Можна навести визначення криміналістичної характеристики, які зустрічаються в підручниках з криміналістики.

Криміналістична характеристика — це сукупність взаємопов'язаних загальних, індивідуальних ознак злочину, які виявляються в основному у способі, механізмі та обстановці його вчинення, в окремих рисах особи, його суб'єкта, а інколи і в інших ознаках злочинної дії (М. Яблоков, 1980). Криміналістична характеристика становить систему опису криміналістично важливих ознак виду, групи та окремого злочину, які виявляються в особливостях способу, механізму та обстановки їх вчинення (І. Герасимов, 1990). Криміналістичною характеристикою є сукупність таких даних, які сприяють розкриттю злочину, мають криміналістичне значення (І. Пантелєєв, 1988).

Криміналістична характеристика, на думку В. Танасевича та В. Образцова, це сукупність даних стосовно механізму вчинення злочину, засобів відображення, відображуваних, відображаючих об'єктів, які взаємодіють між собою, особливостей та джерел інформації, яка має значення для розкриття певних категорій злочинів за допомогою застосування зумовлених ними криміналістичних засобів, прийомів і методів, а також розробки наукових рекомендацій щодо оптимального вирішення цього завдання (1977).

Криміналістична характеристика, на думку Р. Белкіна, повинна включати характеристику вихідної інформації, системи даних стосовно способу вчинення і розкриття злочину та типових умов його застосування, особи очевидного злочинця, очевидних мотивів і мети злочину, окремих обставин здійснення злочину (місце, час, умови). В. Гавло визначає криміналістичну характеристику як поняття різного ступеня абстракції (1979). В. Шиканов у криміналістичній характеристиці вбачає вірогідну модель, що використовується слідчим як об'єктивна інформація (1983).

Криміналістична характеристика, згідно з О. Колесніченком, це система відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду, що відображає закономірні зв'язки між ними і служить побудові і перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань розслідування. М. Салтевський вважає, що криміналістична характеристика — це інформаційна модель, що становить собою якісно-кількісний опис типових ознак конкретного виду (групи) злочинів. В. Гончаренко, Г. Кушнір, В. Подпалый запропонували таке визначення: “Криміналістична характеристика — ідеальна сукупність криміналістично значущих елементів і їх ознак про закономірності механізму конкретного виду злочину і закономірності формування джерел доказової інформації, що сприяють швидкому і ефективному розкриттю та розслідуванню злочинів”. Таким чином, криміналістична характеристика — не просто опис, інформація стосовно криміналістично важливих ознак, а кількісно-якісний опис, який відображає кореляційні зв'язки між ознаками, дає змогу будувати прогностичні моделі розслідуваних подій, а також криміналістичні версії стосовно розшукуваних об'єктів, конкретних осіб, причетних до злочину.

Отже, **криміналістична характеристика** — це модель системи зв'язаних відомостей про криміналістично значущі ознаки виду, групи або конкретного злочину.

Позитивними ознаками запропонованої дефініції є такі положення:

- запропонована дефініція чітка і лаконічна;
- інформацію про ознаки упорядковано в модель. Модель — це штучно створений об'єкт у вигляді схеми, малюнка, логіко-математичних знакових формул, фізичної конструкції тощо, який стосовно досліджуваного об'єкта відображає і відтворює в простішому, зменшеному вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки і відношення між елементами цього об'єкта, безпосереднє вивчення якого пов'язано з певними труднощами, великими витратами коштів і енергії або просто недоступне. Моделювання полегшує процес отримання інформації про предмет, що нас цікавить;
- у модель зведено не будь-яку сукупність відомостей про криміналістично значущі ознаки, а їх систему, тобто об'єднано взаємопов'язані і розміщені у відповідному порядку елементи (частини) цілісного утворення;
- дотримано інформаційний підхід;
- запропоноване визначення наочно і стисло формулює основний зміст поняття криміналістичної характеристики злочинів.

Вчення про криміналістичну характеристику злочинів як вихідна теоретична і інформаційна база побудови методичних рекомендацій є складовою завершального розділу криміналістики — криміналістичної методики. Загальні положення криміналістичної характеристики входять як важливий компонент до загальнотеоретичної частини криміналістичної методики. Криміналістична характеристика окремої категорії злочинів є елементом структури методики їх розслідування.

4.2.3. Основні елементи криміналістичної характеристики окремих видів злочинів

Найбільш дискусійним у теорії криміналістичної характеристики є питання про якісний і кількісний склад елементів криміналістичної характеристики злочинів. Л. Сергєєв одним з перших виокремив такі її елементи: особливості способів і слідів певних видів злочинів; обставини, що характеризують учасників злочину, та їх злочинні зв'язки; об'єктивний бік, час, місце і обстановка вчинення

злочину; об'єкт замаху та інші, а також взаємозв'язок перелічених чинників.

На думку С. Мітрічева, при вивченні методики розслідування окремих видів злочинів слід звертати увагу на типові ознаки, що мають криміналістичне значення, на особливості цього виду злочину, що виражаються у способах його вчинення, характерних слідах, професійно-нальних і злочинних навичках злочинця, тобто на все те, що є типовим, загальним і включається у криміналістичну характеристику окремих видів злочинів. Видова криміналістична характеристика повинна включати найбільшу кількість ознак, що мають криміналістичне значення. Таким чином, не розкриваючи загального поняття криміналістичної характеристики, С. Мітрічев зробив спробу визначити її зміст і назвав три основні взаємопов'язані елементи: спосіб вчинення злочину; сліди, що їх залишає злочинець; особа злочинця. При цьому автор зазначив, що цими елементами зміст криміналістичної характеристики не вичерпується, тому що вона повинна охоплювати найбільшу кількість ознак, які мають криміналістичне значення.

В. Танасевич і В. Образцов виокремили такі елементи криміналістичної характеристики: спосіб вчинення злочину; обстановка вчинення злочину; умови охорони об'єкта від замаху (включаючи характеристику осіб, пов'язаних із забезпеченням недоторканності благ, на які вчинено замах); маскування, спрямоване на приховання слідів злочину і осіб, що його вчинили; особа злочинця і спосіб його поведінки до і після вчинення злочину.

Своє бачення змісту криміналістичної характеристики запропонував В. Гавло, який виокремив такі елементи: ситуація, що виникла перед вчиненням злочину; спосіб злочину (підготовка, вчинення, приховання); реальна слідча ситуація, що склалася на момент порушення кримінальної справи; ситуація розслідування на початковому етапі, на момент пред'явлення обвинувачення і після нього.

До елементів криміналістичної характеристики С. Винокуров включив типові ситуації вчинення злочину, спосіб вчинення злочину; слідчі (типові) ситуації; коло обставин, що підлягають встановленню на першочерговому етапі розслідування.

О. Філіпов до переліку основних елементів криміналістичної характеристики включив: безпосередній предмет злочинного замаху; спосіб вчинення і приховання злочину; обставини, за яких готувався і був вчинений злочин (час, місце, умови охорони об'єкта тощо); особливості слідів, що їх залишає злочинець (механізм слідоутворення

в широкому розумінні); особа злочинця і потерпілого (включаючи і мотиви злочину).

А. Баянов виокремив п'ять елементів криміналістичної характеристики: спосіб підготовки, вчинення і приховання злочину; предмет і наслідки злочинного замаху; особа потерпілого; особа злочинця; мотив і мета вчинення злочину.

На думку Р. Белкіна, до криміналістичної характеристики повинні належати: характеристика вихідної інформації, система даних про спосіб вчинення, приховання злочину та типові наслідки його застосування; дані про особу ймовірного злочинця та ймовірні мотиви і мета злочину; окремі обставини вчинення злочину (місце, час, обстановка).

Ще більше коло елементів криміналістичної характеристики запропонував І. Лузгін: типові способи вчинення і приховання злочинів, використовувані знаряддя злочину, послідовність дій; типові умови кримінальної ситуації (місце, час, погодні та інші умови); типові чинники, що зумовлюють вибір способів і умов підготовки, вчинення і приховання злочинів, мотив і мета злочинного діяння; стійкі особливості об'єкта (предмета) замаху, що впливають на підготовку, вчинення та приховання злочину; типові сліди та документи як матеріальні джерела інформації, особливості їх утворення, знищення, приховання, взаємні зв'язки слідів; найімовірніші свідки, особливості особи злочинця, потерпілого, свідка, чинники, що впливають на формування їх показань і поведінки під час слідства; характер і розмір збитків.

О. Колесніченко як основні елементи криміналістичної характеристики виокремлює сукупність ознак, що визначають: спосіб підготовки, вчинення і приховання злочинів; місце, час, обстановку, знаряддя і засоби вчинення злочину; предмет замаху; особу злочинця; особу потерпілого; сліди злочину (в широкому розумінні).

Єдиний погляд на елементи криміналістичної характеристики відсутній і в останніх працях учених-криміналістів. Так, А. Лубін структурними елементами криміналістичної характеристики вважає: суб'єкти (суб'єктивні чинники); ситуацію (об'єктивні чинники); способи виконання злочинних дій; сліди злочину (джерела інформації). М. Яблоков вирізняє такі елементи криміналістичної характеристики: дані про спосіб вчинення злочину; дані про механізм вчинення злочину; обстановку вчинення злочину; дані про властивості особи як суб'єкта; дані про особу потерпілих. В. Образцов, виходячи з того, що злочин — це цілісна система діяльнісного типу, елементами криміналістичної характеристики злочину вважає суб'єкта (суб'єктів), об'єкта впливу,

мотив, мету, завдання, засоби досягнення мети, механізм (технологію) реалізації мети, результат злочину (наслідки і сліди).

Білоруські вчені-криміналісти І. Андрєєв, Г. Грамович та М. Порубов в одному з останніх навчальних посібників “Криміналістика” зазначають такі елементи криміналістичної характеристики: дані про матеріальні сліди злочину, спосіб вчинення та приховання злочину, місце, час і механізм його вчинення, обстановку вчинення злочину, предмет злочинного замаху, мету і мотиви злочину, властивості особи учасників кримінального процесу і обставини, що сприяють вчиненню злочину.

Провідні вчені-криміналісти України¹ виокремлюють шість елементів криміналістичної характеристики:

- спосіб підготовки, вчинення і приховання злочину;
- місце, час, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину;
- предмет замаху;
- особа потерпілого;
- особа злочинця;
- сліди злочину (в широкому розумінні).

Елементи криміналістичної характеристики — це ті ознаки, обставини, дані, які підлягають опису. Наведені визначення свідчать про відсутність єдиної думки в учених. Кожне визначення має різні елементи, причому кількість їх неоднакова. Для глибшого розуміння основних типових елементів криміналістичної характеристики злочинів доцільно ознайомитися з позиціями різних учених-криміналістів, які відображені в порівняльній таблиці (табл. 1).

Аналіз наведених у табл. 1 даних показує, що більшість авторів виокремлюють чотири-п'ять елементів, причому майже всі вони називають предмет злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, особу злочинця, різні сліди та обставини вчинення злочину. Щодо інших елементів, то вони так чи інакше належать до об'єктивної оцінки події та можуть бути об'єднані в єдине поняття — “слідова картина” події злочину в найширшому її розумінні. Справді, обстановка, умови, причини, обставини тощо — все це сліди, тобто певні зміни в матеріальному середовищі, які можна уявити як слідове середовище — “картину”, причому вона включає сліди обстановки та умов, що передують злочину, і сліди безпосередньо злочину, що утворилися під час вчинення злочину й приховання його слідів.

¹ *Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений* / Под ред. В. К. Лисиченко. — К., 1988.

Зведена таблиця типових елементів криміналістичної характеристики

Елемент криміналістичної характеристики	Автори, які пропонують структуру криміналістичної характеристики								
	М. Селіванов	І. Герасимов	В. Танасевич	Р. Белкін	М. Яблоков	О. Колесніченко	О. Васильєв	О. Філіппов	М. Салтєвський
Предмет злочинного посягання	+	+	+					+	+
Класифікація злочинів			+			+			
Спосіб вчинення злочину	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Спосіб приховання злочину		+	+	+		+			
Механізм вчинення злочину		+			+		+		
Обстановка вчинення злочину					+				
Обставини вчинення злочину	+		+						
Типові ситуації, вихідні дані				+		+	+	+	
Обставини, які необхідно встановити на початковому етапі слідства					+				
Місце, час, середовище, умови вчинення злочину		+		+					
Поширеність і суспільна небезпека злочину		+							
Наслідки злочину	+								
Причини і слідчі ситуації		+							
Типові матеріальні сліди та їх місцезнаходження						+	+	+	+
Особа злочинця	+	+	+	+	+			+	+

Проаналізувавши структуру криміналістичної характеристики, М. Салтєвський зробив висновок, що більшість авторів зазначають елементи, які можна звести до чотирьох основних:

- предмет безпосереднього замаху;
- спосіб вчинення злочину в його широкому розумінні;

- “слідова картина” в її широкій інтерпретації;
- особа злочинця.

Наведені вище структури криміналістичної характеристики, що їх запропоновано останнім часом, також містять здебільшого елементи, які можна звести до чотирьох основних, зазначених М. Салтевським і підтриманих окремими ученими (В. Лисиченком, П. Кубраком, В. Чаюком та ін.).

При побудові криміналістичної характеристики слід використовувати структуру криміналістичної характеристики, запропоновану М. Салтевським, бо вона найповніше відображає криміналістично значущі ознаки злочинів. У кожному виді (групі) або конкретному злочині структура криміналістичної характеристики може конкретизуватися, змінювати свої параметри: якісний і кількісний склад криміналістично значущих ознак, зв'язки між ними; у взаємодію можуть вступати нові об'єкти або може змінюватися спосіб такої взаємодії. Тому структуру криміналістичної характеристики необхідно вивчати відповідно до кожної конкретної методики розслідування.

Криміналістична характеристика має такі особливості.

По-перше, криміналістична характеристика — це упорядкована сукупність інформації про криміналістично значущі ознаки злочину, а не процесу розслідування, тому недоцільно деталізувати дані про виявлення злочинів, етапи розслідування, шляхи доказування, напрями розслідування, особливості перевірки версій тощо, які належать саме до процесу розслідування.

По-друге, не слід виокремлювати такі елементи криміналістичної характеристики, як дані, що не належать до предмета дослідження криміналістики, а досліджуються іншими науками, зокрема кримінологією, кримінальним правом, кримінальним процесом та іншими. А тому недоцільно виділяти дані про динаміку, структуру і суспільну небезпеку злочину; про причини і умови, що призводять до вчинення злочину; про стан і особливості боротьби з окремими категоріями злочинів; про політичні, соціальні і кримінально-правові наслідки злочинних дій тощо.

По-третє, не варто також виокремлювати криміналістичну класифікацію злочинів, слідчі ситуації, предмет доказування, оскільки в цьому разі розглядаються різнопланові поняття, непорівнянні між собою. Це зазначали В. Образцов, В. Анцифіров, Л. Драпкін, М. Селіванов, О. Філіппов, Р. Белкін.

По-четверте, недоцільно також включати до криміналістичної характеристики сукупності відомостей про дії злочинців, спрямовані на маскування злочинів і їх слідів; умови охорони предметів, на які вчинено замах; склад учасників злочинних груп і наявність у них професійних або злочинних навичок; хитрощі поведінки злочинців; механізми слідоутворення тощо, які є частинами сукупностей відомостей, що характеризують відповідно способи вчинення злочину.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1997. — 80 с.
2. *Кримінальний кодекс України*. — К., 2001. — 160 с.
3. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. — К., 2001. — 208 с.
4. *Цивільний кодекс України*. — К., 2004. — 416 с.
5. *Аленин Ю. П.* Выявление и расследование очагов преступлений: теория и практика. — Одесса: Юрид. ин-т ОГУ, 1996. — 267 с.
6. *Аленин Ю. П., Тихонов В. В.* Особенности расследования тяжких преступлений против личности. — Одесса; К.: АО БАХВА, 1996.
7. *Бахин В. П., Карпов Н. С.* Преступная деятельность как объект криминалистического изучения. — К., 1999.
8. *Бахин В. П., Биленчук П. Д., Ковалева В. В.* Криминалистические рекомендации. — К., 1990.
9. *Бахин В. П.* Особенности расследования заказных убийств: Лекция. — К., 2001. — 48 с.
10. *Бахин В. П.* Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования. — К.: Лыбидь, 1991. — 142 с.
11. *Бахин В. П., Садченко О. О., Кузьмічов В. С.* Потреби слідчої практики. — К., 1993.
12. *Биленчук П. Д., Еркенов С. А., Кофанов А. В.* Транснациональная преступность: состояние и трансформация. — К., 1999.
13. *Биленчук П. Д., Ягодинський В. М. та ін.* Організація розслідування кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми та за їх участю. — К., 1996.
14. *Биленчук П. Д., Котляревський О. І.* Портрет комп'ютерного злочинця. — К., 1997.

15. *Біленчук П. Д., Зубань М. А.* Комп'ютерні злочини: соціально-правові і кримінологічно-криміналістичні аспекти: Навч. посіб. — К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. — 72 с.
16. *Бояров В. И.* Убийства, совершенные в процессе противостояния организованных преступных группировок (особенности расследования). — Харьков, 1998. — 364 с.
17. *Гавло В. К.* Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. — Томск: Изд-во ТГУ, 1985. — 190 с.
18. *Емельянов В. П.* Терроризм и преступления террористической направленности. — Харьков: Рубикон, 1997. — 176 с.
19. *Зеленецкий В. С.* Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы. — Харьков: Основа, 1994. — 321 с.
20. *Зеленецкий В. С.* Возбуждение уголовного дела. — Харьков, 1998. — 368 с.
21. *Зорин Г. А., Танкевич О. В.* Стратегия борьбы с транснациональной преступностью. — Гродно, 1997. — 104 с.
22. *Камлик М. І., Невмержицький С. В.* Корупція в Україні. — К.: Знання, 1998. — 186 с.
23. *Коновалова В. Е.* Психология в расследовании преступлений. — Харьков, 1978. — 143 с.
24. *Коновалова В. Е.* Правовая психология. — Харьков, 1997.
25. *Коновалова В. О.* Вбивство: мистецтво розслідування: Монографія. — Х., 2001.
26. *Колесниченко А. И., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособие. — Харьков: Юрид. ин-т, 1985. — 93 с.
27. *Корж В. П.* Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: Монография. — Харьков, 2002. — 412 с.
28. *Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука.* — К.: Право, 1997. — 254 с.
29. *Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука.* — К.: Атіка, 2001. — 544 с.
30. *Криміналістика. Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька.* — К., 2001.
31. *Криміналістика. Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька.* — К., 2004. — 726 с.
32. *Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І.* Криміналістика. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 368 с.

33. *Кузьмічов В. С.* Криміналістичний аналіз розслідування злочинів. — К.: НВТ, 2000. — 450 с.
34. *Лисиченко В. К., Циркаль В. В.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике. — К., 1987.
35. *Лузгин И. М.* Методологические проблемы расследования. — М.: Юрид. л-ра, 1973. — 216 с.
36. *Лузгин И. М.* Моделирование при расследовании преступлений. — М.: Юрид. лит., 1981. — 152 с.
37. *Лук'яничков Є. Д.* Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів. — К.: НАВСУ, 2005. — 360 с.
38. *Лукьяничков Е. Д., Кузьмичев В. С.* Тактические основы расследования преступлений. — К.: КВШ МВД СССР, 1989.
39. *Матусовский Г. А.* Методика расследования хищений. — К.: УМК ВО, 1988.
40. *Михайленко А. Р.* Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. — К., 1999. — 448 с.
41. *Міжнародне право* / За ред. В. Г. Буткевича. — К.: Либідь, 2002. — 606 с.
42. *Образцов В. А.* Криминалистическая классификация преступлений. — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. — 176 с.
43. *Расследование хищений государственного или общественного имущества (проблемы тактики и методики).* — Харьков: Выща шк., 1987.
44. *Салтевский М. В.* Основы методики расследования легализации денежных средств, нажитых незаконно. — Харьков, 2000.
45. *Салтевський М. В.* Криміналістика. — К.: Кондор, 2005. — 588 с.
46. *Скригонюк М. І.* Криміналістика: Підручник. — К.: Атіка, 2005. — 496 с.
47. *Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений* / Под ред. В. К. Лисиченко. — К., 1988.
48. *Шеремет А. П.* Криміналістика: Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2005. — 472 с.
49. *Шепітько В. Ю.* Криміналістика: Енциклопедичний слов. — Х.: Право, 2001. — 560 с.
50. *Экологические преступления: квалификация и методика расследования* / Под общ. ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. — Харьков, 1994.
51. *Anrijs Kavalieris.* Grime investigation. — Riga: The police academy of Latvia, 2003. — 528 с.

Розділ 5

ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ¹

Необхідною передумовою розвитку демократії в Україні є встановлення правопорядку належного рівня. Його укріплення та охорона покладаються на різноманітні державні і недержавні інституції (організації, органи, установи тощо), серед яких слід виокремити державні органи влади. В Україні, як і в більшості держав представницької демократії, вони утворюють три гілки влади — законодавчу, виконавчу та судову. Серед органів державної влади, на які покладаються обов'язки із забезпечення правопорядку та законності, захисту прав і законних інтересів громадян, державних і громадських організацій особливе місце посідають правоохоронні органи.

У демократичному суспільстві джерелом державної влади є народ, а отже, за сучасних умов органи державної влади не можуть повноцінно функціонувати без підтримки суспільством своєї діяльності. Саме тому серед недержавних інститутів, що беруть участь у вирішенні питань укріплення правопорядку та зміцнення законності, велике значення належить і засобам масової інформації (ЗМІ), які покликані сприяти розв'язанню зазначених проблем не силою державного примусу, як це можуть робити органи державної влади, а через сферу духовно-ідеологічного впливу. На сьогодні ЗМІ сформувалися в особливий інститут демократії, який значно впливає на всі сфери життя суспільства, в тому числі і на кримінальне судочинство. Конституційне право громадян на отримання інформації про стан боротьби зі злочинністю в Україні визначається основою здійснення громадського контролю за діяльністю органів державної влади у сфері правопорядку. Тому необхідність залучення можливостей ЗМІ для потреб органів дізнання та досудового слідства зумовлена потребою часу. Натомість аналіз виконаних ученими-криміналістами досліджень свідчить про те, що цей напрям діяльності зазначених органів не має системного, науково обґрунтованого характеру, до цього часу відсутнє повне уявлення про можливі напрями і тактичні засади

¹ Розділ написаний спільно з Ю. Стеценком.

використання ЗМІ при розслідуванні злочинів. У значній кількості праць, присвячених зазначеній проблемі, висвітлюються традиційні форми діяльності правоохоронних органів, які було напрацьовано у середині та наприкінці минулого століття, а отже, вони значно відстають від темпів наступу сучасної злочинності.

5.1. Засоби масової інформації і кримінальне судочинство: минуле та сучасність

5.1.1. Історичний аспект використання повідомлень засобів масової інформації при розслідуванні злочинів

Перш ніж визначити ефективні напрями використання повідомлень ЗМІ під час розслідування злочинів, необхідно почати з короткого історичного екскурсу щодо розгляду цього питання в науковій літературі. Адже історія вчить і дає змогу по-новому подивитися на сучасний стан зазначеної наукової проблеми. Серед радянських учених-юристів, які вивчали проблеми використання правоохоронними органами повідомлень ЗМІ під час досудового слідства, можна назвати В. Попова, Т. Добровольську, Н. Кулагіна, І. Гуткіна, І. Гальперіна, І. Індулена, Р. Кюттіма, В. Томіна, Ю. Наумкіна, Н. Майорова, В. Удовиченка та інших. Перші статті цієї тематики побачили світ наприкінці 50-х років минулого століття, однак монографічні дослідження з'явилися лише у 70-х роках. Проаналізуємо окремі наукові праці.

У 1976 р. В. Томін писав, що співпраця органів внутрішніх справ із ЗМІ в боротьбі зі злочинністю відбувається на двох рівнях. Перший — правове виховання населення, другий — спонукання населення до подання допомоги державним органам у розкритті конкретного злочину, розслідуванні конкретної кримінальної справи. На другому рівні стає можливим вирішити відразу два завдання: по-перше, поліпшуються умови для розкриття та розслідування конкретного злочину і, по-друге, ефективнішими, ніж правова пропаганда, засобами продовжує вирішуватися завдання правового виховання. Крім того, В. Томін вважає, що цілями опублікування матеріалів, що містять кримінальну інформацію, є такі:

- вирішення конкретного завдання оперативної або слідчої діяльності, зокрема, спонукання осіб, що володіють доказовою або орієнтуючою інформацією, довести її до відома компетентних представників правоохоронної системи, створення сприят-

ливого соціально-психологічного клімату серед громадян, які забезпечують оптимальні умови діяльності органів внутрішніх справ;

- спонукання читачів, телеглядачів і радіослухачів вжити заходів до усунення виявлених при розслідуванні або в суді обставин, які сприяли вчиненню злочину;
- інформування населення про реальні події з метою попередження або спростування чуток.

Проблемам використання правоохоронними органами можливостей ЗМІ, а також їх взаємодії присвячено праці Ю. Наумкіна. Серед загальних напрямів використання правоохоронними органами ЗМІ він називає: формування громадської думки в сфері правопорядку; профілактика правопорушень; правове виховання; розкриття та розслідування злочинів. Отже, автор занадто звужує можливості використання ЗМІ під час розслідування та розкриття злочинів, зводячи їх лише до залучення населення до сфери кримінального судочинства. Слід підкреслити, що Ю. Наумкін справедливо зазначає: на відміну від профілактики злочинів, де ЗМІ давно й ефективно використовуються правоохоронними органами з метою залучення до цього населення, в сфері боротьби зі злочинністю їх потенціал використовується далеко не повною мірою. Суб'єктивними причинами цього він вважає загальний психологічний настрій співробітників правоохоронних органів (особливо оперативно-розшукових і слідчих підрозділів), багато хто з яких скептично ставиться до доцільності залучення до цієї складної діяльності широких верств населення. Серед об'єктивних причин це, по-перше, відмінність діяльності щодо припинення та розкриття злочинів і попереджувально-профілактичної роботи, перша з яких є прерогативою спеціалізованих підрозділів правоохоронних органів, які діють у більш жорстких нормативно-правових і морально-етичних рамках. По-друге, цей вид діяльності обмежений часовими межами. І, по-третє, розкриття злочинів завжди пов'язане з великим емоційно-вольовим і психофізичним навантаженням, яке зумовлене екстремальною ситуацій, їх неочікуваністю, а інколи і небезпекою.

В. Удовиченко, автор навчального посібника "Использование средств массовой информации в деятельности городских, районных органов внутренних дел" (1983), виокремлює такі напрями використання ЗМІ органами внутрішніх справ: правове виховання населення; формування громадської думки в сфері правопорядку; розвиток соціальної активності населення в укріпленні правопорядку; укріплення авторитету органів внутрішніх справ (ОВС); профілак-

тика правопорушень; вирішення специфічних завдань. Саме до вирішення специфічних завдань автор відносить використання ЗМІ у розшуковій діяльності, а також оперативне реагування на повідомлення ЗМІ. Разом з тим, В. Удовиченко також зазначає, що ЗМІ використовуються ОВС не в достатній мірі, кількість цих завдань має бути збільшена. Серед можливих напрямів автор зазначає лише задоволення потреб розшукової діяльності, врегулювання колізійних питань, стабілізацію психологічного стану різних спільнот громадян у період стихійних лих, скоєння в регіоні особливо небезпечних злочинів. Інші можливості використання ЗМІ для потреб правоохоронної діяльності в сфері кримінального судочинства автор не розглядає.

Інші дослідники називають такі напрями використання ЗМІ в розкритті злочинів: залучення громадськості до участі в розкритті злочинів; використання преси для реабілітації невинуватих осіб; використання преси з метою профілактики злочинів.

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок про те, що розвиток правової науки відносно питань використання ЗМІ в розкритті та розслідуванні злочинів зводився до вивчення та розробки вченими форм і методів участі громадськості під час досудового слідства, можливостей залучення населення до сфери кримінального судочинства. Потрібно зазначити, що така тенденція збереглася і до наших днів. У багатьох сучасних підручниках з криміналістики використання допомоги ЗМІ під час розслідування злочинів розглядається вченими лише у контексті залучення громадськості. Разом з тим кінець ХХ – початок ХХІ ст. демонструє великі можливості впливу масової інформації практично на всі сфери суспільного життя як у мирний час (наприклад, у політиці), так і під час збройних конфліктів (наприклад, в Югославії, Перській затоці, Чечні, Афганістані та ін.). Останні роки життя нашої держави також показали, що від інформаційного компонента значною мірою залежить і сфера кримінального судочинства, в тому числі ефективність діяльності правоохоронних органів щодо розкриття та розслідування злочинів.

5.1.2. Сучасні можливості використання повідомлень засобів масової інформації для вирішення завдань кримінального судочинства

Вплив інформаційних чинників на всі соціальні структури став невіддільною ознакою наших днів. Україна як держава перехідного періоду розвитку повільно, але неухильно просувається до світових

стандартів інформаційної епохи. Важливо зазначити, що розвиток інформаційних технологій відбувається не лише в напрямі технічного оснащення, а й значною мірою і в гуманітарному. Це сприяло появі та накопиченню знань нових гуманітарних наукових дисциплін, таких, як соціальна психологія, інформаційне право, публік рилейшнз, пропаганда, соціологія, реклама, журналістика, теорія комунікації та інших. Науковці цих галузей знань значну увагу приділяють вивченню можливостей діяльності ЗМІ, впливу масової інформації на життя суспільства. Цілком природно, що згодом досягнення цих наукових знань почали використовувати в злочинних цілях кримінальні структури. У зв'язку з такими негативними тенденціями робота правоохоронних органів з розкриття та розслідування злочинів на початку XXI ст. набуває особливої актуальності, до неї висуваються зовсім нові вимоги, які потребують нетрадиційних підходів. Серед них — вміння фахівців права (слідчих, прокурорів, адвокатів) працювати зі ЗМІ, які посідають значне місце в новій для правоохоронних органів сфері діяльності — інформаційній, від якої в подальшому дедалі більше залежатиме ефективність протидії сучасній злочинності.

Досліджуючи проблему залучення ЗМІ до сфери кримінального судочинства, Ю. Наумкін серед позитивних аспектів їх використання в оперативно-розшуковій та слідчій практиці зазначає такі:

- мінімальні витрати часу, сил і коштів, процесуальна економія;
- оперативність у здійсненні ініціюючого впливу на населення;
- практично необмежена територія, населення якої може бути залучене до розшуку злочинця, розслідування злочину за допомогою ЗМІ;
- створення за допомогою ЗМІ обстановки найбільшого сприяння розкриттю злочину. При цьому особливого значення набуває фактор інформування населення про злочинця, що створює для останнього умови, несприятливі для подальшої злочинної діяльності, що унеможлиблює уникнення покарання;
- позитивний вплив на рівень правосвідомості і соціально-правову активність населення.

Разом з тим співробітники правоохоронних органів (слідчі, оперуповноважені, прокурори) повинні враховувати, що використання засобів масової інформації в сфері кримінального судочинства поряд з позитивними аспектами містить і негативні можливості, загрози для успішного розкриття та розслідування злочинів. Йдеться про можливість (реальні і потенційні) використання кримінальними струк-

турами повідомлень ЗМІ для протидії органам досудового слідства, вчинення протиправних дій, розголошення даних досудового слідства або дізнання, дискредитації працівників правоохоронних органів тощо. З огляду на це можна зробити висновок, що використання слідчим під час розслідування злочинів повідомлень ЗМІ має тактичний характер.

Про використання можливостей ЗМІ при розслідуванні злочинів йде мова у багатьох наукових працях учених-криміналістів — Р. Белкіна, В. Бахіна, П. Біленчука, І. Возгріна, І. Герасимова, І. Гори, Л. Драккіна, В. Кузьмічова, В. Образцова, В. Перкіна, Г. Прокопенка, С. Цветкова, П. Цимбала, В. Шиканова, Н. Шурухнова, М. Яблокова та інших. Майже в кожному сучасному підручнику з криміналістики зазначається, переважно кількома реченнями, про можливість використання допомоги ЗМІ під час розслідування злочинів. Однак ґрунтовних досліджень з цієї наукової проблеми вчені-криміналісти до цього часу не здійснювали.

Сучасний стан використання органами досудового слідства повідомлень ЗМІ в процесі розкриття та розслідування злочинів повинен включати форми, які є результатом взаємодії між правоохоронними органами та установами ЗМІ: і ті, що склалися за часів СРСР, і ті, що напрацьовані останнім часом, у тому числі правоохоронними органами інших країн, і включають сучасні інформаційні технології, які передбачають використання масової інформації в військових операціях, конфліктних ситуаціях тощо. З цього приводу потрібно звернути увагу на думку С. Овчинського, який, досліджуючи проблеми протидії сучасній організованій злочинності, доходить висновку, що боротьба з нею повинна передбачати застосування всіх можливих засобів і методів, які раніше використовувалися проти ворожих спецслужб і армій. Ця боротьба, природно, повинна охоплювати інформаційні сфери, які включають насамперед ЗМІ, а також засоби телекомунікацій і зв'язку, глобальні комп'ютерні мережі, індустрію найрізноманітніших послуг. Таких поглядів дотримується й інший російський учений В. Кірін. Зокрема, він зазначає, що розвиток інформаційних технологій вплинув і на стан сучасної злочинності. Тому, на його думку, необхідні скоординовані зусилля з організації тісної взаємодії правоохоронних структур, передусім в інформаційно-аналітичній сфері.

Таким чином, існуючі до сьогодні форми використання ЗМІ в сфері кримінального судочинства потрібно переглянути з сучасних

позицій, суттєво доповнити й удосконалити. Виконані дослідження дають змогу зробити висновок, що сучасний стан використання повідомлень ЗМІ правоохоронними органами в розкритті та розслідуванні злочинів включає такі напрями: формування відповідної громадської думки; розшукова діяльність; виявлення злочинів; подолання протидії розслідуванню; виявлення таємних комунікацій учасників організованих злочинних груп і членів терористичних організацій.

Зазначені напрями використання правоохоронними органами можливостей ЗМІ в сфері кримінального судочинства не є вичерпними. В подальшому ефективність їх використання для укріплення правопорядку та протидії сучасній злочинності багато в чому визначатиметься рівнем вивчення й узагальнення практики оперативнорозшукової та слідчої діяльності, виникненням нових способів і прийомів протиправного використання повідомлень ЗМІ. Звичайно, що використання можливостей ЗМІ у діяльності державних органів, які розкривають і розслідують злочини, є лише одним з напрямів удосконалення правоохоронної діяльності. Однак не звертати уваги на посилення впливу інформаційних чинників практично на всі сфери життя суспільства вже не можна. Тому і діяльність правоохоронних органів України в сфері кримінального судочинства повинна спиратися на знання закономірностей діяльності ЗМІ. Тож, перед правоохоронцями стоїть завдання вчитися взаємодіяти із засобами масової інформації, використовувати їх можливості в вирішенні завдань з розкриття та розслідування злочинів, уміти нейтралізувати негативний вплив, спрямований на діяльність правоохоронних органів.

5.1.3. Пріоритетні напрями діяльності інформаційних служб органів дізнання та досудового слідства при розслідуванні злочинів¹

Після розпаду СРСР правоохоронні органи відчували масовий тиск з боку ЗМІ, які в публікаціях, радіо- і телепередачах звинувачували співробітників правоохоронних органів в утисках свободи слова і друку, у підтримці тоталітарного режиму тощо. В результаті склалася вкрай негативна громадська думка про імідж правоохоронних органів, що унеможливило ефективний опір зростаючій злочинності і практично загрожувало повним руйнуванням самої правоохоронної системи в державі (В. Серьогін).

¹ Підрозділ підготував О. Кравчук.

Такі властивості ЗМІ, як оперативність, широта впливу на великі маси людей, ефективність і економічна доцільність, сьогодні висувають пресу, радіо, телебачення в ряд найперспективніших засобів впливу на широкі верстви населення (С. П. Лукницький).

У науковій літературі питання про відносини органів дізнання і досудового слідства із засобами масової інформації трактується по-різному. Так, російський учений Ю. Наумкін вважає, що методологія системного підходу в дослідженні інформаційної взаємодії системи правопорядку і засобів масової інформації дає змогу виокремити кілька напрямів такої взаємодії, які зумовлюють удосконалення і розвиток не тільки зазначених систем, а й усієї системи правопорядку. Завдання полягає у тому, щоб з великої кількості напрямів виокремити і проаналізувати найважливіші і найнеобхідніші.

Українські дослідники І. Неонов, А. Письменницький, В. Серьогін, О. Денисова, В. Московець називають такі напрями, за якими органи дізнання та досудового слідства можуть використовувати засоби масової інформації:

- правове виховання населення;
- спонування населення до подання допомоги в розкритті та розслідуванні правопорушень;
- усунення, блокування або нейтралізація обставин, які сприяють вчиненню злочинів;
- активне використання прогресивних форм профілактики правопорушень;
- підвищення авторитету та інші.

Зазначені напрями використання ЗМІ збігаються, на нашу думку, з основними завданнями міліції, що закріплені у ст. 9 Закону України “Про міліцію”, а саме:

- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху.

Однак до наведеного переліку завдань слід додати розслідування злочинів, підслідних за КПК України, слідчими підрозділами ОВС України. Але такі завдання, як забезпечення особистої безпеки громадян, захист їхніх прав і свобод, законних інтересів, захист власності від злочинних посягань, виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень, участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції держав-

ним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків потрібно виключити в зв'язку з тим, що вони не можуть бути забезпечені міліцією.

Залучення громадськості до участі в розкритті злочинів і розшуку злочинців за допомогою ЗМІ — складний вид діяльності, який потребує знання психології людини і ЗМІ, дієвих відносин з редакціями газет, радіо і телебачення (І. Кулієв).

Підставами використання ЗМІ для розкриття та розслідування злочинів можуть бути:

- їхній великий суспільний резонанс;
- відсутність інформації, необхідної для ведення або активізації роботи з розкриття злочинів;
- неможливість або значні труднощі вирішення будь-якого завдання розкриття злочинів іншим способом.

Як показує практика роботи оперативних і слідчих підрозділів, основними причинами, що викликають необхідність звернення до населення по допомогу при розкритті і розслідуванні злочинів, є такі:

- відсутність свідків і очевидців;
- виявлення потерпілих при розслідуванні багатоепізодних злочинів;
- відсутність відомостей про особу, що скоїла злочин;
- відсутність відомостей про потерпілого в разі його смерті;
- отримання будь-яких фактичних даних, що дають змогу активно продовжувати роботу з розкриття злочинів;
- залучення громадян до участі в розкритті злочину і отриманні показів свідків;
- дезінформація осіб, що мають стосунок до вчинення злочину;
- спонукання учасників злочину до вчинення самовикривальних дій (у тому числі і до явки з повинною);
- протидія чуткам, що негативно впливають на роботу з розкриття злочину, або поширення тих із них, які полегшують співробітникам ОВС вирішення завдань;
- попередження про можливі дії злочинця, орієнтування громадян на вжиття заходів із забезпечення своєї особистої і майнової безпеки;
- використання матеріалів, що надані ЗМІ, для здійснення оперативно-розшукових заходів.

Для підвищення ефективності використання ЗМІ в розкритті злочинів і розшуку злочинців Ю. Наумкін пропонує таке: чітко визначити цілі і завдання громадськості; найти відповідну форму подання матеріалу (жанр); спільно з редакцією визначити час подання інформації (місце, обсяг, жанр повідомлення). Використання ЗМІ при реалізації перелічених завдань сприяє мінімізації витрат часу, оперативності інформування населення, дає можливість використовувати зусилля усіх категорій населення або на необмеженій території, позитивно впливає на рівень правосвідомості і соціальної активності значного кола осіб (В. Томін).

М. Кулагін зазначає, що діяльність ЗМІ необхідна органам дізнання і досудового слідства при здійсненні профілактичної роботи, і наголошує, що інформація, спрямована безпосередньо на реципієнта, набуває максимально зобов'язального характеру, тому що до авторитету закону і правоохоронної системи додається авторитет ЗМІ.

До основних напрямів профілактичної діяльності органів дізнання та досудового слідства і ЗМІ І. Кулієв відносить: підвищення авторитету співробітників правоохоронних органів; демонстрацію науково-технічного забезпечення сил правопорядку і можливість оперативно-го реагування на загострення ситуації.

На думку В. Ростова, спільна зі ЗМІ профілактична діяльність включає таке: тлумачення законодавчих актів; інформування про виявлені злочини, їх розкриття; обговорення проблем забезпечення суспільної і особистої безпеки громадян, стан правопорядку на вулицях та в інших громадських місцях; порушення питань перед місцевою адміністрацією про обставини, які сприяють вчиненню правопорушень, та ін.

М. Кержнер виокремлює два напрями використання ЗМІ в здійсненні профілактики правопорушень: зусилля, безпосереднім завданням яких є правове виховання населення; спонукання населення до подання допомоги державним органам у розкритті певного злочину, розслідуванні конкретної кримінальної справи.

Однак найповніше напрями використання ЗМІ в профілактиці правопорушень сформулював Ф. Рябикін. До них автор відносить:

- усунення, блокування або нейтралізація обставин, що сприяють вчиненню злочинів;
- попередження злочинних проявів у результаті надання громадянам інформації про способи вчинення злочинів і осіб, що їх скоїли;

- демонстрація невідворотності покарання за вчинений злочин;
- створення обстановки нетерпимості і загальної осуду навколо порушників правопорядку і осіб, що їм сприяють;
- правове виховання громадян;
- поширення передового досвіду і прогресивних форм профілактики правопорушень;
- підвищення авторитету працівників ОВС;
- встановлення обставин, що мають значення для розкриття, розслідування злочинів і розшуку злочинців.

У належний спосіб відпрацьована система інформування про правоохоронну діяльність органів дізнання та досудового слідства сприяє вирішенню таких важливих завдань, як доведення до населення і суспільства своєчасної та об'єктивної інформації про їх діяльність; нейтралізація неправдивої інформації про неї; інформування громадян про способи самозахисту і поведінки у разі зустрічі з правопорушниками; роз'яснення і коментування дій з припинення і розкриття найбільш суспільно небезпечних злочинів; звернення до населення з проханням про допомогу при вирішенні конкретних правоохоронних завдань (В. Сальніков).

Вищезазначене стосується напрямів використання можливостей ЗМІ органами дізнання та досудового слідства. Стосовно ж діяльності інформаційних служб сьогодні серед науковців немає однастайності щодо їх уніфікованого визначення. Так, В. Томін основною метою інформування населення про стан правопорядку, в тому числі і за допомогою ЗМІ, визначає правове виховання. Він розглядає правове виховання як складний процес, що має три рівні. Початковий рівень — це ефект знання, на якому відбувається перше знайомство з проблемою, здобуття нових знань. Другий рівень — ефект переконання, на цьому рівні відбувається активний процес перетворення знань на переконання; і третій, найвищий рівень — це ефект дії, вчинку, поведінки. Відповідно, найвищий ступінь у процесі правового виховання — це формування в законослухняного громадянина готовності і вміння брати участь у забезпеченні законності. Виходячи з вищезазначеного, В. Томін поділяє правове виховання на таке:

- правову освіту — повідомлення особі відомостей і загальних уявлень у галузі правознавства і правозастосування;
- правове навчання — повідомлення сукупності знань, засвоєння яких готує особу до виконання певних функцій у правовій сфері, до набуття умінь і навичок;

- правову пропаганду — повідомлення інформації, що допомагає створити у слухача або читача установку на сприйняття факторів, що мають правове значення, дати знання, які допоможуть йому вирізнити такі факти з різноманітності суспільного життя;
- правову агітацію — доведення до об'єкта інформації, що має на меті спонукати потенційних союзників до конкретних дій у правовій сфері.

І. Кулієв вважає що, правова пропаганда і правова агітація різняться за цілями впливу. Правова агітація спрямована на визначення поведінки в конкретній ситуації, як правило, одразу після дій суб'єктів. Правова пропаганда повинна забезпечувати цілеспрямовану поведінку громадян у майбутньому. Хоча, на думку І. Кулієва, інформування включає елементи правової освіти і правової пропаганди, але він розглядає його як самостійний напрям взаємодії. Виходячи з нормативно-правових актів МВС Російської Федерації, інформування населення про стан боротьби зі злочинністю і правопорушеннями та пропаганду об'єднують в інформаційно-пропагандистську роботу.

Основним завданням в інформування населення є створення цілісного, діючого, адаптованого до сучасних умов механізму взаємодії (взаємовідносин) органів дізнання та досудового слідства зі ЗМІ (Г. Ярош). Російські вчені Ю. Аракелов, Ю. Потапов основними напрямками такої діяльності визначають: своєчасне та об'єктивне інформування громадян про державну політику в галузі охорони суспільного порядку і забезпечення загальної безпеки, боротьбу зі злочинністю і заходи, що здійснюються органами дізнання та досудового слідства для їх реалізації; роз'яснення положень законодавства, пропаганду законослухняної поведінки громадян, їх допомоги в здійсненні правоохоронної діяльності; пропаганду героїки служби, формування позитивного іміджу і підвищення суспільного престижу працівника правоохоронних органів, затвердження в свідомості споживача інформаційної впевненості в здатності органів правопорядку подолати кримінальний натиск; створення режиму ділового партнерства і взаємної довіри із засобами масової інформації; здійснення контрпропагандистських акцій, аби без зволікання спростовувати недостовірні матеріали щодо органів внутрішніх справ.

До основних функцій інформування населення органами дізнання та досудового слідства названі дослідники відносять: створення цілісного, дієвого і адаптованого до сучасних умов механізму взає-

модії із ЗМІ; визначення ступеня їх інформаційної відкритості, реалізацію основних напрямів, форм і методів інформування населення про стан боротьби зі злочинністю і профілактики правопорушень. Вони також визначають основні напрями інформаційно-пропагандистської діяльності з інформування населення про стан боротьби зі злочинністю і заходи з профілактики правопорушень: правове інформування населення; профілактика правопорушень; формування громадської думки про діяльність правоохоронних органів; пропагандистська робота; залучення населення до участі в боротьбі зі злочинністю і правопорушеннями. В. Ростов до перелічених напрямів додає рекламу діяльності органів дізнання та досудового слідства, профорієнтаційну роботу, боротьбу за чистоту рядів і розвиток матеріально-технічної бази.

До найпоширеніших, на думку Н. Маюрова, Х. Лойта, Е. Сергачова, форм інформаційно-пропагандистської роботи, що практикуються міліцією і організовуються з участю представників ЗМІ, належать: засідання колегій МВС, ГУ МВС, УМВС, УВСТ з наступною пресконференцією для журналістів; лекція, доповідь, бесіда; конференції; лекторії правового виховання; вечір-портрет, усний журнал; тематичний вечір, вечір запитань і відповідей; мітинг, диспут, дискусія, “круглий стіл”.

Один із найпоширеніших методів аналізу пропаганди у США отримав назву *SCAME* (*Source — Content — Audience — Media — Effect*), тобто джерело, а саме — його достовірність, точність; зміст — конкретний формат, відповідно до якого оцінюється зміст; аудиторія — визначення типу аудиторії, на яку спрямоване повідомлення; медіа — який канал вибрано для передачі повідомлення; ефект — можливі наслідки введення повідомлення в масову свідомість.

Пропаганда використовує абстрактні об’єкти, що зовсім не зменшує її ефективності. Завдяки абстрактності об’єкта пропаганда значно краще працює в періоди кризового розвитку ситуації (Г. Почепцов). Однак на прогивагу пропаганді діє контрпропаганда, в межах якої визначається техніка зі спростування негативного повідомлення. До її прийомів належать: пряме спростування — має бути достовірним і швидко досягати аудиторії, щоб не дати можливості виявитися негативному ефекту повідомлення опонента; непряме спростування — спрямоване на боротьбу з достовірністю повідомлення опонента; відволікання уваги — введення нових тем, які відволікають масову свідомість від проблеми; мовчання — інколи краще промовчати, щоб не поширюва-

ти чуже повідомлення; мінімізація — робиться акцент на моментах, які позитивні стосовно себе в повідомленні опонента; попередження — наводиться інформація, яку може повідомити опонент.

Найбільш узагальнено зазначені напрями роботи інформаційних служб органів дізнання та досудового слідства виявляються в основних сферах *PR* (паблік рилейшнз). До них належать: популяризація у ЗМІ; комунікації; суспільна діяльність; поширення повідомлень керівництва; реклама; агітація в пресі; відносини із засобами масової інформації; пропаганда; групові взаємовідносини та інше (Д. Ньюсом, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберг). Однак паблік рилейшнз — це дещо більше, ніж перелічений вище набір. Паблік рилейшнз відрізняється від пропаганди, а також від реклами, які можна ефективно використовувати в діяльності підрозділів інформаційних служб органів дізнання та досудового слідства. Професор П. Матрат пояснює це тим, що стратегія реклами полягає в тому, щоб викликати бажання, створити мотивування для попиту; стратегія пропаганди — збуджувати умовні рефлексии, які заміняють усвідомлені дії; паблік рилейшнз — стратегія довіри, яка одна тільки спонукає вірити повідомленню. Хоча безсумнівно реклама повинна доповнювати цілісну програму *PR*. Вона має в пресі і на каналах мовлення свій власний простір і час, які продаються.

Д. Ньюсом, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберг виокремлюють три типи реклами, найпоширеніші в *PR*-практиці:

- “домашня” реклама — це те, що організація готує для використання в своєму власному ЗМІ або у тому, який перебуває у спільній власності;
- оголошення про публічні послуги (ОПП) — подаються в формі оголошення, під них виділяється, як правило, непроданий час. Самі оголошення готуються як комерційна реклама і розміщуються переважно благодійними і бюджетними організаціями;
- корпоративна реклама, що має тематичний, пропагандистський характер або використовується в цілях підкреслення індивідуальності тієї чи іншої організації:
 - тематична реклама, що використовується організаціями для обговорення поглядів на тему або проблему і спрямована на певну суспільну групу;
 - пропагандистська реклама організації, яка хоче, аби її політику підтримали. Її межі набагато ширші за загальні коментарі. Така реклама може містити навіть заклик надати підтримку

позиції, яку займає організація, тому є формою лобіювання з метою впливу на громадську думку;

- реклама корпоративного іміджу, застосовувана компаніями, організаціями, які хочуть показати, що вони охороняють інтереси суспільства, а також спрямована на те, щоб викликати позитивне суспільне ставлення. Якщо рекламу іміджу не здійснювати, то організація може зіштовхнутися із зниженням довіри суспільства, результати якого можуть бути катастрофічними.

На думку Л. Брауна, імідж є однією з основних форм впливу на свідомість суспільства, під яким слід розуміти формування та підтримання стійкого позитивного враження, образу організації, яким його бачить громадськість. Термін “імідж” нерозривно пов’язаний з поняттям “стереотип”, який, на погляд І. Ліпмана, вживається для позначення поширених у громадській думці упереджених уявлень про членів різноманітних національно-етнічних, соціально-політичних і професійних груп. Як вважає Б. Борисов, дуже важливо, який зміст прихований за стереотипом, як глибоко він охоплює істотні взаємозв’язки явищ, типові ознаки, притаманні подіям або цим явищам. Якщо зв’язки, на яких зосереджується увага, або риси, на яких наголошують, неістотні та поверхові, утворюється хибний, так званий псевдостереотип. Як зазначає Т. Хеллер, саме в цій сфері інвестиції в дослідження громадськості є найнеобхіднішими, адже недоліки досліджень призводять до провалу багатьох кампаній з реклами корпоративного іміджу. В більшості ж випадків реклама іміджу настільки перевантажена фактами, що нечасто буває переконливою. Єдине, чого повинна прагнути реклама іміджу, — це підвищення впевненості в організації.

Д. Ньюсом, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберг вважають, що одна із основних переваг оплатної реклами полягає в тому, що рекламодавець завжди має повний контроль над повідомленням, контекстом, в якому вона з’явиться (розмір, масштаб, колір), і над засобом інформації, де її розміщено. Більшість реклами одночасно розміщують у кількох видах ЗМІ, з огляду на це при розробці повідомлень і плануванні використання візуальних засобів дуже важливо продумати, як матеріал буде інтерпретований усіма видами ЗМІ.

Ще однією складовою *PR* є популяризація. На думку Д. Ньюсома, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберга, популяризація — це новини про організацію, продукт або послугу, які з’являються в газеті або журналі

як стаття, або у випуску новин на каналах теле-, радіотрансляції як сенсаційний матеріал. Це розповідь про організацію інформаційного, а не рекламного характеру. Як зазначає Ю. Потапов, бажаючи підвищити ефективність своєї діяльності, працівники “інформаційних служб” органів дізнання та досудового слідства повинні завоювати довіру ЗМІ, подаючи точну, правдиву і надійну інформацію. Більшість популяризаційної інформації надається організаціями у формі інформаційних листів або прес-релізів. Основними каналами їх передачі є факс, електронна пошта або пошта.

На нашу думку, в окремих підрозділах органів дізнання та досудового слідства також мають бути власні публікації. А різні проектні групи можуть працювати через електронні канали спілкування, не зустрічаючись з одним.

Як зазначають працівники засобів інформації, друкована популяризація доходить до ЗМІ трьома основними каналами, до яких належать: прес-релізи, висвітлення будь-якої події, інтерв'ю (Д. Ньюсом, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберг). Прес-реліз, як вважають Ю. Потапов, Ф. Сайтел та інші, має бути написаний у стилі, прийнятному для певного виду ЗМІ, а також поданий у формі, зручній для технології, що її застосовує ЗМІ. До подій належать публічний виступ, а також прес-конференція, але це не стосується інтерв'ю, яке організовується для репортера з керівниками різного рангу. При проведенні інтерв'ю завдання *PR*-фахівця полягає лише у підготовці керівника до ефективного представництва організації, органу.

Велику частину негативної популяризації американські вчені Д. Ньюсом, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберг відносять на рахунок помилок найвищого керівництва: погане планування, неефективне спілкування або неправильна політика. Але відсутність будь-якої популяризації — це швидше за все вина *PR*-спеціалістів.

При проведенні популяризації через канали мовлення необхідно добре знати ЗМІ, щоб підготувати популяризаційний матеріал. Директори служб телебачення віддають перевагу матеріалу, що підготовлений їх власними співробітниками, інколи іншим інформаційним джерелам, але дедалі частіше використовують популяризаційні відеофільми. Відеоматеріали містять поточні новини, а не сенсаційні матеріали, і супроводжуються експертними оцінками, до яких у ЗМІ немає доступу. Освітні телевізійні програми теж часто використовують художні відеофільми і фільми, підготовлені фахівцями інформаційних служб. Новини, які були записані в момент їх перебігу, — це

найкращий спосіб розказати багатообіцяючу історію про організацію. Інколи темою телевізійного документального фільму стає організація або професія. В такому разі *PR*-фахівець повинен активно співпрацювати з тими, хто займається такою діяльністю. Однією з форм телевізійної популяризації є ток-шоу. При використанні цієї форми Д. Ньюсом, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберг, Ф. Сайтел радять переконатися в такому: шоу відповідає *PR*-цілям; організація або спонсор заслуговують на довіру; виступаючий добре підготовлений або має досвід виступів перед телевізійною аудиторією.

При наданні інформації представникам ЗМІ ефективним є використання компакт-дисків, на яких можна розмістити набір документів (брошури, відеоматеріали, презентації). У комп'ютерній мережі Інтернет є сторінки, які функціонують у режимі цілодобового глобального джерела інформації для ЗМІ. Майже кожна організація теж має свої сторінки в Інтернеті, що дає можливість як її співробітникам, так і працівникам ЗМІ отримати інформацію про організацію та її діяльність. З огляду на це виникає потреба у виконанні *PR*-фахівцями таких функцій: викладати зміст повідомлення, постійно оновлювати інформацію, забезпечувати доступність користування, забезпечувати наявність усіх базових даних організації, цікавої інформації, яка могла б привернути увагу аудиторії, а не тільки ЗМІ (Д. Гумперт). Можливість двостороннього інтерактивного спілкування — це те, що робить Інтернет таким привабливим каналом спілкування.

Як показують різноманітні опитування працівників у 90-х роках ХХ ст., проведені Ропер-центром світових досліджень для Американської спілки паблік рилейшнз, вони відчувають розчарування, невдоволення, відсутність впевненості в завтрашньому дні. За цими результатами С. Рівкін робить висновок про постійне погіршення морального стану працівників і зниження продуктивності праці. Особливу увагу організаціям, зокрема керівництву ОВС, потрібно приділяти спілкуванню з працівниками. Необхідно усвідомлювати той факт, що вони ніколи не зможуть домогтися позитивної громадської думки відносно себе, якщо рядові працівники сумніватимуться в авторитеті своєї установи (В. Новіков). Хоча саме вони є виразниками певної репутації (іміджу) органів дізнання та досудового слідства серед населення. МВС України для поліпшення свого іміджу:

- видає в межах МВС України, УВС та райвідділів газети, журнали, листівки, брошури, інформаційні бюлетені, методичні рекомендації для співробітників;

- випускає навчальні фільми для особового складу органів внутрішніх справ, відеоролики, телевізійні сюжети.

Ефективним засобом спілкування зі співробітниками є внутрішні інформаційні бюлетені. Вони повинні містити не дріб'язкові відомості, а корисну інформацію і можуть поширюватись як у друкованому вигляді, так і в електронній формі.

На думку Д. Ньюсома, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберга, відеофільми для внутрішнього користування випускають з метою пропаганди корпоративної культури, інформування співробітників про ресурси, які використовуються для розв'язання таких проблем, як зловживання алкоголем або наркотиками, застосовуються для навчання співробітників, а також для того, щоб ознайомити співробітників з точкою зору організації на ту чи іншу проблему, в яку вона може бути втягнута.

Публічні виступи і зустрічі також є прийомами популяризації, попри те, внутрішні вони чи зовнішні. До них належать: використання на радіо і телебаченні прямого ефіру з керівниками органів дізнання та досудового слідства різних рівнів; поширення різного роду "круглих столів", брифінгів, прес-конференцій, репортажів, збірних і комплексних передач. Присутність знаменитостей практично завжди гарантує популяризацію, тому дуже бажано запрошувати їх на різні заходи, які проводяться організацією, а також наводити їхню позитивну оцінку того, що відбувається.

Успіх популяризації залежить від налагодження тісних робочих взаємовідносин, що побудовані на знанні і прогнозуванні потреб ЗМІ. Робота з популяризації складається з двох частин: надання інформації, яку потрібно довести до відома аудиторії певного ЗМІ; відповіді на запити. Вона має відповідати таким критеріям: важливість для аудиторії певного ЗМІ; актуальність; правдивість і повнота.

Першочергове завдання при популяризації полягає в тому, щоб зацікавити ЗМІ в повідомлюваній інформації і відобразити в ній ідеї організації, які можуть становити інтерес. У зв'язку з цим необхідно вивчати стилі всіх ЗМІ і будувати робочі відносини з професіоналами в усіх галузях. Дуже важливо знати, з ким конкретно потрібно зв'язуватись у тому чи іншому ЗМІ для опублікування новин. Збираючи інформацію для преси, укладач популяризаційних текстів повинен поводитися так, як поведився б репортер, що має доступ до тих самих інформаційних джерел. Е. Бернайз вважає, що потрібно створювати, провокувати події, які заслуговують на те, щоб їх назвали

новинами. Як вважають Д. Ньюсом, Д. ВанСлайк Терк, Д. Крукберг, перелічені чотири групи людей особливо важливі для фахівця, який займається популяризацією, а саме: співробітники відділів новин; люди, які займаються виробництвом популяризаційного матеріалу; інші *PR*-фахівці; незалежні журналісти.

У своїй діяльності підрозділи інформаційних служб органів дізнання та досудового слідства використовують різні форми паблік рилейшнз, що включають кілька сотень заходів, завдяки яким можна досягнути бажаних результатів. Але чітка їх класифікація в науковій літературі відсутня і виконати її неможливо, на думку І. Казанчук, тому що кожен підрозділ залежно від ситуації, специфіки діяльності та верстви населення вибирає *PR*-заходи, які можуть бути кваліфіковано виконані і матимуть найбільшу користь.

Підсумовуючи сказане, можна виокремити історичні моделі паблік рилейшнз, до яких американський науковець Дж. Груніг включає такі:

- пабліситі або прес-посередницька модель (одностороння комунікація);
- інформування громадськості (досягається поширенням серед населення якомога точнішої інформації);
- двостороння асиметрична модель (захищає інтереси організації, спрямована на прийняття населенням тієї чи іншої точки зору організації і передбачає наявність зворотного зв'язку);
- двостороння симетрична модель. При використанні цієї форми організація прагне налагодити ділові відносини зі ЗМІ та громадськістю, які були б прийнятні для обох сторін. Обидві сторони сприймаються як групи, що дійшли обопільної згоди і досягли взаєморозуміння (І. Казанчик).

Утім, підрозділи інформаційних служб органів дізнання та досудового слідства мають один загальний недолік: функції цих служб зводяться в основному до інформування, тобто вони займаються тим, що на заході називають “пабліситі” (В. Королько). Їхня прес-посередницька діяльність має здебільшого дорадчий і безсистемний характер, відрізняється, як правило, короткостроковістю акцій, що розраховані на негайний, цілеспрямований ефект. Вони нагадують швидше “пожежну команду”, ніж “службу з техніки безпеки”, і переважно реагують на події (тобто виконують реагуючу функцію) замість того, щоб запобігати негативним моментам, розробляти і виконувати тривалі програми, розраховані на перспективу, на створення стійкої позитивної репутації своєї установи. Технологія паблік рилейшнз якщо й застосовується,

то винятково у вигляді так званої двосторонньої асиметричної моделі, покликаної насамперед захищати інтереси установи. При цьому зв'язки з громадськістю використовуються для того, щоб примусити публіку погодитися з точкою зору певної установи, а зворотний зв'язок потрібен здебільшого для досягнення маніпулятивних цілей (В. Королько). Хоча найбільш прийнятною для досягнення найсприятливішої громадської думки щодо виконання органами дізнання та досудового слідства завдань, які покладаються на них законодавством України, є двостороння симетрична модель відносин із ЗМІ.

5.2. Тактико-криміналістичні засади використання повідомлень засобів масової інформації при розслідуванні злочинів

Розглянемо детальніше тактико-криміналістичні засади напрямів використання повідомлень ЗМІ при розслідуванні злочинів. Умовно розподілимо їх на дві групи. Першу складають ті напрями, що використовуються органами дізнання та досудового слідства, другу — напрями щодо подолання суспільно небезпечних проявів і можливостей використання повідомлень засобів масової інформації кримінальними структурами.

5.2.1. Тактико-криміналістичні засади використання повідомлень засобів масової інформації органами дізнання і досудового слідства

Використання повідомлень засобів масової інформації для формування відповідної громадської думки при розслідуванні злочинів. Необхідною передумовою формування демократичних засад у суспільстві є спрямованість діяльності всіх органів держави на реалізацію прав і свобод громадян. Це наповнює діяльність органів державної влади конкретним соціальним змістом. Для правоохоронних органів України — це забезпечення протидії кримінальному світу, а також надання широкого спектра послуг із соціального обслуговування населення. А це, в свою чергу, потребує від органів дізнання та досудового слідства перегляду усталених понять щодо їх взаємодії з різними соціальними групами та суспільством загалом, інформування населення про результати їх практичної діяльності, формування позитивної громадської думки, завоювання поваги й довіри у населення.

На думку багатьох відомих учених-юристів (В. Томіна, Ю. Наумкіна, В. Удовиченка, Ю. Грошевого та інших), велика роль у забезпеченні відповідного рівня правопорядку належить силі громадської думки, вона є одним з чинників, який значною мірою впливає на діяльність правоохоронних органів, покликаних протидіяти злочинності, здійснювати як профілактику, так і розкриття та розслідування злочинів.

Громадська думка за своєю сутністю є способом вияву суспільної свідомості; це сукупність суджень та оцінок різних соціальних груп і верств населення з питань суспільного і державного життя. Вона формується в процесі спілкування людей як стихійно, так і під впливом політичних партій, громадських організацій, ЗМІ. У демократичних державах громадська думка є потужною силою суспільних процесів, будь-який вид соціальної діяльності не може розраховувати на успішний розвиток без відповідної підтримки з боку громадськості.

Одним з важливих напрямів підвищення якості роботи правоохоронних органів країн Європейського Союзу вважають їх орієнтацію на громадську думку. А з огляду на намагання України бути членом ЄС відповідні вимоги висуваються до діяльності правоохоронних органів нашої держави. Вирішення ними завдань укріплення правопорядку та боротьби зі злочинністю повинно бути тісно пов'язане з формуванням відповідної громадської думки в нашому суспільстві, що потребує збільшення обсягу та інтенсивності взаємодії правоохоронних органів з різними соціальними групами і верствами населення, соціальними інститутами, серед яких важливе місце посідають ЗМІ.

До 90-х років ХХ ст. у науковій юридичній літературі, присвяченій проблемі формування громадської думки під час розслідування злочинів, недостатньо уваги приділялося питанню можливості використання для цього ЗМІ особами, які не зацікавлені в результатах розслідування злочину. Серед об'єктивних причин цього — історичний час (доба СРСР), існування лише державних ЗМІ та ін. Небезпека маніпулювання громадською думкою під час досудового слідства полягає у можливості впливу на дії та рішення слідчого, прокурора, дізнавача, а також програмування поведінки потерпілого, свідків, інших підозрюваних особами, які не зацікавлені в об'єктивному розслідуванні злочину. Справа в тому, що КПК України не передбачає дотримання точного порядку слідчих дій або обов'язкового їх вибору, суворих вимог до умов вибору запобіжного заходу. Ці питання вирішує слідчий на основі професійного досвіду та власних переконань.

Тому можливим стає вплив через ЗМІ на слідчого з метою прийняття ним рішення, яке є найсприятливішим для осіб, що не зацікавлені у розслідуванні справи (наприклад, вибір слідчим як запобіжного заходу підписки про невиїзд з метою створення можливості для підозрюваного уникнути в подальшому кримінальної відповідальності). Крім того, в ЗМІ може бути розміщена негативна інформація про особу або орган, що здійснює досудове розслідування. Це може значно вплинути на бажання інших учасників процесу давати правдиві свідчення.

Про можливість впливу ЗМІ на характер прийняття процесуальних рішень говорить Ю. Грошевий. Так, виконані ним дослідження показують, що 35 % опитаних працівників прокуратури підтвердили, що на їх позицію як державного обвинувача впливають оцінки злочину та злочинця, що містились у пресі, на радіо та телебаченні. 20 % суддів відповіли, що оцінка ЗМІ вплинула на формування їхнього внутрішнього переконання. У зв'язку з цим Ю. Грошевий зазначає, що вплив громадської думки через повідомлення ЗМІ на інспекторів, слідчих, прокурорів, суддів є явищем, що невіддільне від кримінального судочинства. А тому правоохоронцям потрібно навчитися створювати позитивну громадську думку, а негативну вміти нейтралізувати. При цьому ЗМІ слід розглядати як спеціально створену систему управління громадською думкою.

І досі в криміналістичній науці теоретично не опрацьовано напрямки ефективної взаємодії правоохоронних органів і ЗМІ при розслідуванні злочинів (у тому числі вчинених організованими злочинними групами), які викликали великий суспільний резонанс, коли для впливу на процесуальні рішення правоохоронних органів застосовувалася сила громадської думки. Такі випадки вже мали місце в практиці діяльності правоохоронних органів України. Так, не останню роль відіграли ЗМІ при розслідуванні злочину, скоєного відомим у минулому столичним кримінальним авторитетом Віктором Авдишевим, якого було заарештовано за звинуваченням у вчиненні вимагання (ч. 3 ст. 144 КК України 1960 р.). Тоді в пресі з'явилася низка публікацій про невідповідність запобіжного заходу, застосованого слідчим до особи обвинуваченого, публікувалися матеріали про його заслуги як спортсмена, заслуженого тренера, бізнесмена, мецената, наводилися факти про незадовільний стан його здоров'я, несумісний з перебуванням у СІЗО. На підтримку В. Авдишева виступали відома екстрасенс Джуна Давіташвілі, співак Й. Кобзон. Під час суду В. Авдишева відпустили на похорон матері, змінивши запобіжний захід на

підписку про невіїзд, чим він і скористався для ухилення від слідства. В подальшому, за орієнтуванням Управління по боротьбі з організованою злочинністю м. Києва, В. Авдишева затримали російські правоохоронці.

У плані розробки проблем взаємодії правоохоронної системи зі ЗМІ теорія явно відстає від практики. За цих умов практичним працівникам доводиться діяти далеко не найраціональнішим способом “спроб і помилок”. Якщо керівники правоохоронних відомств держави при підготовці до прес-конференції, на якій повідомляється про перебіг розслідування певних кримінальних справ, можуть використовувати допомогу та консультації фахівців своїх прес-служб (в ОВС — центри громадських зв’язків), то керівники місцевих правоохоронних структур можуть покладатися лише на власні знання та досвід, яких досить часто бракує.

Причинами низького рівня інформаційного забезпечення формування громадської думки при розслідуванні кримінальних справ є такі:

- психологічного характеру — скептичне ставлення багатьох правоохоронців до використання ЗМІ під час розслідування злочинів;
- методичного характеру — дослідження слідчої практики, аналіз правових матеріалів показують, що слідчі не мають достатнього досвіду, навичок виступів на радіо, телебаченні, в газетах.

Запобігти цим негативним явищам у діяльності правоохоронних органів може належна теоретична підготовка. Тому необхідно розробляти та організувати інформаційно-психологічні тренінги для осіб, які приймають організаційно-процесуальні рішення, здійснювати відповідні дослідження у межах компетентних установ, впроваджувати у програму навчальних закладів, що готують правоохоронців, відповідні спеціальні курси. Перші кроки в підготовці працівників правоохоронних органів України вже зроблено. Серед них — введення у 2000 р. у Національному університеті внутрішніх справ України спеціального курсу із взаємодії міліції та населення. Під керівництвом ректора вузу професора О. Бандурки підготовлено до друку підручник. Потрібно зазначити, що належному рівню теоретичної підготовки кадрів правоохоронних органів приділяють значну увагу в США, Великобританії, Болгарії та інших країнах світу. А у Росії навіть на рівні райвідділу міліції створено нову посаду офіцера прес-служби. У провідних країнах світу давно помітили, що рівень злочинності значно залежить від

рівня довіри населення до роботи поліції. А тому лише в разі схвально-го ставлення громадськості до діяльності правоохоронних органів України можна розраховувати на тривалий позитивний ефект. Потрібно зазначити відповідні зрушення в діяльності правоохоронних органів України з формування позитивної громадської думки, що відбулись останнім часом. Це підтвердили, зокрема, результати програми “Зупини злочинця” в рамках українсько-британського проекту “Впровадження в Україні моделі поліцейської діяльності, що ґрунтується на підтримці громадськості”, що діяла в Харкові з 15 січня 2002 р. до 1 квітня 2003 р. і довела свою ефективність. Програма була організована Харківським МУ МВС спільно з Національним університетом внутрішніх справ України за фінансової підтримки уряду Великобританії. Її суть полягала в роботі анонімної телефонної лінії, за якої будь-хто міг подзвонити і повідомити будь-яку інформацію про злочин, що готується або вже скоєний. При цьому кожному, хто телефонує, гарантувалася анонімність, а якщо надана інформація допомагала заарештувати злочинця, то особа могла отримати грошову винагороду. Для створення позитивного ставлення громадськості програма широко висвітлювалася у ЗМІ.

Використання повідомлень засобів масової інформації в розшуковій діяльності. Слідча діяльність є різновидом соціальної діяльності, отже, до неї залучається велика кількість людей. Це свідки, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, експерт, поняті тощо, з якими слідчому необхідно спілкуватись як безпосередньо, так і опосередковано. Одержання слідчим будь-якого виду інформації, навіть за відсутності безпосереднього міжособистісного спілкування, все ж відбувається в умовах спілкування опосередкованого, в умовах комунікації. Тому можна сказати, що слідчий, розслідуючи кримінальну справу, перебуває у певному комунікативному середовищі, а тому його діяльність повинна спиратися на знання комунікативних закономірностей. На сьогодні завдяки здійсненим на основі теорії комунікації науковим дослідженням накопичено достатньо знань і досвіду в цій сфері, які після вивчення та аналізу можна ефективно використовувати в слідчій діяльності і, зокрема, в розшуковій діяльності слідчого.

Розшукова діяльність слідчого — це комплекс процесуальних, слідчих, розшукових (включаючи розшук обвинуваченого) і організаційних заходів, спрямованих на пошук відомих осіб, запідозрених у скоєнні злочину, зниклих обвинувачених, підозрюваних, потерпілих,

свідків, трупів та їх частин, а також відомих знарядь злочину та інших об'єктів, місцезнаходження яких невідоме. Основними засобами розшукової діяльності слідчого є такі:

- процесуальні дії;
- слідчі дії;
- розшукові дії;
- розшук обвинуваченого;
- організаційні заходи (в тому числі інформування населення через ЗМІ про прикмети розшукуваної особи).

Вирішуючи завдання розшукового характеру, слідчому досить часто доводиться перебувати в невизначеному інформаційному середовищі, яке характеризується такими ознаками: невизначеністю вихідної слідчої ситуації; невизначеністю процесу розвитку вихідної слідчої ситуації в подальших слідчих діях; непередбаченістю дій осіб, залучених у сферу досудового розслідування; відсутністю традиційних, типових методів вирішення поставлених завдань; невизначеністю дій слідчого. Часто таку ситуацію інформаційної невизначеності не вдається подолати проведенням тільки слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Нерідко ситуацію пасивного очікування отримання корисної інформації щодо об'єкта розшуку, позитивна зміна якої досить часто випадкова, можна замінити на активні дії слідчого з використанням комунікативних зв'язків з населенням, із залученням до цього різних ЗМІ. Адже особа, яка вчинила злочин і розшукується, залишається жити і працювати в соціальному середовищі. Намагаючись уникнути відповідальності за скоєний злочин, вона може змінити місце проживання, роботи, спосіб життя, оточення. Однак вона все одно змушена спілкуватися, контактувати з іншими людьми, відвідувати магазини для купівлі продуктів харчування, звертатися по допомогу (у зв'язку з пораненням, хворобою, для переховування знарядь вчинення злочину і предметів, здобутих злочинним шляхом тощо). Тобто бачити розшукувану особу може будь-хто, не знаючи про скоєння нею злочину. Між цією особою та іншими людьми відбуваються як вербальні, так і візуальні контакти. Тому налагодження двостороннього зв'язку з населенням стає для слідчого таким важливим саме з огляду на необхідність встановити місцезнаходження об'єкта розшуку.

Тактично правильно організована і проведена в розшукових цілях комунікативна акція дасть змогу слідчому одержати нову потрібну інформацію у результаті виявлення:

- осіб, які є свідками або потерпілими від злочину і можуть володіти інформацією про злочин або осіб, що його скоїли;

- осіб, що знають розшукуваного. Вони можуть повідомити інформацію, не пов'язану з фактом скоєння злочину, однак це може допомогти слідчому в формуванні уявлення про психологічний портрет розшукуваного, його зв'язки, професійні навички, що в подальшому буде використано для прогнозування його дій і визначення вірогідних місць перебування;
- осіб, які не знайомі з розшукуваним, яким невідомі обставини скоєння злочину, але вони бачили об'єкти розшуку (людей, предмети тощо) після скоєння злочину. Це можуть бути працівники транспорту, торгівлі, сфери обслуговування, пасажирів тощо. Злочинець випадково міг повідомити їм якісь імена, населені пункти, автобіографічні факти. Це дасть змогу слідчому визначити район можливого перебування об'єкта розшуку або шляхи його пересування.

Крім того, на основі інформації, отриманої від цих осіб, слідчий може:

- привести в дію план загороджувальних заходів, перешкоджаючи пересуванню розшукуваного;
- на ґрунті значного соціального резонансу чинити психологічний вплив на особу, що скоїла злочин і переховується, а також на тих, хто всіляко допомагає їй уникнути відповідальності;
- сприяти попередженню злочинів і підвищенню авторитету правоохоронних органів.

Важливим аспектом є багатоканальність поширення розшукової інформації через різні ЗМІ, адже одне і те саме повідомлення буде оголошене з різних джерел. Це пояснюється тим, що одні канали можуть сприяти поширенню інформації серед певної аудиторії, яка не користується іншими каналами (одні люблять читати газети, інші – слухати радіо). Крім того, при цьому можливе максимальне використання характеристик кожного каналу. Наприклад, про номер, марку та ознаки вкраденого автомобіля можна повідомити протягом години після скоєння злочину через радіо, фоторобот підозрюваного у вчиненні злочину можна розмістити в друкованих ЗМІ та на телебаченні.

При повідомленні слідчим через ЗМІ про розшук конкретної особи (або предметів, що їй належать) вона змушена діяти в ускладненій обстановці і в стані підвищеної психологічної тривоги (наприклад, оприлюднивши в ЗМІ фотографію і паспортні дані, слідчий позбавляє цю особу можливості використовувати свої документи). У цей час через ЗМІ можна впливати на прийняття цією особою рішень у

потрібному для слідчого напрямку, часто з використанням слідчим різних тактичних прийомів, за допомогою таких дій:

- повідомлення про виявлення слідчим фактів, які розшукуваний намагався всіляко приховати (знищити);
- повідомлення про давання правдивих показань іншим співучасником;
- повідомлення про наявність випадкових очевидців;
- схилення до відмови від переховування від органів досудового слідства і суду, від приховування розшукуваних предметів і, як наслідок цього, до явки з повинною;
- впливу через родинні, професійні, дружні та інші зв'язки (ефективно щодо неповнолітніх, осіб, які піддаються впливу інших, найменш стійких членів злочинної групи).

Визначаючи зміст повідомлень ЗМІ, які планується оприлюднити, слідчий повинен обов'язково передбачати можливий психічний стан підозрюваного або обвинуваченого. Потрібно враховувати, що розшукуваний перебуває у стані постійної внутрішньої напруги, спричиненої загрозою повного викриття, бажанням отримати інформацію про дії слідчого, про наявність у нього доказів, про поведінку співучасників тощо. У зв'язку з цим у нього виникає підвищений інтерес до сприйняття інформації. Тому перед слідчим постає завдання ефективно використати таку ситуацію, за допомогою маневрування інформацією створити в особи, яка переховується, уявлення про хід розслідування у потрібному напрямі. Привернувши увагу розшукуваної особи до повідомлень ЗМІ про результати розслідування, слідчий розраховує на можливість рефлексивного управління її поведінкою, психічним станом, що дасть змогу встановити її місце перебування і зрештою затримати.

Отримана від громадян інформація потребує ретельної перевірки. Не виключено, що громадянин може помилитися, коли повідомляє, що бачив розшукувану особу (це висуває певні вимоги до розміщення особистих прикмет розшукуваного, його фотографії, фотокomпозиції або малюнка). Потребує детальної перевірки інформація, що надходить з різних джерел і в різний час. При цьому потрібно брати до уваги можливість дезінформації з боку злочинців, особливо в разі скоєння злочину організованою групою. Після оприлюднення через ЗМІ повідомлень розшукового змісту злочинці можуть "інформувати" слідчого досить суперечливими повідомленнями, розраховуючи на те, що правдиву інформацію про їхню злочинну діяльність, яка

надходить від громадян, слідчий пропустить або не відреагує на неї відповідно.

Дезінформувати слідчого може особа, що причетна до злочину. Тому до слідчого висуваються підвищені вимоги щодо перевірки і встановлення особи “інформатора”. Адже цей обман має активний характер, а це дає певні можливості отримати нову правдиву інформацію. Слідчий повинен зіставити отриману інформацію з тією, що є у нього, особливу увагу звернути на випадкові висловлювання “інформатора”, що може свідчити про його причетність до злочину.

Також можливе настання такої ситуації, коли після поширення розшукової інформації вона стала відома розшукуваному, і той, аби себе не викривати, переховується в якійсь схованці. При цьому слідчому важко розраховувати на отримання важливої інформації від громадян. У такому разі можна стимулювати активність злочинця за допомогою розміщення в ЗМІ тривожної для нього або потрібної слідчому інформації. При цьому її зміст залежить від знання слідчим особистості розшукуваного, географічних, демографічних та інших чинників місцевості, від прогнозування поведінки розшукуваного. Наприклад, розміщення в спеціалізованих ЗМІ повідомлення про бажання купити якесь майно, якщо злочинець викрав відповідні матеріальні цінності (комп’ютерна, аудіо-, відеотехніка); або відповідне рекламне оголошення, якщо вкрадене майно потребує специфічного ремонту, тощо. Отже, важливого значення в розшуковій діяльності слідчого набуває рефлексія — вміння поставити себе на місце розшукуваного і подивитися на себе його очима, уявити собі його дії у відповідь, а також вміння переграти його.

Для підвищення ефективності розшукової діяльності здійснюють тактичні операції, в тому числі з розміщенням у ЗМІ повідомлень, зміст яких залежить від завдань такої операції. Вони можуть різнитися залежно від етапу розслідування та слідчої ситуації. На початковому етапі розслідування тактичні операції виконують з метою розшуку злочинця у місцях вірогідної його появи, оперативного перекриття можливих місць збуту вкраденого, орієнтування громадян, працівників підприємств, організацій та установ на можливу появу злочинців і спробу вчинення ними нових злочинів. На наступному етапі розслідування здійснення слідчих дій, оперативно-розшукових, технічних, організаційних заходів під час проведення тактичних операцій передбачає вирішення такого комплексу розшукових завдань:

- встановити час і місце реалізації вкраденого, маршрут пересування у разі зміни місця схованки;
- встановити осіб, які знають місцезнаходження розшукуваного; створити умови, що спонукають розшукуваного діяти в ускладненій для нього обстановці, приймати рішення про реалізацію вкраденого, зміну місця або умов його схову;
- створити умови, через які розшукуваний змушений вдаватися до конкретних дій;
- створити умови для хибного уявлення розшукуваної особи та його близького оточення відносно району, часу, характеру розшукових заходів;
- створити умови для хибного уявлення розшукуваної особи та її близького оточення відносно характеру інформації, якою володіє слідчий;
- створити умови, через які розшукувана особа змушена з'явитися до органу внутрішніх справ тощо.

Також важливого значення в розшуковій роботі слідчого набуває поряд з масовою комунікацією і буденна — міжособистісна, усна. Кожне повідомлення розшукового змісту, що міститься в ЗМІ, ефективніше вплине на свідомість пересічних громадян, якщо його буде підтримано в межах міжособистісного спілкування. У зв'язку з цим нового значення набуває взаємодія слідчого з іншими підрозділами правоохоронних органів, що тісно співпрацюють з населенням (ДАІ, ППС, служба охорони, паспортні столи тощо).

Використання повідомлень засобів масової інформації для виявлення злочинів. Важливим елементом роботи правоохоронних органів, які покликані розкривати та розслідувати злочини, є діяльність з виявлення злочинів, що дає можливість ефективно протидіяти сучасній злочинності, швидко і повно розкривати злочини, викривати винних, а також припиняти і попереджати протиправні дії. Під виявленням злочинів, на думку І. Герасимова, потрібно розуміти поінформованість компетентних органів про вчинення протиправного діяння, В. Ледащев вважає, що це виявлення ознак злочину в результаті пізнавальної діяльності органів дізнання та досудового слідства, що здійснюється криміналістичними методами і документально зафіксована. У криміналістиці цей напрям діяльності органів дізнання та досудового слідства ще називають пошуковим. Так, Н. Шурухнов зазначає, що пошукова діяльність слідчого — це комплекс процесуальних і непроцесуальних засобів, які реалізовує слідчий при розслі-

дуванні злочину з метою забезпечення збирання доказів і пізнання всіх обставин, які мають значення для правильного вирішення кримінальної справи. В. Васильєв вважає, що основна сутність пошукової діяльності полягає у виявленні із зовнішнього середовища інформації, яка є значущою для розкриття злочинів певної категорії.

Про важливість виявлення злочинів у діяльності правоохоронних органів зазначається у положеннях ряду нормативно-правових актів. Так, про виявлення злочинів як обов'язок ОВС, що випливає з основних завдань міліції, йдеться у Законі України “Про міліцію” (ст. 10), як обов'язок СБУ — у Законі України “Про Службу безпеки України” (ст. 24). У ст. 6 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” серед основних напрямів діяльності спеціалізованих підрозділів ОВС України названо виявлення учасників організованих злочинних угруповань. Безпосередні вказівки на вжиття органами дізнання необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили, містить ст. 103 КПК України. Про пошук і фіксацію фактичних даних щодо протиправної діяльності окремих осіб і груп як завдання оперативно-розшукової діяльності йдеться в ст. 1 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”. І хоча згідно з положеннями нормативно-правових актів виявлення злочинів є складовою загальної діяльності правоохоронних органів з розкриття та розслідування злочинів, це питання не достатньо повно висвітлене в юридичній літературі. Тому В. Степанов справедливо зазначає, що виявленню злочинів у криміналістиці приділялося недостатньо уваги, незважаючи на те, що своєчасна поінформованість компетентних органів про скоєний злочин дає змогу ефективно організувати роботу з його розкриття.

Форми виявлення злочинів правоохоронними органами такі: розгляд заяв і повідомлень про злочин; безпосереднє виявлення ознак злочину. Слід зазначити, що наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. з'явилися чималі можливості використання в діяльності з виявлення злочинів повідомлень сучасних ЗМІ. При цьому повідомлення ЗМІ можуть використовуватися правоохоронними органами для обох зазначених форм виявлення злочинів. Розглянемо ці можливості.

Засоби масової інформації можуть повідомляти про скоєння злочину, його обставини, учасників, здійснювати власне розслідування. Як показує практика, після повідомлення в ЗМІ про явища кримінального характеру правоохоронні органи перевіряють цю

інформацію, відбирають пояснення, витребують документи про результати перевірок тощо. Прикладом реагування правоохоронних органів на повідомлення ЗМІ може слугувати випадок, що стався в липні 2001 року. Так, 30 липня в “ТСН” телеканалу “1+1” у репортажі К. Грубича було повідомлено про те, що фонд “Діти Батьківщини” направив групу дітей на відпочинок у Миргород до санаторію “Зелений гай”, сплативши за це кошти, хоча насправді такого санаторію не існує. У цей час діти проживали в школі в неналежних умовах, хворіли, погано харчувалися, на них здійснювали релігійний вплив. У репортажі було показано коментарі обурених батьків, а також самих дітей. А вже 31 липня до телеканалу “1+1” звернулись з Генеральної прокуратури України, в якій зацікавилися цією історією. Тобто в цьому випадку телеканал став для органів прокуратури джерелом інформації про можливе вчинення протиправних дій, про які правоохоронцям до того часу не було відомо, і завдяки цьому джерелу стало можливе їх реагування.

Разом з тим, правоохоронні органи можуть ефективно використовувати для виявлення злочинів не лише повідомлення ЗМІ про скоєний злочин або результати журналістського розслідування про факти протиправного характеру. Як показує практика правоохоронної діяльності, останнім часом злочинці досить часто використовують ЗМІ для вчинення різного роду злочинів (розповсюдження порнографії, шахрайств, надання сексуальних послуг тощо). Привертає увагу збільшення кількості випадків використання злочинцями повідомлень ЗМІ для вчинення шахрайств, які останнім часом набувають масового характеру. Можна згадати ситуації з фінансовими пірамідами на кшталт МММ, “Російський дім Селенга”, “Гермес” тощо, які мали місце у 90-х роках минулого століття. Завдяки рекламі в ЗМІ засновнику МММ С. Мавроді вдалося ошукати, за різними підрахунками, від 5 до 15 млн громадян на суму близько 100 млн дол. Засновники АТЗТ “Російський дім Селенга” О. Соломадін і С. Грузін ошукали понад 2,5 млн громадян. У новітній історії України також достатньо прикладів використання рекламних оголошень у ЗМІ з метою вчинення шахрайств. Досить згадати рекламні акції про проведення лотерейних розіграшів (“Ліберті” та “Бакс” у Запоріжжі), працевлаштування (“Алонса” у Харкові, міжнародна кадрова агенція “Міленіум” у Києві), навчання (“Інженерна фізико-технічна академія” у Запоріжжі), продаж матеріальних цінностей (“Нергал” у Білій Церкві, “Турбота” у Дніпропетровській і Кіро-

воградській областях) та багато інших. Потерпілими від їх діяльності ставали від кількох десятків до кількох тисяч громадян. Серед останніх скандальних випадків — організація фірмою “Офір” широкого рекламного висвітлення у ЗМІ гастролей псевдо-“Мулен Руж”, які відбулися у палаці “Україна”. Як з’ясувалося, глядачів ошукали “гастролери”, які не мали жодного стосунку до відомого кабаре. Також значного розголосу набула історія з діяльністю у м. Києві у 2003 р. школи акторської майстерності однієї з відомих російських акторок. Реклама про набір бажаючих навчатися демонструвалася як на державних, так і на комерційних телеканалах. Після півроку її роботи десятки колишніх учнів звернулися зі скаргами до прокуратури м. Києва. Як з’ясувалося, школа працювала без ліцензії. Управління з охорони прав споживачів підтвердило наявність порушень, у тому числі використання неправдивої реклами.

Останніми роками для вчинення злочинів як окремими злочинцями, так і організованими групами активно використовується Інтернет. Так, досить поширеним є вчинення шахрайства під виглядом гри “Піраміда”, в якій учасникам пропонується сплатити невелику суму і залучити до гри своїх друзів, колег (що більше, то швидше можна одержати виграш). Отримавши гроші, організатори гри зникають. Іншими способами вчинення шахрайства є створення он-лайн-магазину та проведення інтернет-аукціонів. Схеми вчинення злочину проста — після рекламної акції про наявність великої кількості товару та сплати покупцями за цей товар грошей он-лайн-магазин перестає існувати.

За повідомленням інформаційного агентства *Associated Press*, у 2001 р. за вчинення шахрайства під виглядом інтернет-аукціону були засуджені до 75 та 40 років тюремного ув’язнення громадяни США К. та Х. Їх жертвами стали більш як 240 громадян США. Під виглядом проведення торгів комп’ютерів вони ошукали потерпілих на суму 110 тис. дол. США і ще на 34 тис. — ФБР зупинило перекази. Проведене Агентством цінних паперів дослідження показало, що чітко визначених меж між надійною та ненадійною інформацією в Інтернеті не існує. Кількість користувачів мережі Інтернет, які потерпіли від віртуального шахрайства в 2000 р., згідно з дослідженням, проведеним компанією *e-Market*, становила 34 % від загальної кількості.

З огляду на це можна з упевненістю сказати, що прогноз Г. Тарда таки справдився. Цей вчений-криміналіст ще наприкінці ХІХ ст. висунув гіпотезу про те, що наступне ХХ століття буде століттям

глобалізованої публіки, об'єднаної засобами масової комунікації, а суспільство він характеризував як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через спілкування, причому важливе місце у ньому займає процес наслідування. Зараз ми можемо лише констатувати безліч випадків використання злочинцями рекламних оголошень у ЗМІ для вчинення шахрайств стосовно великої кількості людей, які повірили цій рекламі, і неефективність традиційних форм діяльності правоохоронних органів для протидії та запобігання таким випадкам.

Викладене вище свідчить про актуальність проблеми використання ЗМІ кримінальними структурами для вчинення злочинів, а тому потребує нового підходу до розробки тактики виявлення правоохоронними органами злочинів та осіб, що їх вчинили. Тому, пояснюючи причини слабкої результативності боротьби з організованою злочинністю, керівники правоохоронних органів вказують на неефективність традиційних криміналістичних методів. З цим можна погодитися стосовно питання теорії та практики виявлення злочинів. Проте повідомлення ЗМІ можуть використовуватися правоохоронними органами як постійні канали надходження інформації про скоєння злочинів. Тому для них важливим є володіння методами та прийомами такої діяльності. Однак на сьогодні можливість використання правоохоронними органами повідомлень ЗМІ для виявлення злочинів на практиці реалізується далеко не повною мірою. Зазначимо, що завдання протидіяти використанню окремими зацікавленими особами, а також злочинними групами ЗМІ для вчинення великої кількості злочинів, які перелічені в нормах кримінального законодавства, стало перед правоохоронними органами України лише за новітньої історії. З огляду на фактичне існування цензури в роботі ЗМІ за часів Союзу ця проблема не розглядалася радянськими вченими-криміналістами. Не маючи належних теоретичних напрацювань і правових засобів протидії, правоохоронні органи України практично не займаються виявленням ознак злочинів з повідомлень ЗМІ для оперативного реагування. Це пов'язано з тим, що специфіка основної роботи оперативного уповноваженого, слідчого, прокурора не включає елементу пошуку інформації з газет, журналів, теле- та радіопередач, Інтернету. Звичайно, слідчий після ознайомлення з матеріалами різних кримінальних справ, в яких для вчинення злочинів злочинцями були використані повідомлення ЗМІ, може виявити схожі обставини вчинення злочинів. Встановлення їх подібності дасть змогу зробити висновок про діяльність однієї особи або групи. Однак такий порів-

няльний аналіз, виконаний слідчим або слідчо-оперативною групою, обмежується лише територією міста, району, у крайньому разі області чи регіону. Охопити весь масив інформації, що міститься у повідомленнях як загальнодержавних, так і регіональних ЗМІ, людина фізично не в змозі. Не повинні цим займатися і працівники ЗМІ. Крім того, для виявлення з повідомлень ЗМІ криміналістично значущої інформації правоохоронцям потрібно володіти знаннями наукових дисциплін, які займаються вивченням особливостей діяльності ЗМІ. В навчальних закладах ці дисципліни майбутнім слідчим, оперуповноваженим, прокурорам не викладають. Тому шляхом вирішення цієї проблеми, на нашу думку, має стати створення спеціальних інформаційно-аналітичних підрозділів, які займалися б моніторингом повідомлень ЗМІ. Після виявлення потрібної інформації вони передавали б її відповідним підрозділам для перевірки та реагування.

Підрозділи, що здійснюють моніторинг відкритих джерел інформації з метою виявлення криміналістично значущої інформації, вже давно існують у США, Німеччині та багатьох інших країнах. Так, фахівці ФБР запевняють, що до 90 % інформації стратегічного характеру можна взяти з відкритих джерел: газет, журналів, телебачення, радіо, комп'ютерів. Спеціальні підрозділи комп'ютерної розвідки США (ФБР) та Німеччини (ВКА) відстежують кримінальні явища в мережі Інтернет.

Відповідно до законів України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” (ст. 9) та “Про Службу безпеки України” (ст. 10) у МВС та Службі безпеки України створено інформаційно-аналітичні підрозділи. Серед їх завдань є і викриття та припинення діяльності організованих злочинних груп. В Управлінні оперативної інформації МВС України працюють кваліфіковані юристи, інженери-електроніки, системотехніки, експлуатаційники, програмісти, дактилоскопісти, оператори ЕОМ, архівісти та інші фахівці. Проте їхня робота не спрямована на виявлення злочинів з повідомлень ЗМІ. Зазначені підрозділи виконують лише обліково-статистичну, інформаційно-довідкову та архівну роботу.

Перші кроки у створенні підрозділів, що здійснюють моніторинг повідомлень ЗМІ з метою виявлення криміналістично значущої інформації, вже зроблено. При відділі Державної служби боротьби з економічними злочинами МВС України створено підрозділ боротьби зі злочинами у сфері високих технологій. Серед його завдань — здійснення моніторингу Інтернету з метою виявлення випадків поширен-

ня інформації злочинного змісту. Такі підрозділи мають бути створені і в інших містах України, крім того, вони повинні здійснювати моніторинг ще й інших ЗМІ. Втім, вже була спроба створити в Україні міжвідомчу інтегровану інформаційно-аналітичну систему (МІАС) правоохоронних органів. З ініціативою про створення такого підрозділу МВС України зверталось до інших правоохоронних органів. Щодо необхідності створення МІАС правоохоронних органів йшлося у розпорядженні МВС України від 25 вересня 1997 року. В ньому, зокрема, зазначалося, що основною метою функціонування МІАС є всебічне інформаційне забезпечення діяльності оперативних служб, експертно-криміналістичних і слідчих підрозділів МВС, СБУ, Генеральної прокуратури, Державної податкової адміністрації, Держкомкордону, Міністерства оборони, Державної митної служби та інших зацікавлених відомств під час розслідування злочинів і в розшуковій роботі, а також підготовка для державних органів інформації з цих питань та інтеграція у відповідні інформаційні системи. Однак ідея створення такого підрозділу залишилася нереалізованою.

Для успішного виконання покладених на них обов'язків зазначені підрозділи в Україні повинні тісно співпрацювати з відповідними державними органами та громадськими об'єднаннями, серед яких — Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Державний комітет телебачення та радіомовлення, Національна спілка журналістів України, Громадська рада із захисту суспільної моралі та інші. Тому на часі обговорення питання про створення зазначених спеціалізованих підрозділів в Україні. Створення таких підрозділів дасть змогу:

- ретельно вивчати потоки інформації в ЗМІ про кримінальні явища, здійснювати пошук ознак підготовки та вчинення злочину;
- своєчасно виявляти події з ознаками злочину та інформувати про них відповідні правоохоронні органи для реагування;
- розкривати злочини “за свіжими слідами”;
- прогнозувати злочинність, виявляти її тенденції (особливо щодо можливостей використання ЗМІ в протиправній діяльності);
- попереджувати злочини на стадії підготовки;
- виявляти причини та умови, що сприяли скоєнню злочинів.

Сьогодні більшість друкованих та аудіовізуальних ЗМІ уже представлені в електронній версії у мережі Інтернет. Це дає змогу пра-

воохоронцям для пошуку криміналістично значущої інформації, її класифікації та збереження у відповідних банках даних використовувати автоматизовані інформаційно-пошукові системи (АІПС). На жаль, слід констатувати, що на заваді створенню зазначених інформаційно-аналітичних підрозділів та АІПС стоїть недостатнє матеріально-технічне забезпечення потреб правоохоронної діяльності в Україні. Створення АІПС є надзвичайно дорогою справою. Навіть така економічно розвинена держава, як США, змушена здійснювати поетапне фінансування відповідних проектів. При цьому закономірно проявляється зворотний зв'язок між потребою та можливостями суспільства створювати такі системи. Що більше суспільство криміналізоване, то воно слабкіше економічно і потребує значно більшої кількості таких ефективних засобів боротьби зі злочинністю.

5.2.2. Шляхи подолання суспільно небезпечних проявів і можливості використання повідомлень засобів масової інформації під час досудового слідства

Одним з об'єктів вивчення криміналістики є злочинна діяльність. Про необхідність вивчення тактики злочинної діяльності як складової криміналістичної тактики зазначають В. Бахін, Р. Белкін, М. Когамов, Н. Карпов, І. Строков, В. Шепітько та інші вчені-криміналісти. Слід погодитися з В. Бахіним, І. Горою, П. Цимбалом, які вважають: щоб грамотно вести розслідування, необхідно знати тактику дій злочинців і володіти арсеналом достатніх засобів виявлення і нейтралізації їхніх тактичних хитрощів. Звідси випливає необхідність криміналістичного вивчення злочинної діяльності як виду соціальної діяльності з урахуванням усіх елементів і ознак, що притаманні цьому явищу (а не лише способів скоєння злочинів), і насамперед такої складової, як тактика. Як уже зазначалося, сьогодні кримінальні структури активно використовують можливості ЗМІ для вчинення злочинів. Тому потрібно дослідити, в який спосіб реально та потенційно ЗМІ можуть використовуватися у діяльності злочинців, аби правоохоронці могли ефективно протидіяти новим проявам суспільно небезпечної поведінки

Можливості використання повідомлень засобів масової інформації для протидії розслідуванню злочинів і шляхи подолання такої протидії. Однією з особливостей діяльності органів дізнання та досудового слідства, що відрізняє її від більшості інших видів людської

діяльності, є здійснення протидії вирішенню завдань розслідування з боку незацікавлених осіб Ця ознака слідчої діяльності більшою або меншою мірою виявлялася завжди і в найрізноманітніших формах, однак сьогодні вона набула значно більшого поширення, спрямованості та організованості.

Термін “протидіяти розслідуванню” в кримінально-процесуальній і криміналістичній літературі з’явився давно. “Протидіяти” означає вчиняти протидію, перешкоджати досягненню цілей, які ставить перед собою слідчий. Усі явища протидії створюють передумови для того, щоб порушувався нормальний процес досягнення істини, процес пізнання, притаманний юридичній діяльності. Р. Белкін зазначає, що коли раніше під протидією розслідуванню розуміли переважно різні форми, способи приховання злочинів, то тепер це поняття наповнилося ширшим змістом і може бути визначене, як навмисна діяльність з метою перешкодити розслідуванню і зрештою встановити істину в кримінальній справі. На думку В. Карагодіна, протидію розслідуванню можна визначити як поведінку різних суб’єктів, що заважає або спрямована на перешкодження виконанню органами слідства завдань кримінального судочинства.

В Україні у 90-х роках ХХ ст. було створено велику кількість різних ЗМІ, що належать фізичним особам, організаціям (у тому числі іноземним), політичним партіям, рухам тощо. При цьому спостерігається тенденція зростання інформаційних і бізнесових структур, які володіють ЗМІ. Держава в особі органів влади дедалі більше позбавляється можливості контролювати інформаційний простір. Саме у зазначений період правоохоронні органи вперше зіштовхнулися з проблемою протидії через ЗМІ при розкритті та розслідуванні злочинів. У зв’язку із зростанням ваги інформаційного компонента в практиці боротьби зі злочинністю проблема інформаційної протидії органам досудового розслідування з боку осіб, не зацікавлених у вирішенні кримінальної справи, з використанням для цього сучасних ЗМІ набула особливої актуальності і гостроти. Це пов’язано також з розмахом сучасної організованої злочинності.

Потрібно зазначити, що до початку 90-х років ХХ ст. у криміналістичній науці та слідчій практиці діяльність засобів масової інформації не розглядалася серед загроз розслідуванню, а тому не розроблялися тактичні засоби подолання та попередження такого виду протидії. Одним з перших, хто вказав на випадки протидії слідчим органам

у розслідуванні кримінальних справ через повідомлення ЗМІ, був В. Карагодін. Він наголошував на необхідності встановлення правових гарантій спростування неправдивої інформації, розробки і використання нових форм взаємодії між правоохоронцями та представниками ЗМІ, шляхів обміну між ними інформацією.

Стосовно процесу розслідування конкретного злочину у криміналістиці розрізняють внутрішню та зовнішню протидію. Проблема щодо можливостей використання повідомлень ЗМІ для протидії розслідуванню злочинів розглядається саме у контексті зовнішньої протидії, під якою розуміють протидіючу діяльність осіб, котрі взагалі не пов'язані з розслідуваною подією та особою, яка здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим (дізнавачем) процесуальними, службовими або іншими владними відносинами чи іншими залежностями. Суб'єкти зовнішньої протидії реалізують свої задуми, як правило, за допомогою впливу, тиску на слідчого, створення умов для вчинення ним незаконних дій або спонукання його до вчинення посадового проступку чи злочину тощо.

Говорячи про можливості використання діяльності ЗМІ для протидії розслідуванню злочинів, потрібно зазначити, що така протидія передбачає ту чи іншу форму спілкування суб'єкта протидії зі слідчим. А комунікативна функція ЗМІ є однією з основних в їхній діяльності. Тому дивуватися “винахідливості” осіб, які протидіють розслідуванню, немає жодних підстав. З огляду на це правоохоронцям конче необхідно здобувати знання щодо можливостей використання повідомлень ЗМІ не зацікавленими в розслідуванні особами, їх передбачення та створення належних засобів подолання. До речі, повідомлення ЗМІ як аспект психологічного впливу інформаційних технологій широко використовуються в мирний час у політиці, а також під час збройних конфліктів (наприклад, в колишній Югославії, Перській затоці, Чечні, Афганістані). Тому не випадково останнім часом досить часто вживаються в літературі такі терміни, як “інформаційна війна”, “інформаційна зброя”, “психологічні операції”, “інформаційна атака” та інші, суть яких полягає у зміні уявлень, переконань і, як наслідок цього, поведінки супротивника внаслідок передачі інформації.

Розслідуючи кримінальні справи, пов'язані з відомими особами (політиками, підприємцями), слідчі органи нерідко зазнають інформаційного впливу через ЗМІ, що має характер протидії. Як свідчить практика, протидія розслідуванню через ЗМІ виражається у роз-

міщенні матеріалів про незаконність діяльності правоохоронців, порушення ними етичних норм; в оприлюдненні компрометуючих матеріалів, інформації, що відволікає від розслідування; у проведенні власного (сфальсифікованого) розслідування тощо. При цьому такий вплив спрямований на процес розслідування кримінальної справи, результати проведення слідчих дій і криміналістичних досліджень, на працівників слідчого підрозділу (слідчого, керівника), які приймають кримінально-процесуальні рішення, а також інших учасників процесу (свідків, потерпілих). При цьому досить часто виникає конфліктна ситуація, яка може викликати у слідчого стан підвищеної тривоги, переживання за результати розслідування кримінальної справи. Завданням керівника органу досудового слідства у цьому разі є підтримати слідчого, допомогти йому в організації та здійсненні відповідних заходів реагування. Серед них — проведення зустрічей з представниками ЗМІ (прес-конференція, брифінг тощо), інформування громадськості про результати розслідування. В зв'язку з цим С. Овчинський справедливо говорить про “незахищеність” представників правоохоронних органів від сильного впливу злочинних структур, а також ЗМІ, що потребує пошуку нових нетрадиційних підходів у боротьбі з організованою злочинністю. Крім того, він пропонує як один з напрямів боротьби з організованою злочинністю, що ґрунтується на застосуванні сучасних інформаційних технологій, технічних засобів отримання інформації та використання ЗМІ, інформаційно-аналітичне розслідування, що передбачає спрямованість слідчих органів не на розслідування злочинної діяльності конкретних осіб, а на дослідження негативних соціальних явищ і процесів, що їх супроводжують. З огляду на це виникає потреба у розробці методики і тактики інформаційно-аналітичного супроводження процесу розслідування кримінальних справ, коли можлива протидія через ЗМІ, а також у підготовці та використанні для цього допомоги провідних фахівців. Як уже зазначалось, використання слідчим можливостей ЗМІ у попередженні та подоланні протидії розслідуванню має очевидний тактичний характер. Важливого значення набуває час оприлюднення таких відомостей, зміст повідомлень, їх допустимість, спрямованість на формування належної громадської думки, врахування тактичного ризику.

Ознакою нашого часу стало використання не зацікавленими у результатах розслідування злочину особами відповідних повідомлень ЗМІ для створення негативного соціального фону щодо проце-

су розслідування. О. Гриценко та В. Шкляр, розглядаючи стратегію розвитку діяльності ЗМІ в Україні, зазначають розвиток різних видів журналістики, особливо адвокатської. Про існування так званої телевізійної, радійної і газетної адвокатури говорить М. Федотов. Вчений зазначає, що з метою формування громадської думки з обвинувальним ухилом адвокати висвітлюють у ЗМІ тільки сприятливу для здійснення захисту інформацію. Справді, останнім часом активність декого з адвокатів поширилась і на спроби висвітлювати у ЗМІ процес розслідування кримінальних справ. Окремі захисники вдаються до різних способів подання інформації, нерідко суб'єктивних, таких, що не відповідають реальним обставинам. Та все ж не будемо стверджувати про необхідність розвитку й чогось на кшталт слідчої журналістики. Такі тенденції вже мали місце у криміналістичній науці, коли висувалися пропозиції про створення “криміналістики захисту” і “криміналістики обвинувачення”. А тому, на відміну від практики адвокатської діяльності з висвітлення процесу розслідування кримінальних справ, виникає потреба у створенні криміналістичних рекомендацій щодо використання повідомлень ЗМІ у потрібних для слідчого напрямках, у тому числі для подолання протидії.

Значна роль у здійсненні інформаційних заходів протидії органам судового слідства з боку осіб, які не зацікавлені в результатах розслідування, відводиться Інтернету. Якщо газета, телекомпанія, радіостанція несуть відповідальність за розміщення повідомлення, яке не відповідає дійсності, то Інтернету це не стосується, адже розміщення в ньому інформації не підлягає цензурі, а також не потрапляє до сфери правового регулювання. Інформація кримінального характеру може бути розміщена на сайтах, що належать як юридичним, так і фізичним особам. При цьому досить легко розмістити повідомлення анонімного характеру. Потім цю інформацію можна розміщувати в інших ЗМІ із посиланням на Інтернет. І ЗМІ охоче це роблять, враховуючи соціальний інтерес до негативних публікацій і повідомлень про роботу правоохоронних органів. Тобто Інтернет може бути використаний як фіктивне джерело інформації для інших ЗМІ. Про те, “що сьогодні діяльність інтернет-ЗМІ не регулюється жодним нормативно-правовим актом”, зазначається у заяві комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації з приводу прийняття Генеральною прокуратурою України положення “Про порядок акредитації засобів масової інформації та інформаційних агентств на заходи, що проводить прес-служба Генеральної прокуратури України”.

З огляду на це необхідно звернути увагу на важливість ознайомлення працівників правоохоронних органів не лише з деструктивними (негативними) інформаційними заходами з використанням ЗМІ щодо процесу досудового розслідування, а й з конструктивними (стабілізуючими), що включають інформаційно-психологічний вплив на конкретних осіб. У судовій психології вплив на особу визначається як процес передачі інформації від суб'єкта впливу за допомогою різноманітних методів і засобів, а також відображення цієї інформації у психіці цієї особи, що може викликати відповідну реакцію. Ця реакція виявляється в поведінці особи, її діяльності, відносинах і станах. Використання слідчим можливостей ЗМІ для психологічного впливу на осіб, не зацікавлених у розслідуванні злочинів, дасть змогу йому підтримувати належну увагу з боку населення до розслідування злочину, дезінформувати супротивника, сприяти профілактиці злочинів, підвищувати авторитет правоохоронних органів, за допомогою розміщення тривожної й документування та подальшого припинення. Справедлива також думка С. Овчинського і про те, що правоохоронні органи повинні повною мірою володіти технологіями застосування “інформаційної зброї”, що включають технології завдання інформаційних ударів з використанням як ЗМІ, так і комп'ютерних мереж, радіоефіру й телекомунікацій. Це висуває нові вимоги до тактики здійснення досудового розслідування, подолання протидії.

Для здійснення під час розслідування кримінальних справ заходів інформаційно-психологічного впливу через оприлюднення потрібних слідству повідомлень ЗМІ потрібно залучати спеціалістів, що володіють необхідними знаннями з таких галузей науки, як теорія інформації, психологія, соціологія, теорія комунікації, публік релейшнз, пропаганда та ін. У правоохоронних органах України таких фахівців сьогодні бракує. Тому наведемо приклади з досвіду їх підготовки в інших країнах. Так, у військових академіях Великобританії, США обов'язковим є проходження офіцерами спецкурсів з організації роботи зі ЗМІ. У міністерстві оборони Швеції існує підрозділ під назвою “психологічний захист”. За результатами бойових дій у Чечні у МВС Росії підготовлено аналітичну записку, в якій зазначається необхідність створити повноцінну службу інформаційно-психологічного протистояння (ІПП), у складі якої повинен бути Центр з організації дезінформації. Крім того, у Росії всі інформаційні структури МВС об'єднуються у нове управління друку та інформації, завданням

якого стає інформаційне забезпечення структур міністерства і пропаганда досвіду боротьби із злочинністю. У результаті таких заходів навіть на рівні райвідділу міліції створюється посада офіцера прес-служби. До того ж, у московському *FM*-ефірі почала працювати державна радіостанція “Милицейская волна”, що входить в об’єднання телерадіостудії МВС Росії. У подальшому планується створити ще й телеканал. Тобто досвід роботи та увага, яку приділяють силовим відомствам і правоохоронним органам в інших країнах, свідчать про важливість вивчення, знання та узагальнення досвіду щодо можливостей інформаційно-психологічного впливу через ЗМІ.

Виявлення таємних комунікацій як елемент розслідування злочинів, вчинених учасниками організованих злочинних груп і терористичних організацій. Певні групи людей (великі або малі, що різняться, наприклад, за соціально-демографічними чинниками — віком, інтересами, професією, національністю тощо) можуть створювати притаманні та зрозумілі тільки їхнім членам комунікаційні системи, які мають семантичний зміст. Цілком природно, що представники злочинного середовища для вчинення протиправних дій також вступають між собою в різного роду взаємовідносини, спілкуються. Враховуючи зацікавленість з боку правоохоронних органів до їх діяльності, злочинці створюють свої власні комунікаційні системи, що мають конспіративний характер і зрозумілі тільки їм. Як показує практика діяльності правоохоронних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю та тероризмом, кримінальні структури для вчинення протиправних дій, взаємного інформування активно використовують різноманітні форми таємних комунікацій. На важливість знання таємних способів спілкування між злочинцями в роботі судового слідчого вказував основоположник криміналістики Г. Гросс. Навіть через 100 років актуальними залишаються його слова, що причиною невдач у більшості випадків було незнання судовим слідчим якихось важливих прийомів, які використовували злочинці, невміння розібратися з виявленими слідами, розшифрувати листа.

У злочинному середовищі таємні комунікації набувають форм малюнків, графічних знаків, татуювань, жестів, звукових сигналів тощо. І досі у злочинців одним з надійних способів приховання повідомлень від правоохоронних органів є його шифрування. Для цього часто використовуються методи криптології — науки про створення та аналіз систем безпечного зв’язку. Сучасна криптологія включає

в себе два органічно пов'язані між собою напрями наукових досліджень, а саме:

- криптографія (від грецьк. *kryptos* — таємний, прихований і *grapho* — пишу) — наука про методи захисту інформації на основі її перетворення з допомогою різноманітних шифрів і збереження достовірності семантичного змісту;
- криптоаналіз (від грецьк. *kryptos* — таємний, прихований і *analysis* — розкладання) — наука про методи розкриття і модифікації даних. Цей науковий напрям має на меті, по-перше, дослідження закриптографованої інформації з метою відтворення семантичного змісту вихідного документа, по-друге, на основі вивчення і розпізнання методів криптографування фальсифікувати вихідні документи з метою передачі неправдивої інформації.

Методи криптографії можуть використовувати члени організованих злочинних груп, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Відсилаючи приховане повідомлення в листі, вони враховують контроль кореспонденції адміністрацією установи. Застосовуючи методи кодування і декодування, вони шифрують текст повідомлення у такий спосіб. Спочатку складають “сітку” — роблять отвори на папері в будь-якому порядку, на кшталт перфокарти. Сітку накладають на чистий аркуш паперу і в місця отворів вписують літери, з яких формується повідомлення. Потім проміжки між вписаними літерами заповнюють іншими літерами, об'єднуючи їх в слова та намагаючись досягти правдоподібності і логічності нового тексту. Для розшифрування повідомлення потрібна така сама сітка або знання принципу її побудови. Виявити таке приховане повідомлення правоохоронці можуть, звернувши увагу на незграбність тексту листа. Однак за вдалого підбору слів тексту листа та недостатнього знання методів криптоаналізу виявити таке приховане повідомлення досить складно.

Розвиток інформаційних технологій, вдосконалення телекомунікаційних мереж і комп'ютерної техніки дали змогу створити спеціальні технічні засоби, з допомогою яких можна передавати аналогову інформацію цифровими методами. В основі їх роботи поряд з методами криптології використовують стеганографію, яку розуміють як метод перетворення інформації, що приховує сам факт передачі будь-якого повідомлення, метод, в основі якого лежить принцип розвідахищеності конфіденційних повідомлень. При цьому особливо ускладнюється можливість розпізнання зашифрованої інформації

у вигляді тексту, фото-, відео- та голографічного зображення, фонозапису. Інколи цей метод ще називають стелсографією.

З часом спеціальні технічні засоби для таємного зв'язку стали використовувати і кримінальні структури. "Технізація" злочинності, оснащення організованих злочинних угруповань сучасними засобами зв'язку та широке застосування цих засобів при скоєнні різноманітних злочинів надають особливої актуальності питанню щодо вжиття правоохоронними органами адекватних заходів, які дають змогу своєчасно розкривати задуми злочинців і отримувати необхідну інформацію і зрештою оперативно попереджати та розкривати злочини.

Сьогодні представники кримінальних структур активно використовують останні досягнення інформаційних технологій, найкращі зразки комп'ютерної техніки і спеціальних технічних засобів для створення таємних комунікаційних каналів. Певна роль у створенні таких каналів членами організованих злочинних груп і терористичних організацій належить і ЗМІ, як традиційним (друкованим та аудіовізуальним), так і бінарнокодованим (Інтернет). Найдоступнішою для цього є глобальна мережа Інтернет. Під виглядом розважальних ігрових веб-сайтів в Інтернеті члени злочинних угруповань і терористичних організацій, які можуть перебувати в різних куточках планети, з допомогою методів стеганографії мають можливість вільно обмінюватись інструкціями щодо об'єктів здійснення нових злочинів, терористичних актів, схемами та фотозображеннями об'єктів посягань, картами тощо.

Останнім часом з'явилися нові способи кодування і шифрування інформації, для розшифрування яких недостатньо навіть залучення до роботи всіх комп'ютерів США. Будь-хто, а отже, і члени терористичних організацій можуть зашифрувати з допомогою доступної комп'ютерної програми *PGP* електронне послання у такий спосіб, що навіть секретній системі перехоплення інформації "Ешелон" знадобиться досить багато часу, щоб його розкодувати, до того ж це не завжди вдається. Аналогічно створюються програми і для мобільних телефонів, що значно ускладнює роботу відповідних правоохоронних органів. Також існує багато радіоорганізацій, які, використовуючи технології цифрового радіомовлення, передають свої програми через мережу Інтернет. З огляду на це зазначимо, що ще у березні 2000 р. директор ФБР Луї Фрі на закритому від преси засіданні виступив перед Сенатом США і заявив, що криптографія дає можливість те-

рористам з “Хамас”, “Хезболлах”, “Аль-Каїда” підтримувати зв’язок один з одним без побоювань, що хтось їм завадить; це зводить нанівець спроби правоохоронних органів запобігати і розслідувати незаконну діяльність терористів.

Сучасні технічні можливості дають змогу терористам використовувати як таємні комунікаційні канали, крім Інтернету, й інші ЗМІ, адже останнім часом значно розширюється географія радіо- і телемовлення, розвивається супутникове телебачення, певні друковані видання виходять одночасно в кількох державах світу. Багато радіостанцій використовують мережу Інтернет для поширення своїх радіопрограм по всьому світу. Також слід враховувати перебування певних ЗМІ у власності або під контролем конкретних терористичних організацій: “Хезболлах” володіє телекомпанією “Аль-Манар”, “Аль-Каїда” — катарською супутниковою телекомпанією “Аль-Джазіра”. Крім того, в різний час повідомлення керівників “Аль-Каїди” були вперше оприлюднені в ЗМІ різних країн світу — в алжирській газеті “Аль-Йаум”, супутниковим телеканалом “Близькосхідний центр мовлення”, афганським інформаційним агентством *Afghan Islamic Press*, в арабомовній газеті “Ашарк Аль-Авсат”, яка видається в Лондоні, та ін.

Зробивши припущення про те, що в осередків терористичної організації налагоджено контакти з багатьма ЗМІ у різних країнах світу, можна зробити висновок, що сучасні телекомунікаційні мережі і системи дають змогу її членам використовувати різні офіційні відкриті канали для обміну зашифрованою інформацією. Крім того, у зв’язку з набуттям сучасною організованою злочинністю характеру транснаціональної, елементами якої є торгівля наркотичними засобами, зброєю, людьми тощо, постає необхідність виявлення та блокування правоохоронними органами можливості використання таємних комунікацій організованими злочинними групами. Лише у 2002 р. на території України правоохоронні органи виявили і припинили діяльність 21 організованої злочинної групи з міжнародними зв’язками.

З огляду на такий стан справ значна увага спецслужб і правоохоронних органів провідних країн світу приділяється виявленню таємних комунікацій між членами організованих злочинних груп і терористичних організацій. Так, у США, Великобританії та Німеччині існують спеціальні підрозділи фінансової розвідки, комп’ютерної розвідки, діяльність яких спрямована на виявлення комунікативних

зв'язків членів терористичних організацій в Інтернеті. В Національній криптологічній школі Агентства національної безпеки (АНБ) США щороку проходять підготовку 19 тисяч спеціалістів (13,5 тисячі — цивільний персонал АНБ, 2,5 тисячі — військовий персонал і 3 тисячі — з інших відомств). Таку підготовку спеціалістів також здійснюють й інші навчальні заклади США. З метою унеможливити використання членами “Аль-Каїди” повідомлень ЗМІ для передачі зашифрованої інформації тодішній прес-секретар Білого дому Арі Флейшер, після консультацій з експертами ЦРУ, звернувся 11 жовтня 2001 р. до провідних американських телекомпаній з проханням не передавати в ефір звернень лідерів “Аль-Каїди” до мусульманського світу, тому що ці плівки можуть містити заковдані послання до прихильників бен Ладена в інших країнах. Після проведеної відповідної наради керівники телеканалів *ABC, CBS, CNN, NBC* і *Fox news* погодилися не ретранслювати відеозвернень бен Ладена та інших членів “Аль-Каїди” без попереднього аналізу та підбору. На жаль, цю ідею було реалізовано тільки після того, як бен Ладен виступив на основних телеканалах провідних світових телекомпаній.

Серед прикладів виявлення спецслужбами та правоохоронними органами зашифрованих повідомлень терористів, які містили інструкції щодо організації та порядку вчинення терористичних актів, — арешт Халіла Діка в Пакистані у 1999 році. Він використовував шифрування комп'ютерних файлів при підготовці вибухів у Йорданії. Представники влади знайшли комп'ютер Діка в Пешаварі (Пакистан) і передали його Агентству національної безпеки США. Криптоаналітики, використовуючи суперкомп'ютери, розшифрували повідомлення, що дало можливість ФБР запобігти таким вибухам. Ще раніше, а саме 25 жовтня 1998 р., було пред'явлено обвинувачення Вадіху ель Хаге, якого підозрювали у причетності до вчинення вибухів у двох посольствах США у Східній Африці у 1998 році. Він відправляв зашифровані повідомлення по *e-mail* під різними вигаданими іменами (зокрема, “Норман” і “Абдус Саббур”) спілнякам з “Аль-Каїди”. А Рамзі Юсеф, який керував вибухом у Всесвітньому торговому центрі у 1993 р., використовував шифровані файли для збереження плану атаки на 11 американських авіалайнерів. Представники філіппінської влади знайшли комп'ютер Юсефа в його будинку в Манілі у 1995 році. Спецслужби США розкрили шифр, але щоб розшифрувати тільки два з усіх файлів, знадобилося більше року.

З наведених прикладів чітко видно, що найбільшу увагу проблемі своєчасного перехоплення, фіксування та розшифрування закодованих повідомлень терористів приділяють сьогодні в США. Ще за часів перебування на посту президента США Б. Клінтона правоохоронні органи цієї країни неодноразово зверталися до виробників комп'ютерної техніки погодитися на стандартизацію кодувального обладнання — скремблерів, які мали б забезпечити захист інформації від небажаного втручання, але не з боку правоохоронних органів. З цією метою адміністрація Б. Клінтона виступила з пропозицією про застосування в комп'ютерній індустрії так званого кліпер-чипа — кодувального пристрою, розробленого за участю експертів АНБ США. На відміну від інших кодувальних систем, інформація, передана кліпер-чипом може бути дешифрована правоохоронцями за допомогою “електронних ключів”. Планувалося, що їх матимуть лише два федеральні відомства і використовуватимуть лише для дешифрування інформації стосовно осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів. Проте сам факт існування “електронних ключів” зробив проект “кліпер-чипа” комерційно непривабливим для потенційних покупців, особливо з-за кордону. Тому від цієї програми відмовилися. Натомість інтерес до контролю зашифрованих повідомлень зберігається і сьогодні. У Конгресі США вже неодноразово порушувалося питання щодо заборони використання дуже складних шифрувальних програм, які значно утруднюють роботу відповідних служб щодо виявлення і блокування таємних комунікацій терористів.

Згідно з указом Президента України “Про заходи щодо подальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод” від 18 лютого 2002 р. серед пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів названо боротьбу з організованою злочинністю та тероризмом. А у ст. 6 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” серед основних напрямів боротьби з організованою злочинністю названо протидію використанню учасниками організованих злочинних угруповань у своїх інтересах ЗМІ.

Міжнародний тероризм і організована злочинність набувають загрозливих масштабів і для країн СНД, про що було зазначено під час зустрічі делегацій МВС України, Білорусі, Молдови та Росії у 2003 році. Учасники зустрічі наголосили, що для протидії цим небезпечним явищам на сьогодні одного лише інформаційного обміну замало. Необхідно створити таку систему заходів, котра забезпечувала б тактичну перевагу правоохоронних органів над злочинцями. Також

потрібні нетрадиційні форми і методи оперативно-розшукової роботи. У зв'язку з можливістю використання кримінальними структурами ЗМІ як каналів поширення зашифрованих повідомлень криптологія та стеганографія мають набути особливого значення в діяльності правоохоронних органів України, що покликані протидіяти сучасній організованій злочинності. Хоча справедливо зазначити, що і досі в окремих працях учених-криміналістів конспірація спілкування між членами організованих злочинних угруповань розглядається на рівні використання кримінального жаргону, шифрів, паролів, сигналів тощо; у підручниках з криміналістики криптографія або тайнопис розглядається як прихований текст, виконаний на папері з допомогою "симпатичного чорнила" (розчинів лікарських речовин — аспірину, нашатирного спирту; продуктів харчування — молока, соку овочів і фруктів; виділень людини — слини, сечі тощо), а також лист, виконаний з допомогою різних знаків (малюнки, цифри, літери). Можливості використання злочинцями інформаційних технологій для створення таємних комунікаційних систем не розглядаються. Можливо лише констатувати, що у вітчизняній криміналістиці питання виявлення та розшифрування таємних комунікацій між злочинцями залишаються на рівні XIX століття.

Також до цього часу українські вчені-криміналісти не приділяли достатньої уваги вивченню проблеми використання членами організованих злочинних груп і терористичних організацій таємних комунікаційних систем. В. Шепітько розглядає прослуховування телефонних переговорів як елемент розслідування злочинів, скоєних організованими групами і злочинними організаціями. При цьому він зазначає, що запис телефонних переговорів може містити важливу інформацію про злочинне формування, його склад, зв'язки, замислені або скоєні злочини, злочинні ролі та функції учасників організованої групи, місця зустрічей тощо. Тому аналіз записів телефонних переговорів потребує мобільного реагування оперативних працівників з перевірки інформації, служить необхідною базою для розробки тактичних і оперативно-тактичних операцій, вважає за можливе використовувати отримані дані при провадженні слідчих дій. Ця думка В. Шепітька повною мірою стосується і виявлення правоохоронними органами України прихованої інформації учасників організованих злочинних груп і терористичних організацій з повідомлень ЗМІ. Тому для ефективної протидії сучасній організованій злочинності та тероризму правоохоронні органи України повинні приділяти увагу

вивченню прийомів і способів таємних комунікацій організованих злочинних груп, володіти достатнім рівнем спеціальних знань у цій галузі, використовувати сучасну спеціальну техніку, а також вивчати міжнародний досвід і взаємодіяти з правоохоронними органами інших держав світу. Крім того, подальшого дослідження потребує питання про можливість використання у кримінальному судочинстві України інформації, отриманої в результаті проведення оперативно-розшукових заходів із застосуванням спеціальних автоматизованих систем, здатних відстежувати зашифровані повідомлення, що передаються через інтернет-видання. Слід визнати, що міжнародному тероризму сьогодні вже неможливо протидіяти лише відомими всім традиційними силовими методами.

Учасники засідання Ради національної безпеки і оборони України, яке відбулося 31 жовтня 2001 р., дійшли висновку, що телекомунікаційна сфера в Україні дуже криміналізована, а в інформаційній спостерігаються негативні тенденції, які створюють загрозу національним інтересам країни. Також на засіданні було зазначено, що рівень вітчизняного інформаційного продукту є сьогодні незадовільним і не відповідає сучасним вимогам. Державні органи України, на які покладено функції гарантування інформаційної безпеки, не виконують достатньо мірою роботу із запобігання інформаційним загрозам, їх негативному впливу на політичну, соціальну і духовну сферу. Належне здійснення такого комплексу заходів допоможе правоохоронцям у виявленні та встановленні учасників злочинних груп і терористичних організацій, прогнозуванні їхньої злочинної діяльності, розкритті, розслідуванні та попередженні вчинення ними злочинів. Такі завдання визначаються чинним законодавством України, міжнародними нормативно-правовими актами, а також зумовлені тими подіями, що відбуваються у світі. Крім того, зазначені напрями мають стати пріоритетними в науково-дослідній і практичній діяльності правоохоронних органів України, потребують подальших досліджень.

Таким чином, дослідження ряду питань, що стосуються тактичних засад використання повідомлень засобів масової інформації при розслідуванні злочинів, дає змогу зробити такі висновки.

1. Ефективність використання ЗМІ в укріпленні правопорядку та належної протидії проявам злочинності багато в чому визначається рівнем організації інформаційної діяльності самих правоохоронних органів. Це потребує подальшого вдосконалення нормативно-правової бази, відпрацювання механізму співпраці зі ЗМІ, створення

власної системи підготовки відповідних спеціалістів, подальшого теоретичного опрацювання тактико-криміналістичних положень щодо використання повідомлень ЗМІ при розслідуванні злочинів.

2. За сучасних умов розвитку нашої держави формування громадської думки є важливою складовою діяльності правоохоронних органів у сфері кримінального судочинства. Вплив громадської думки на діяльність правоохоронних органів має розглядатись як явище об'єктивне, невіддільне від процесу розкриття і розслідування злочинів. Проблема використання правоохоронними органами ЗМІ для формування належної громадської думки під час розкриття та розслідування злочинів має комплексний характер і включає вирішення цілої низки питань: підвищення авторитету правоохоронних органів, залучення населення до розкриття злочинів, здійснення соціального контролю за правоохоронними органами, створення сприятливого соціально-психологічного клімату серед населення (це забезпечує оптимальні умови діяльності правоохоронних органів), правового виховання населення, профілактики скоєння злочинів, протидії проявам організованої злочинності та корупції. Ці питання є досить актуальними в діяльності правоохоронної системи України, а тому потребують подальшого теоретичного вивчення і практичного впровадження в діяльність органів правопорядку.

3. Одним з елементів криміналістичної теорії розшуку має стати комунікативний. В інформаційно невизначеній ситуації, що характерна для розшукової роботи, слідчий може використовувати комунікативні потоки як джерела отримання орієнтовної і доказової інформації. Це потребує підвищення рівня необхідних знань у галузі комунікативних технологій осіб, які проводять розслідування злочинів, а також здійснення вченими-криміналістами необхідних теоретичних досліджень у цьому напрямі.

4. Результати протидії сучасній злочинності значною мірою залежать від знання правоохоронними органами прийомів і засобів використання кримінальними структурами ЗМІ, вміння своєчасно виявляти злочини та осіб, що їх вчинили, нейтралізації протидії органам досудового слідства. Для вирішення цих завдань потрібно створити спеціалізовані підрозділи, завданням яких є виявлення з потоку повідомлень різних ЗМІ явищ кримінального характеру та інформування відповідних правоохоронних органів для реагування, а також готувати відповідні кадри. Це допоможе поліпшити існуючі умови для

швидкого та повного розкриття злочинів, їх припинення, забезпечення відшкодування збитків, завданих злочином, а також запобігання протиправним діям.

5. Розвиток інформаційних технологій потребує розробки нових для криміналістичної науки підходів до проблем протидії організованих злочинній діяльності та тероризму. Це зумовлено тим, що для вчинення злочинів, взаємного інформування, координування дій члени таких злочинних груп змушені спілкуватись, а для цього вони можуть створювати комунікаційні системи, які мають таємний, конспіративний характер. Для створення таємних комунікацій злочинці використовують найсучасніші досягнення науки і техніки, в тому числі й методи криптології і стеганографії. Це, в свою чергу, висуває нові вимоги до тактики здійснення досудового розслідування, демонструє необхідність пошуку нових нетрадиційних підходів до проблеми забезпечення інформаційної безпеки, вивчення можливостей використання ЗМІ кримінальними структурами. Лише за таких умов можна буде підвищити ефективність та поліпшити результати боротьби зі злочинністю у XXI столітті.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криміналістика: Учебник для вузов / Под ред. Р. С. Белкина. — М.: НОРМА, 2000.
2. *Бахин В. П.* Задачи криминалистики в современных условиях // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики на современном этапе: Межвуз. сб. науч. тр. — Одесса, 1993.
3. *Бахін В. П., Гора І. В, Цимбал П. В.* Криміналістика: Курс лекцій. — Ірпінь: Академія ДПС України, 2002.
4. *Васильев В. Л.* Психологические аспекты раскрытия убийств, совершенных в условиях неочевидности // Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности. — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1989. — С. 87–95.
5. *Гочаренко В. Г., Сокиран Ф. М.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посіб. — К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994.
6. *Грищенко О. М., Шкляр В. І.* Основи теорії міжнародної журналістики. — К.: Вид.-полігр. центр “Київський ун-т”, 2002.

7. Гросс Г. Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской полиции. — Смоленск, 1895.
8. Гуцалюк М. Кримінал у потаємних кутках мережі // Міліція України. — 2001. — № 8.
9. Заява Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації з приводу прийняття Генеральною прокуратурою України Положення “Про порядок акредитації засобів масової інформації та інформаційних агентств на заходи, що проводить прес-служба Генеральної прокуратури України” // Голос України. — 2003. — 23 січ.
10. Зорин Г. А. Криминалистический риск: природа и методы оценки: Учеб. пособие. — Минск: БГУ, 1990.
11. Иванов В. Ф., Мелещенко О. К. Сучасні комп’ютерні технології і засоби масової комунікації: аспекти застосування. — К.: ІЗМН, 1996.
12. Карагодин В. Н. Вопросы информационного обеспечения расследования в условиях противодействия заинтересованных лиц // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия: Межвузовский науч. сб. — Уфа: Башкирский ун-т, 1989. — С. 126–130.
13. Келлі Дж. Шифрування на службі в терористів // Свобода висловлювань і приватність. — 2002. — № 2 (14).
14. Криминалистика: Учебник для вузов / А. Ф. Волынский, Т. В. Аверьянова, И. Л. Александрова и др.; Под ред. проф. А. Ф. Волынского. — М.: Закон и право; ЮНИТИ-ДАНА, 1999.
15. Криминалистика: Учебник / Под ред. И. Ф. Крылова, А. И. Бастрькина. — М.: Дело, 2001.
16. Ледацев В. А. Своевременное обнаружение преступления: понятие, методы и профилактическое значение // Правовые и организационные вопросы предварительного расследования. Высшая следственная школа МВД СССР. — Волгоград, 1977. — Вып. 17. — С. 19–24.
17. Майоров Н. И., Наумкин Ю. В. Расследование преступлений и средства массовой информации // Советское государство и право. — 1978. — № 6. — С. 74–78.
18. Наумкин Ю. В. Взаимодействие органов внутренних дел с учреждениями массовой информации в борьбе с преступностью: Учеб. пособие. — Ташкент: Ташкентская высш. шк. МВД СССР, 1990.

19. *Наумкин Ю. В.* Взаимодействие правоохранительных органов и учреждений массовой информации в обеспечении социального правопорядка: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — М., 1988.
20. *Овчинский С. С.* Оперативно-розыскная информация / Под ред. А. С. Овчинского и В. С. Овчинского. — М.: ИНФРА-М, 2000.
21. *Почепцов Г. Г.* Информационные войны. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000.
22. *Почепцов Г. Г.* Информация @ дезинформация. — К.: Ника-Центр; Эльга, 2001.
23. *Специальная техника и информационная безопасность: Учебник* / Под ред. В. И. Кирина. — М., 2000. — Т. 1.
24. *Степанов В. В.* Выявление преступлений как элемент криминалистики // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия: Межвузовский науч. сб. — Уфа: Башкирский ун-т, 1989. — С. 146–150.
25. *Степанов В. В.* Выявление преступлений — начальный этап борьбы с преступностью // Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений. — Свердловск, 1988. — С. 25–32.
26. *Томин В. Т.* Использование средств массовой информации в борьбе с преступностью: Учеб. пособие. — Горький: Горьковская высш. шк. МВД СССР, 1976.
27. *Удовиченко В. А.* Использование средств массовой информации в деятельности городских, районных органов внутренних дел: Учеб. пособие. — М., 1983.
28. *Федотов М. А.* Право массовой информации в Российской Федерации. — М.: Междунар. отношения, 2002.
29. *Шепитько В. Ю.* Теория криминалистической тактики: Монография. — Харьков: Гриф, 2002.

**ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ
РОЗСЛІДУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ
(ТРАНСКОРДОННИХ, ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ,
ТРАНСКОНТИНЕНТАЛЬНИХ) ЗЛОЧИНІВ**

6.1. Основи методики розслідування злочинів, вчинених міжнародними організованими групами

6.1.1. Поняття і криміналістична характеристика злочинів, вчинених організованими злочинними групами

Поняття криміналістичної характеристики злочинів в останні роки стало предметом інтенсивного дослідження в криміналістиці. У зміст криміналістичної характеристики злочинів включають:

- типові слідчі ситуації, під якими розуміють характер вихідних даних;
- спосіб підготовки і вчинення злочину;
- спосіб приховання злочину, маскуванню;
- типові матеріальні сліди злочину і ймовірні місця їхнього перебування (слідова картина);
- предмет злочинного посягання;
- характеристику особистості злочинця;
- обстановку злочину (місце, час, інші обставини).

Очевидно, потрібно розрізняти зміст родових і видових криміналістичних характеристик злочинів, пов'язаних з організованою злочинною діяльністю. Зміст видових криміналістичних характеристик (окремі види злочинів, учинених учасниками організованих злочинних структур) — ширший. Криміналістична характеристика злочинів, учинених транснаціональними злочинними співтовариствами, безумовно, є частиною родової криміналістичної характеристики організованої злочинності.

У дослідженнях Р. Белкіна, І. Биховського, А. Дулова зазначається, що практичне значення криміналістичних характеристик дуже перебільшене¹. Згодом Р. Белкін додав, що дані про ці залеж-

¹ Белкин Р. С., Быховский И. Е., Дулов А. В. Модное увлечение или новое слово в науке // Социалистическая законность. — 1987. — № 9.

ності можуть служити моделлю розслідування і бути основою для побудови типових версій за конкретними справами, тільки в цьому полягає практичне значення криміналістичної характеристики як цілого¹. Звісно, можливості використання даних криміналістичної характеристики міжнародної організованої злочинності набагато ширші. Зокрема, дослідження в цьому напрямі можуть допомогти надалі удосконалювати систему міжнародних угод по боротьбі з організованою злочинністю. Без такої характеристики важко визначити зміст, структуру, механізм використання міждержавних баз криміналістичної інформації, у цілому визначити найважливіші напрями спільної діяльності правоохоронних органів різних держав світу².

Насамперед криміналістична характеристика транснаціональної організованої злочинності повинна визначити саме поняття предмета, бо без цього неможливе його дослідження.

На другій сесії Комісії з запобігання злочинності і кримінального правосуддя Економічної і соціальної ради ООН 13–23 квітня 1993 р. було названо ознаки, що певною мірою допомагають пояснити сутність організованої злочинності:

- організована злочинність — це діяльність об'єднань злочинних осіб чи угруповань, що об'єдналися на економічній основі. Ці угруповання дуже нагадують банди періоду феодалізму, що існували в середньовічній Європі. Економічні вигоди вони отримують у результаті надання незаконних послуг і товарів чи внаслідок надання законних послуг і товарів у незаконній формі;
- організована злочинність передбачає конспіративну злочинну діяльність, під час якої за допомогою ієрархічно побудованих структур координуються планування і здійснення незаконних діянь чи досягнення законних цілей за допомогою незаконних коштів;
- організовані злочинні угруповання мають тенденцію встановлювати часткову чи повну монополію на надання незаконних товарів і послуг споживачам, оскільки у такий спосіб гарантується одержання вищих доходів;

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики. — М.: Юристъ, 1997. — Т. 3. — С. 316.

² Нургулиев Б. М. Теоретические и прикладные проблемы расследования организованной преступной деятельности: Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. — Алматы, 1998.

- організована злочинність не обмежується лише здійсненням свідомо незаконної діяльності чи наданням незаконних послуг. Вона включає також такі витончені види діяльності, як “відмивання” грошей за допомогою електронних коштів, вкладення коштів у легальні види діяльності;
- організовані в угруповання злочинці використовують у своїй діяльності різні заходи, що можуть бути витонченими чи, навпаки, грубуватими, прямими і відкритими, для встановлення монополії на надання незаконних товарів і послуг, для проникнення в законні види діяльності, для корумпування посадових осіб.

Таким чином, коли особи, що беруть участь в організованій злочинній діяльності, починають займатися законною комерційною діяльністю, вони, звичайно, привносять у неї методи насильства і залякування, що застосовуються в незаконних видах діяльності. Однак це лише один з багатьох чинників, що визначають небезпеку транснаціональних злочинних співтовариств. Серед інших можна назвати такі:

- тенденцію до здійснення ними комплексу взаємозв’язаних злочинів на території кількох держав;
- особливу складність доведення організаторської ролі керівників злочинних співтовариств, що найчастіше навіть не бувають на місці вчинення злочинів;
- активну протидію розслідуванню злочинів;
- постійну тенденцію до розширення сфери діяльності злочинного угруповання із залученням до неї громадян кількох держав, насамперед емігрантів, безробітних, неповнолітніх;
- пошуки корумпованих зв’язків, проникнення в правоохоронні органи.

У загальному вигляді зазначені складові можна поділити на такі дві групи:

- ті, що стосуються особистості учасників злочинних угруповань і їхньої структури;
- ті, що належать до механізму здійснення злочинів.

6.1.2. Криміналістична характеристика організованих злочинних груп і основних напрямів їх протиправної діяльності

Для міжнародної злочинності характерні певні властивості, функції, що відрізняють її від інших форм міжнародної злочинності. Ці функції можуть полягати в спеціалізації діяльності злочинних співтовариств за такими напрямками¹:

- розвідка і підготовка вчинення конкретних злочинних акцій, підшукування потенційних потерпілих, з'ясування їхнього матеріального становища;
- планування кримінальної діяльності організації;
- реалізація планів вчинення конкретних злочинів;
- зберігання, приховування, реалізація майна, набутого в результаті злочинної діяльності, “відмивання” і легалізація злочинних доходів;
- забезпечення співтовариства чи організації транспортом і засобами зв'язку, зброєю і боеприпасами;
- фінансування, збирання і розподіл коштів на подання допомоги родинам учасників, заарештованих і потерпілих у результаті злочинної діяльності, зіткнень з конкуруючими групами;
- підтримка загальної каси;
- забезпечення справжніми чи підробленими документами, атрибутикою правоохоронних і контролюючих органів;
- організація власної служби безпеки (розвідки, контррозвідки);
- організація і підтримка каналів для переходу на нелегальне становище учасників співтовариства чи організації, забезпечення для них умов продовження злочинної діяльності;
- представництво інтересів злочинного об'єднання у владних структурах, розв'язання суперечок з іншими кримінальними організаціями;
- захист від конкуруючих угруповань і боротьба за перерозподіл сфер впливу;
- забезпечення систематичного впливу на прийняття рішень органами місцевого самоврядування, державної влади і управління.

В діяльності організованої злочинної групи умовно можна виокремити такі основні ознаки:

¹ *Руководство для следователей.* — М., 1997. — С. 576–577.

- наявність постійного “професійного ядра” у злочинному угрупованні;
- основна маса її учасників не обмежена рамками формалізованих організаційних структур;
- між учасниками злочинного угруповання підтримуються зв'язки типу “начальник — підлеглий”;
- для деякого з них участь у злочинному угрупованні (для якого особливо характерні корумповані зв'язки) можлива на основі взаємовигідних умов.

Певні злочинні угруповання вирізняються не тільки великою кількістю учасників, а й широким спектром злочинної діяльності, великою географією вчинення злочинів.

Відповідно до криміналістичної характеристики злочинів, учинених міжнародними злочинними групами, взаємодія між правоохоронними органами різних держав світу повинна бути спрямована на встановлення всіх елементів¹ криміналістичної характеристики вчиненого злочину:

- приблизної кількості злочинного співтовариства чи злочинної організації;
- структури злочинного угруповання;
- лідерів злочинної групи;
- ролі кожного члена в злочинній ієрархії;
- даних, що характеризують особистість лідерів і їхню поведінку;
- способу життя і можливих зв'язків усіх членів групи;
- базової спрямованості злочинної діяльності утворення;
- сфери кримінальної діяльності і розподілу регіонів та напрямів впливу;
- схильності окремих членів до побічної злочинної діяльності і можливості вчинення ними конкретних злочинів;
- корумпованості зв'язків злочинного формування.

Розглянемо зарубіжні аналоги злочинних співтовариств, що існують протягом десятків і сотень років. Серед транснаціональних злочинних організацій експерти ООН насамперед вирізняють сицилійську й італійську мафію, які мають одну із найскладніших таємних структур. Міграція сицилійців до Сполучених Штатів Америки призвела до утворення відповідної сфери впливу на американському рин-

¹ *Руководство для следователей.* — М., 1997. — С. 580.

ку збуту героїну. Те ж саме відбувається в Німеччині, де недавно було встановлено, що групи сицилійських емігрантів, які підтримують тісний зв'язок зі своїми родинами, займаються інвестиційною діяльністю і готують групи виконавців злочинних операцій у Сицилії.

Для Казахстану і багатьох регіонів Росії сьогодні характерне проникнення китайських злочинних угруповань. Хоча окремі китайські “тріади” здійснюють свої операції на материковій частині Китаю, вони розміщуються переважно на території Гонконгу, що є місцем базування організацій “Сунь Е Он”, “14К” і “Група Во”. Разом з тим організація “Юнайтед бамбу” базується в китайській провінції Тайвань. Відповідно до оцінок окремих експертів, у Гонконгу налічується 160 тис. членів “тріад”, що належать до 50 різних організацій. Юристи-практики та вчені-аналітики дотепер не можуть чітко визначити ступінь організованості “тріад”. Членство в “тріаді” означає висловлення довіри певного ступеня, її члени формують єдиний робочий колектив, покликаний допомагати іншим членам, нехай навіть незнайомим. Тому, хоча “тріади” і мають певну формальну структуру, що включає “голову дракона” і штат таких “фахівців”, як інфорсери і керуючі, значна частина їхньої злочинної діяльності, як правило, здійснюється тими членами, що залучаються для кожного окремого випадку в рамках гнучкої мережевої системи, яка може змінюватися залежно від тієї чи іншої виконаної злочинної операції. “Тріади” займаються багатьма видами злочинної діяльності, включаючи вимагання, незаконний обіг наркотиків, проституцію й азартні ігри. Вони мають у своєму розпорядженні також широку закордонну мережу, що дає їм змогу без особливих зусиль займатися транснаціональною організованою злочинною діяльністю. З практики відомо, що співтовариства “тріад” підтримують дуже тісні зв'язки як з “тонгами”, чи таємними співтовариствами, так і з молодіжними бандформуваннями, що існують у багатьох китайських громадах у Північній Америці. Тому не дивно, що “тріади” є великими постачальниками героїну з Південно-Східної Азії в США¹.

Японська “Якудза”, чи, як її ще називають, “Боріокудан”, часто вдається до насильницьких злочинів, і її діяльність у місці базування є значно помітнішою, ніж діяльність більшості інших злочинних організацій. У “Якудзу” входять кілька великих організацій, серед яких лідирує “Ямагучі-гуми”, що налічує понад 26 тис. членів у складі

¹ *Основи боротьби с організованою преступностью.* — М., 1996. — С. 34.

944 менших банд. Для “Якудзи” характерна широкомасштабна міжусобна боротьба між її різними угрупованнями, однак це не заважає їй долучатися до сфери законного бізнесу і займатися корупцією в межах політичної системи. Хоча японська “Якудза” і не має на меті включитися в сферу транснаціональної діяльності, однак вона здійснює досить широку злочинну діяльність за межами національних кордонів, у тому числі займається контрабандою на Гавайських островах і в Каліфорнії, а також контрабандним вивезенням зброї зі Сполучених Штатів до Японії¹. Специфічні особливості вирізняють діяльність цього типу злочинних структур і з точки зору методів злочинної діяльності. Для “Якудзи” характерні аналітичні, а не силові методи роботи. Вимагання пов’язане не з погрозою грубого насильства, а з використанням ретельно зібраного компрометувального матеріалу. Треба зазначити, що такі методи стають дедалі характернішими і для великих злочинних співтовариств у країнах СНД (Росії, Узбекистані, Казахстані тощо).

Унікальними з усіх поглядів є колумбійські картелі. На відміну від більшості інших транснаціональних злочинних організацій, що здійснюють, як правило, найрізноманітнішу діяльність, картелі займаються винятково наркобізнесом. На практиці картелі (що особливо характерно для колумбійського картелю, який сьогодні займає панівне становище в сфері кокаїнового наркобізнесу) створили більш високоорганізоване корпоративне і злочинне середовище, ніж будь-яке інше угруповання. Організований ними бізнес ґрунтується на таких ефективних принципах керування, як спеціалізація і поділ праці. Нині спостерігається посилене проникнення цих злочинних співтовариств у Росію і Казахстан через діючі в цих країнах транснаціональні злочинні угруповання.

Те саме можна сказати і про нігерійські злочинні організації, що зайнялися широкомасштабним оборотом наркотиків і, відповідно до наявної інформації, за обсягом ввезення героїну в США поступаються лише китайцям. Цьому сприяв той фактор, що вони могли керувати своїми операціями з відносно безпечного місця базування, яке характеризується відсутністю відповідного законодавства і слабкістю науково-технічного забезпечення правоохоронних органів, а також певною політичною нестабільністю, фактами корупції і дефіцитом ресурсів, необхідних для боротьби з організованою злочинністю.

¹ *Основы борьбы с организованной преступностью.* — М., 1996. — С. 35.

Практика показала, що вони дуже добре пристосовуються до нових умов, що виявляється в розробці альтернативних маршрутів для обороту наркотиків, способах приховання наркотиків, виборі кур'єрів і відповідного товару для збуту. З простих перевізників, що працювали на інші транснаціональні злочинні організації, нігерійські наркоторговці перетворилися на великих ділків, які діють самостійно. І хоча відсутні свідчення про існування нігерійського картелю, все ж було виявлено певну аморфну мережу великих ділків наркобізнесу, тому немає жодних сумнівів у тому, що навіть діяльність кур'єрів ретельно планується. Представники нігерійських злочинних організацій у середині 90-х років ХХ ст. з'явилися в Росії і Казахстані, де намагалися налагодити мережу збуту наркотиків.

Злочинна діяльність нігерійців не обмежується незаконним оборотом наркотиків. Нігерійські організації займаються також широкомасштабним шахрайством і вимаганням, у тому числі підrobкою кредитних карток і махінаціями, пов'язаними з діяльністю комерційних банків і програмами допомоги по лінії уряду. Вони досягли успіхів у виготовленні фіктивних посвідчень особи, що дають їм змогу здійснювати такі операції, як використання підrobлених чеків для одержання неінкасованих сум, субсидій, шахрайство з метою отримання соціальних пільг, одержання обманним шляхом страхових виплат і коштів з допомогою електронного переказу. Були спроби використання в ряді країн світу традиційних способів здійснення шахрайства, зокрема внаслідок розсилання так званих нігерійських листів, що містять пропозиції щодо здійснення вигідних угод з метою подальшого заволодіння коштами.

Набуває реальних форм міжнародний корпус найманих убивць, що характеризується високою мобільністю, технічною досконалістю виконання “замовлення”, знищенням доказів на стадії підготовки, включенням у динаміку злочину “несуб'єктів”, наприклад, підлітків віком 12–13 років, що не несуть відповідальності за вчинені дії. Кіле-ри, виконуючи убивства на замовлення в Росії, відразу виїжджають, користуючись прозорими кордонами, до сусідніх країн, де і переходять.

Транснаціональні злочинні товариства планують і здійснюють не передбачені законом кримінальні операції, такі, як продаж права на криміналізацію певної контрольованої території та ін. Наприклад, мав місце випадок обміну прав на криміналізацію території в Європі на права на злочинну діяльність у Латинській Америці.

Активізуються процеси аналітичної кримінальної діяльності, до якої належить системний аналіз законодавства в плані пошуку неврегульованості і протиріч, що дають змогу спрямовано витлумачувати і кримінально використовувати недоліки закону. Кримінальні аналітики уважно стежать за динамікою економічної активності й оперативно використовують вигідні економічні ніші на території різних країн світу, офшорні зони, слабкі місця в податкових відносинах. Офшорні компанії використовуються насамперед для легалізації злочинних доходів організованих злочинних співтовариств, а також для ухилення від сплати податків.

Удосконалюється міжнародна корупція чиновників, що здійснюють кримінальні дії по різні боки кордону, але на адресу однієї організації або щодо спільної для різних організацій комерційної справи. Особливо небезпечними є корумповані працівники митниці. Так, у Росії була порушена кримінальна справа проти працівників Брянської митниці, що незаконно оформляли документи про помилковий транзит імпорту в Україну. У результаті тільки за даними однієї кримінальної справи економіці був завданий збиток у розмірі кількох мільярдів доларів США. Організують такі злочини, як правило, злочинні співтовариства, що використовують для цього мережу підставних фірм-одноденок.

Якщо міжнародна злочинність захопила величезні простори суміжних держав, то транскордонна злочинність концентрується на обмежених площах усередині митних територій.

Транскордонна злочинність має певні ознаки:

- реалізується в зонах митного і прикордонного контролю, тобто має спеціальний простір, обмежений шлагбаумом, колючим дротом і системою охорони;
- обмежує сферу зовнішнього контролю, створюючи латентну форму існування, що сприяє виникненню злочинної ніші для посадових злочинів, групової контрабанди, вимагання (рекету), вимагання хабарів, розкрадань з боку страхових служб і екологічних підрозділів;
- здійснюється спеціальними суб'єктами: працівниками митниці, прикордонних служб, служб екологічного контролю, а також страховими і туристичними агентствами, що мають свої представництва в зонах прикордонно-митного контролю;

- має “супутні” утворення, включені в органічний прикордонний простір.

Транскордонні канали збуту універсальні. За тими самими каналами можуть надходити наркотики, фальшиві гроші, зброя, контрабанда, “живий товар”, радіоактивні речовини, підроблені документи. Цьому сприяють дії іноземних громадян на території суміжних країн.

Управлінням по м. Мінськ (Білорусь) комітету по боротьбі з організованою злочинністю в ході реалізації оперативної інформації зі справи оперативного обліку було викрито міжнародну організовану злочинну групу, що займалася незаконним виготовленням і збутом підроблених документів на автотранспортні засоби, використовуючи комп’ютерну техніку. До складу групи входили: С. 1971 р. народження, жителька Мінська; Н. 1972 р. народження, Ю. 1973 р. народження — жителі Вільнюса; А. 1969 р. народження й М. 1961 р. народження — жителі Грузії. При проведенні обшуку були вилучені комп’ютер, підроблені бланки техпаспортів, рахунки-довідки, доручення, транзитні номери Російської Федерації і Республіки Литва, печатки різних організацій. Порушено кримінальну справу за ч. 1 ст. 192 КК Білорусі.

Під час проведення спільних заходів на автовокзалі м. Чимкент співробітниками МВС Республіки Казахстан був затриманий громадянин Узбекистану Ж., в якого виявлено і вилучено 1000 штук набоїв калібру 7,62 мм.

Органам внутрішніх справ суміжних територій Росії і Казахстану доводиться постійно вирішувати спільні проблеми, пов’язані з боротьбою з випадками розбоїв і вимагання на транспортних магістралях.

Транскордонні злочинні групи мають такі характеристики:

- синтетичний склад членів груп: особи з владними повноваженнями, члени організованих міжнародних організацій, члени вузькоспеціалізованих транскордонних злочинних груп;
- геополітичні особливості групи, її кількість, масштаби діяльності, ступінь проникнення у владні структури, організаційна гнучкість, злочинна міць і оперативність реагування, системи захисту;
- оперативне проникнення по обидва боки кордону, що можливо завдяки глибоким знанням дефектів охорони прикордонних структур, людей, які повинні забезпечувати життєдіяльність зон контролю (працівників технічних служб);

- відпрацьованість нелегального переміщення вантажів, грошей, людей, що в комплексі знімає проблему кордону як такого.

Розширенню і посиленню діяльності міжнародних організованих злочинних груп об'єктивно сприяє міграція населення в різні регіони країн СНД. Наприклад, з потоком цілком законслухняних мігрантів у Росію проникають і представники злочинного світу, які з різних причин (пресинг національних злочинних груп, потрапляння до сфери уваги правоохоронних органів тощо) змушені залишати країну перебування. Зрозуміло, на відміну від більшості мігрантів, для злочинців це відбувається не так болісно, адже вони заздалегідь переказують капітали, готують нове місце проживання. Причому вони намагаються не розривати злочинних зв'язків з національними злочинними групами. Таким чином, злочинність у країнах СНД починає набувати не тільки міжрегіонального, а й міжнародного характеру¹. Переміщення осіб з кримінальним минулим із країни в країну зміцнює зв'язки міжнародних злочинних співтовариств, оскільки між злочинцями, що емігрували, і їхніми родичами, знайомими, співучасниками вчинення злочинів зв'язки не розриваються.

Транскордонна злочинність ще не стала проблемою поліфункціонального дослідження, але напрями злочинної практики організованих злочинних груп, що сконцентрувалися навколо кордону, стали ключовими для розвитку транснаціональної злочинності.

Міжнародна економічна злочинність формується на "спинах" і в складі вже створених міжнародних економічних корпорацій, що забезпечують переливання транснаціонального капіталу по всьому світі, перетворюючи процеси "відмивання брудних грошей" на безпрограшну лотерею, де всі призи одержують самі засновники. Формується корпорація міжнародних економічних шахраїв, що оперують чималими сумами, документами неіснуючих міжнародних економічних організацій, укладають договори, одержують кредити, аванси, здійснюють оперативні грошові комбінації в банківській і податковій сферах. Активізується розвиток міжнародного промислово-економічного шпигунства, наслідком якого є продаж комерцій-

¹ Табаков А. А. Миграционные дисфункции и проблемы международного сотрудничества в борьбе с преступностью // Проблемы расследования преступлений в условиях формирования правового пространства СНГ и развития международного сотрудничества: Рабочие матер. научно-практ. конф. — СПб., 1993. — С. 48.

них таємниць, спрямований на руйнування окремих підприємств чи навіть галузей незлочинної економіки, для того щоб звільнити нішу для кримінальної економічної діяльності.

6.1.3. Способи вчинення і приховання злочинів учасниками організованих злочинних груп

Сьогодні в усіх країнах світу формуються тіньові міжрегіональні і міжнародні кримінальні структури, що забезпечують безпрецедентні за масштабами розкрадання грошей і матеріальних цінностей у господарських суб'єктів незалежно від форм власності; одержання надприбутків від корисливих насильницьких злочинів, незаконної торгівлі антикваріатом, зброєю, від автомобільного, ігорного, нарको- і порнобізнесу. За оперативною інформацією, російські кримінальні утворення встановили стійкі відносини зі злочинними структурами 29 країн світу, у тому числі США¹. Розглянемо найнебезпечніші прояви діяльності міжнародних злочинних співтовариств.

1. Міжнародний тероризм.

Потрібно зазначити, що значну частину контингенту, який поповнює ряди міжнародних злочинних утворень, становлять особи, що брали участь у численних конфліктах у “гарячих точках” на території колишнього СРСР. Вони становлять небезпеку для всіх країн світу, оскільки навіть після завершення конфліктів зберігають озброєння і структуру, займаються, поряд зі здійсненням терористичних актів, переправлянням наркотиків, вимаганням, торгівлею зброєю. Поява у величезних кількостях викраденої і контрабандної зброї різко підвищує небезпеку міжнародного тероризму в країнах СНД, до чого призводять певні нерозв'язані проблеми взаємодії цих країн. Найгостріше проблеми взаємодії правоохоронних органів країн СНД позначаються при реагуванні на факти здійснення актів міжнародного тероризму².

Оскільки в сучасному світі дедалі більшу цінність становить інформація, у тому числі науково-технічного і промислового призначення, найчастіше групи міжнародних злочинців починають спе-

¹ Босхолов С. С. Организованная преступность и коррупция в России // Актуальные проблемы теории и практики борьбы с организованной преступностью в России: Матер. научно-практ. конф. 17–18 мая 1994 года. — М.: Моск. ин-т МВД России, 1994. — С. 35.

² Докладніше див. розд. 7.

ціалізуватися саме на здійсненні цих злочинів. При цьому об'єктом злочинних зазіхань стає насамперед закрита технологічна інформація організацій і підприємств країн СНД, що має чималу цінність і найчастіше не захищена патентами¹.

2. Вчинення серій загальнокримінальних злочинів.

Досить поширеною є практика виїзду злочинців для вчинення злочинів до інших країн світу. У суміжних з Росією областях Республіки Казахстан спостерігається значне зростання кількості злочинів, учинених злочинними утвореннями, що базуються в Росії, і навпаки. Простежується посилення злочинних зв'язків між угрупованнями цих країн. Практикується здійснення на замовлення крадіжок, розбійних нападів з поверненням злочинців за кордон. При цьому викрадене майно збувають так само за кордоном, що істотно ускладнює його виявлення. Так, керівник ломбарду “Невський” у м. Волгограді (Росія), викравши шляхом шахрайства кілька десятків кілограмів ювелірних виробів, сховався в Києві, де при спробі збути цінності на нього напали злочинці, які були затримані. Керівник ломбарду був підданий екстрадиції, а з поверненням вилучених цінностей виникли серйозні проблеми.

Найбільшу небезпеку становлять міжнародні групи убивць, що працюють за замовленням. Такі замовлення надходять до них через посередників, що мають злочинні зв'язки в різних країнах².

3. Легалізація злочинних доходів.

За відсутності досить ефективної взаємодії податкових і митних органів країн СНД важко налагодити боротьбу з легалізацією злочинних доходів через торговельно-закупівельні організації в країнах СНД. Злочинці, вивозячи кошти “чорним налом” чи у результаті укладання фіктивних угод, вкрай ускладнюють роботу контролюючих органів. Відмивання “брудних” грошей набуває характеру злочинного інсценування, тому що наслідки злочинного результату (надприбутки) подаються державній фінансовій системі як легально отримані доходи.

Спочатку ця тема виникла на тлі прибуткового наркобізнесу, але згодом вона поширилася на всі види транснаціональної злочинної діяльності. Термін неодноразово зустрічається в різних документах ООН, але одне з перших визначень “брудних грошей” запропоновано

¹ Зорин Г. А., Танкевич О. О. Стратегия борьбы с транснациональной преступностью. — Гродно, 1997. — С. 26–27.

² Там само. — С. 27.

на Конгресі ООН у Гавані в 1990 році. Основними у відмиванні цих грошей є такі характеристики:

- приховування і маскуванню справжнього характеру джерела походження грошей, що мають кримінальне минуле;
- передача права власності на майно кримінального походження легальній організації чи приватній особі, що можуть обґрунтувати правомірність походження майна;
- перетворення форми власності (із кримінальним минулим) у некримінальну;
- дроблення великої суми та її вливання у фінансову діяльність в обсязі недеklarованого характеру, тобто обсяг кримінальної суми “брудних” у минулому грошей розчиняється в обсязі серій дрібних угод;
- документована демонстрація легальності “брудних” у минулому грошей. Наприклад, для колишньої практики були характерні купівля виграшних лотерейних білетів, інсценування одержання спадщини від підставних багатих родичів та ін.;
- переказування грошей на рахунки різних осіб, а потім їхнє повернення у вигляді боргу, оплати реально не виконаних послуг;
- скуповування банківських платіжних документів і цінних паперів;
- використання рахунків на пред’явника;
- придбання нерухомості, а потім легалізована реалізація зі збільшенням вартості за рахунок прихованого включення кримінальних коштів;
- підставне співзасновництво спільних підприємств із подальшим експортом-імпортом капіталів за кордон чи, навпаки, у країну перебування;
- перекачування грошей через банки країн, що мають пільговий податковий режим (Гонконг, Люксембург, Ірландія, Швейцарія);
- використання банківських авізо.

Високорентабельним у плані відмивання “брудних” грошей є використання злочинними структурами офшорних зон, що є відпрацьованими за своєю технологією “податковими гаванями”. Офшорні зони забезпечують високу таємність вкладів і осіб вкладників, що дає змогу нагромаджувати там колосальні суми. В окремих країнах діють десятки тисяч офшорних підприємств різної спеціалізації. Для організації такої компанії в країнах СНД необхідно витратити всьо-

го від 300 до 1000 дол. Ще один із способів відмивання — відкриття тіншових комерційних структур, що інсценують легальну економічну діяльність, імітуючи прибутковість підприємств, і легалізують доходи за допомогою укладення “безтоварних договорів”. Продуктивним для відмивання є також такий спосіб: інсценування іноземних інвестицій від фірм за кордоном, в якій капітали формувалися зі злочинних джерел за кордоном чи усередині країни, в якій створювалося спільне підприємство. Створення й інвестування підприємств за кордоном, з переведенням туди устаткування і капіталів, дає змогу підготувати місце для можливої втечі.

В Україні у новому Кримінальному кодексі (2001 р.) введено ряд статей, які стосуються легалізації злочинних доходів (ст. 207–209, 212 та інші), вони виділені в окремому розділі VII “Злочини у сфері господарської діяльності”.

4. Комп’ютерні кримінальні операції з грошима на рахунках вітчизняних і іноземних банків. Проникнення в бази даних конфіденційної інформації.

Сьогодні організовані злочинні структури дедалі частіше проникають до електронних банків даних для здійснення великомасштабних економічних афер. До таких спроб як транснаціональних злочинів найчастіше вдаються одночасно на території кількох країн. З використанням комп’ютерних технологій злочинні угруповання викрадають кошти з використанням підробки кредитних карток. Комп’ютерні технології застосовуються і при вчиненні інших злочинів проти економічної безпеки країн СНД, наприклад, при здійсненні фальшивомонетництва.

У міжнародних злочинних угрупованнях з’явилися групи комп’ютерних зломників. Так, група зломників, що складалася з американських, англійських і російських хакерів, восени 1997 р. проникла в комп’ютерні бази даних міністерства оборони США, а навесні 1998 р. викрала звідти цілком таємні відомості.

5. Підробка грошей і документів.

У зв’язку з тим, що підробка і збут грошей, документів і цінних паперів потребує значних попередніх витрат і наявності злочинних зв’язків у різних країнах світу (без цього неможливо придбати дороге устаткування і збувати фальшиву продукцію), ця сфера уже давно перестала бути полем діяльності злочинців-одинаків і нині є одним із проявів діяльності міжнародних злочинних співтовариств. Існують підпільні підприємства, що виготовляють підроблені паспорти різ-

них країн. Особливо це характерно для нігерійських злочинних груп, що у великій кількості почали проникати на територію України, Росії і Казахстану, використовуючи при цьому фальшиві паспорти (насамперед Ямайки і Великобританії).

Дедалі більшого поширення набувають злочини, вчинені іноземцями, які кваліфіковано, у промислових масштабах виготовляють підроблені документи. Ці особи також скоюють такі злочини: збут підроблених закордонних паспортів; незаконний в'їзд в інші держави; нелегальне проживання; неправомірне використання кредитних карток та інших міжнародних платіжних банківських документів. Виявлено факти встановлення іноземними громадянами злочинних контактів з громадянами України з метою збуту товару, що має попит, обміну валюти за підвищеним курсом і для здійснення інших, у тому числі загальнокримінальних злочинів¹. Останнім часом встановлено факти здійснення злочинів організованими міжнародними злочинними угрупованнями, що створені на основі як національних злочинних організацій (китайські, японські, афганські, в'єтнамські, поєднувані в централізовані злочинні співтовариства), так і міжнародних груп, організованих за принципом знайомств і земляцтв, без чіткої координації між ними (нігерійці).

6. Міжнародні економічні шахрайства.

Кримінальні елементи вдаються до спроб за рахунок злочинних коштів приватизувати державні об'єкти, причому найрентабельніші з них². Злочинні угруповання планують і здійснюють великомасштабні шахрайства з використанням уже наявних злочинних зв'язків. Створення спільних підприємств найчастіше є прикриттям для діяльності міжнародних злочинних співтовариств. Можна стверджувати, що на території країн СНД діють найнебезпечніші міжнародні злочинні групи, що спеціалізуються на економічних шахрайствах. Так, ті шахрайства, що заподіяли значний збиток економіці США і країнам Західної Європи, пов'язані з використанням "нігерійських листів" і вже досить широко практикуються в Україні, Росії і Казахстані. Суть цієї махінації — у відправленні на ім'я організацій від імені державних органів африканських країн надзвичайно вигідних пропозицій

¹ Григорьев П. В. Проблемы раскрытия и расследования преступлений, связанных с иностранными гражданами и совершаемых в сфере рыночных отношений // Выявление, раскрытие и расследование преступлений, характерных для рыночных социально-экономических отношений. — Тула: ВЮЗШ, 1993. — С. 41–44.

² Основы борьбы с организованной преступностью. — М., 1996. — С. 15–17.

щодо реалізації тих чи інших угод. Навіть переговори з цього питання відбуваються у приміщеннях посольств за участю “дипломатичних” представників. Природно, усе завершується злочинним заволодінням грошима довірливих клієнтів.

Одним з найнебезпечніших явищ останніх років стало злиття міжнародних злочинних організацій із представниками органів влади, банківським, промисловим капіталом, а також із правоохоронними органами. Те, що відбувається в Росії, Казахстані та інших країнах СНД, не може не викликати занепокоєння. В зв'язку з цим можна зазначити такі вкрай небезпечні тенденції:

- значна частина дрібних і середніх банків потрапили під цілковитий контроль мафіозних структур, які і контролюють насамперед зовнішньоекономічні операції, пов'язані з контрабандою, прихованням злочинних доходів, незаконними операціями при експорті-імпорті, при скуповуванні цінностей за кордоном;
- ряд великих банків використовує мафіозні структури у своїх інтересах з метою тиску на місцеві органи влади, правоохоронні органи, для вимагання під час здійснення низки свідомо не вигідних для контрагентів дій;
- великі банки і підприємства використовують мафіозні структури з метою заміни легального цивільного й арбітражного провадження злочинними розбірками, санкціями за невиконання рішень яких найчастіше є смерть;
- в окремих регіонах керівниками адміністрації стають ставленики конкретних банків і фінансових груп, те саме можна сказати про багатьох колишніх членів уряду Росії, які виконували їхні доручення, особливо в зовнішньоекономічній діяльності. Це призвело до того, що відсутня вільна торгівля цілим переліком стратегічно важливих товарів;
- чимало великих корпорацій Заходу безпосередньо займаються підкупом посадових осіб з метою укладення свідомо вигідних для них угод і заволодіння найціннішими галузями національної промисловості. Так, останнім часом у російських засобах масової інформації часто з'являлися повідомлення про незаконні операції через підставні фірми між німецькою компанією “Сіменс” і керівництвом ФАПСІ Росії. Небезпека цього полягає ще й у тому, що аналогічні угоди відбувалися між “Сіменс” і МВС Росії при закупівлі інформаційних систем для Головного інфор-

маційного центру МВС Росії. Це створює реальну небезпеку для інтегрованих баз даних правоохоронних органів країн СНД;

- злиття промислових корпорацій з організованою злочинністю завдає колосальних збитків економікам держав СНД. Як приклад можна навести цілу низку незаконних угод з транзиту товарів, здійснених в середині 90-х років ХХ ст. у Росії. Так, завезені в Росію із Західної Європи товари на суму понад 15 млрд дол. оформлялися як транзит до України, а реалізовувалися тільки в Росії через підставні фірми;
- в окремих випадках контрабанда маскується як внутрішні перевезення. Величезна кількість нафтопродуктів вивозилася з Росії як контрабанда так званим калінінградським транзитом. Через мережу контрольованих організованою злочинністю дрібних збутових фірм, за фіктивними угодами нафтопродукти спрямовувалися в Калінінград. Однак у Вільносі представники міжнародних злочинних угруповань з використанням корупційних зв'язків серед керівництва на транспорті на папері переадресовували склади у порти Прибалтики. Різниця між внутрішньоросійською і міжнародною ціною розподілялася між усіма учасниками злочинної угоди, потім за допомогою спеціальних кур'єрів з числа бандитських формувань частина виручки у валюті незаконно поверталася в Росію. Потрібно зазначити, що за такими кур'єрами постійно велося полювання з боку інших бандформувань.

7. Ухилення від сплати податків.

Ухилення від сплати податків у країнах СНД досягло величезних масштабів, що дуже негативно позначається на економіці і соціальному розвитку ряду країн. Масове ухилення від сплати податків здійснюється за участю міжнародних організованих злочинних структур, частина яких діє легально під виглядом комерційних організацій, з перекиданням коштів за кордон. Ці операції відбуваються разом з іншими видами економічних злочинів і не можуть бути виявлені без погодженої участі правоохоронних органів різних країн.

8. Протидія розслідуванню злочинів.

Проаналізувавши способи приховання злочинів міжнародними злочинними організаціями, можна зазначити, що їхні можливості набагато більші, ніж традиційних злочинних груп. Насамперед це пов'язано з прямою протидією розслідуванню таких злочинів. На стадії підготовки до здійснення злочинів заходи протидії поляга-

ють у проведенні таких дій, як виявлення умов, спостереження за об'єктами, проникнення на об'єкт, установлення контактів з потрібними людьми, підбір виконавців тощо, що дають змогу здійснити задум з мінімумом перешкод і зникнути з місця злочину. Протидія на етапі дізнання і слідства полягає в приховуванні злочинної діяльності та активному впливі на перебіг слідства з метою заведення його в глухий кут або спрямування за потрібним лідерам злочинного світу сценарієм. При цьому дедалі частіше спостерігаються спроби використання міжнародними злочинними структурами корупційних зв'язків, особливо серед працівників державних і правоохоронних органів, з такою метою:

- для забезпечення переправляння вантажів і цінностей через кордон;
- для протидії екстрадиції;
- для “відсікання” у процесі розслідування епізодів тяжких злочинів, вчинених за кордоном;
- для отримання конфіденційної інформації.

Зоною підвищеного інтересу організованих злочинних формувань є слідчі установи й органи кримінально-виконавчої системи. У разі засудження ключовим інтересом злочинців стає створення найсприятливіших умов відбування покарання, вирішення питання умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі¹.

Специфічною особливістю механізму вчинення злочинів транснаціональними злочинними співтовариствами є те, що вони використовують для цього наявні канали зв'язку. За цими каналами у різні країни світу найчастіше переміщують наркотики, фальшиві гроші, зброю, радіоактивні речовини, антикваріат, цінності, злочинців, які переховуються від слідства і суду. Саме наявність каналів злочинних зв'язків відкриває шляхи для широкого спектра операцій із предметами, забороненими до обігу, а саме:

- незаконний обіг і виробництво зброї та спеціальних вибухових пристроїв (наприклад, протягом тривалого часу вибухові пристрої для злочинних організацій у Росії вироблялися в Латвії);

¹ *Кувалдин В. П.* Сущность и основные направления противодействия организованных преступных структур органам внутренних дел // Проблемы борьбы с организованной преступностью: Матер. научно-практ. конф. 28–29 ноября 1995 г. — М.: Московский ин-т МВД России, 1996. — С. 41–44.

- незаконне виробництво й обіг наркотиків і сильнодіючих речовин;
- незаконний обіг сильних отрут та отруйних і радіоактивних речовин;
- торгівля людьми (жінками, дітьми);
- незаконне переправлення людей через кордон;
- виготовлення і збут фальшивих грошей;
- міжнародна торгівля викраденими автомобілями;
- транснаціональний рекет на транспорті й автомагістралях.

Особливу небезпеку становлять міжнародні злочинні організації, що займаються виробництвом, контрабандним вивезенням у сусідні країни і розповсюдженням наркотиків. Масштаби цієї діяльності такі великі і складні, що здійснення цього злочину потребує обов'язкової участі організованих злочинних співтовариств. Як приклад наведемо кілька каналів зв'язку міжнародної наркомафії, що проходять через Казахстан і Росію:

- з Казахстану в Росію та інші країни — наркотики рослинного походження (коноплі);
- з напівпідпільних китайських фармацевтичних підприємств у Росію і Казахстан — сильнодіючі лікарські препарати;
- Афганістан — Таджикистан — Киргизстан (Ош) — Росія і Казахстан: опіумний маршрут;
- Колумбія — Росія — Казахстан: кокаїн і його похідні в обмін на зброю; паралельно в країни СНД колумбійська наркомафія ввозить також фальшиві гроші;
- з перевалочних баз у Західній Європі в Україну і Росію — наркотики.

Завдяки величезному науковому потенціалу в країнах СНД організоване виробництво принципово нових видів наркотиків, зокрема 3-метилфентанілу. Для вживання цю речовину наркомани розводять у співвідношенні 1:20 000, тому її майже безперешкодно можна перевозити через державні кордони (був випадок, коли з Москви цей наркотик переправлявся до Ізраїлю у вигляді поштових листівок, просочених цією речовиною). Розслідування цих злочинів, що здійснювалося спільно МВС і ФСБ Росії, дало змогу розкрити значну частину мережі збуту наркотику і, головне, знищити підпільні лабораторії з виготовлення синтетичних наркотиків. Здійснені в цьому зв'язку оперативні-розшукові заходи допомогли затримати в м. Москва за підозрою в здійсненні незаконних операцій з цим но-

вим наркотичним товаром Т. Квабзирідзе. У результаті особистого обшуку й обшуку, проведеного в квартирі в Квабзирідзе, виявлено 719 мл рідини в ампулах. Експертне дослідження вмісту ампул показало, що ця рідина є розчином 3-метилфентаніду — синтетичного наркотичного препарату, який за своєю наркотичною активністю і впливом на організм людини в багато разів переважає раніше відомі види наркотиків, зокрема морфін — у 5,5 тис. разів. Подальше розслідування дало змогу виявити добре організовану і технічно оснащену законспіровану мережу торговців 3-метилфентанілом, припинити діяльність підпільних лабораторій з його виробництва. Виявлені особи, причетність яких до справи доведено, притягнуті до кримінальної відповідальності.

Крім того, у процесі досудового слідства в справі про незаконний обіг наркотиків було виявлено групу осіб, що вчинили контрабандне ввезення на територію Російської Федерації великої партії наркотичного препарату — бупренорфіну, незаконні угоди зі збуту цього препарату, незаконні валютні операції і контрабандне вивезення валютних коштів у великих розмірах з території Росії, а також численні заволодіння особистим майном громадян за допомогою шахрайства під виглядом купівлі-продажу валютних коштів. Розслідуванням цієї справи встановлено, що В. Жмудський, займаючись протягом тривалого часу приватним бізнесом, у тому числі пов'язаним з купівлею-продажем автомобілів, вирішив збільшити свої доходи на угодах з незаконним обігом наркотиків. Він створив злочинну групу в складі Абдуліна — одного з авторитетів злочинного світу, що спеціалізувався на вимаганнях і шахрайствах під час здійснення валютних операцій, і громадянки Грузії Мчедлишвілі, яка мала досвід злочинної діяльності в сфері наркобізнесу і зв'язки серед наркоділків Грузії. Маючи інформацію про те, що в Індії практично вільно продається наркотичний препарат бупренорфін, який має великий попит у Грузії, обвинувачені розробили план контрабандної доставки в Росію цього наркотіку. Через громадянина Індії Пуранда Чанда вони організували приватне запрошення в м. Делі і, уточнивши деталі поїздки, усі разом вилетіли туди. Протягом п'яти днів в Індії обвинувачені незаконно придбали в місцевих постачальників з метою збуту велику партію бупренорфіну в кількості близько 40 тис. ампул ємністю 2 мл кожна і рейсом Аерофлоту, сховавши від митного огляду ампули, контрабандним шляхом доставили куплені наркотики в Москву, де їх було затримано.

Необхідно зазначити типовість і масовість аналогічних кримінальних справ. З участю восьми УВС і двох УВСТ Росії і МВС України було здійснено комплексну операцію з перекриття каналів контрабандного надходження наркотиків і зброї з-за кордону. Вилучено близько 100 кг наркотиків, 58 одиниць вогнепальної і холодної зброї, велику кількість боєприпасів, затримано незаконно ввезених товарів на кілька мільйонів доларів.

Свого часу з метою стабілізації криміногенної обстановки правоохоронними органами суміжних держав було здійснено дві оперативно-розшукові операції за маршрутом Душанбе–Москва. Викрито три організовані етнічні злочинні угруповання, порушено 35 кримінальних справ, додатково виявлено і взято на облік для подальшого оперативного відпрацювання близько 200 правопорушників.

Очевидно, що для розв'язання проблеми боротьби з незаконним обігом наркотиків, як свідчить аналіз даних криміналістичної характеристики цих злочинів, потрібна подальша інтеграція зусиль кількох держав.

9. Вимагання, вчинене транснаціональними злочинними угрупованнями.

Можна виокремити кілька типів транснаціональних злочинних угруповань, що спеціалізуються на вимаганні, залежно від способу здійснення вимагання, особистості потерпілих і сфер злочинної діяльності.

Вимагання щодо співвітчизників, які виїжджають за кордон:

- вимагання щодо співвітчизників, які займаються бізнесом в одній із країн СНД (китайці, в'єтнамці, громадяни України, Росії і Казахстану, що входять до злочинних угруповань, які діють за кордоном);
- вимагання щодо дрібних торговців, які виїжджають за покупками за кордон (контролюється практично весь шлях їхнього пересування, момент купівлі товарів і, як правило, за участю корумпованих митників, повернення в країну перебування);
- вимагання щодо біженців, які залишили “гарячі точки”;
- вимагання щодо дуже багатих підприємців із країн СНД, які здійснюють угоди за кордоном, особливо не цілком законні; відносно таких осіб злочинні угруповання ведуть справжню економічну розвідку, в тому числі з використанням корумпованих зв'язків у правоохоронних органах, у цілях заволодіння

вигідним напрямом бізнесу, захоплення майна, вимагання великих сум грошей;

- сексуальна експлуатація жінок, вивезених під різними приводами за кордон.

Організоване викрадення автомобілів:

- організація викрадень у країнах Західної Європи (часто в змові з “потерпілим”, який одержує частину суми і страховку, заявляє про викрадення із запізненням); перегін кількох автомобілів через кордон за тими самими підробленими документами через пункти митного контролю, виготовлення нових документів, номерів і збут у різних країнах СНД;
- контроль за трасами перегону куплених іномарок у країни СНД;
- контроль за маршрутами міжнародних автотранспортних перевезень з нападами на водіїв чи вимаганням грошей, вантажів, за організацією збуту викрадених вантажів (іноді разом з автомобілями) через підставні фірми.

10. Злочини проти інтелектуальної власності.

Останнім часом з’явилися нові види міжнародних злочинів, які хоча й не прийнято відносити до проявів організованої злочинної діяльності, однак вони, власне кажучи, ними є. Це стосується, зокрема, порушень авторських прав, присвоєння чужої інтелектуальної власності. Річ у тому, що участь у здійсненні злочинів цілої групи осіб офіційно існуючої державної чи комерційної організації має ознаки системної злочинної діяльності з високим рівнем організації (наприклад, виготовлення і поширення “піратських” відеокасет тощо). Оскільки в цьому разі злочинна діяльність поширюється на кілька країн, то і боротьба з нею є спільним завданням правоохоронних органів цих країн. Тут, по суті, повинен бути застосований увесь комплекс слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, аналогічний спільному розслідуванню організованої злочинної діяльності.

Криміналістичний аналіз транснаціональної організованої злочинності показує, що, по-перше, її рівень постійно зростає і посідає дедалі помітніше місце в структурі національної злочинності насамперед через недостатньо ефективну боротьбу з нею; по-друге, поява на території колишнього СРСР суверенних держав створила додаткові труднощі у боротьбі з організованою злочинністю, яка залишилася об’єднаною і потребує абсолютно нових методів взаємодії

між правоохоронними органами різних країн і нової організації цієї діяльності.

На сьогодні грандіозних масштабів набули викрадення і незаконне вивезення культурних цінностей за межі країн СНД. Правоохоронним органам вдається затримати лише невелику їхню частину. Однак прогрес у цьому напрямі безсумнівний. З метою профілактики і розкриття злочинних зазіхань на культурні цінності, а також припинення їхньої незаконної торгівлі і контрабандного вивезення за межі Росії і Казахстану у 1998 р. було підготовлено і здійснено комплекс спеціальних заходів під умовною назвою “Антикваріат”.

Під час проведення на території Челябінської області операції “Антикваріат” на кордоні з Республікою Казахстан, на митному посту м. Троїцьк, були організовані групи заслону, групи розшуку, групи аналізу з числа співробітників міліції, представників митниці, Федеральної прикордонної служби. Аналогічні групи за домовленістю із силовими структурами були організовані на території Республіки Казахстан. У ході операції “Антикваріат” у місті й області зареєстровано 512 злочинів, при цьому розкрито 347 (з них 121 раніше вчинений), притягнуто до кримінальної відповідальності 86 чоловік. Затриманий 31 злочинець з числа тих, що перебували у федеральному розшуку. Розкриття за свіжими слідами становило 48,7 %.

6.2. Основи методики розслідування злочинів, пов’язаних із торгівлею людьми¹

6.2.1. *Поняття і сутність злочинів, пов’язаних із торгівлею людьми*

У XV–XVII ст. українці були основним джерелом надходження рабів на татарські невільницькі ринки. Рабів вивозили до Криму, а звідти продавали в країні Середземномор’я. Щороку татари укладали контракти на постачання певної кількості рабів. На невільницькому ринку українців дуже цінували як працюючих, нехитрих, простих і незіпсованих. Найдорожчим товаром вважалися українські жінки, бо вони вирізнялися вродою та звикли багато працювати. Їх доля була дещо кращою порівняно з долею українських чоловіків, яких вико-

¹ Підрозділ написаний спільно з Ю. Прилипком.

ристовували на роботах у каменоломнях. Це сторінки історії. А що ж відбувається в наш час?

На сьогодні Україна посідає майже останнє місце серед країн світу за рівнем соціальної забезпеченості населення і, на жаль, одне з перших місць за рівнем корумпованості та злочинності. Саме тому такий прибутковий вид злочинної діяльності, як торгівля людьми, набув у нашій країні великого поширення.

Зберігаючи традиції замовчувати свої негаразди, а також свою неспроможність їх подолати, уряд “робив вигляд”, ніби-то проблема торгівлі громадянами України його не стосується. Можливо, ця позиція зберігалася б і надалі, якби в міжнародній системі Україну не ідентифікували як основну постачальницю “живого товару” на відкриті і таємні ринки Європи та Азії. Дуже повільно та неохоче чиновники почали надавати інформацію в пресі та на телебаченні про те, що, справді, Україна не здатна захистити права своїх громадян, внаслідок чого українці потрапляють на невільницькі ринки. Ще повільніше вирішувалося питання про вдосконалення чинного законодавства з цього приводу. Врешті-решт у 1998 р. було внесено зміни до деяких законодавчих актів України, в результаті чого було встановлено відповідальність за торгівлю людьми та незаконну посередницьку діяльність щодо усиновлення дітей з метою їх залучення у злочинну діяльність, використання в секс-індустрії, вилучення органів і тканин для трансплантації чи насильницького донорства тощо. Але як показує практика, ці закони не є дійовими, оскільки не були достатньо опрацьовані, а тому містять у собі суперечності¹.

До цього часу порятунком жертв торгівлі людьми займаються здебільшого неурядові правозахисні організації. Крім активної діяльності в напрямі повернення потерпілих додому, вони здійснюють цілу низку превентивних заходів, а саме: друкують і розповсюджують листівки, буклети, статті, проводять семінарські заняття з цих питань. Але проблеми таких масштабів повинні вирішуватися на вищому рівні. Розглянемо, як саме здійснюється торгівля людьми в Україні.

Визначення “торгівля людьми” сформульовано в ст. 149 Кримінального кодексу України. *По-перше*, під торгівлею людьми слід розуміти таке: “Продаж, інша оплатна передача людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов’язаної із

¹ Важливою віхою удосконалення чинного законодавства є прийняття Верховною Радою України нового Кримінального кодексу України (2001 р.), в який включено ст. 149 “Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини”.

законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці”. *По-друге*, згідно з ч. 2 ст. 149 КК України поняття “торгівля людьми” законодавець визначає як такі само дії, що зазначені в ч. 1 ст. 149 КК України, що “вчинені щодо неповнолітнього, кількох осіб, повторно, за попередньою змовою групою осіб, з використанням службового становища або особою, від якої потерпілий був у матеріальній або іншій залежності”. *По-третє*, відповідно до чинного законодавства “торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини” — це дії, які передбачені частинами першою або другою ст. 149 КК України і “вчинені організованою групою або пов’язані з незаконним вивезенням дітей за кордон чи неповерненням їх в Україну, або з метою вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки”.

Для того щоб з’ясувати причини виникнення торгівлі людьми, необхідно поділити її жертви на три категорії:

- чоловіки;
- жінки;
- діти.

Чоловіки стають жертвами переважно через те, що шукають кращих умов праці, роботи, яка б добре оплачувалася.

На першому місці серед причин поширення торгівлі жінками стоїть практична неможливість отримати роботу в Україні. За статистичними даними, переважну більшість безробітних в Україні становлять жінки. Опинившись у скрутному матеріальному становищі, вони змушені шукати роботу за межами України за об’явами про працевлаштування за кордоном, які друкуються майже в усіх українських газетах. Проте, як було виявлено при проведенні аналізу, в кожному номері газет “РІО”, “Авізо”, “Робота для вас”, “Пропонуємо роботу” міститься в середньому від 5 до 20 “загадкових” об’яв із запрошенням для молодих жінок. А взагалі приблизно 80 % об’яв із пропозиціями роботи — для чоловіків (як у межах країни, так і за кордоном) і тільки 20 % — для жінок, причому переважна більшість пропозицій — офіціантки, хатні робітниці, швачки, секретарки.

Україна уклала державні угоди щодо працевлаштування з 10 країнами світу, але на практичному рівні всі вони стосуються чоловіків. Враховуючи те, що фірми, які займаються працевлаштуванням українських громадян за кордоном, зобов'язані отримати ліцензію Міністерства праці та соціальної політики України, що дуже важко зробити за умови існуючої бюрократії, то працевлаштуванням займаються окремі посередники та фіктивні фірми за своїми каналами, за спрощеною схемою, в стисліші строки. При цьому державним органам перевірити існування фірми-роботодавця або легальність її бізнесу майже неможливо, оскільки в нашій країні відсутні закони, які дозволяли б це зробити.

Інший спосіб працевлаштування — за посередництва своїх знайомих, які працюють за кордоном і мають можливість допомогти у влаштуванні на роботу в цій країні. На жаль, такими знайомими часто виявляються звідники та сутенери або жінки, які вперше потрапили до секс-бізнесу за кордоном обманним шляхом, але добре пристосувалися до нового життя.

Склалася така ситуація, що українські жінки не мають можливості реалізувати себе та прогнудувати свою сім'ю. Якщо розглядати економічний бік справи, то видно, що зарплата жінок у державному секторі економіки становить 70 % від зарплати чоловіків. У приватному секторі ця різниця ще більша, тоді як робочий день жінок довший за рахунок домашньої праці. Водночас жінки втрачають роботу першими.

Що стосується дітей, то вони, на жаль, зовсім беззахисні, а тому є легкою здобиччю для торговців і посередників у торгівлі людьми. Крім того, чинне законодавство дуже недосконале, отже, питання про захист прав та інтересів дітей і досі залишається відкритим.

Існують і *загальні причини торгівлі людьми*:

- недостатнє інформування населення через засоби масової інформації про те, що насправді відбувається з людьми, які їдуть працювати за кордон. Особливо це стосується малих міст і районних центрів, внаслідок чого саме їхні жителі найчастіше стають жертвами неправдивих і фальшивих оголошень стосовно працевлаштування за кордоном;
- інтернаціоналізація тіньової економіки;
- прозорість кордонів;
- недостатня врегульованість законодавчої бази, що не дає змоги вирішувати такі питання;

- недостатня контрольованість діяльності туристичних фірм і допуск їх до оформлення виїзних документів;
- недосконалість зразка анкети для отримання закордонного паспорта, в якій не зазначається країна та мета виїзду;
- “сексоманія”, на яку хворіють усі столиці та великі міста Східної, Центральної та Західної Європи, йдеться про Афіни, Берлін, Будапешт, Відень, Гамбург, Москву, Прагу, Ригу, Київ, Цюріх. З огляду на те, що Україна славиться гарними жінками, не дивно, що вона стала постачальником найдорожчого та якісного “товару” для зайняття проституцією.

Торговці людьми використовують різні шляхи та засоби для втягнення в свій бізнес українських громадян. Розглянемо їх докладніше.

1. Трудові угоди складають у такий спосіб, що умови найму і характер професії, а також обов'язки роботодавця сформульовано дуже розпливчато, в результаті чого громадяни України отримують роботу, яка їх не влаштовує, обмежує їхні права, але при цьому умови угоди формально не порушено.

2. Організують так звані шлюбні агентства, діяльність яких не підлягає перевірці та ліцензуванню. За допомогою “свах” укладають угоди з українськими дівчатами про шлюб із заможними іноземцями, проте насправді продають їх у рабство. Мають місце випадки, коли наречений пропонує своїй майбутній дружині здійснити обряд вінчання за кордоном (найчастіше в Константинополі — колишньому центрі християнства), сам займається оформленням усіх необхідних документів. А коли щаслива наречена виїжджає з “коханим” за межі України, то потрапляє в пастку: не маючи документів і грошей, наречена перетворюється на “товар”, який продають заздалегідь знайденому покупцеві. “Наречений” отримує кругленьку суму і через якийсь час починає шукати нову жертву.

3. Надсилають запрошення дівчатам на “кастинг-перегляд” з наданням короткострокових віз. Коли віза закінчується, то через відсутність грошей дівчата не мають можливості повернутися додому.

4. Так звані діячі мистецтва, що пов'язані з торговцями людьми, пропонують зарубіжні гастролі театральнo-концертним групам, ансамблям і хоровим колективам, допомагають в оформленні виїзних документів, а потім за допомогою фізичного та психічного впливу змушують їх займатися незаконною діяльністю та виставляють на продаж.

5. Студентам пропонують короткострокову роботу за кордоном з оплатою праці, проживанням у сім'ї, з наданням можливості поглибленого вивчення мови. Як правило, студенти потрапляють у такі умови праці, за яких виконати встановлені норми, найчастіше у сільському господарстві, неможливо. В результаті вони не отримують обіцяних грошей і потрапляють у боргову кабалу, оскільки не відпрацьовують витрачених коштів на їхнє проживання та харчування. Виїхати з країни можна лише за умови виплати боргу або з порожніми кишеньками.

6. Торговці дітьми застосовують такий спосіб, як запрошення хворих дітей до санаторіїв і лікувальних закладів для їх оздоровлення. Також запрошують школярів до дитячих будинків відпочинку і таборів у Франції, Болгарії, Туреччині та на Кіпрі. Багато хто з тих дітей, які прийняли ці пропозиції, до України не повернувся. Їх використовують як донорів для трансплантації органів, залучають до злочинної діяльності, використовують у секс-індустрії і порнобізнесі.

7. Українських чоловіків вербують на сезонні роботи до Чехії, Сербії, Хорватії, Польщі та інших країн. За межами України в них відбирають особисті документи, після чого продають замовникам як рабів. Останні використовують рабів для збирання врожаю, виснажливої праці на промислових підприємствах, у будівництві та готують їх як бойовиків для участі у збройних конфліктах. Тих, кого використовують для роботи на промислових підприємствах і в сільському господарстві, по закінченні одного-двох років через повне виснаження та непридатність для подальшої праці знищують фізично, аби запобігти викриттю каналів постачання “живого товару”.

Торгівля “живим товаром” розвивається стрімкими темпами у всьому світові, бо корумповані чиновники сприяють її процвітанню. Особливо небезпечним є те, що отримані прибутки йдуть на фінансування інших різновидів злочинної діяльності, таких, як торгівля наркотиками, зброєю тощо.

Ще одним негативним наслідком торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, є поширення СНІДу, що стає великою загрозою для людства загалом. Ситуація ускладнюється тим, що заняття проституцією в переважній більшості країн є забороненим, а тому виявлення точної кількості хворих на СНІД та надання їм необхідної медичної допомоги стає неможливим.

За прогнозами Держкомстату, торгівля людьми в Україні за нинішніх умов збільшуватиметься. Крім того, відбувається постійне вдосконалення тактики дій, механізму взаємодії організаторів, перевізників, підсобників на міжнародному рівні. Тому для розв'язання цієї проблеми працівникам органів внутрішніх справ і прокуратури, які безпосередньо розслідують ці злочини, потрібно дотримуватися такої взаємної тактики дій:

- створення та поповнення єдиного банку даних і відповідних інформаційних програм, за допомогою яких процес розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, значно прискориться;
- забезпечення оперативного обміну інформацією з цього питання з Інтерполом і Європолем, представниками правоохоронних органів у посольствах;
- упровадження практики здійснення дво- та багатостороннього обміну досвідом роботи з правоохоронними органами інших країн;
- розробка, планування та здійснення спільних заходів з виявлення і перекриття каналів провезення жінок і дітей; подання правової допомоги з цього питання;
- вивчення на національному і міжнародному рівнях питань взаємозв'язку торгівлі людьми, їх прибуткової та іншої корисливої експлуатації з іншими формами організованої злочинності;
- вироблення адекватних заходів правового протистояння торгівлі людьми.

6.2.2. Криміналістична характеристика і особливості методики розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми

Методика розслідування цих видів злочинів може розглядатися в двох аспектах. По-перше, це сам процес розслідування злочинів як специфічна діяльність уповноважених законом органів та осіб, що здійснюється на основі застосування засобів криміналістичної техніки, прийомів слідчої тактики, методів розслідування певних видів злочинів. По-друге, це розділ науки криміналістики, який містить систему комплексних криміналістичних рекомендацій щодо виявлення, розслідування та профілактики окремих видів злочинів¹.

¹ *Криміналістика* / За ред. П. Д. Біленчука. — К., 1997.

Методика розслідування злочинів включає таке:

- криміналістичну характеристику;
- обставини, що підлягають доказуванню;
- особливості порушення кримінальної справи;
- типові слідчі ситуації, побудову версій та планування розслідування;
- тактику проведення першочергових і подальших окремих слідчих дій;
- профілактичні дії слідчого при розслідуванні конкретного злочину.

Криміналістична характеристика торгівлі людьми включає такі елементи:

- *особа злочинця*: посадові особи, співробітники правоохоронних органів, службовці еміграційних служб і посольств, представники туристичних фірм, агентств моделей, а також будь-яка фізична особа;
- *способи підготовки до злочину*: надання рекламних оголошень, укладання фіктивних угод; *способи вчинення злочину*: відкрите чи таємне заволодіння людиною, пов'язане з законним чи незаконним переміщенням через державний кордон, із застосуванням насильства, погроз або іншого тиску, із зловживанням службовим становищем; *способи приховування злочину*: підrobка документів, підкуп посадових осіб, представників правоохоронних органів, службовців еміграційних служб і посольств, фізичне знищення потерпілих;
- *особа потерпілого*: особи будь-якої статі, але здебільшого це жінки, які шукають роботу; особливістю є те, що найчастіше жертвами торгівлі людьми стають жителі областей, де існують певні проблеми з працевлаштуванням;
- *предмет злочинного посягання*: особи будь-якої статі, переважно молоді (жінки, діти, чоловіки);
- *обстановка вчинення злочину*: в кожному випадку обстановка різна, але потрібно звертати увагу на порядок діяльності тієї фірми, агентства, за посередництва яких оформлялись виїзні документи потерпілої особи. Слід перевіряти наявність документів (статуту), які регламентують діяльність цієї фірми, агентства, контори; наявність документів (статуту), угод, які уклала ця фірма, агентство, контора з потерпілою особою; наявність у цих документах слідів виправлення, підчищення,

дописування, підробки підпису потерпілої особи; керівників фірми, агентства, контори та колективу загалом; фірми, установи, організації, які мають ділові та особисті відносини з фірмою, агентством, конторою;

- *наслідки у вигляді будь-яких змін, викликаних злочином* (слідова картина): порушення психіки, тілесні ушкодження різних ступенів, розлад здоров'я, повне фізичне виснаження, смерть потерпілої особи.

Обставини, які підлягають доказуванню, перелічені в ст. 64 КПК України.

Особливостями порушення кримінальної справи за цією категорією злочинів є те, що спочатку перевіряється інформація про злочинні дії, пов'язані з торгівлею людьми. Складнощі полягають у тому, що її перевірку необхідно здійснити за межами України, а це можливо зробити лише за згодою відповідної країни та фінансування цієї перевірки Україною. Не слід забувати і про те, що далеко не завжди інші країни бажають співпрацювати і подавати необхідну правову допомогу з цих питань.

Крім того, для порушення кримінальної справи по торгівлі людьми необхідно, щоб у проданих осіб було бажання сприяти слідству.

Що стосується *тактики проведення першочергових і подальших окремих слідчих дій*, то практичним працівникам необхідно цікавитися та узагальнювати досвід своїх колег в інших країнах і намагатися використовувати його з метою вирішення конкретних процесуальних і кримінальних питань.

До *профілактичних дій слідчого* слід віднести перевірку сумнівних оголошень про працевлаштування.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аленин Ю. П., Тищенко В. В., Аркуша Л. И.* Расследование тяжких преступлений. — Харьков: Одиссей, 2006. — 256 с.
2. *Біленчук П. Д., Кофанов А. В., Сулява О. Ф.* Балістика: Криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство. — К.: Вее Zone, 2003. — 384 с.
3. *Дрьомін В. М., Туляков В. О., Орловська Н. А.* Кримінологія. — Одеса: Юрид. л-ра, 2003. — 170 с.

4. *Дубягин Ю. П., Дубягина О. П., Логвинов С. Г.* Особенности методики расследования неочевидных убийств. — М.: Юрлитинформ, 2004. — 250 с.
5. *Карпов Н. С.* Криминалистическое изучение преступной деятельности, средств и методов борьбы с ней (данные эмпирических исследований). — К.: НАВСУ, 2004. — 218 с.
6. *Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука.* — К.: Атіка, 2001. — 544 с.
7. *Мирошниченко Н. А., Козаченко О. В.* Кримінально-правова боротьба з розповсюдженням наркоманії. — Одеса: Юрид. л-ра, 2005. — 160 с.
8. *Холмс Пол.* Найкращі зразки міжнародної практики боротьби з торгівлею людьми. — К.: МОМ, 2003. — 210 с.
9. *Щур Б. В.* Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами. — Х.: Гриф, 2005. — 176 с.

Розділ 7

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТІВ

7.1. Міжнародний тероризм: поняття, характеристика, види

7.1.1. Характеристика міжнародного тероризму

Слово “терор” походить від лат. *terror*, яке означає страх, жах. Аналогічне значення мають англійське слово *terror* та французьке *terreur*. Тероризм (франц. *terrorisme*, англ. *terrorism*) визначається як здійснення терору, діяльність і тактика терористів. У сучасній літературі існує понад сто визначень поняття “тероризм”. Але всі дослідники однакові в думці, що *тероризм* являє собою специфічну форму насильства, яке спрямоване проти невинних людей. Відомий дослідник тероризму Б. Дженкінс (США) вважає, що погроза застосування насильства, індивідуальні акти насильства чи кампанія насильства, які породжують відчуття страху, можуть бути визначені як тероризм. Насильство із застосуванням зброї, не обмежене географічними рамками і жодними нормами, без чіткої лінії фронту, потайність у підготовці операцій, їхній несистематичний характер — все це дало підстави Б. Дженкінсу висунути тезу, згідно з якою тероризм — це новий вид війни. Зрозуміло, що отожднювати війну і тероризм неможливо, але вони тісно пов’язані та інколи переходять одне в друге, свідченням чого є, наприклад, події у Чечні.

Англійський дослідник П. Уілкінс пише, що терор кардинально відрізняється від інших видів насильства не просто жорстокістю, а й вищим ступенем аморальності, нерозбірливістю в засобах і некерованістю.

Суверенна Україна поділяє глибоку стурбованість європейського та світового співтовариства з приводу розповсюдження міжнародної злочинності та тероризму і має твердий намір стати цивілізованою правовою державою, використовувати міжнародний досвід право-

охоронців у боротьбі з цими небезпечними явищами¹. Це пов'язано з непередбаченістю наслідків і великою кількістю жертв після актів тероризму, порівняно високою ефективністю в досягненні терористами поставленої мети.

Міжнародний тероризм — це злочин, загальним об'єктом якого є міжнародні відносини. Під тероризмом розуміють акти насилля або погрози насиллям, мета яких — посіяти страх, спонукати до дій або утримання від них у потрібному терористам напрямі².

Терористичний акт завжди є актом насилля, агресії та має такі характеристики:

- насильницькі дії в різних формах і, як наслідок, вибір найефективніших форм для привернення уваги громадськості;
- сам терористичний акт спрямований проти особи або групи осіб;
- відсутність реальної можливості досягти поставленої мети, не вдаючись до насильницького акту.

Міжнародний тероризм слід розглядати, як багаторівневе правопорушення, коли заподіюється шкода міжнародним зв'язкам, що позначається на такому:

- функціонуванні системи дипломатичних зв'язків;
- забезпеченні суверенітету держави;
- забезпеченні права націй на самовизначення;
- забезпеченні спеціальної правосуб'єктності міжнародної міжурядової організації;
- забезпеченні прав і свобод людини;
- нормальному функціонуванні міжнародних наземних, повітряних і морських комунікацій.

До *основних галузевих об'єктів тероризму* належать:

- суверенітет держави;
- система дипломатичних зв'язків;
- системи міжнародних наземних, повітряних і морських комунікацій.

¹ Про це свідчать конституційні засади захисту прав людини, які сформульовані в Конституції України (1996 р.), а також у прийнятому Верховною Радою України новому Кримінальному кодексі України, в якому в розділі IX введено окрему ст. 258 "Терористичний акт".

² *Бояр-Саонович Т. С. Международный терроризм. Политико-правовые аспекты.* — К.: Лыбидь, 1991. — С. 67.

Проблема класифікації та кваліфікації терористичного акту вирішується на основі аналізу відмінностей у суб'єкті здійснення та об'єкті спрямованості з урахуванням ступеня його небезпечності для міжнародних відносин¹. Визначальним моментом для кваліфікації теракту як міжнародного злочину є співвідношення його складу зі складом таких міжнародних злочинів, як злочини проти миру, військові злочини, проти людяності, геноцид, апартеїд.

Щодо терактів, які підпадають під дію міжнародного права, можна зробити такий висновок:

- 1) теракти можуть вчинювати як у мирний, так і в воєнний час;
- 2) треба розрізняти теракти за суб'єктом вчинення та об'єктом спрямованості:

за *суб'єктом вчинення* виокремлюють:

- теракти, вчинювані особами, які перебувають на службі та спеціально підготовлені для цієї мети — державний тероризм;
- теракти, вчинювані окремими індивідами чи групами осіб;

за *об'єктом спрямованості* вирізняють:

- теракти, вчинювані проти безпеки держави;
- теракти проти осіб;
- теракти проти власності держави або окремих фізичних чи юридичних осіб;

3) теракт підпадає під дію міжнародного права в силу:

- його вчинення суб'єктами міжнародного права;
- небезпеки для міжнародних відносин;
- наявності міжнародного елемента;
- зацікавленості держав унаслідок соціальної небезпеки того чи іншого виду тероризму.

Міжнародний елемент означає, що теракт вчинюється:

- на території однієї чи кількох держав або ж на території, яка не підпадає під юрисдикцію жодної з них;
- іноземним громадянином або підданим, або має місце співучасть зазначених осіб;
- відносно іноземного громадянина або власності іноземної фізичної, юридичної особи.

Під *терактами міжнародного характеру* потрібно розуміти:

- насильницькі дії у вигляді спроби або вчинення нападу, захоплення, викрадення, заповідання тілесних ушкоджень, вбивства

¹ *Моджорян Л. А.* Тероризм: правда и вымысел. — М.: Юрид. лит., 1983. — С. 45.

або дій, які створюють загрозу офіційним представникам і членам їхніх сімей;

- захоплення, заподіяння шкоди та знищення власності, необхідної для здійснення політичних, економічних, торговельних, культурних відносин між державами, а також засобів, установ повітряного, водного, залізничного та автотранспорту, якщо дії характеризуються наявністю міжнародного елемента.

Таким чином, під **терактом** слід розуміти насильницькі дії відносно осіб, групи осіб, класів, представників влади, держави, спрямовані на залякування або спонукування останніх до виконання вимог, досягнення цілей, покладених в основу здійснення терористичного акту.

7.1.2. Основні види терористичних актів: історія і сьогодення

Тероризм як антисуспільне явище сягає в глибину віків у вигляді насильницького способу захоплення та утримання влади. Узагальнення світового досвіду свідчить, що терористична діяльність може набувати форм внутрішнього і міжнародного тероризму. Протягом ХІХ ст. тероризм залишався переважно внутрішнім явищем. У ХХ ст. міжнародний тероризм набув загрозливих масштабів. **Внутрішній тероризм** здійснюється на території однієї держави; терористи і жертви є громадянами цієї держави; **міжнародний тероризм** здійснюється терористами проти представників іноземних держав і міжнародних організацій, громадян іноземних держав на території країн, громадянами яких терористи не є.

Безпосередньо тероризм виявляється у вигляді вчинення терористичного акту — здійснення злочину терористичного характеру, що є завершальним етапом терористичної операції. Терористична операція є досить тривалою, включає *підготовку* і *здійснення* терористичного акту. У здійсненні операції можуть брати участь бойові групи, групи розвідки, матеріального, пропагандистського забезпечення і забезпечення безпеки. *Терористична група* — підрозділ терористичної організації, до обов'язків якої належить діяльність, безпосередньо пов'язана з підготовкою і здійсненням терористичного акту. Терористична група характеризується тісною взаємодією її членів, об'єднаних конкретними цілями, і складається з терористів, що беруть безпосередню участь у терористичній діяльності. Терористична діяльність характеризується численністю рядів, порівняно тривалим

часом існування, наявністю керівної ієрархії, поділом функцій керування і здійснення терористичних акцій, розвідки, пропаганди і фінансування. Можлива наявність філій у різних регіонах країни і на території кількох держав.

Виокремлюють такі *види терористичних актів*.

Диверсія (вибухи, розпилення отруйних речовин тощо). Здійснюють висадження в повітря транспортних засобів, будівель з метою завдати шкоди і спричинити людські жертви, а також на відкритому просторі для знищення людей. У результаті вибухів страждає велика кількість випадкових людей, тому саме така тактика призводить до найсильнішого психологічного ефекту. Для нападів, як правило, використовують ручні бомби, влаштовують підкопи, мінують житлові будинки, торгові місця. Основним об'єктом замаху стала людина. Дуже часто диверсійну тактику беруть на озброєння терористи національних рухів (ІРА), лівацькі організації крайнього сектантського характеру (РАФ), релігійні екстремісти. Як і раніше, застосовуються ручні гранати, але меншої потужності, що дає змогу терористу непошкодженом зникнути з місця злочину. Найстрашніші терористичні акції виконані за допомогою мінування автомобілів ("автомобільних бомб"). Також терористи мінують різні об'єкти: житлові будинки, магазини, банки, готелі, аеропорти, транспортні магістралі, виробничі споруди. Особливо численними є жертви в результаті вибухів літаків.

Викрадення. Як правило, викрадають осіб, які можуть привернути увагу громадськості: відомих політиків, чиновників, журналістів, дипломатів. Це складний у виконанні спосіб здійснення терористичної діяльності, тому що потребує злагодженої, дисциплінованої роботи злочинців протягом тривалого часу. Статистика свідчить, що викрадення цивільних і військових представників іноземних держав нині набули нечуваного розмаху.

Замах і убивство є одним з основних методів вчинення тероризму. Здійснюється збройними групами, вирізняється демонстративною адресністю, тому ефективний для цілеспрямованого психологічного впливу на вузьку аудиторію. При здійсненні замахів використовується холодна і легка стрілецька зброя, ручні гранати, міномети і гранатомети. При бойовій операції цього типу життя терориста загрожує небезпека, тому її здійснюють високопрофесійні терористи в державах з ослабленою правоохоронною структурою, а також у випадках, коли терористи у змозі створити кількісну перевагу над поліцейськими підрозділами.

Хайджекінг — захоплення транспортного засобу: літака, залізничного потяга, автомобіля, корабля. Найчастіше у світі захоплення літаків ще називають скайджекінгом. Перший випадок авіапідпірства стався в 1930 році. По шість нападів було скоєно в 1946, 1960, 1961, 1967 році. У США на початку 60-х років ХХ ст. був поширений авіатероризм кубинських емігрантів і лівих екстремістів, що захоплювали літаки з метою пропаганди й одержання викупу. З 1968 р. починається здійснювана палестинцями кампанія авіапідпірства в Європі і на Близькому Сході. У 1969 р. вчинено 91 захоплення цивільних літаків (при цьому п'ять чоловік убито і 32 поранено), у 1972 р. зроблено 59 спроб викрадення, з яких 30 — вдалі (141 чоловік убитий, 99 — поранені). У вересні 1971 р. за 11 днів були захоплені 300 пасажирів і знищені чотири літаки різних західних авіакомпаній. Найстрашніший на сьогодні терористичний акт стався 11 вересня 2001 р., коли захоплені терористами літаки було спрямовано у дві будівлі Всесвітнього торговельного центру і на будівлю Пентагону.

Масштаби авіатероризму змусили уряди й авіакомпанії вжити низку заходів по боротьбі з піратами. На початку 70-х років ХХ ст. в Україні для боротьби з авіапідпірством були створені спецпідрозділи міліції в аеропортах. У 1973 р. американські та європейські авіаслужби почали систематично перевіряти багаж пасажирів, що трохи знизило терористичну активність, але все одно її рівень залишався досить високим: у 1976 р. вчинено 25 викрадень аеробусів (218 чоловік загинуло і 215 поранено). У 1980–1990-х роках акти повітряного піратства відбувалися, але в значно меншій кількості. Кількість актів авіатероризму, досягши піка в 1960-х роках, коли 38 % усіх терористичних актів становили напади на авіалінії, скоротилася до кінця ХХ ст. до 12 % від усіх нападів. Скайджекінг є найнефективнішим для терористів видом хайджекінгу, тому що, по-перше, спецслужби утримуються від проведення атак на терористів у літаку через високий ризик ураження заручників, по-друге, авіатранспорт видається більш зручним видом транспорту для того, аби сховатися від переслідування. Викрадення суден, потягів, автобусів тощо є менш привабливим для терористів. Наприклад, злочинцям складніше встановити контроль над судном. Проти осіб, що захопили потяг, автобус та інші наземні види транспорту, провести антитерористичну операцію набагато простіше, ніж звільнити від терористів літак.

Захоплення будівель активно здійснюють ліві терористи в Європі, а також латиноамериканські партизани і палестинські організації, що

використовують тактику міжнародного тероризму. Найчастіше вчиняють напади на будівлі посольств, урядові установи, партійні офіси. Чеченські терористи захоплювали лікарні. Як правило, захопленням будинку терористична операція не обмежується. У разі успішного для терористів розвитку подій їм вдається залишити захоплену будівлю під прикриттям заручників.

Найближчою до терористичної діяльності є **партизанська війна**, що локалізується в сільській місцевості. Партизанська війна характерна для країн третього світу з відсталою соціальною структурою. Партизанські загони вирізняються насамперед специфічним складом бойовиків (селяни, малоосвічені робітники і ремісники, декласовані елементи). Їхня діяльність має характер масових збройних зіткнень, триває десятиліттями, то майже припиняється, то знову активізується. Нерідко партизани використовують терористичні методи боротьби: диверсії на залізницях, трубопроводах та інших комунікаціях, замаху на відомих політиків, чиновників, суддів. Для здійснення антиурядової диверсійно-терористичної діяльності створюються спеціальні бойові структури. Партизанські формування обмежуються встановленням контролю над місцем постійного проживання бойовиків.

Політичні убивства, у здійсненні яких як замовник, так і убивця зацікавлені корисливо. Такі злочини не зумовлені соціальною боротьбою. Часто стосовно конкретних вчинених злочинів неможливо однозначно стверджувати, що це терористичний акт чи просто політичне убивство. В окремих випадках політичне убивство і терористичний акт можуть становити одне ціле (убивство А. Лінкольна)¹.

Збройний напад без смертельного результату і заподіяння незначного збитку майну здійснюються терористичними організаціями на стадії становлення, коли ще не накопичений досвід проведення великомасштабних операцій, а також активно діючими організаціями, яким необхідно тільки продемонструвати здатність до проведення збройних операцій.

Кібертероризм (кібервійна) — напади на комп'ютерні мережі і банки даних. Перші випадки “комп'ютерного тероризму” сталися наприкінці 1990-х років, що пов'язано як з розвитком світових мереж,

¹ Див.: *Жаринов К. В.* Терроризм и террористы: исторический справочник / Под общ. ред. А. Е. Тараса. — Минск: Харвест, 1999. — С. 5–38; *Кондратьев Я. Ю., Глушков В. О.* Борьба с терроризмом на современном этапе // Наук. вісн. НАВСУ. — 1996. — № 1. — Ст. 217–218.

телекомунікацій, так і зі зрослою роллю комп'ютерів у всіх сферах життя. Зворотний бік цього явища — залежність нормальної життєдіяльності суспільства від надійності комп'ютерів і, як наслідок, підвищена увага до них так званих суперхакерів і кіберхуліганів. Напади на комп'ютери за допомогою несанкціонованого доступу здійснюються з метою саботувати роботу відповідних установ. Так, відділ захисту Пентагону свідчить, що щотижня інформаційні вузли міністерства піддаються більш як 60 нападам. Більшість із них вчиняють хакери, що займаються хуліганством, але під час бомбардувань Югославії в 1999 р. групи хакерів у Росії, Сербії й інших країнах цілеспрямовано атакували сервери, що належать американським державним структурам. У 1997 р. зафіксований випадок нападу тамільської кібергрупи “Чорні тигри Інтернет” на електронну пошту уряду Шрі-Ланки. У травні-червні 1998 р. хакери, які протестували проти індійських ядерних випробувань, знищили “домашню сторінку” й електронну пошту Індійського атомного дослідного центру в Бадхе. У вересні 1998 р. у Швеції одним з лівих угруповань був знищений сервер шведських правих радикалів. Сьогодні кібертероризм завдає значних збитків урядовим та комерційним мережам. Разом з тим багато фахівців зазначають недостатній рівень захисту життєво важливих інформаційних вузлів і мереж.

Кримінальні злочини, які епізодично або випадково використовують терористичні методи: захоплення заручників при загрозі арешту тощо. Таку злочинність, як правило, не можна кваліфікувати як терористичний акт.

Після розпаду Радянського Союзу на його теренах виник цілий комплекс передумов для напруженості соціального, національного, ідеологічного, психологічного, міжконфесійного характеру. Насамперед крах тоталітарної системи, параліч влади і затьяжна економічна криза, різке падіння життєвого рівня переважної більшості народу і подальше його зuboжіння, а також загострення суспільних протиріч, зміна світогляду, падіння моральності, торжество цинізму, вибух злочинності зумовили посилення тероризму.

Своєрідним полігоном для підготовки членів терористичних організацій убивць на замовлення стала й тривала війна в Афганістані. Своєю жорстокістю та усвідомленням неможливості переможного її завершення, іншими негативними чинниками вона надломила психіку тисяч наших співвітчизників, розлотила і виробила звичку в конфліктних ситуаціях вдаватися до брутальної сили із застосуванням зброї.

За своїми основними характеристиками тероризм у країнах, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу, подібний до загальновідомого тероризму в усіх його проявах. Про це свідчить вибух на центральному ринку Владикавказу у 2003 р. Вибуховий пристрій терористи розмістили в овочевих рядах, де завжди багатолюдно. Його потужність, за оцінкою фахівців, була еквівалентна 7 кг тротилу. Постраждало понад 200 чоловік, 62 з них загинуло. У нашому суспільстві відбуваються такі негативні явища та процеси, які створюють реальну загрозу вибуху тероризму в нашій державі: соціально-економічна криза, протистояння політичних сил, наростання проявів сепаратизму, зубожіння та люмпенізація значної частини населення при дуже невеликому прошарку середнього класу, зрощення кримінальних, бізнесових і державних структур, корумпованість державного апарату, організована злочинність, великомасштабний незаконний обіг зброї, девальвація моральних і духовних цінностей¹.

Статистичні дані свідчать, що в Україні дедалі загрозливішого характеру набуває тенденція вчинення злочинів терористичної спрямованості з використанням саморобних вибухових пристроїв. У 2003–2004 рр. в Україні вчинено понад 560 таких злочинів, внаслідок чого 90 осіб загинуло (з них 15 представників владних структур), 218 дістали поранення. Проведений аналіз засвідчує, що ці акти, як правило, здійснюють кримінальні елементи під час боротьби за розподіл сфер впливу у незаконній підприємницькій діяльності з метою усунення конкурентів, а також вбивства або залякування представників органів державної влади та управління.

Істотною і реальною загрозою міжнародній стабільності та безпеці становить сьогодні проблема незаконної торгівлі усіма видами озброєнь та військової техніки, боєприпасами, вибуховими речовинами, технологіями оборонного та подвійного застосування, окремими видами сировини, матеріалами, що використовуються при розробці або виробництві озброєння, військової та спеціальної техніки, експорт та імпорт яких підлягає контролю згідно з міжнародними угодами.

Міжнародний досвід свідчить, що зниження активності терористичної діяльності можливе лише за умови протидії з боку держави скоординованими зусиллями спеціально сформованих сил. Боротьба з проявами тероризму в Україні є одним із пріоритетних завдань, ви-

¹ Див.: *Літкан В. А.* Актуальні проблеми розроблення кримінально-правової норми про відповідальність за тероризм // *Право України.* — 2000. — № 3. — С. 77–80.

рішення яких неможливе без термінового створення державно-правової системи запобігання та боротьби з тероризмом. З цією метою з урахуванням досвіду боротьби з тероризмом в інших країнах потрібно продовжувати роботу, спрямовану на вдосконалення чинного законодавства, передбачити посилення відповідальності за найнебезпечніші злочини, вчинені з метою тиску на державні органи та громадськість. Внутрішні заходи необхідно поєднувати з багатостороннім міжнародним співробітництвом, всіляко сприяти розвитку взаємодії правоохоронних та інших державних органів України з відповідними організаціями та правоохоронними органами зарубіжних країн у боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом та незаконним наркообігом тощо.

За наявності більш як десяти міжнародних конвенцій з проблем боротьби з тероризмом, зокрема Європейської конвенції по боротьбі з тероризмом (1977), Римської конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (1988), Міжнародної конвенції про боротьбу з захопленням заручників (1979) та інших, які приймалися у різні часи та з різними, подекуди протилежними підходами й оцінками щодо одних і тих самих подій, ускладнюється порядок їх застосування, унеможливується забезпечення відповідної організації взаємодії між державами-учасницями щодо ліквідації терористичних конфліктів.

Українські вчені, які досліджують цю проблему (В. Ємельянов, В. Глушков, Я. Кондратьєв, В. Ліпкан та інші) зазначають, що сьогодні існує нагальна потреба розробити і прийняти міжнародним співтовариством єдину конвенцію з питань боротьби з тероризмом, в якій з урахуванням міжнародного досвіду захисту прав людини було б визначено поняття тероризму та терористичного акту, передбачено чіткий порядок взаємодії держав та умови обов'язкової видачі терористів зацікавленій країні, правовий статус держав, які здійснюють терористичну політику¹.

¹ *Ємельянов В.* Об'єкт тероризму: його ознаки // *Право України.* — 1999. — № 11; *Ємельянов В.* Уточнити деякі склади злочинів терористичної спрямованості // *Право України.* — 2000. — № 5; *Ємельянов В.* Щодо кримінально-правового визначення тероризму // *Право України.* — 1999. — № 8; *Кондратьєв Я. Ю., Глушков В. О.* Боротьба з тероризмом на сучасному етапі // *Наук. вісн. НАВСУ.* — 1996. — № 1; *Ліпкан В. А.* Актуальні проблеми розроблення кримінально-правової норми про відповідальність за тероризм // *Право України.* — 2000. — № 3; *Ліпкан В. А.* Правові та організаційні аспекти боротьби з тероризмом в Україні // *Наук. вісн. НАВСУ.* — 1998. — № 3.

Міжнародний досвід боротьби з тероризмом свідчить про надзвичайну важливість створення механізму реалізації положень конвенції з боку органів, які виконують поліцейські функції. Цей механізм включає:

- визначення прав і обов'язків органів, які виконують поліцейські функції;
- налагодження взаємодії органів, які виконують поліцейські функції, у боротьбі з тероризмом по лінії Інтерполу та Європолу;
- координація дій між державами, особливо між правоохоронними структурами, які борються з тероризмом;
- врегулювання правового аспекту взаємодії, наприклад, за допомогою підписання міжнародної конвенції з широкого кола питань, зокрема щодо обміну інформацією, спільних практичних дій на кордонах, відстеження місць перебування та пересування осіб, схильних до вчинення терористичних актів, контролю за обігом зброї, вибухових речовин тощо.

7.2. Особливості методики розслідування терористичних актів¹

7.2.1. Поняття і криміналістична характеристика терористичних актів

Тероризм у всьому світі має тенденцію до стійкого зростання: якщо у 80-х роках ХХ ст. фіксували від 500 до 800 (1985 р.) терористичних актів, то у 90-х роках — від 900 і до більш як тисячі. Як зазначають кримінологи, з кожним роком терористи вдосконалюють свою діяльність, терористичні акти з кожним роком стають дедалі організованішими, вчиняються з використанням вибухових речовин і сучасної зброї, завдають шкоди здоров'ю і забирають життя людей. У Росії в 1996 р. кількість терористичних акцій збільшилася в 2,5 разу порівняно з двома попередніми роками. В міжнародному масштабі тероризм у ХХ ст. розповсюдився, як страшна епідемія.

“Тероризм”, “терор”, “терористичний акт” — що це? Кожен день на шпальтах газет ми бачимо ці слова, вони щодня лунають з наших телевізорів і радіоприймачів. А чи знають самі журналісти, про що вони

¹ Розділ написаний спільно з О. Сав'юком.

пишуть, чи знають ведучі телепередач і диктори новин, про що вони говорять?

Ми схильні вважати, що ні, а якщо і знають, то далеко не всі, тому що на сьогодні, на превеликий жаль, у жодному законодавчому акті України не знайшли свого відображення перелічені терміни. Стаття 258 нині чинного Кримінального кодексу України дає визначення поняття “терористичний акт”, але воно далеко не таке, яким хотілося б його бачити в сучасному чинному кримінальному законодавстві. Тож, як можна говорити про те, про що ми самі не знаємо. Адже фахівці, які займаються цією проблематикою, на сьогодні не досягли компромісу в питанні чіткої дефініції термінології цього явища, то якою має бути реакція простих людей, котрі чують про тероризм здебільшого із засобів масової інформації.

Спираючись на результати дослідження, проведеного російським вченим Д. Ольшанським, можна стверджувати, що люди не досить чітко знають і мають уявлення про те, що таке тероризм. Із тисячі опитаних москвичів на запитання “Що таке тероризм?” 47 % відповіли, що це терористичний акт, тобто визначили одне слово через два пов’язаних з ним, 38 % дали суто оціночні відповіді: “злочин”, “варварство”, “насилля” тощо, 12 % важко було взагалі щось відповісти на це запитання, 2 % відповіли “не знаю”. І тільки 1 % опитаних спробували сформулювати визначення тероризму як чийсь дії, спрямовані на досягнення якоїсь поставленої терористами мети. І коли вже навіть жителі Москви, переживши підриви жилих будинків, трагедію з захопленням заручників у театрі на Дубровці, вибух у метро, так визначають поняття “тероризм”, то громадяни України знайомі з цією проблемою ще менше.

Отже, про яку протидію цьому явищу можна вести мову, які шляхи боротьби слід визначати, коли суспільство взагалі не готове відповісти на це запитання, тобто дати визначення, що ж таке тероризм? З огляду на це доцільно проаналізувати результати діяльності дослідників у зазначеній галузі і висвітлити їхнє реальне бачення наболілої на сьогодні проблеми, тому що не тільки в практичній, а й у теоретичній сфері лежить вирішення багатьох питань, які стосуються забезпечення ефективного національного і глобального контролю над тероризмом. Якщо узагальнити, то слово “тероризм” тісно пов’язане з такими термінами, як “терор”, “білий терор”, “червоний терор”, “терористичний акт”. Аналіз літератури, присвяченої цій проблемі, свідчить, що загальноприйнятої дефініції тероризму нині в світі не існує.

Разом з тим можна зазначити від 100 до 200 визначень тероризму, але жодне з них учені не визнають класичним.

Слово “терор” вживається в латинській (*terror*), англійській (*terror*) та французькій (*terreur*) мовах. У літературі і законодавчих актах також використовується такий термін, як терористичний акт (*akte de terroure*).

Тлумачні словники білоруської і російської мови визначають тероризм, як політику і тактику терору, а тлумачний словник В. Даля зазначає, що тероризм — це залякування, залякування карою на смерть, вбивствами і всіма жахами шаленства (несамовитості, оскаженіння). Сучасний тлумачний словник української мови пояснює тероризм як здійснювання, застосування терору; як діяльність і тактику терористів. В українській радянській енциклопедії взагалі йдеться тільки про тероризм міжнародний — це вбивства чи інші посягання на життя керівників держав, керівників і членів уряду, дипломатичних представників та інших посадових осіб, захоплення заручників і насильне викрадення повітряного судна, піратство, напади на приміщення посольств і прогресивних організацій й інші аналогічні злочини, які здійснюються і організуються імперіалістичними колами з наміром змінити внутрішню чи зовнішню політику інших держав, провокації з метою виникнення міжнародних ускладнень чи початку війни, придушення національно-визвольних рухів. А що стосується окремого визначення поняття “тероризм”, то в енциклопедії воно відсутнє. Словник міжнародного права за ред. С. Бацанова дає визначення міжнародного тероризму як сукупності суспільно небезпечних у міжнародному масштабі дій, які тягнуть за собою безглузду загибель людей, порушують нормальну дипломатичну діяльність держав і їх представників та ускладнюють здійснення міжнародних контактів і зустрічей, а також транспортних зв'язків між державами. З вищенаведеного можна зробити висновок, що більшість визначень тероризму, які викладені в літературі, взагалі відсилають до поняття “терор”, яке ненабагато зрозуміліше і вивченіше, ніж попереднє.

В українській радянській енциклопедії поняття “терор” висвітлено так: “Політика залякування, насильства, розправи з політичними противниками аж до їх фізичного знищення, основний метод боротьби буржуазної контрреволюції, фашистських режимів проти прогресивних сил”. Зазначимо, що це визначення робить акцент на політичній спрямованості терору (розправа з політичними противниками). Цей термін почали застосовувати після Великої французької революції, а

пізніше з'явився термін “масовий терор”, що його спрямовано проти цілих класових груп, наприклад, проти “аристократів” під час Великої французької революції, і термін “індивідуальний терор”, який практикується проти окремих представників ворожого табору. К. Маркс, Ф. Енгельс, а пізніше і В. Ленін не відкидали доцільності застосування масового терору як певної форми революційного насилля, тому що “є один засіб скоротити, спростити, сконцентрувати родові муки старого суспільства — революційний тероризм” (К. Маркс). Але марксистсько-ленінська теорія на основі класового критерію передбачає і контрреволюційний терор. При цьому революційний терор трактується як історично необхідний, прогресивний, вимушений і гуманний, що нав'язаний силами контрреволюції, яка не хоче поступитися без бою. Відповідно терор контрреволюційний (білий) є реакційним, кривавим, жорстоким, нелюдямим.

Інколи окремі автори відрізняють терор і тероризм за характером дій: терор — це відкриті, демонстративні дії, а тероризм реалізується в конспіративних, нелегальних діях. Інші автори дуже часто ці поняття вживають як синоніми. Вважатимемо, що більш точні в своїх визначеннях ті автори, які говорять, що тероризм — це злочин, а терор — спосіб дії будь-якого суб'єкта (держави, організації, фізичної особи) з використанням сили, погрози, залякування. Зокрема, в тлумачному словнику російської мови С. Ожегова за редакцією Н. Шведової пропонується таке роз'яснення цих понять: терор — це фізичне насилля, аж до фізичного знищення, відносно політичних супротивників, а тероризм — це практика терору. Як у цьому словнику, так і в українській радянській енциклопедії йдеться про політичне спрямування терору. Польський учений А. Бернард у своїй праці “Стратегія тероризму” розмежовує ці поняття: терор є насиллям і залякуванням, яке об'єктивно використовується сильнішим стосовно слабшого; а тероризм — це насилля і залякування, яке використовується слабшим відносно сильнішого.

Ще у 80-х роках XIX ст. А. Шмідт склав список із 109 визначень тероризму з метою узагальнити цей матеріал і вивести загальноприйняте визначення тероризму. Зусилля вченого виявилися марними, тому що після нього ще багато дослідників намагалися зробити те ж саме, але безуспішно, нові визначення призводили до ще більшої плутанини. Одна з основних і найтриваліших суперечок щодо поняття тероризму точиться сьогодні навколо того, як розуміти тероризм: як державні репресії чи як недержавну революцію. Теро-

ризм постійно пов'язують з політикою, стверджують, що це явище переслідує політичну мету і ґрунтується виключно на політичних мотивах. Якщо підійти до цієї проблеми з такої точки зору, то виходить, що “терорист з легкістю перетвориться на борця за свободу”, як констатував свого часу у політичних дебатах Р. Рейган стосовно нікарагуанських “Контрас”. Уряди окремих країн називають тероризмом озброєну боротьбу політичних опозиційних груп, а останні в своє виправдання намагаються довести, що держави застосовують до них “тактику терору”.

Не менш складним аспектом цієї дефініції є питання про те, як розуміти тероризм — як форму війни чи як форму насильства. Терористи, на відміну від військових, не намагаються приховати своїх злочинних намірів, і у них немає певної території, на якій відбуваються воєнні дії, відсутня нейтральна територія, не існує також обмеження на певні види використання зброї. Військові усвідомлюють, що застосування зброї проти цивільного населення є винятком або непорозумінням, а у терористів усе навпаки, їхня мета — навести жах, викликати паніку, змусити боятися, а мішень — цілий світ, і в переважній більшості випадків — це мирне населення. П. Віткінсон зазначає, що на практиці неймовірно складно провести межу між війною та терором. Але навіть цей факт не перетворює кожну гверилью (тобто партизанську війну), яка вимушено ухилиється від правил війни, на тероризм. Тому доцільно розмежовувати ці поняття і в жодному разі їх не можна узагальнювати.

У. Лакер заявив, що найближчим часом взагалі неможливо визначити поняття “тероризм”, бо багато зовнішніх чинників суспільства суперечать цьому. Але сам учений постійно вдається до спроб визначити це складне явище, тому, на його думку, тероризм — це застосування насильства групою людей, які діють з певною політичною або релігійною метою зазвичай проти якогось уряду, інколи проти іншої етнічної групи, класу, релігії чи політичного руху.

Отже, узагальнивши проаналізовані вище джерела і наукові напрацювання вітчизняних і іноземних дослідників з цієї проблеми, можна запропонувати таке визначення тероризму. *Тероризм* — це соціальне явище, яке виникає і загострюється на ґрунті соціальної, правової, політичної та економічної нестабільності в державі з метою досягнення певних змін (виконання висунутих вимог) на користь злочинців, шляхом застосування чи погрози застосування насильства та виявляється у застосуванні зброї, вчиненні вибухів, підпалів

та інших загально небезпечних дій певною особою чи організованою групою осіб.

Тероризм за останні десятиліття набув статусу явища глобального масштабу. З року в рік зростає кількість терористичних актів, а самі вони стають дедалі агресивнішими та жорстокішими. Якщо на початку 70-х років ХХ ст. основним об'єктом терористів була власність, то у 80-х роках, за урядовими даними США, половина всіх терористичних актів була спрямована проти людей.

Криміналістична характеристика тероризму складається з певних елементів: Розглянемо їх докладніше.

Спосіб вчинення злочину. Аналіз сучасної діяльності різних терористичних груп свідчить, що в цілому спосіб вчинення терористичного акту залежить від ідеологічної платформи конкретного угруповання, його цілей і напрямків діяльності. Але також існують такі способи, як захоплення заручників, підпали, викрадення літаків, захоплення адміністративних будівель, вбивство вищих посадових осіб держави і посадових осіб спецслужб, використання біологічної зброї, зброї масового ураження, комп'ютерний тероризм тощо.

Спосіб підготовки до вчинення злочину. Вчиненню терористичних актів, як правило, передують ретельна підготовка. Це може бути пошук вибухівки, виготовлення вибухових пристроїв, придбання зброї, підшукування співучасників, спеціальна підготовка виконавців та інше. Слід мати на увазі, що підготовчі дії терористів залежать від того, в якій формі планується вчинити той чи інший теракт.

На етапі підготовки до вчинення теракту у правоохоронців уже з'являється можливість притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення таких злочинів, як незаконне зберігання вогнепальної зброї, вибухових речовин та інше.

Підготовка терористів здійснюється, як правило, у спеціально створених для цих цілей таборах і на полігонах, із залученням інструкторів для навчання володіння зброєю, вибухівкою, прийомами рукопашного бою тощо. Досить часто вчиненню певного терористичного акту передують скоєння цілої низки інших злочинів.

Спосіб приховування злочину. Для терористів важливо, щоб про їхню діяльність, про вчинені ними терористичні акти дізналося якомога більше людей, було привернуто увагу світової спільноти. Тому, як правило, вони не приховують здійснення ними терактів, але приховують сліди злочину, які можуть вказувати на причетність до цього

злочину конкретної особи. Вони намагаються всіляко приховати сліди, які вказували б на конкретну особу. Наприклад, використовують вибухові пристрої сповільненої дії, з годинниковими замкачами чи з радіокерованими детонаторами, тобто застосовують вибухові пристрої, які можуть вибухнути без обов'язкової присутності на місці вибуху терориста. Разом з цим більшість слідів, які могли б допомогти слідству встановити особу, причетну до вчинення вибуху, знищуються безпосередньо самим вибухом, а свідки, які могли б вказати на злочинця, під впливом пережитого від вибуху жаху не в змозі дати достовірні свідчення.

Місце вчинення злочину залежить від того, в який саме спосіб буде здійснено терористичний акт. Наприклад, місцем вчинення вибуху будуть місця найбільшого скупчення людей (великі адміністративні будівлі, заклади торгівлі, громадський транспорт, зокрема метрополітен, місця громадського відпочинку, вокзали, аеропорти, літаки, людні вулиці та площі тощо). А у разі захоплення заручників місцем вчинення можуть бути літаки, адміністративні будівлі, приміщення дипломатичних представництв, заклади торгівлі тощо.

Час вчинення терористичних актів залежить від конкретної мети, яка стоїть перед терористами. Слід пам'ятати, що вони чітко планують свої операції, тому для вчинення теракту вибирають найбільш слушний з їхньої точки зору час. Наприклад, якщо терористи мають намір здійснити вибух на вулиці, то це буде у "час пік"; коли планують підірвати житловий будинок, то це станеться у нічний час, тощо.

Особа злочинця (терориста). На жаль, на сьогодні відсутні наукові дослідження стосовно розгорнутої характеристики особи терориста на достатньо репрезентативному рівні. Тому навіть відомі досить розрізнені факти з цього приводу мають велике значення для розуміння саме мотивації тероризму. Особи старшого віку переважно є організаторами та керівниками, а молодшого — виконавцями. Певну частку серед терористів становлять люди зі спеціальною, спрямованою на терористичну діяльність, підготовкою. На думку психологів, для терористів характерним є верховенство емоцій над розумом (імпульсивність), упередженість оцінок, низький поріг терпимості (дратівливість, збудливість), відсутність належного самоконтролю. Окремі вчені припускають, що терористи за своїми психологічними особливостями близькі до убивць. До терористичних груп потрапляють особи різних професій, практично з усіх прошарків суспільства. Вони представляють різноманітність культур та національностей і

підтримують широкий спектр ідеологічних напрямів. Багато терористів є людьми, які свого часу, виступаючи за певні права і свободи, були засуджені державою, поставлені за межі закону. Для таких людей тероризм стає соціальною помстою державі.

Особистісні особливості терористів багато в чому залежать від форм і видів тероризму, його цільової і значеннєвої спрямованості, характеру функціонуючих у них терористичних груп, регіону дій усього формування, соціально-демографічних, етнопсихологічних, кримінологічних та інших рис особистості терористів. Для виявлення рис, що мають криміналістичне значення, необхідно звернути увагу на рівень злочинного досвіду і професіоналізму членів групи, їхнє становище в структурі групи. У терористичних організаціях, у всіх їхніх структурних ланках переважають в основному чоловіки віком від 20 до 35 років, непрацюючі, з неповною середньою і середньою освітою, втім, серед терористів є чимало жінок.

У терористичних організаціях, що займаються наркобізнесом, який забезпечує високий прибуток при відносно некваліфікованій і нетрудомісткій роботі, особливо високою є частка молоді, що не має спеціальності. У групах, які здійснюють терористичну діяльність у сфері економіки і фінансів, вік її учасників вищий, як і рівень їхньої загальної і спеціальної кримінальної підготовки.

У терористичних формуваннях ідейно-політичної спрямованості відсоток раніше засуджених незначний. Проте у злочинних формуваннях, що займаються безпосередньо кримінальним тероризмом, спостерігається великий відсоток раніше засуджених (72 %). Кримінальному тероризму притаманна така ознака, як досить високий рівень злочинного професіоналізму. 82 % членів груп, котрі задіяні у кримінальному тероризмі, мають більшість типових ознак кримінального професіоналізму. Специфікою кримінального терористичного формування є і те, що поряд із кримінальним професіоналізмом його члени (особливо ті, що здійснюють злочини в сфері економіки) ширше, ніж у будь-яких інших злочинах, використовують звичайний трудовий і службово-посадовий професіоналізм і свої спеціальні знання.

Серед керівників кримінальної терористичної організації великий відсоток раніше засуджених. До основних якостей, властивих для сучасного лідера терористичної злочинної групи, належать: наявність досвіду злочинної діяльності; вольові якості; вищі порівняно з іншими учасниками розумові здібності; фізична сила; уміння дотримувати слова; заповзятливість; комунікабельність; рішучість у діях; знання

зовнішніх і внутрішніх умов функціонування групи; швидкість орієнтування і прийняття рішень у складних для злочинної терористичної групи ситуаціях; уміння забезпечити конспіративність підготовлюваних і здійснюваних групою злочинів. Вивчення кримінальних справ дало змогу виокремити такі *типи лідерів кримінальних терористичних груп*: натхненники, ініціатори, організатори, лідери змішаного типу, а також лідери, що не тільки безпосередньо керують злочинними діями, а й виявляють активність у створенні терористичних груп і забезпечують їхнє функціонування. Найвіддаленішими від реальних злочинів є лідери-натхненники, що можуть задля особистої безпеки виконувати функції лише технічного чи “кримінального” керівника, або радника, юридичного консультанта, який застерігає членів своєї групи від небезпечних для її існування кроків. Разом з тим такий лідер часто є психологічно сильною особою, здатною зміцнити рішучість своїх підлеглих. У вивчених кримінальних справах лідерів цього типу виявлено 4 %.

Ініціатор — нестабільний, перехідний тип лідера. Найчастіше ініціатива в нього поєднується з іншими функціями, наприклад, організаторськими. У розглянутих кримінальних справах було кілька випадків, коли терористична група доручала одному чи кільком своїм членам влаштуватися на роботу до певної господарської організації та стати ініціаторами діяльності, вигідної для терористичної групи. Центральною фігурою терористичного формування, як правило, є лідер-організатор. Найчастіше це послідовно-криміногенний тип особистості, що характеризується високим ступенем антигромадської спрямованості, зі сформованою негативною особистісною орієнтацією, який не просто використовує чи підшукує придатну ситуацію для здійснення злочинів, а й створює її, активно долаючи перешкоди.

У великих терористичних організаціях серед виконавців можуть бути свої лідери. Це найдосвідченіші у кримінальній діяльності люди або особи, які за дорученням керівників виконують контрольні функції, стежать за “чистотою” вчинення злочинів. Таких лідерів середньої ланки виявлено в 20 % вивчених справ. Характеристика лідерів була б неповною без інформації про лідерів змішаного типу. У процесі дослідження вченим вдалося виявити такі їхні різновиди:

- лідери, які послідовно чи одночасно виконують функції натхненника, ініціатора й організатора, у вивчених кримінальних справах лідерів такого типу було 5 %;

- лідери, що виконували роль ініціатора-організатора (16 % справ);
- організатори-керівники, зафіксовані у 42 % випадків;
- керівник-виконавець — у 37 % кримінальних терористичних злочинних груп.

Роль виконавців у кримінальній терористичній діяльності значна. Дослідження показали, що у структурі терористичної групи може бути кілька різновидів виконавців. Основне виконавське “навантаження” у ній несуть не всі особи, а лише їхня частина, яку можна назвати головною. Серед них особливо вирізняються ініціативні виконавці, що, як правило, або здійснюють функції лідерів-виконавців, або змушені бути лідерами зі змішаними функціями, а також особи, які мають вкрай корисливі нахили.

Особливу частину активних виконавців становлять члени груп, які потрапили до складного кримінального “технологічного” ланцюжка й об’єктивно не можуть залишити свою злочинну діяльність без шкоди для злочинної групи загалом. Другорядні виконавці, як правило, діють у складі кримінально-терористичної групи постійно або залучаються епізодично. Вони можуть отримувати частку прибутку від явно злочинних операцій.

Найвища психологічна згуртованість притаманна терористичним формуванням ідейно-політичного спрямування, де еліта являє собою вольових, грамотних організаторів, ідеологів, політиків, де достатньо можливих людей, які фінансово та матеріально забезпечують терористичну діяльність. Ці люди зазвичай самі пов’язані з громадськими рухами, партіями, керівниками і політиками інших держав, здійснюють фінансову, ідеологічну й іншу підтримку тероризму.

Особа потерпілого. Жертвою тероризму може стати будь-яка особа — як президент країни, так і будь-який пересічний громадянин. Усе залежить від конкретного терористичного угруповання, його ідеологічної платформи та способів втілення в життя своїх намірів. Наприклад, жертвами націоналістичного тероризму стають вищі посадові особи держави, військовослужбовці, правоохоронці та представники “ворожої” нації, а жертвами релігійного тероризму — представники іншого віросповідання.

Обстановка місця вчинення злочину. Характерним є те, що терористи досить часто використовують певну обстановку. Більшість терактів із застосуванням вибухівки здійснюють у місцях найбільшого скупчення людей, з незначним контролем з боку правоохорон-

ців, у цьому разі можлива велика кількість як постраждалих, так і свідків.

Відомі випадки, коли терористи самі створювали певну обстановку для здійснення теракту.

Предмет злочинного посягання. Для терористів не характерні посягання на предмети матеріального світу. Вони тепер досить рідко викрадають літаки і захоплюють будівлі. В основному вони посягають на ті предмети, які можуть сприяти успішному здійсненню терористичних актів, а самі теракти спрямовані проти особи.

Слідова картина злочину. При вчиненні терористичного акту, як правило, залишається багато слідів самого теракту та майже немає слідів, які вказували б на конкретну особу, яка його здійснила. Це пов'язано з мотивацією терористичних актів. Для терористів важливо, щоб про їхню терористичну діяльність дізналося якнайбільше людей, тільки в такому разі буде досягнуто мети — тримати суспільство в страху, дестабілізувати його тощо. Безкарність терористів ще більше загострює кризу в суспільстві, що також сприяє терористам. Тому слід приділяти особливу увагу відшуканню слідів, які вказували б на причетність до злочину певної терористичної групи та конкретної особи, члена цього злочинного формування. Також характерно те, що при вчиненні теракту є велика кількість свідків, а тому вчасне виявлення всіх можливих очевидців події та їх правильно організоване (з урахуванням їхнього психологічного стану) опитування сприятиме розкриттю і розслідуванню такого злочину.

7.2.2. Криміналістична класифікація терористичних актів

Теоретична розробка проблем класифікації злочинів на криміналістичній основі має важливе значення для подальшого розвитку теорії криміналістики, вдосконалення методики виявлення і розкриття злочинів, поліпшення процесу підготовки слідчо-оперативних кадрів, підвищення їх професійного рівня. Цій проблематиці присвятили свої наукові праці такі криміналісти, як Р. Белкін, А. Вінберг, В. Віденін, В. Образцов, А. Васильєв, Н. Яблоков, І. Герасимов, Л. Гумашвілі та багато інших.

Класифікаційні ідеї мають глибоке історичне коріння. Щойно людина здобуває певну кількість знань про будь-який предмет, вона одразу ж намагається систематизувати їх у певному порядку, щоб краще

ними розпоряджатися і за потреби повідомляти про них інших. Такі класифікації не лише приносять людині вигоду, а й сприяють збільшенню суми знань у кожному предметі, що вивчається, змушуючи розглядати ці предмети під різними кутами зору і відкривати нові можливості, які без цього могли б залишитися непоміченими.

Як засіб упорядкування і систематизації матеріалу класифікація в криміналістиці використовується з часів становлення науки, а ось теоретичним осмисленням процедури класифікації і пов'язаних з нею питань науковці-криміналісти займаються не так давно. Як справедливо зазначив В. Віденін, криміналістична класифікація за своїм характером не відрізняється від класифікації інших наук. У будь-якій сфері наукового знання класифікація ґрунтується на єдиних законах і правилах діалектичної і формальної логіки, а не на принципах і правилах певної науки. Не є винятком і криміналістика, тому криміналістичні класифікації різняться від класифікацій інших наук тільки об'єктами і цілями класифікації.

Зазначаючи важливість криміналістичної класифікації для встановлення об'єктивної істини при розслідуванні злочинів, Р. Белкін, А. Вінберг наголошують, що в криміналістиці, як і в інших галузях наукового знання, систематизація і класифікація служать засобом проникнення в сутність явищ і предметів, які пізнаються, встановлення зв'язку і залежності між ними, вираження відношення між елементами структури та між підсистемами.

У зв'язку з тим, що видова різноманітність тероризму законодавчо не закріплена, в літературі можна зустріти досить різні погляди на класифікацію тероризму і терористичних актів. Наукові дослідження, здійснювані під керівництвом фахівців з різних галузей знань, зокрема таких, як філософія, історія, соціологія, психологія, політологія, юриспруденція, систематизують тероризм з різних точок зору, пропонуючи специфічні критерії класифікації.

Так, під час міжнародної конференції “Тероризм і національна безпека України”, яка проходила в НАВС України, ректор Академії поліції “Стефан чел Марє” МВС республіки Молдова, доктор права Д. Балтаг та його колега, а також доктор О. Балан висловили думку, що тероризм має багато форм і цілей, варіюється у часі і в просторі, а тому його можна класифікувати за такими критеріями:

- за цілями і намірами терористичного акту — кримінальний, соціальний і політичний тероризм;

- за територією вчинення терористичного акту — внутрішній, або національний, міжнародний і транснаціональний тероризм;
- за причинами прояву — расовий, національний, неофашистський і фундаментально-релігійний тероризм;
- за способами здійснення терористичних актів. Такий тероризм поділяється на спрямований — до актів насильства вдаються тільки для реалізації поставленої мети та побічний — терористичні акти здійснюються з використанням непрямих прийомів і методів, які призводять до досягнення поставленої мети.

Деякі інші бачення проблеми мають російські вчені В. Замковий і М. Ільчиков. Вони пропонують попарні варіанти класифікації і виокремлюють такі види тероризму:

- революційний і контрреволюційний;
- субверсивний і репресивний;
- фізичний і духовний;
- селективний і сліпий;
- провокаційний;
- превентивний терор;
- військовий терор;
- кримінальний терор.

Під цими видами автори розуміють таке. Субверсивний тероризм — тероризм, спрямований на дестабілізацію системи; репресивний — пов'язаний з придушенням системи. Селективний тероризм — це індивідуальні теракти; сліпий — це акти насилля, спрямовані на невизначене коло осіб. Провокаційний характерний для міжнародного тероризму. Превентивний терор — це той, що здійснюється спецслужбами держав. Військовий має місце тоді, коли доктрина ведення війни вирізняється особливою нелюдністю, безжалісністю, жорстокістю військових операцій відносно мирного населення, дітей, об'єктів Червоного Хреста, військовополонених тощо. Кримінальний терор — це стан злочинності, коли вона виходить з-під контролю правоохоронних органів.

У своєму дослідженні Е. Ляхов та А. Попов також за парним принципом пропонують таку класифікацію тероризму:

- воєнний і мирний;
- революційний і контрреволюційний;
- визвольний і репресивний;
- політичний і загальнокримінальний.

Під мирним тероризмом учені мають на увазі здійснення терористичних актів у мирний час.

Н. Мелентьева пропонує класифікувати тероризм за такими видами: ідеологічний, етнічний, релігійний та індивідуальний.

П. Біленчук підходить до класифікації тероризму з такої позиції. Залежно від території вчинення тероризм поділяється на внутрішній і міжнародний. А самі терористичні акти можуть бути таких видів:

- диверсія (вибухи, розпилення отруйних речовин та ін.);
- викрадення відомих політиків, чиновників, журналістів, дипломатів;
- замах і убивство;
- хайджекінг — захоплення транспортного засобу: літака (скайджекінг), залізничного потяга, автомобіля, судна;
- захоплення будівель;
- партизанська війна, що локалізується в сільській місцевості;
- політичні вбивства;
- кібертероризм (кібервійна) — напади на комп'ютерні мережі і банки даних.

На думку вченого, не можна кваліфікувати як терористичний акт такі карні злочини, які епізодично або випадково використовують терористичні методи.

Ю. Антонян у своєму кримінологічному дослідженні пропонує поділ тероризму на державний, націоналістичний, військовий, корисливий, кримінальний та ідеологічний.

С. Мохончук схильний вважати, що чіткої класифікації зробити не можна, тому що з огляду на величезну різноманітність форм тероризму будь-яка класифікація тероризму буде умовною. За такого підходу науковець розмежує тероризм за його мотивацією, тобто на кримінологічному або психологічному рівні, виокремлюючи такі його види:

- націоналістичний;
- релігійний;
- політичний;
- інформаційний.

Науковець робить слушне зауваження щодо розмежування тероризму і терору, про що йшлося у попередньому підрозділі. Державного терору немає в жодній класифікації, тому ми схильні вважати, що він взагалі не належить до тероризму.

Згадаємо ст. 3 Конституції України: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”.

Тому слід підтримати С. Мохончука і ще раз наголосити, що держава повинна захищати своїх громадян від свавілля, безчинств, різного роду екстремістів і кримінальних злочинців. І така діяльність держави нічого спільного з терором не має. Це нормальна й обов’язкова функція кожної держави. Якщо за критерій класифікації взяти розповсюдження тероризму, то тут учений є одностороннім П. Біленчука, В. Глушкова і вирізняє внутрішній і міжнародний тероризм. Він також чітко наголошує на відмінних ознаках внутрішнього і міжнародного тероризму.

Під час вчинення акту міжнародного тероризму:

- держава не несе відповідальності за вчинення акту тероризму. Кримінальному переслідуванню підлягають тільки фізичні особи на основі міжнародних договорів, але за кримінальними і кримінально-процесуальними законами тієї держави, громадянином якої є терорист;
- цей злочин вчиняється на території кількох держав або співучасниками є іноземці, або наслідки злочину виявляються за межами держав, де вони були вчинені;
- існує міжнародний договір, який визначає діяння злочинним і встановлює за нього відповідальність.

Щодо державного терору, то ми маємо жахливий досвід жовтневих подій 1917 р. і тоталітарного режиму, який був встановлений у СРСР і проіснував аж до серпневих подій 1991 року. Як згадується в збірнику документів Всеросійського надзвичайного комітету, відразу ж після перемоги Жовтневого збройного повстання російська буржуазія стала на шлях розгортання кровопролитної боротьби, на шлях терору і змов.

Повертаючись до класифікації тероризму, слід згадати В. Лунєва, який виокремлює характерні для російського суспільства види тероризму:

- політичний;
- кримінальний;

- національний і релігійний;
- державний;
- стихійний і організований;
- повітряний;
- міжнародний.

С. Батюшкін і С. Харламов, узагальнивши результати досліджень вітчизняних і зарубіжних експертів з питань тероризму, у статті «Вакцина від “чуми”» дійшли висновку, що тероризм є таких видів:

- політичний, або як його ще називають, соціально мотивований (ліво- та праворадикальний);
- етнічний (націоналістичний);
- релігійний.

Автори роблять наголос на особливій небезпеці останнього виду тероризму, в основному тієї його гілки, яка приховується за маскою “мусульманства”.

Вчені вирізняють абсолютно новий, донедавна неможливий вид тероризму – “віртуальний”. Це тероризм, при якому у терористів є можливість доступу до інформаційно-комп’ютерних технологій, за допомогою яких вони створюють видимість терористичної кампанії або окремого терористичного акту, якого насправді немає. Тим самим може бути досягнутий потрібний терористам психологічний вплив на широку аудиторію. Науковці також виокремлюють інформаційний і комп’ютерний (“кібернетичний”) тероризм. Американські правознавці розглядають ці види тероризму як навмисне злочинне використання інформаційних комп’ютерних систем, мереж чи їхніх окремих компонентів, а також стільникового зв’язку, телефонних мереж та інших технічних систем з метою підтримання або полегшення терористичної кампанії чи дії (теракту). Так, ФБР визначило технологію *Voice over Ip* (*Ip*-телефонія), яка дає змогу спілкуватися телефоном, використовуючи підключення до Інтернету, як чергову загрозу національній безпеці США. ФБР заявило, що *Ip*-телефонія може виявитися досить зручною системою в руках терористів. У зв’язку з цим до Федеральної комісії із зв’язку надійшов проект про включення *Ip*-телефонії у закон, який стосується перехоплення телефонних розмов. Це дасть змогу контролювати усі види повідомлень, які передаються Інтернетом: *E-mail*, *SMS*, *chat* тощо. Така пропозиція викликала у правозахисних організаціях занепокоєння, але фахівці з ФБР, як і російські дослідники С. Батюшкін і С. Харламов вважають, що терористи можуть ефективно використовувати глобальні міжнародні

інформаційні мережі типу Інтернет, *Ip*-телефонії з метою пропаганди тероризму, вербування однодумців, фінансування своєї діяльності, дискредитації антитерористичних дій, для створення хаосу в фінансових, енергетичних, транспортних та інших критичних інфраструктурах, а також для отримання необхідної інформації чи внесення дезінформації тощо.

Узагальнивши результати виконаних на сьогодні досліджень, можна запропонувати таку класифікацію.

Види тероризму **за причиною здійснення:**

- політичний (об'єднуючий, демонстраційний, конфронтаційний і провокаційний);
- економічний;
- етнічний, тобто коли народ не може досягнути консенсусу (національно-визвольний, расовий);
- світоглядний, що здійснюється з мотивів принципової незгоди з панівними нормами і відносинами (релігійний, екологічний, феміністський).

Політичний тероризм — це сукупність проявів терористичної активності, спрямованих на зміну державного устрою та суспільного ладу в цілому або частково. Зазвичай здійснюється представниками окремих політичних течій, які з тих чи інших причин вилучені із сфери офіційної або легітимної політики.

Об'єднуючий тероризм спрямований на об'єднання організацій або структур екстремістського характеру.

Демонстративний тероризм покликаний забезпечити широку славу чи популярність якоїсь терористичної організації, її ідеології, а також показати силу і готовність до рішучих дій. Найхарактернішим проявом цього виду тероризму у ХХ ст. були події 5 вересня 1972 р. на ХХ Олімпійських іграх у Мюнхені, коли члени арабської екстремістської організації “Чорний вересень” спочатку схопили, а потім розстріляли ізраїльських спортсменів — учасників Олімпійських ігор. Час цієї кривавої акції, її місце і форма — все було розраховано на максимальний пропагандистський ефект.

Конфронтаційний тероризм виявляється у застосуванні насильства в боротьбі протидіючих організацій, рухів, політичних блоків, державних структур.

Провокаційний тероризм характерний тим, що організатори насильницьких дій провокують свого противника застосовувати непопулярні серед населення чи вигідні для терористів дії.

Економічний тероризм — це свідомі примусові методи, спрямовані на занепад економіки, вимога відмови від вигідних поставок або запровадження невідгідних економічних санкцій.

Види тероризму **за способом вчинення терористичних актів**:

- *традиційний* (коли використовується вогнепальна, холодна зброя, вибухові речовини, отрута та інші відомі здавна способи вбивств);
- *технологічний* (коли в злочинних цілях використовуються найновітніші досягнення в галузі інформаційних і комп'ютерних технологій, радіоелектроніки, ядерної технології, генної інженерії, хімії, бактеріології, імунології тощо);
- *хайджекінг* (викрадення транспортного засобу з метою вчинення теракту);
- *холодний* (присутній тільки факт погрози, без застосування якихось дій).

Види тероризму **за територіальною діяльністю терористичної організації**:

- *міжнародний* (вплив на міжнародні відносини і міжнародний правопорядок терористичною організацією, державою);
- *внутрішній* (наслідки терактів не виходять за межі держави);
- *об'єктний* (точковий), спрямований проти певних об'єктів.

7.2.3. Загальні засади методики розслідування терористичних актів

Своєрідність і специфічність терористичної злочинності загалом та її окремих кримінальних проявів полягає не тільки в розглянутих вище особливостях, а й у криміналістичній методиці розкриття і розслідування терористичних актів.

Особливістю порушення кримінальної справи за фактом тероризму є те, що в одних випадках розслідуванню передують різні за тривалістю (найчастіше тривала) оперативна перевірка функціонування терористичної групи, що закінчується слідчо-оперативною операцією із затримання на “гарячому” окремих її учасників. В інших — розслідування починається з факту вчинення терористичного акту. У першому випадку розслідуванню передують виявлення, вивчення, накопичення необхідної інформації і відповідне процесуальне документування злочинної діяльності на оперативно-розшуковому рівні, що має свою методику.

Слідчий і оперативні працівники спочатку мусять визначити належність терористичної організації, а вже потім зібрати необхідну інформацію для встановлення винних. Оперативні працівники повинні бути добре поінформовані про всі особливості терористичної організації, підтримувати постійний зв'язок із правоохоронними органами інших країн, від яких можна одержати інформацію про злочин, що готується, або дані, що допомагають розкрити вже вчинений терористичний злочин. Оперативні працівники повинні бути оснащені відповідними технічними засобами для фіксації інформації (відео- і фотозйомка, звукозапис та ін.).

Недоліки, притаманні документуванню результатів діяльності злочинних угруповань, нерідко пов'язані з неможливістю використовувати необхідні технічні засоби (іноді через їх відсутність, а часом і через невміння їх правильно застосовувати) та з недостатнім знанням кримінально-процесуального законодавства оперативно-розшуковими працівниками. Зокрема, незнання ними норм КПК (того, що слід доказувати по кримінальній справі) позбавляє оперативних працівників цільової спрямованості в збиранні розшукової інформації. Це призводить до того, що зібрані і задокументовані дані не дають змоги вчасно почати розслідування, тому що не забезпечують слідчої перспективи кримінальної справи.

Розслідування злочинів, здійснених терористичними групами, потрібно доручати спеціально створеному для цього підрозділу. Основним завданням у процесі розслідування є якнайшвидше виявлення ознак діяльності терористичної групи. Для цього насамперед необхідно відштовхуватися від специфічних ознак, притаманних їй окремим видам. *Необхідно звертати увагу на конкретні прояви типових ознак терористичної злочинності:* навмисність, зухвалість діяння, продуманість місця і часу його вчинення; складний спосіб здійснення терористичного акту і можливість його безпечного вчинення за участю кількох виконавців з чітким розподілом ролевих функцій; тривале, ретельне і приховане спостереження за об'єктом злочинного зазіхання; наявність слідів та інших матеріальних наслідків діяння, що вказують на високу технічну оснащеність і озброєність її виконавців, які доступні лише злочинній організації з великими матеріальними можливостями (використання пристроїв підслуховування, передавачів, автомобілів іноземних марок, форми працівників правоохоронних органів і відповідних документів, сучасної вогнепальної зброї, електрошокових кийків та ін.); характер спрямованості терак-

ту, пов'язаного з одержанням великих грошових сум чи матеріальних цінностей; ретельно продуманий (не випадковий) вибір об'єктів злочинного зазіхання (банківські, комерційні й інші структури або окремі громадяни, що володіють великими грошовими сумами чи коштовностями, нерідко отриманими протиправним шляхом); хитромудрі, витончені і швидкі способи реалізації грошей і матеріальних цінностей, отриманих злочинним шляхом; здійснення терористичного акту ще невідомою групою; специфічна поведінка затриманих, підозрюваних (нахабність, заперечення своєї вини, обструкція, конфронтація зі слідчим, складні стосунки затриманих між собою тощо); часто відсутність свідків чи їх повна "непоінформованість", нещирість показань потерпілих і свідків; швидке спрацьовування захисних механізмів, характерних саме для терористичної організації, що має політичні і корумповані зв'язки, групи безпеки, своїх адвокатів (погрози слідчому і його близьким, тиск на слідство різних впливових осіб, залучення найдосвідченіших адвокатів, що блокують процес розслідування, унеможливають документування дій терористичного злочинного формування тощо).

Зазначені ознаки повинні виявлятися не тільки під час дослідчої перевірки, а і з початком розслідування. Однак далеко не всі вони можуть бути виявлені навіть на початку розслідування, тому що на це впливає те, що винні є членами не простої групи злочинців, а терористичного формування. Відомості про це можна отримати під час допиту свідків (очевидців), потерпілих, огляду місця події чи використаних при вчиненні злочину документів, зброя, технічних, транспортних та інших засобів, за слідами пальців рук, взуття, виявленими кулями і гільзами, способом вчинення діяння тощо.

Ретельна процесуально-криміналістична оцінка первинної інформації необхідна і тоді, коли до слідчого надходять результати тривалої роботи оперативно-розшукових органів, які вказують на те, що злочин, який підлягає розслідуванню, вчинений терористичною групою. Саме наявність у первинній оперативно-розшуковій інформації відомостей про подію злочину й осіб, до нього причетних, забезпечує слідчу і судову перспективу, дає змогу чіткіше спланувати розслідування. Подальше розслідування повинне бути спрямоване на перевірку факту вчинення злочину терористичною групою, з'ясування її цілей, чисельності, структури, району дії тощо. Не менш важливо якнайшвидше розібратися в механізмі вчинення акту тероризму. Саме такі знання допомагають виявити базову спрямованість злочинної

діяльності групи, її системність, інші чинники та епізоди терористичної активності.

Законспірованість терористичних формувань і їхніх зв'язків між окремими членами, їхня кругова порука, ретельна підготовка злочинних акцій і приховання слідів, зухвалість, твердість, витонченість дій, швидкість скоєння самого злочину, нерідко збройний опір оперативним і слідчим органам, можливість витоку і розшифрування оперативно-розшукової інформації, отриманої внаслідок існування корумпованих і політичних зв'язків, відсутність необхідного захисту від злочинців свідків і потерпілих додають певної специфіки комплексу методів і засобів розслідування терористичної діяльності й оперативно-розшуковим заходам.

Розслідуючи такі справи, потрібно здійснювати значно більше, ніж за іншими кримінальними справами, різних криміналістичних операцій на всіх стадіях розслідування й особливо з його початком. У цьому полягає специфіка їхнього розслідування. Зокрема йдеться про припинення і попередження розпочатих і підготовлених терористичних актів, затримання злочинців “на гарячому”, їх розшук за ознаками зовнішності й іншими даними, встановлення номерів телефонів і місць, звідки ведуться телефонні переговори, прослуховування і запис телефонних та інших переговорів, виявлення корумпованих і політичних зв'язків, контрольовані операції з предметами, що перебувають у легальному і нелегальному обігу, забезпечення захисту потерпілих і свідків тощо. Слідчий, визначивши необхідність здійснення криміналістичної операції і достатність наявної для цього інформації, разом з оперативно-розшуковими працівниками повинен розробити спільний план її проведення. У ньому необхідно визначити час і місце здійснення операції, кількість виконавців і їхні ролі, характер використовуваних технічних засобів і методів, порядок фіксації перебігу операції та її результатів. Повинно бути вирішене питання про доцільність участі в операції слідчого, у разі потреби такої участі треба визначити його роль у суворій відповідності з кримінально-процесуальним законодавством. Криміналістичні операції (здебільшого із забезпечення безпеки свідків і потерпілих) можуть проводитися як до, так і після закінчення розслідування, вже в суді.

Для успіху розслідування важливо вміло застосувати криміналістичну та іншу техніку і відповідні навички, тому що винні, як правило, не дають правдивих показань, не зізнаються у скоєному, створюють перешкоди в роботі слідчого, а інформацію з інших джерел, наприклад,

від свідків і потерпілих, яка викривала б їх, слідчий не завжди може отримати. Тому потрібно широко використовувати аудіо- та відеозапис, фото- і кінозйомку, засоби електронного прослуховування і спостереження та іншу спеціальну техніку. Необхідно використовувати інформаційно-довідкові обліки, автоматизовані інформаційно-пошукові системи і накопичені в окремих слідчо-оперативних підрозділах масиви комп'ютерної інформації про організації і осіб, підозрюваних у причетності до терористичної діяльності, про вже вчинені злочини, що перебувають у стадії розслідування. Досить важливу інформацію про терористів і терористичні організації можна отримати і по лінії НЦБ Інтерполу чи Європолу, а також Міжнародної поліцейської асоціації (МПА).

Першочергові і невідкладні слідчі дії.

До першочергових слідчих дій належить допит підозрюваного. При допиті треба враховувати індивідуальні особливості підозрюваного, а також його місце в структурі терористичної групи, стосунки з лідером тощо. Слідчому необхідно також визначити послідовність перших допитів з урахуванням наявних рекомендацій з розслідування терористичних злочинів. При допиті можуть бути використані комплекси тактичних прийомів, придатні для ситуацій, коли доказів недостатньо чи в них є прогалини. При проведенні слідчих дій потрібно враховувати і використовувати той факт, що в терористичних групах можуть існувати приховані чи явні суперечності і конфлікти, між окремими затриманими підозрюваними можуть складатися напружені взаємини, які у разі їхньої затримки можуть ще більше посилитися через незнання того, як поведеться і які дасть показання інший затриманий. Вплив цих конфліктів може посилити і слідчий, наприклад, демонструючи поінформованість про їхнє існування та причини, вибираючи щодо затриманих різні запобіжні заходи, умови утримання, використовуючи отримані від них показання тощо. Протиріччя, які будуть виникати в їхніх показаннях, іноді потрібно усувати не з допомогою проведення очних ставок, а іншими способами, тому що стосовно членів терористичних злочинних груп дуже важко спрогнозувати усі варіанти їхньої поведінки на очній ставці. Згодом, коли слідчий добре вивчить підозрюваних і поповнить свій арсенал доказів, проведення очних ставок цілком можливе.

Подальші слідчі дії.

Комплекс подальших слідчих дій включає допити свідків, перевірку показань на місці, очні ставки, допити обвинувачених. При цьому

можна використовувати чимало різноманітних тактичних прийомів, але з урахуванням особливостей терористичної злочинності, психологічних рис затриманих терористів.

Ситуації, що виникають у ході розслідування, зумовлені здебільшого такими чинниками.

1. Через корумповані зв'язки, у тому числі і в правоохоронних органах, слідча й оперативно-розшукова інформація частково або повністю нерідко стає відомою злочинному формуванню, діяння якого розслідуються. Відтак група має можливість контролювати слідство, навіть спрямовувати його, передбачати можливий перебіг справи. Тому слідство може бути ускладнене значною протидією з боку ще існуючої терористичної групи, її спробами нейтралізувати, зробити виниклу ситуацію сприятливішою для себе.

2. Інформаційний аспект розслідування тероризму, особливо на початковому етапі, зазвичай містить більше оперативно-розшукових і в основному орієнтовних відомостей, ніж кримінально-процесуальних даних, що теж певною мірою посилює проблемність їхнього використання.

3. Багато що зумовлюється не тільки зібраними фактичними пошуковими і слідчими даними про розслідувану подію, а й низкою інших інформаційних чинників: наявністю чи відсутністю даних, що дають змогу побачити перспективу вирішення питання про відповідальність усіх членів терористичної групи; характером наявних у слідства правових та інших можливостей забезпечення безпеки потерпілих і свідків; правовою врегульованістю методів легалізації розвідувальної роботи оперативно-розшукових органів щодо цієї справи; впевненістю (невпевненістю) у збереженні таємниці слідства від членів групи, що залишилися на волі; характером наявних відомостей з інформаційно-довідкових джерел МВС і налагодженого взаємозв'язку між слідчим і оперативними співробітниками; теоретичним і практичним рівнем підготовленості слідчих і оперативних працівників до розкриття злочинів, учинених терористичними групами; особливостями прояву затриманими солідарності й водночас суперництва між ними тощо.

4. Політичні чинники, що стосуються внутрішньодержавних і міждержавних відносин. Як правило, вони виявляються з розслідуванням кримінальних справ про терористичні формування ідейно-політичного спрямування і можуть підштовхнути державні органи до певних дій, наприклад, під загрозою вбивства заручників обміняти

їх на затриманих терористів. Тому слідчий від початку розслідування повинен зібрати інформацію про всі вчинені цією терористичною організацією терористичні акти, їхні зв'язки з політичними, громадськими формуваннями, місця розміщення основних сил, зв'язки з іншими терористичними групами, джерела фінансування і поставок вибухових пристроїв, зброї тощо.

Криміналістичні ситуації щодо аналізованих справ можуть мати не тільки слідчий, а й дослідчий і післяслідчий характер. Дослідчі ситуації розслідування, особливо якщо терористична група тривалий час перебувала під контролем чи в оперативній перевірці, мають дуже значний вплив на перебіг і результати слідства, тому що вони містять істотну для розслідування інформацію. Післяслідчі ситуації характерні для кримінальних справ, за якими, незважаючи на зусилля слідства, вдається виявити не всіх, а лише частину членів терористичної групи. Решта членів, що залишилися на волі, як правило, знову починають вчиняти злочини. Водночас окремі заарештовані (засуджені) можуть з різних причин “розговоритися” в місцях позбавлення волі про діяльність їхньої групи, і це може дати можливість продовжувати роботу з виявлення злочинців, що переховуються (особливо лідерів), сприяючи остаточному розвалу формування.

Слідчі ситуації при розслідуванні тероризму потрібно поділяти не тільки на ситуації розслідування і ситуації окремих слідчих дій, а й на ситуації криміналістичних операцій. Перші можна поділити на ситуації стратегічного і тактичного характеру. До ситуацій стратегічного характеру належать такі, що незалежно від слідства полегшують чи ускладнюють (навіть унеможливають) повне розкриття терористичної діяльності і вирішення всіх завдань розслідування. Найчастіше вони пов'язані з впливом на перебіг розслідування політичних, міжнародних, правових, національних та інших обставин, політичних і корумпованих зв'язків злочинців. Це нерідко робить слідчого заручником політичної і міжнаціональної боротьби, недосконалого законодавства й інших складних процесів. Ситуації тактичного характеру не можуть істотно утруднити чи навіть унеможливити вирішення стратегічних завдань, але можуть ускладнити чи полегшити вирішення важливих проміжних завдань. Наприклад, рішення одного із затриманих піти на співпрацю зі слідством може полегшити подальше розслідування. Але безуспішні спроби затримати інших виконавців і організаторів можуть ускладнити слідство, але не унеможливити. Нерідко виникають ситуації, пов'язані з необхідністю здійснення операцій силами

слідчих і оперативно-розшукових служб (наприклад, із “взяття на гарячому”, звільнення заручників, затримки інших злочинців та ін.).

За ступенем можливого впливу слідчого ситуації можна поділити на контрольовані ним, частково контрольовані і неконтрольовані. Перші, у свою чергу, можна поділити на контрольовані оперативно-розшуковими засобами під час дослідного накопичення розвідувальної інформації і ситуації, контрольовані процесуальними засобами вже при розслідуванні. Частково контрольовані поділяються на ситуації, що піддаються частковому регулюванню засобами криміналістики, організаційно-управлінськими засобами і психологічно. Це ситуації з приблизно однаковим набором типових і нетипових ознак; останні складніші для слідства і потребують індивідуального підходу, з урахуванням можливостей слідства, на відміну від типових. Наприклад, необхідно шукати і застосовувати нетрадиційні прийоми, використовуючи рекомендації соціологів і психологів. До організаційно-управлінських засобів впливу на ситуації розслідування належать ініціювання перевірок, що може змусити організовану злочинну групу змінити лінію своєї кримінальної діяльності і, відповідно, в чомусь себе виявити, що дасть змогу надалі її контролювати. Психологічними засобами регулювання ситуацій можуть бути продумані й організовані витоки вигідної для слідства інформації у пресу, кримінальне середовище, а також використання методів рефлексивного управління та ін.

Слідчі ситуації щодо справ аналізованої категорії можна поділити на ситуації, що належать до початкового, наступного і заключного етапів розслідування.

Етапи розслідування.

На початковому і наступному етапах розслідування характер ситуації часто залежить від протидії розслідуванню окремими злочинцями і терористичною організацією загалом, а також від того, чи вдалося схилити когось із затриманих до співпраці, чи беруть участь у розслідуванні захисники та ін. Якщо злочинна діяльність перебувала під контролем оперативно-розшукових служб до початку розслідування, то найчастіше фіксуються окремі злочини, наприклад, оптова торгівля наркотичними речовинами і зброєю, вимагання коштів, незаконна торгівля зброєю тощо. Накопичується матеріал, що дає змогу захопити злочинців зненацька і здійснити інші операції.

Завданням слідчого є процесуальне закріплення оперативно-розшукової інформації і введення її в процес доказування. З огляду на

особливості її одержання і можливу недостовірність її необхідно ретельно перевіряти, використовуючи оперативно-розшукові методи і дані, отримані слідчим шляхом. Маючи загальне уявлення про злочини терористичної групи, слідчі й оперативно-розшукові органи повинні намагатися за рахунок пошукових та інших методів розвивати систему одержання даних для виявлення всіх її злочинних акцій. Для цього потрібно максимально використовувати і процесуальні засоби (допит підозрюваних, свідків і потерпілих, виїмка й огляд, обшук та ін.). Оскільки розслідування тероризму зазвичай починається з одного епізоду, важливо швидко виявити всі вчинені цим формуванням злочини і його основну спрямованість.

Схилення когось із терористів до співпраці зі слідством істотно полегшує вирішення основних завдань слідства. Багато що залежить від того, яке місце ця особа посідала в ієрархії групи, наскільки вона обізнана про здійснені групою злочини, про її керівників, їхні ролі в проведенні злочинних акцій, психологічну атмосферу всередині групи. Дуже важливими є відомості про керівників організації, організаторів окремих злочинних акцій, політичні зв'язки, джерела фінансування, місця розміщення терористичних груп тощо.

Участь захисника в розслідуванні з моменту оголошення підозрюваному постанови про затримання також іноді створює своєрідну слідчу ситуацію, що потребує від слідчого тактичної перебудови його діяльності. Він у певному сенсі втрачає свободу використовувати наявні докази. Терористичні групи часто утримують своїх добре оплачуваних адвокатів, що, як правило, з'являються відразу ж після затримання терориста. Адвокат, звичайно, необхідний для забезпечення в процесі демократичності і змагальності. Але, на жаль, не всі адвокати вибирають законні шляхи у своїй роботі. Дехто з них переконує затриманих відмовитися від несприятливих для них особисто чи групи показань, які вони вже дали, вживають заходів з приховування слідів і речових доказів, про які затриманий повідомив і які слідчий не встиг ще процесуально закріпити. Адвокат може «натиснути» на свідків і навіть понятих, не несучи за це відповідальності.

Слідчий повинен пристосовуватися до таких ситуацій, зокрема, максимально використовувати час до моменту допущення адвоката до справи, вдаючись до всіх тактичних прийомів розслідування “за свіжими слідами” після затримки терориста. Необхідно також правильно використовувати фактор раптовості затримання, приховую-

чи можливу обмеженість інформації про обсяг наявних проти нього доказів, дефіцит часу в нього для необхідних пояснень, можливість їхньої швидкої перевірки, у тому числі на місці вчинення злочину, що дає можливість закріпити наявні в матеріалах справи докази. При одержанні від підозрюваного даних, що вказують на нові можливі джерела доказів, їх необхідно швидко закріпити процесуально. Це дасть змогу впевнено працювати з ним навіть за участі адвоката.

На наступному і заключному етапах розслідування слідчі ситуації зумовлені таким: характером зібраного до цього часу фактичного матеріалу про обсяг злочинної діяльності (усієї чи тільки частини) терористичної організації, кількість й особливості функціонування; кількістю виявлених і затриманих її членів; наявністю відомостей про те, які ланки організації чи конкретні члени є найуразливішими елементами її системи; тим, чи вдалося слідству розхитати єдність основних і другорядних членів групи; наявністю реальних умов, забезпечених зібраними даними, для удару по керівництву групи з метою її знищення і наступного викриття політичних сил, що є натхненниками терору.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Антипенко В. Ф.* Современный терроризм: состояние и возможности его предупреждения. — К., 1998.
2. *Антонян Ю. М.* Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. — М., 1998. — С. 39–42.
3. *Балтаг Д., Балан О.* Понятие, причины и классификация терроризма // Міжнар. конф. “Тероризм і національна безпека України”. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. — С. 25–32.
4. *Батюшкин С., Харламов С.* Вакцина от “чумы” // Армейский сборник. — 2003. — № 2. — С. 5–9.
5. *Белкин Р. С., Винберг А. И.* Криминалистика. Общетеоретические проблемы. — М., 1973. — С. 182.
6. *Бернгард А.* Стратегия терроризма. — Варшава, 1978. — С. 23.
7. *Біленчук П. Д., Кофанов А., В., Сулява О. Ф.* Зброєзнавство: право, безпека. Правові основи обігу вогнепальної зброї. Порівняльний аналіз вітчизняного і зарубіжного законодавства: Україна, Європа, Світ: Монографія / За ред. проф. П. Д. Біленчука. — К.: Міжнар. агенція “Bee Zone”, 2004. — 464 с.

8. *Босхолов С. С., Литвинов Н. Д.* Проблемы нормативного регулирования борьбы с терроризмом в современной России // Актуальные проблемы борьбы с организованной преступностью. — Калининград, 1997. — С. 70.
9. *Будницкий О. В.* История терроризма в России в документах, биографиях и исследованиях. — Ростов н/Д, 1996. — С. 13.
10. *Ведерников Н. Т.* Личность обвиняемого и подсудимого (понятие, предмет и методика изучения) // Методика расследования преступлений (общие положения). — М., 1976. — С. 94–95.
11. *Виденин В. И.* Некоторые черты понятия квалификации как средства познания в советской криминалистике: Сб. статей адъюнктов и соискателей. — М., 1973. — Вып. 1. — С. 67.
12. *Власенко В. Г.* Значение криминалистической классификации в предупреждении и расследовании преступлений // Проблемы социальной справедливости в отраслевых юридических науках: Сб. статей. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1988. — С. 112.
13. *Ємельянов В. П.* Злочини терористичної спрямованості. — К., 1997.
14. *Замковой В. И., Ильчиков М. З.* Терроризм — глобальная проблема современности. — М.: Ин-т междунар. права и экономики, 1996. — С. 8–51.
15. *Зорин А. М., Аветисян М. А.* Пособие руководителям и работникам станций по выявлению и предупреждению террористических актов. — М., 2001. — С. 6.
16. *Из истории* Всероссийской Чрезвычайной комиссии: Сб. документов (1917–1921 гг.). — М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1958.
17. *Кирсанов З. И.* Теоретические основы криминалистики: Учеб. пособие. — М., 1998. — С. 95.
18. *Комп'ютерна злочинність: Навч. посіб. / П. Д. Біленчук, Б. В. Романюк, В. С. Цимбалюк та ін.* — К.: Атіка, 2002. — С. 158–166.
19. *Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука.* — К., 2001.
20. *Ляхов Е. Г., Попов А. В.* Терроризм: национальный, региональный и международный контроль: Монография. — Ростов н/Д: РЮИ МВД России, 1999. — С. 71.
21. *Матусевич И. А.* Изучение личности обвиняемого в процессе предварительного расследования преступлений. — Минск, 1975. — С. 33.

22. *Мелентьева Н.* Размышления о терроре // Европейское обозрение. — 1995. — № 7. — С. 17–19.
23. *Миньковский Г. М., Ревин В. П.* Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним // Государство и право. — 1997. — № 8. — С. 84.
24. *Овчинникова Г. В.* Терроризм / Науч. ред. проф. Б. В. Волженкин. — СПб., 1998. — Сер. Современные стандарты в уголовном праве и процессе.
25. *Образцов В. А.* О криминалистической классификации преступлений // Вопр. борьбы с преступностью. — Вып. 33. — М.: Юрид. л-ра, 1980. — С. 90.
26. *Ольшанский Д. В.* Психология терроризма. — СПб.: Питер, 2002.
27. *Терроризм: психологические корни и правовые оценки: Круглый стол* // Государство и право. — 1995. — № 4.
28. *Ір-телефонія як інструмент терористів* // Уряд. кур'єр. — 2003. — № 176.

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ

8.1. Поняття і класифікація злочинів у сфері високих технологій

8.1.1. Поняття і загальна характеристика злочинів, які вчинені з використанням досягнень сучасних інформаційних технологій

Сьогодні людство переживає бурхливий розвиток автоматизації, інформатизації і комп'ютеризації всіх сфер життя. За даними *Nua Internet Surveys*, кількість користувачів глобальної мережі Інтернет з 80 тис. у 1988 р. зросла до 400 млн на кінець 2000 р., серед них близько мільйона — в Україні. У 2006 р. кількість українських користувачів Інтернет зросла до 2 млн чол. У нашій державі ефективному використанню можливостей глобальної мережі для розвитку науки, освіти, культури, підприємницької діяльності сприяє підписаний 31 липня 2000 р. Президентом України Указ “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”. Указ, зокрема, передбачає встановлення та наповнення інформацією веб-сторінок центральними органами виконавчої влади, створення належних економічних, правових, технічних умов для забезпечення широкого доступу до мережі громадян та юридичних осіб усіх форм власності. Але поширення інформаційних технологій має і негативний аспект: відкриває шлях до антисоціальної та злочинної поведінки. Комп'ютерні системи містять у собі нові, дуже досконалі можливості для невідомих раніше правопорушень, а також для вчинення традиційних злочинів, але нетрадиційними засобами.

На конференції країн “великої вісімки” щодо проблем кіберзлочинності, яка відбулася у жовтні 2000 р., зазначалося, що збитки від кіберзлочинів сягають 100 млрд німецьких марок щороку. А за оцінками Рахункової палати уряду США, щорічні збитки від розкрадань і шахрайств, здійснених за допомогою інформаційних технологій тільки через Інтернет, становлять 5 млрд дол.

Злочини, які вчиняють з використанням переваг найсучасніших технологій, завдають великих економічних збитків, до того ж суспільство стає дедалі залежнішим від роботи автоматизованих систем у різноманітних сферах життя — від управління збройними силами, підприємствами, організаціями, відомствами, рухом літаків і поїздів до медичного обслуговування населення та національної безпеки. Іноді навіть незначний збій у функціонуванні таких систем може спричинити реальну загрозу життю людей. Стрімке зростання глобальних комп'ютерних і телекомунікаційних мереж, а також можливість підключення до них через звичайні телефонні лінії посилюють можливість їх використання у кримінальній діяльності.

Безумовно, найбільше від комп'ютерних (тут і далі термін “комп'ютерний” буде використовуватися як умовний) злочинів потерпають технічно розвинені країни, однак і в інших країнах з початком процесу комп'ютеризації створюються сприятливі умови для вчинення таких злочинів. Зокрема, глобальна комп'ютерна мережа Інтернет надає можливість увійти до будь-якої світової відомчої комп'ютерної системи, у тому числі і військової. До того ж це можна зробити майже з будь-якої точки світу. Порівняно з Великобританією, Німеччиною, США, Японією національна безпека України поки що залежить від комп'ютерних мереж значно менше: від комп'ютерних злочинів в основному потерпає фінансово-кредитна сфера. Але у недалекому майбутньому такі злочини можуть призвести до глобальних катастроф — екологічних, економічних, на транспорті тощо. Запровадження сучасної системи управління культурою, освітою, наукою, медициною, рухом літаків у повітрі, поширення телекомунікаційної мережі, впровадження системи електронних платежів, використання комп'ютерів у діяльності правоохоронних органів та у військовій справі значно розширили сферу діяльності всіх різновидів комп'ютерних злочинців: хакерів і крєкерів, фріків і кібершахраїв, колекціонерів і піратів.

Протягом останнього десятиріччя велика увага приділялася проблемам, пов'язаним з бурхливим розвитком феномену, відомого в усьому світі під назвою “комп'ютерна злочинність”. На сьогодні це поняття (досить умовно) включає всі протизаконні дії, при яких електронна обробка інформації була знаряддям їх вчинення або їх об'єктом. Таким чином, до цього кола проблем потрапили не тільки злочини, безпосередньо пов'язані з комп'ютерами, а й такі, як шахрайство з кредитними магнітними картками, злочини у сфері теле-

комунікацій (шахрайство з оплатою міжнародних телефонних переговорів), незаконне використання банківської мережі електронних платежів, програмне “піратство”, шахрайство з використанням ігрових автоматів та багато інших. До цієї групи проблем належать також ті, що пов’язані з використанням доказів комп’ютерного походження при розслідуванні традиційних злочинів.

Комп’ютерна злочинність — це міжнародне явище, рівень якого тісно пов’язаний з економічним рівнем розвитку суспільства у різних державах і регіонах. При цьому технічно менш розвинені країни завдяки діяльності міжнародних правоохоронних організацій мають можливість використати досвід розвиненіших країн для запобігання та викриття комп’ютерних злочинів. Загальні тенденції, злочинні заходи та заходи запобігання є у різних проміжки часу однаковими у різних країнах і зумовлені єдністю технічної, програмної та методичної бази цих злочинів.

Таким чином, поняття “комп’ютерна злочинність” разом з розвитком комп’ютерних, телефонних технологій поступово трансформувалось у поняття “злочини у сфері інформаційних технологій”.

Злочинність у галузі інформаційних технологій має такі основні ознаки:

- як правило, міжнародний характер (злочин виходить за межі однієї держави);
- труднощі у визначенні “місцезнаходження” злочину;
- слабкі зв’язки між ланками в системі доказів;
- неможливість спостерігати і фіксувати докази візуально;
- широке використання злочинцями засобів шифрування інформації.

Громадськість дедалі більше цікавиться цими питаннями, оскільки кожний власник або користувач комп’ютера, телефону, радіотелефону, модема, пластикової картки — це потенційний потерпілий, якого можуть очікувати тяжкі наслідки в разі вчинення злочину, особливо у державному, комерційному та промисловому секторі, де можливі великі фінансові втрати. Комп’ютерні злочинці за допомогою міжнародних комп’ютерних мереж типу Інтернет поширюють свій кримінальний досвід, не звертаючи уваги на національні кордони, що потребує відповідних кроків кооперації від правоохоронних установ, які протидіють цим злочинам, оперативного обміну інформацією про комп’ютерні злочини.

З розвитком глобальних комп'ютерних і телекомунікаційних мереж набула поширення практика промислового шпигунства. Саме тому проблеми розробки систем захисту та зберігання державної, службової та комерційної таємниці набувають сьогодні особливого значення. Багато проблем виникає у зв'язку з крадіжками послуг, зокрема вторгненням до телефонних мереж і незаконною торгівлею послугами зв'язку. Також Інтернет широко використовують торговці піратським програмним забезпеченням, порнографією, зброєю та наркотиками для ведення справ, обміну інформацією, координації дій. Крім цього, комп'ютерні мережі можуть стати об'єктом нападу терористів. У травні 1998 р. "тигри звільнення Тамілу" у Шрі-Ланці вперше серед терористичних груп провели кібернетичну атаку, спрямовану проти посольств у столиці.

Починаючи з 1991 р. при Генеральному секретаріаті Інтерполу діє Робоча група з проблем комп'ютерної злочинності, яка вивчає цей вид злочинів у різних країнах, розробляє рекомендації, допомагає у стандартизації національних законодавств, напручує методичний досвід розслідування комп'ютерних злочинів. За час існування Робоча група створила сучасну класифікацію комп'ютерних злочинів, розробила уніфіковану форму повідомлення (запиту) про такі злочини, працює над створенням довідника "Комп'ютери та злочини", намагаючись стандартизувати методи і процедури розслідування у різних країнах, щороку організує навчальні курси з підготовки фахівців. Розширення сфери діяльності Робочої групи привело до її перейменування у 1996 р. в Європейську робочу групу з проблем злочинності в сфері інформаційних технологій. Були визначені три пріоритетні напрями діяльності Робочої групи:

- інтернет-аналіз ситуації, дослідження питань правового і поліцейського характеру;
- шахрайства з використанням електронних засобів платежу;
- шахрайства з використанням різних засобів зв'язку і телекомунікацій.

Особлива увага приділяється саме питанням міжнародного співробітництва під час розслідування комп'ютерних злочинів. У багатьох країнах для боротьби з цим видом злочину створено спеціалізовані підрозділи, які займаються виявленням, розслідуванням комп'ютерних злочинів і збиранням на національному рівні іншої інформації з цього питання. Саме спеціалізовані національні поліцейські підрозділи утворюють основне ядро сил протидії міжнародній

комп'ютерній злочинності. Такі підрозділи вже створені і діють три-валій час у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Великобританії, Німеччині, Швеції, Швейцарії, Бельгії, Португалії, Австрії, Польщі та багатьох інших країнах.

Беззаперечним міжнародним авторитетом у галузі безпеки Інтернет є служба *Computer Emergency Response Team (CERT)*, заснована інститутом розробки програмного забезпечення Пітсбурзького університету Карнегі — Мелона (*Carnegie Mellon University Pittsburgh, США*). Працівники *CERT* допомагають користувачам Інтернету виявляти випадки проникнення в інформаційні системи, розробляти та розповсюджувати посібники з інформаційної безпеки.

Міжнародна спільнота дійшла висновку, що організація захисту інформаційної інфраструктури тільки на національному рівні буде малоєфективною. Водночас організація протидії кримінальним проявам лише засобами правоохоронних органів не завжди буває ефективною. Тому на початку 90-х років ХХ ст. була створена організація *FIRST* — форум-команд-реагування на інциденти, яка об'єднує 80 бригад реагування з 19 країн світу. Ці бригади представляють державні, комерційні, промислові установи та навчальні заклади.

Для того щоб інформація з інших країн швидко та у доступній формі (мова повідомлення, специфічні терміни, коди злочинів тощо) надходила до національних спеціалізованих підрозділів (якщо їх немає, то до інших компетентних органів), а також для оперативного обміну такою інформацією між країнами Генеральний секретаріат Інтерполу ще у 1994 р. рекомендував усім країнам — членам організації створити національний центральний консультативний пункт з проблем комп'ютерної злочинності (*national central reference point*) і закріпити конкретних співробітників для роботи з інформацією про комп'ютерні злочини. Ці пункти створені, як правило, в апараті національних бюро Інтерполу або у спеціалізованих підрозділах, що займаються комп'ютерною злочинністю або економічними злочинами. На базі НЦБ Інтерполу в Україні такий пункт був створений 17 вересня 1996 року. Це дало можливість накопичити матеріал про законодавче регулювання та організаційний досвід попередження, розкриття і розслідування комп'ютерних злочинів у різних країнах, підготувати низку аналітичних оглядів і публікацій з актуальних питань, ознайомити співробітників МВС, прокуратури, суду з цим новим для України видом злочинів, внести конкретні пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України.

8.1.2. Криміналістична класифікація злочинів у сфері високих технологій

Комп'ютерна злочинність у світі досягла широких масштабів і завдала багатомільйонних збитків. У матеріалах симпозіуму ООН з питань боротьби з комп'ютерною злочинністю, який проходив у м. Гавані, зазначалося, що комп'ютерні злочини набули міжнародного характеру і загрожують економічним основам держав і світовій економічній системі загалом. Комітет з юридичних питань Ради Європи розробив спеціальні рекомендації з цього приводу (Рекомендації № R (89) 9). Інші міжнародні організації, такі, як Організація з економічного співробітництва та розвитку, а також підкомісії ООН визнали факт існування цієї проблеми та необхідність її вивчення. Зрозуміло, що розробка рекомендацій, їх вивчення національними органами та внесення змін до національних законодавств потребують певного часу. Водночас органи прокуратури, суди вимушені вести велику кількість справ, які так чи інакше пов'язані з комп'ютерними технологіями.

Комітет у справах законодавства при Раді Європи уклав два переліки: перший — обов'язковий для всіх країн, для включення до національних законодавств, мінімальний перелік правопорушень, другий — необов'язковий (вибірковий) перелік правопорушень для розгляду. У проекті конвенції щодо комп'ютерних злочинів рекомендується уніфікувати кримінальне законодавство з питань комп'ютерних правопорушень і передбачити відповідальність за такі злочини.

Різні країни мають неоднакові національні законодавчі системи. окремі з них уже включили спеціальні норми у кримінальне законодавство, які передбачають відповідальність за вчинення комп'ютерних злочинів, інші — тільки у процесі прийняття відповідних законів. У багатьох країнах відповідальність за вчинення комп'ютерних злочинів настає за традиційними статтями кримінального законодавства (крадіжка, шахрайство, підробка та інші). Нижче наведено прийняту в міжнародній практиці класифікацію комп'ютерних злочинів і стислу характеристику злочинів відповідно до рекомендацій Комітету з питань законодавства Ради Європи 1990 року. Для зручності користування та статистичної обробки даних кожному виду злочинів надано відповідний код. Для кожного типу злочинів є група з позначкою "Z", що означає інші можливі форми цього типу, оскільки бурх-

ливий розвиток комп'ютерних технологій не виключає можливості швидко появи нових видів інформаційних злочинів.

Міжнародна класифікація та коди комп'ютерних злочинів:

QA – втручання або перехоплення:

QAH – незаконний доступ;

QAI – перехоплення;

QAT – викрадення часу;

QAZ – інші випадки несанкціонованого доступу або перехоплення.

QD – зміна або пошкодження інформації:

QDL – “логічна бомба”;

QDT – “троянський кінь”;

QDV – програми-віруси;

QDW – “черв'яки”;

QDZ – інші випадки пошкодження інформації.

QF – комп'ютерне шахрайство:

QFC – шахрайство з автоматами по видачі готівки;

QFF – комп'ютерна підробка;

QFG – шахрайство з ігровими автоматами;

QFM – шахрайство шляхом неправильного введення/виведення з комп'ютерної системи або маніпуляції програмами;

QFP – шахрайство з платіжними засобами;

QFT – телефонне шахрайство;

QFZ – інші випадки комп'ютерного шахрайства.

QR – несанкціоноване копіювання:

QRG – несанкціоноване тиражування комп'ютерних ігор;

QRS – несанкціоноване тиражування програмного забезпечення;

QRT – несанкціоноване тиражування напівпровідникової продукції;

QRZ – інші випадки несанкціонованого копіювання.

QS – комп'ютерний саботаж:

QSH – саботаж технічного забезпечення;

QSS – саботаж програмного забезпечення;

QSZ – інші види комп'ютерного саботажу;

QZ – злочини, пов'язані з комп'ютерами:

QZB – незаконне використання дошки електронних оголошень (*BBS*);

QZE – викрадення комерційної таємниці;

QZS — зберігання або розповсюдження матеріалів, які є об'єктом судового переслідування;

QZZ — інші злочини, пов'язані з комп'ютерами.

Необов'язковий перелік (список) правопорушень:

1. Несанкціонована заміна комп'ютерної інформації або комп'ютерних програм.

2. Комп'ютерне шпигунство — придбання протиправними засобами або відкриття, переміщення чи використання торгової, комерційної, промислової таємниці без дозволу або інших законних підстав з метою завдання економічної шкоди особою, яка допущена до таємниці, або одержання протизаконної економічної переваги для себе чи для інших осіб.

3. Протиправне використання комп'ютера — використання комп'ютерних систем або мереж без дозволу користувача:

- учинене з ризиком завдання збитків особі, якій надано право користуватися системою, або завдання шкоди самій системі чи її роботі;
- учинене з метою завдання збитків особі, якій надано право користування, або завдання шкоди самій системі чи її роботі;
- завдання збитків особі, якій надано право користуватися системою, або завдання шкоди самій системі чи її роботі.

4. Несанкціоноване використання захищених комп'ютерних програм — використання без дозволу комп'ютерних програм, які захищені законом і були скопійовані без дозволу з метою отримання протизаконного економічного прибутку для себе та інших осіб, або завдання шкоди власнику програм.

Розглянемо докладніше обов'язковий перелік правопорушень у сфері високих технологій.

1. Втручання або перехоплення

1.1. Незаконний доступ, код QAH.

“Незаконний доступ до комп'ютерної системи або мережі”.

Метою цього злочину є комп'ютерна система або мережа (два чи більше комп'ютерів). Доступ означає проникнення в усю систему або її частину, до програм і даних, які там містяться. Засоби зв'язку не мають значення. Це може бути прямий фізичний доступ до комп'ютера або входження з віддаленого місця, наприклад, із застосуванням супутникового зв'язку або через іншу комп'ютерну систему.

З розвитком міжнародних комп'ютерних мереж такі злочини можуть мати інтернаціональний характер у випадках, коли злочинець

перебуває в одній країні і незаконно входить до комп'ютерної системи (банку даних), що розташована в іншій країні.

Хакінгом (від англ. *hack* — розрубувати) називають у зарубіжних країнах протиправний доступ до комп'ютерних систем або мереж з порушенням засобів захисту. Як синонім “*hacking*” часом ще вживають терміни “*cracking*” (ламання) та “*intrasion*” (вторгнення). Хакінг в окремих країнах вважають особливим видом злочинів. Доступ досягається внаслідок знищення системи безпеки комп'ютера в обхід системи паролів. Методика несанкціонованого доступу технічно складна, однак комп'ютерні злочинці мають спеціальні знання стосовно ЕОМ. Правопорушників, які без дозволу проникають до чужих інформаційних мереж, називають “комп'ютерні пірати”. Особливу групу комп'ютерних піратів становлять хакери і крєкери. Вони чудово знають інформаційну техніку: за допомогою телефону й домашнього комп'ютера підключаються до мереж, що передають дані економіки, науково-дослідних центрів, банків тощо.

Хакери активно використовують електронні дошки оголошень, через які обмінюються зібраною інформацією: телефонними номерами, паролями, кодами користувачів, спеціальним програмним забезпеченням, способами отримання несанкціонованого доступу тощо. Інколи хакінг є лише першим кроком до тяжчого злочину, наприклад, шпигунства або саботажу в комп'ютерних мережах. Хакери користуються власним жаргоном і вигаданими іменами, щоб приховати відомості про свою особу та діяльність. Внаслідок розваг одного хакера страхова компанія у Великобританії втратила велику кількість комп'ютерних файлів і дублюючих копій. На відновлення інформації було витрачено близько одного року і коштувало це понад 7 млн фунтів стерлінгів. Фахівцями підраховано, що компанія втратила 15 млн фунтів стерлінгів комерційних можливостей.

Згідно зі ст. 363 КК України встановлено відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем.

1.2. Перехоплення, код QAI.

“Незаконне перехоплення за допомогою будь-яких технічних пристроїв і засобів зв'язку даних, які містяться в комп'ютерній системі або мережі чи прямують до/або з неї”.

Метою цього злочину є будь-яка форма комп'ютерного зв'язку. Найчастіше це стосується перехоплення інформації, яка передається громадськими або приватними системами телекомунікації. Це може бути зв'язок усередині єдиної комп'ютерної системи, між двома

комп'ютерними системами, між двома комп'ютерами або комп'ютером та особою. Перехоплення в технічному плані є «прослуховуванням» змісту повідомлення, що може бути забезпечено через прямий доступ та використання самої комп'ютерної системи або через непрямий доступ з використанням електронних засобів підслуховування чи підключення. Протиправними є тільки ті випадки, коли такі дії вчиняються незаконно та навмисно.

Перехоплення інформації з комп'ютерних систем без дозволу компетентних органів за допомогою технічних засобів неможливо здійснити без вчинення протиправного доступу до комп'ютерних мереж. Тому при розгляді таких судових справ несанкціоноване перехоплення даних в окремих країнах ставлять за провину і вважають, що вчинено протиправний доступ до мережі. Так, у Німеччині ці два типи злочинів регулюються однією ст. 202а КК “Інформаційне шпигунство”, яка встановлює міру відповідальності за отримання без дозволу спеціально захищеної від несанкціонованого доступу інформації, в Швеції — ч. 8 ст. 4 КК “Порушення поштової та телекомунікаційної таємниці”, ч. 9 ст. 4 КК “Вторгнення до захищених банків даних”, ст. 4 ч. 9а КК “Підслухування”, ч. 21 закону про інформацію.

У КК України є ст. 163 “Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень, що передаються засобами зв'язку” та ст. 231 “Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю”.

1.3. Викрадення часу, код QAT.

“Неправомірне використання комп'ютера або комп'ютерної мережі з наміром уникнути оплати за користування”.

Великі компанії з обслуговування комп'ютерних систем і мереж використовують засоби автоматичних розрахунків за користування з метою обліку користувачів та отримання належної оплати. Спроби ухилення від оплати за використані послуги є формою крадіжки.

КК України містить ст. 163, що передбачає відповідальність за цей вид злочину.

2. Зміна або пошкодження інформації

2.1. “Логічна бомба”, код QDL.

“Незаконна заміна комп'ютерних даних або програм шляхом впровадження логічної бомби”.

“Логічна бомба” не має чіткого офіційного та законодавчого визначення. Це логічний засіб, який впроваджується злочинцями і стає

активним, коли система виконує специфічне завдання (наприклад, коли починає працювати програма з виплати заробітної плати). Будучи активною, “логічна бомба” запускає невелику програму, яка має шкідливий вплив на роботу комп’ютерної системи чи мережі. Цей вплив може бути різним: комп’ютер може припинити роботу, може згаснути екран чи буде знищено дані. Різновидом “логічної бомби” є “часова бомба”, яка стає активною у чітко визначений день і час.

Згідно зі ст. 361–363 КК України передбачено відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем.

2.2. “Троянський кінь”, код QDT.

“Незаконна зміна комп’ютерних даних або програм шляхом впровадження «троянського коня»”.

Так само, як і у випадку з “логічною бомбою”, поняття “троянський кінь” не має законодавчого визначення. “Троянський кінь” — це прихована програма, що використовується злочинцями для отримання доступу до комп’ютера, незважаючи на систему захисту. Оскільки захисні функції комп’ютера контролюються системними програмами-утилітами, “троянський кінь” при його впровадженні спричиняє відповідні зміни.

Відповідно до ст. 361–363 КК України передбачено відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем.

2.3. Програми-віруси, код QDV.

“Незаконна зміна комп’ютерних даних або програм шляхом впровадження або розповсюдження комп’ютерних вірусів”.

Комп’ютерний вірус — це програма або частина програми, яка змінює дані або програми, порушуючи цілісність системи. Комп’ютерні віруси набули значного розповсюдження завдяки здатності заражених файлів інфікувати інші файли, переходячи з комп’ютера на комп’ютер (нерідко з допомогою дискет). Існує сотні різновидів вірусів, кожен з яких має власну характеристику, але всі вони змінюють або самі дані, або комп’ютерні програми. Більшість вірусів загрожують тільки *IBM*-сумісним комп’ютерам, однак саме ці комп’ютери є найпоширенішими. Вплив вірусів може бути різний: від незначних незручностей у користуванні комп’ютером до повного знищення даних і програмного забезпечення.

Програми-віруси таємно інфікують інформацію на дисках і завдають великих труднощів щодо їх виявлення і подальшого знешкодження. Користувачі часто мимоволі розповсюджують віруси щоденним переписуванням інформації на дискети і передаванням її з комп’ютера

на комп'ютер. Існує чимало різних категорій комп'ютерних вірусів, які були предметом аналізу експертів поліції та незалежних дослідників. У результаті встановлено, що більшість вірусів можна виявити і легко знешкодити.

Комп'ютерні віруси — це міжнародна проблема. Вони переносяться з комп'ютера на комп'ютер, з країни — в країну. Комп'ютерний вірус може завдати непоправних матеріальних та інших збитків.

Найнебезпечніший комп'ютерний вірус, що одержав назву “Жучок любові”, або “Любовна лихоманка”, з небаченою швидкістю поширився по всьому світові у квітні 2000 року. “Епідемія” почалася в країнах Азії, однак швидко перекинулася на інші регіони, у тому числі Європу і США, викликавши справжній хаос. Розмножується вірус *I-Worm.LoveLetter* у такий спосіб. Користувач одержує електронною поштою листа на дуже привабливу тему: *ILOVEYOU* (“Я тебе люблю”). До нього додається спеціальний файл *LOVE-LETTER-FOR-YOU.TXT.vbs*, що його люб'язно і наполегливо рекомендується прочитати. Варто відкрити додаток, як вірус, що належить до типу так званих інтернет-черв'яків, починає самостійно розсилатися по всіх адресах, що є в адресній книзі користувача. У результаті відбувається перевантаження електронної пошти, затримки і збої в комп'ютерних мережах, виявляється цілком паралізованою інтернет-комерція і до того ж безповоротно знищуються окремі файли в комп'ютері самого користувача.

Наслідки підвищеного інтересу до загадкових любовних визнань виявилися вражаючими. У США на якийсь час було заблоковано роботу ЦРУ і Пентагону, Сенату, Нью-Йоркської фондової біржі і навіть комп'ютерних мереж адміністрації президента. “Любовна лихоманка” ледь не зірвала підрахунок голосів на виборах мера Лондона: інформація від виборчих округів надійшла із запізненням. У британській столиці було паралізовано мережу урядового електронного зв'язку, роботу найбільших банків, юридичних компаній. За заявою британської влади, копії заражених листів з'явилися в системі електронної пошти англійського парламенту і Скотленд-Ярду.

У Франції інтернет-черв'як атакував комп'ютерні мережі косметичного гіганта “Л'Ореаль”. У Швейцарії без електронного зв'язку залишилися урядові департаменти і банки. Відмовили системи пересилання в парламенті Данії. У Бельгії черв'як “заповз” у комп'ютерні мережі Європарламенту, у Новій Зеландії постраждали два міністерства. В Іспанії вийшли з ладу тисячі електронних систем. Ззна-

ли збитків великі азіатські компанії — редакції азіатського видання “Уолл-стріт джорнал” і фінансового інформаційного агентства “Доу Джонс”.

Схожий вірус за назвою “Меліса” вразив світові комп’ютерні мережі у 1999 р., однак фахівці стверджують, що “Я тебе люблю” набагато небезпечніший і потужніший. Збиток, завданий “Мелісою”, становив 80 млн дол. Збитки від “любовних” послань тільки в США перевищили 100 млн дол. За підрахунками британської газети “Сан”, збитки в усьому світі сягнули 1,5 млрд дол.

Згідно зі ст. 361, 362 КК України встановлено відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем.

2.4. “Черв’яки”, код QDW.

“Незаконна зміна комп’ютерних даних або програм пересилкою, впровадженням або розповсюдженням комп’ютерних черв’яків по комп’ютерних мережах”.

Законодавчого визначення комп’ютерних “черв’яків” немає. Це логічний засіб (комп’ютерна програма), яка розроблена для того, щоб мандрувати по комп’ютерній мережі, пошкоджуючи чи змінюючи бази даних. Вони не так поширені, як віруси. Відповідальність повинна наступати за ту шкоду, яку вони спричинили.

Згідно зі ст. 361, 362 КК України встановлено відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем.

3. Комп’ютерне шахрайство

Комп’ютерне шахрайство відрізняється від звичайного тільки тим, що злочинці використовують переваги сучасних комп’ютерних технологій і мереж. Шахрайства, пов’язані з комп’ютерами, за відсутності специфічних правових норм підпадають під існуючі в кримінальному законодавстві визначення шахрайських дій, відповідальність може наступати за цими статтями.

Комп’ютерне шахрайство — це введення, заміна, виправлення, знищення комп’ютерних даних чи програм або інші втручання до процесу обробки інформації, які впливають на кінцевий результат, спричиняючи економічну або майнову втрату з метою одержання незаконного економічного прибутку для себе чи іншої особи. На процес обробки інформації впливають фактори неправильного програмного забезпечення, використання недостовірної та неповної інформації, несанкціоноване використання даних, інші несанкціоновані втручання до обробки. До злочинів такого типу належать несанкціоновані маніпуляції з програмним забезпеченням та апаратними засобами

(неправомочна заміна програмних файлів і носіїв інформації) на етапах введення, обробки та виведення відомостей.

Стаття 263а Кримінального кодексу Німеччини регламентує склад протизаконних дій, які становлять форми комп'ютерних маніпуляцій і пов'язані із завданням шкоди. Вона передбачає кримінальну відповідальність за неправомочний вплив на кінцеві результати процесу обробки інформації за допомогою протизаконного використання неправильних та неповних програм і відомостей, технічних засобів. Аналогічні статті щодо кримінальної відповідальності за комп'ютерне шахрайство передбачені законами Австрії, Данії, Фінляндії, Швейцарії та інших країн.

Поширені також різноманітні шахрайства, пов'язані з платіжними засобами і системами реєстрації платежів. Ці системи зазвичай використовуються в пунктах роздрібно́ї торгівлі. Вони належать фінансовим компаніям (банкам) та захищені від стороннього доступу, оскільки ними передається інформація про переказ платежів по закодованих телекомунікаційних лініях. Передусім мають на увазі усі різновиди магнітних карток (кредитні, дебетні тощо).

На початок ХХІ ст. виручка злочинців від комп'ютерного шахрайства в США оцінюється в 3 млрд дол. на рік. Стенфордським науково-дослідним інститутом підраховано, що середнє комп'ютерне шахрайство в США коштує основній компанії 425 тис. дол., банку — 132 тис. дол., державній установі — 220 тис. дол. Комерційна школа в Лондоні оцінює втрати Великобританії від комп'ютерних злочинців у розмірі 407 млн фунтів стерлінгів щороку, дехто з консультантів вважає, що вони можуть дорівнювати 2 млрд фунтів стерлінгів.

Жертвами комп'ютерного шахрайства переважно стають великі корпорації, банки, урядові установи. Конкуренція на комп'ютерному ринку примушує фірми налагоджувати випуск нової продукції, що є однією з причин відставання комп'ютерної промисловості від потреб впровадження засобів захисту проти шахраїв.

3.1. Шахрайство з автоматами по видачі готівки, код QFC.

“Шахрайство та крадіжки з використанням автоматів по видачі готівки”.

Електронні автомати з видачі готівкових грошей широко використовуються в багатьох країнах світу. Впроваджуються вони сьогодні і в Україні. Нині лише в Канаді використовуються понад 2000 банкоматів для одержання готівки із автоматичних касових машин АКМ (*ATM — Automated Teller Machines*) і кількість їх постійно зростає. Окремі фі-

нансові установи випускають спеціальні картки для користування АКМ, але для деяких видів цих машин можуть використовуватися закодовані банківські картки типу *Visa* і *MasterCard*. У будь-якому разі картка використовується разом з персональним ідентифікаційним номером (так званий *PIN*-код — *Personal Identification Number*) для доступу до АКМ. Персональний ідентифікаційний номер відомий тільки власникові картки, його треба запам'ятати і не слід записувати, особливо на картці, оскільки у разі викрадення картки до рук злочинця потрапляє особистий код, що значно полегшує вчинення злочину.

Основна користь від впровадження автоматичних касових апаратів, що робить їх зручними для широкого кола населення, — більша продуктивність порівняно з живим працівником. Зрозуміло, що важливим засобом для зменшення збитків залишається обмеження грошової суми (кілька сотень доларів), яка може бути видана одним автоматом протягом дня. Іншим запобіжним заходом є спеціальні комп'ютерні програми, що керують автоматичною касою. Вся інформація, якою АКМ обмінюється з центральним комп'ютером, шифрується, щоб запобігти підключенню і перехопленню інформації. Підозріло часта видача грошей протягом короткого періоду або неправильно зазначений персональний номер може призвести до “ковтання” картки автоматом.

Незважаючи на це, злочинці постійно грабують АКМ, застосовуючи як силові засоби (зламування, руйнування тощо), так і шахрайські дії. У більшості випадків картку і персональний код злочинці отримують внаслідок крадіжки у законного власника або обманним шляхом від фінансової установи. Відомі випадки, коли шахраї телефонують до особи, яка загубила картку, представляючись інспектором банку, запитують нібито з метою перевірки реєстрації картки персональний ідентифікаційний номер. Після чого рахунок стає доступним для крадіжки через касові автомати. Відповідальність законного власника картки за збитки, завдані в разі неправомірного використання його картки і особистого коду, зазвичай не перевищує 50 дол. США. Фінансові компанії постійно наголошують, що клієнти несуть певну відповідальність за зберігання персонального ідентифікаційного номера.

Сьогодні в Україні набувають поширення магнітні картки (кредитні, дебетові). В результаті цього також збільшується кількість автоматів по видачі готівки. Банки, бажаючи збільшити кількість своїх клієнтів, створюють розвинену мережу автоматів по видачі готівки

(банкомати). З поширенням таких автоматів зростає ймовірність того, що злочини з використанням банкоматів можуть поширитися і в Україні. Розвиток сучасних інформаційних технологій уможливило різні маніпуляції з картками.

3.2. Комп'ютерна підробка, код QFF.

“Шахрайство та крадіжки, пов'язані з виготовленням підроблених засобів із застосуванням комп'ютерних технологій”.

Комп'ютерна підробка — це втручання до процесу обробки інформації з метою введення, заміни, виправлення, знищення комп'ютерних даних чи програм або здійснення інших акцій, які згідно з національним законодавством становлять протиправні дії, пов'язані з підробкою і спрямовані на фальсифікацію відомостей або програмного забезпечення. Підробка програмного забезпечення комп'ютерної системи має місце, наприклад, коли до комп'ютера вводиться інша інформація на заміну існуючої або використовується дійсна інформація, але з метою шахрайства. Це також може бути виготовлення даних на мікросхемі — звичайний приклад підробки електронного серійного номера стільникових або мобільних телефонів. Так само це стосується виготовлення підроблених магнітних карток.

Здебільшого злочинці здійснюють різного роду підробки даних з метою порушення параметрів показників, документального подання інформації у зміненому вигляді для подальшого зберігання і використання при вчиненні протиправних комп'ютерних маніпуляцій та інших злочинів.

У Німеччині склад цього злочину регламентується ст. 269 КК, яка передбачає кримінальну відповідальність за протиправне введення даних до ЕОМ чи їх повну заміну іншими даними (фальсифікація інформації) з метою сприйняття її у хибному вигляді, або подання зміненої інформації у документальному вигляді, використання такої інформації. Статтею 270 КК Німеччини передбачена відповідальність за підробку даних. Порівняльний аналіз норм права свідчить, що в законодавствах про комп'ютерні злочини більшості європейських країн, наприклад, у Нідерландах, Німеччині, Швеції, комп'ютерне шахрайство та комп'ютерні підробки об'єднані в блок — комп'ютерні маніпуляції. Строки покарання за такі дії у Німеччині — до п'яти років позбавлення волі, у Нідерландах — до шести років, у Швеції — від трьох місяців до шести років.

Підроблені засоби можуть бути виготовлені як роздрукований за допомогою комп'ютера документ. Сучасні технології, зокрема розви-

ток лазерних кольорових принтерів, дають змогу робити копії документів, які раніше не можна було підробити. Це підробка грошових банкнот, фінансових документів, таких, як рахунки, облігації та інші цінні папери.

Відповідно до ст. 199, 200 КК України встановлено відповідальність за виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, збут підроблених грошей, державних цінних паперів.

3.3. Шахрайство з ігровими автоматами, код QFG.

“Шахрайство та крадіжки з використанням ігрових автоматів”.

Сучасні ігрові автомати контролюються програмою, яка записана на мікрочипі. Ці чипи розробляються компаніями з виробництва комп’ютерних програм і можуть бути об’єктом крадіжки, заміни даних або несанкціонованого копіювання. Технічний аналіз чипа — це завдання для інженера-програміста. При описі злочину необхідно вказувати номер патенту та інші маркування.

Відповідальність за ці злочини встановлена ст. 361–363 КК України.

3.4. Шахрайство шляхом неправильного введення/виведення з комп’ютерної системи або маніпуляції програмами, код QFM.

“Шахрайство та крадіжка шляхом неправильного введення/виведення з комп’ютерної системи або маніпуляції програмами”.

Неправильне входження до комп’ютерної бази даних — звичайний шлях вчинення шахрайства. У таких випадках необхідний повний технічний опис системи, включаючи програмне забезпечення. Неправильний вихід менш поширений і, як правило, стосується виготовлення підроблених документів або інших роздруків.

Маніпуляцію програмами виявити важче. Є три категорії програмного забезпечення:

- програмне забезпечення для комерційного продажу, яке постійно є у продажу;
- серійне програмне забезпечення, яке було перероблене під конкретні цілі;
- унікальне програмне забезпечення, написане для спеціальних цілей і недоступне для продажу та розповсюдження.

У всіх цих випадках потрібна участь фахівця з програмного забезпечення.

Згідно із ст. 198¹, 361–363 КК України передбачено відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем.

3.5. Шахрайство з платіжними засобами, код QFP.

“Шахрайство та крадіжка, пов’язані з платіжними засобами та системами реєстрації платежів”.

Ці системи, як правило, використовуються в пунктах роздрібно́ї торгівлі. Вони належать фінансовим компаніям, таким, як банки, та захищені від стороннього доступу, оскільки ними передається інформація про переказ платежів по закодованих телекомунікаційних лініях. Насамперед маються на увазі всі різновиди магнітних карток (кредитні, дебетові тощо).

Відповідальність за цей вид злочину передбачено ст. 361–363 КК України.

3.6. Телефонне шахрайство, код QFT.

“Несанкціонований доступ до (теле-) комунікаційних послуг з порушенням загальноприйнятих протоколів і процедур”.

Шахрайства з телефонними розмовами може бути окреслене як неправильне використання телекомунікаційних послуг. Іноді ці злочини вчиняють з метою уникнути оплати великих рахунків за переговори, іноді — щоб запобігти підслуховуванню або використанню спеціальних засобів, призначених для негласного зняття інформації.

Прикладом телефонного шахрайства є застосування спеціального пристрою, який може маніпулювати обміном телефонними розмовами. Пристрій генерує звуки, на які станція відповідає. Іншим прикладом є неправомірне використання стільникових телефонів (у тому числі автомобільних). При цьому немає необхідності у фізичному контакті. Розмова може відбутися шляхом підключення за допомогою сканування. Можливе також перепрограмування стільникового телефону, після чого злочинець використовуватиме телефон, а рахунки надійдуть іншій особі чи організації.

У КК України є ст. 163 “Порушення таємниці телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв’язку або через комп’ютер”.

4. Несанкціоноване копіювання.

“Несанкціоноване копіювання, розповсюдження або публікація програмного забезпечення, захищеного правом”.

Авторське право поширюється на твори, які є інтелектуальним творінням у галузі науки, літератури і мистецтва. Сюди належать також комп’ютерні програми і зразки топології напівпровідникової продукції.

Копіювання, розповсюдження або передача до публікації без такого права комп'ютерних програм — це категорія комп'ютерних злочинів, які вчиняються найчастіше з використанням важливих елементів ЕОМ. Компанії з виробництва програмного забезпечення ЕОМ, яке охороняється нормами авторського права, вважають злочином протизаконне копіювання цього забезпечення. Завдані збитки від такого копіювання у США щороку сягають 1 млрд дол.

Нелегальне копіювання і використання програмного забезпечення — це порушення авторських прав відповідно до ст. 69 і 106 закону Німеччини “Про авторське право”. Покарання за порушення авторських прав включає тюремне ув'язнення до трьох років або великі штрафи. Стаття 108 зазначеного закону регламентує міру відповідальності за протизаконне і неодноразове використання програмного продукту з метою одержання прибутку, строк ув'язнення — до п'яти років або штраф.

Відповідно до інформації організації *Business Software Association* (*BSA*, Вашингтон), нині компанії з виробництва програм щотижня втрачають 263 млн дол. через комп'ютерне піратство. Статистика *BSA* свідчить, що, наприклад, у Росії 90–98 % програм використовується нелегально.

У Швеції суворість законодавства така, що до трьох осіб, які очікували судового розслідування за підозрою у вчиненні саме такого злочину, як запобіжний захід було обрано утримання під вартою. У кожній з компаній, де працювали торговці, поліція підозрювала про існування сотень створених та розповсюджених протизаконних копій програм фірми *Microsoft*. Власників цих компаній чекають великі штрафи або тюремне ув'язнення до двох років.

4.1. Несанкціоноване тиражування комп'ютерних ігор, код *QRG*.

“Несанкціоноване копіювання, незаконне втручання в роботу комп'ютерних мереж, розповсюдження або публікація комп'ютерних ігор”.

Згідно зі ст. 176, 361 КК України передбачено відповідальність за порушення авторського права.

4.2. Несанкціоноване тиражування програмного забезпечення, код *QRS*.

“Несанкціоноване копіювання, викрадення чи привласнення, вимагання комп'ютерної інформації, розповсюдження або публікація програмного забезпечення, захищеного авторським правом”.

Авторське право поширюється на твори, які є інтелектуальним творінням у галузі науки, літератури і мистецтва. До них належать також комп'ютерні програми та зразки топології напівпровідникової продукції.

Статтями ст. 176, 362 КК України встановлено відповідальність за порушення авторського права.

4.3. Несанкціоноване тиражування напівпровідникової продукції, код QRT.

“Виробництво без дозволу копій топології інтегральних мікросхем, які захищені законом, або їх не дозволене тиражування, комерційне використання чи імпорт”.

Правопорушення цієї категорії в зарубіжних країнах визначено окремими законодавчими актами та статтями кримінальних кодексів. Наприклад, у Німеччині ст. 10 закону “Про захист напівпровідників” обумовлює склад цього правопорушення, яке залежно від способу вчинення регламентується ст. 202а “Інформаційне шпигунство” або ст. 106, 108а закону “Про авторське право”. Порушення, пов’язані з незаконним комерційним використанням та розкриттям комерційної і промислової таємниці з особистої зацікавленості або на користь інших осіб, конкуренція, пошкодження власності регламентуються ст. 17 закону Німеччини “Про нечесну конкуренцію”, яка передбачає міру покарання від трьох до п’яти років позбавлення волі або штраф. Покарання за порушення приватної таємниці та використання інших секретів визначають відповідно до ст. 203, 204 Кримінального кодексу Німеччини.

У ст. 176 КК України також передбачено відповідальність за порушення авторського права.

5. Комп’ютерний саботаж

“Введення, заміна, стирання або приховування комп’ютерних програм чи інформації або втручання у комп’ютерні системи з метою зашкодити функціонуванню комп’ютерних або телекомунікаційних систем”.

Комп’ютерний саботаж розуміють як вчинення таких протиправних дій: стирання, приведення у непридатний стан або фальсифікація інформації, пошкодження засобів інформаційної техніки у результаті втручання до комп’ютерних мереж з метою перешкодити функціонуванню комп’ютерів чи телекомунікаційних систем. Його може бути здійснено як на рівні апаратного, так і на рівні програмного забезпечення.

Це поняття по суті включає диспозицію блоку злочинів “Зміна або пошкодження інформації”. Тому в законодавствах західних країн ці блоки злочинів об’єднані в один — “Комп’ютерний саботаж”. Кримінальна відповідальність за вчинення або спробу вчинення такого типу злочинів регламентується в кримінальних кодексах, наприклад, Німеччині — ст. 303а “Заміна даних”, ст. 303б “Комп’ютерний саботаж”, Швеції — ст. 12 ч. 1–3 “Кримінальне пошкодження”, ст. 13 ч. 4, 5 “Саботаж”, ст. 14 ч. 4 “Пошкодження документів” тощо. Залежно від небезпечності злочину визначаються строки покарання за такі дії: у Німеччині (за менш небезпечні факти) передбачено два роки ув’язнення або штраф, за тяжкі — п’ять років або штраф, у Швеції — відповідно шість місяців і десять років, у Нідерландах — два роки або штраф 25 тис. гульденів і чотири роки або штраф 100 тис. гульденів.

Останнім часом з’явилися нові види комп’ютерного саботажу. Це нав’язування захисту комп’ютерних систем і комп’ютерне вимагання (різновид рекету). Відносно легко ввести чужу (шахрайську) програму в комп’ютер, яка автоматично перейде до програмного забезпечення інших комп’ютерів. Завдані банкам, страховим компаніям, фірмам збитки можуть бути катастрофічними. Коли вірус “бомби сповільненої дії” проявить себе, сотні тисяч і навіть мільйони фунтів або доларів будуть витрачені на перевірку програм, щоб визначити, чи не зачепив він їх. Уже тільки погрозу впровадити вірус можна використувати для вимагання коштів, сплату яких велика корпорація вважатиме меншим злом. Як і інші жертви шантажу, корпорації рідко повідомляють про це.

В одному випадку, наприклад, що стався в Німеччині, злочинець мав доступ до комп’ютерної системи фірми і вимагав від неї 50 тис. євро. У разі несплати грошей він погрожував знищити дані і програми. В іншому випадку тисячі комп’ютерних дискет з пакетом “AIDS” (протівірусні програми) було випущено компанією з Великобританії на західноєвропейський ринок. Проте насправді на дискетах була записана програма-вірус. Після перезапису пакета на стаціонарні диски в ЕОМ програма-вірус починала діяти, пошкоджуючи інформацію. Із супровідної примітки було зрозуміло, що користувачі повинні сплатити грошову суму для одержання інформації про спосіб відновлення вмісту їхніх комп’ютерів.

Інші форми вимагання — загроза викрадення, убивства, саботажу, вибуху тощо також використовуються терористами і кримінальними елементами за допомогою комп’ютера.

5.1. Саботаж технічного забезпечення, код QSH.

“Внесення, зміна, пошкодження або знищення комп’ютерних даних або програм, а також втручання до комп’ютерної системи з наміром перешкоджати функціонуванню комп’ютера або телекомунікаційної системи”.

Основна мета цього злочину — перешкоджати функціонуванню комп’ютера або телекомунікаційної системи. Він охоплює ширше коло діянь, ніж пошкодження комп’ютерних даних.

Комп’ютерний саботаж включає всі види втручання до комп’ютерної системи, в тому числі введення неправильних даних або несанкціоноване введення даних з метою порушити роботу системи. Сюди також належать усі види фізичного руйнування комп’ютера і такі дії, як відключення напруги. Хакери можуть досягти цієї мети також за допомогою модифікації системних файлів.

Саботаж на рівні технічного забезпечення — це введення, заміна, пошкодження або знищення комп’ютерних даних або програм, а також втручання до комп’ютерної системи з наміром перешкоджати функціонуванню комп’ютера або телекомунікаційної системи.

Згідно зі ст. 361–363 КК України передбачена відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем.

5.2. Саботаж програмного забезпечення, код QSS.

“Незаконне пошкодження, порушення, викривлення та знищення комп’ютерних даних або програм”.

Пошкодження даних аналогічно руйнуванню фізичного об’єкта. Знищення та викривлення інформації є практично зміною даних, при якій втрачається практична вартість пошкодженої програми чи даних. Такі дії є злочинними лише тоді, коли вони вчинені навмисно.

Саботаж на рівні програмного забезпечення — це незаконне пошкодження, порушення, викривлення та знищення комп’ютерних даних або програм.

Відповідальність за порушення роботи автоматизованих систем передбачена ст. 361–363 КК України.

6. Інші злочини, пов’язані з комп’ютерами

6.1. Незаконне використання дошки електронних оголошень (BBS), код QZB (використовуються в комп’ютерних мережах типу Інтернет).

“Використання *BBS* для приховування, обміну та розповсюдження матеріалів, пов’язаних з кримінальними злочинами”.

Bulletin Board Systems (BBS) — це так звані електронні дошки об'яв, де можуть накопичуватися повідомлення і здійснюватися обмін інформацією. Висловлюючись образно, це зустріч великої кількості осіб, які можуть спілкуватися, не називаючи себе. Дошки електронних об'яв дають змогу дуже швидко поширювати інформацію. Найчастіше вони використовуються злочинцями для розповсюдження порнографії (зокрема дитячої), інформації для хакерів (паролі, рахунки), нелегального програмного забезпечення. Оскільки останнім часом з'явилися міжнародні комп'ютерні мережі, дошки електронних оголошень можуть поширювати інформацію у будь-які країни.

Згідно зі ст. 176 КК України встановлено відповідальність за порушення авторських прав.

6.2. Викрадення комерційної таємниці, код QZE.

“Незаконне привласнення або розголошення, передача або використання комерційної таємниці з наміром завдати економічних збитків або отримати незаконні економічні вигоди”.

До комп'ютерних злочинів належить і крадіжка комерційної таємниці, що відома у світі як промислове шпигунство, коли інформація міститься у пам'яті комп'ютера.

Відповідальність за цей вид злочину передбачено ст. 361–363 КК України.

6.3. Зберігання або розповсюдження матеріалів, які є об'єктом судового переслідування, код QZS.

“Використання комп'ютерних систем або мереж для зберігання або пересилання матеріалів, які є об'єктом судового переслідування”.

Матеріалами, які є об'єктами судового переслідування, можуть бути порнографія (в тому числі дитяча), пропаганда насильства та жорстокості, расової дискримінації, нелегальне програмне забезпечення та інші. Розповсюдження таких матеріалів, як правило, переслідується згідно з кримінальним законодавством у більшості країн світу. Використання з цією метою сучасних комп'ютерних і телекомунікаційних технологій стає дедалі соціально небезпечнішим, оскільки збільшуються швидкість і територія розповсюдження такої інформації.

Статтями 361–363, а також ст. 176 КК України “Порушення авторських прав” встановлено відповідальність за ці злочини.

8.2. Основи методики розслідування злочинів у сфері високих технологій

8.2.1. Кримінально-процесуальна і криміналістична документологія злочинів у сфері високих технологій

Згідно з наказом МВС від 17 серпня 1996 р. № 572 та з урахуванням рекомендацій Генерального секретаріату Інтерполу, з метою стандартизації повідомлень про комп'ютерні злочини 16 грудня 1996 р. розпорядженням першого заступника міністра внутрішніх справ України Л. В. Бородича № 6991 була затверджена типова форма повідомлення про комп'ютерні злочини.

Форма повідомлення про комп'ютерний злочин і стислий зміст її розділів і підрозділів наведено нижче.

1. ПОВІДОМЛЕННЯ.

- 1.1. Назва органу.
- 1.2. Номер посилання.
- 1.3. Дата повідомлення.

2. ЗЛОЧИН.

2.1. Злочин (злочини).

Стислий опис обставин вчинення злочину з використанням загальноприйнятої термінології.

2.2. Код злочину згідно з додатком.

Якщо кодів кілька, то їх потрібно зазначати у порядку тяжкості злочинів, починаючи з коду найтяжчого злочину.

2.3. Дата та місце вчинення злочину.

У комп'ютерного злочину може бути два місця, які потрібно зазначати: місце, де діяв злочинець, та місце, де виникли наслідки злочинної діяльності. Якщо ці два місця не збігаються, потрібно вказувати обидва.

2.4. Підозрілі.

2.4.1. Особи.

Необхідно щодо кожної особи зазначити: прізвище (великими літерами), ім'я та по батькові, стать, дату і місце народження, національність, підтвердження ідентифікації (так/ні), прізвище, ім'я та по батькові батька і матері, поштову адресу, номер телефону та факсу, якщо є, адресу користувача Інтернету (якщо він таким є), документи, що посвідчують особу, прізвиська, процесуальне становище (виправданий, розшукується, заарештований, засуджений, підозрюваний), відбитки пальців, фотознімки (є чи ні), застереження.

2.4.2. Фірми/Організації/Організовані групи.

Назва, адреса, телефон, факс.

2.5. Потерпілі.

Назва, адреса, фактична чи потенційна фінансова втрата або персональна шкода.

3. СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ (*modus operandi*).

Необхідно детально описати методи та процес вчинення злочину, зокрема обладнання та програмне забезпечення, недоліки у комп'ютерній техніці, програмному забезпеченні та захисних системах потерпілого.

4. СПЕЦИФІЧНІ ДАНІ.

Мета цього розділу — зібрати чи передати специфічну інформацію про випадки незаконного доступу до комп'ютерної системи чи застосування програм-вірусів.

4.1. Шкідливі програми.

Включає програми: “логічні бомби”, “троянський кінь”, програми-віруси та “черв'яки”.

4.1.1. Назви. Необхідно зазначити загальновідомі назви шкідливих програм.

4.1.2. Характеристика. Дати опис шкідливої програми, включаючи специфічні ознаки та ефект, який вона мала у цьому випадку.

4.1.3. Джерело зараження.

4.2. Незаконний доступ до комп'ютерної системи (*hacking*).

4.2.1. Джерело (звідки входили).

Повна електронна міжнародна адреса та повна поштова адреса.

4.2.2. Ціль (куди входили).

Так само, як пункт 4.2.1.

4.2.3. Дата та час входження до системи.

Скопіювати інформацію із вбудованого до комп'ютера годинника про дату і час входження до системи. Зафіксувати місцевий час і встановити розходження між місцевим часом та годинником у комп'ютері.

4.2.4. Дата та час виходу із системи.

Так само, як і пункт 4.2.3.

4.2.5. Термін підключення.

Зазначити, скільки часу тривало підключення та кількість підключень.

5. ДОДАТКОВА ІНФОРМАЦІЯ.

Стисле викладення обставин вчинення злочину разом з описом технічних засобів і програмного забезпечення злочинця і потерпілого.

го, включаючи операційні системи та версії. Якщо це можливо, провести зв'язок з аналогічними випадками.

6. ЗМІСТ ЗАПИТУ ЧИ ПОВІДОМЛЕННЯ.

Повідомлення про вчинення комп'ютерного злочину може бути направлено або тільки з інформаційною метою, або також з метою отримання додаткової інформації щодо цього випадку. Із запиту має бути чітко зрозуміло, яка інформація потрібна (про осіб, фірми, факсові та телефонні номери, комп'ютерні чи поштові адреси та ін.).

Повідомлення до Національного центрального консультативного пункту з проблем комп'ютерної злочинності надсилає той орган внутрішніх справ, який виявив цей злочин, безпосередньо після отримання інформації незалежно від прийнятого щодо цієї інформації рішення.

8.2.2. Криміналістична характеристика злочинів у сфері високих технологій

Портрет комп'ютерного злочинця. Відомо, що особу злочинця досліджують різні науки. Кримінологічні дослідження обмежуються здебільшого тими особливостями людини, які необхідні для використання з метою кримінальної профілактики, попередження злочинів.

Що стосується криміналістики, то вона вивчає насамперед “професійні” звички злочинців, які виявляються в основному в певних способах і прийомах вчинення злочинів, сліди на місці вчинення злочинів, характерний “почерк” злочинця. Виявлення на місці вчинення злочину речових доказів проливає світло на відомості як про певні особисті соціально-психологічні ознаки злочинця, так і про його злочинний досвід, професію, соціальні знання, стать, вік, особливості взаємодії з потерпілим.

Криміналістично значущі дані про особу злочинця ґрунтуються на двох специфічних групах інформації. Перша група включає дані про особу невідомого злочинця як за залишеними ним слідами на місці події, в пам'яті свідків, так і за іншими джерелами з метою встановлення напрямів і прийомів його розшуку і затримання. Така інформація дає уявлення про загальні ознаки певної групи осіб, серед яких може бути і злочинець. Отримані відомості слід порівнювати з наявними криміналістичними даними про особу, яка вчиняє злочини певного виду. Друга група об'єднує інформацію, отриману при вив-

ченні особи затриманого підозрюваного чи обвинуваченого з метою вичерпної криміналістичної оцінки особи — суб'єкта злочину. З цієї метою збирають відомості не тільки про ціннісні орієнтації, особливості антисуспільних поглядів, а й про те, яка інформація про особу суб'єкта злочину, його зв'язки, особливості поведінки до, під час і після вчинення злочину може допомогти слідчому чи оперативному працівникові встановити зі злочинцем необхідний психологічний контакт, отримати правдиві свідчення, а також вибрати найдієвіші способи профілактичного впливу на нього.

Вважається, що ця інформація, з урахуванням відомостей про злочинців, які відображаються в інших елементах криміналістичної характеристики, може бути покладена в основу типізації злочинців. Формування банку типових моделей різних категорій злочинців, вивчення загальних (спільних) рис цих людей дає змогу оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких вірогідно шукати злочинця.

Характеризуючи особу комп'ютерного злочинця, необхідно назвати основну ознаку, а саме: в електронну злочинність втягнуто широке коло осіб — від висококваліфікованих фахівців до дилетантів. Правопорушники мають різний соціальний статус і різний рівень освіти (навчання та виховання).

З метою глибшого вивчення цієї проблеми необхідно чітко знати, хто ж вони — комп'ютерні злочинці. Вітчизняні та зарубіжні дослідження дають змогу намалювати портрет типового комп'ютерного злодія, тобто відповідний профіль цього соціального типу.

Загальні характерні риси комп'ютерного злочинця. Такий злочинець знайомиться з комп'ютером у дитинстві, обожнює його, для нього комп'ютерна система — це таємниця, яку необхідно дослідити та ефективно використовувати. Вже у школі, особливо у вищих навчальних закладах студенти вивчають основи комп'ютерної науки. Тому в більшості випадків злочинці здобувають знання у коледжі або в університеті. Самостійне вивчення ЕОМ також може бути фундаментом майбутньої злочинної діяльності.

Аналіз вітчизняної і зарубіжної практики та вивчення літературних джерел свідчать, що вік комп'ютерних правопорушників коливається в досить широких межах (в середньому 15–45 років). За матеріалами досліджень, вік 33 % злочинців на момент вчинення злочину не перевищував 20 років, 13 % були старші 40 років і 54 % були у віці від 20 до 40 років. Отже, хакери — це не завжди хлопчики, як вважали раніше. Для прикладу наведемо віковий розподіл злочинців,

які були заарештовані в США за комп'ютерні злочини наприкінці ХХ ст. (рис. 3).

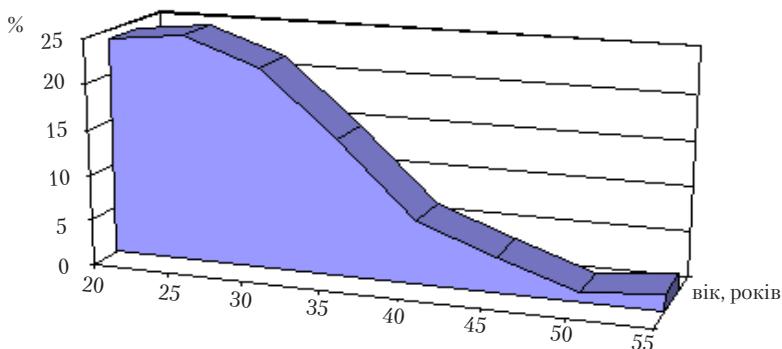

Рис. 3. Віковий розподіл злочинців, заарештованих у США за комп'ютерні злочини

Близько 83 % осіб цієї категорії – чоловіки, але слід зауважити, що частка жінок швидко зростає з огляду на професійну орієнтацію окремих спеціальностей і посад, які займають переважно жінки (секретар, бухгалтер, економіст, менеджер, касир, контролер, діловод тощо). При цьому розмір збитків від злочинів, які вчинюють чоловіки, у чотири рази перевищує розмір збитків від злочинів, що вчинюють жінки. За даними соціологів США, приблизно третину комп'ютерних злочинців становлять жінки.

Більшість комп'ютерних злочинців у віці від 14 до 21 року навчаються у коледжі або інституті. Про це свідчить той факт, що найбільше вірусів виникає у період літніх або зимових канікул. Такі студенти добре встигають з одних дисциплін, але можуть відставати з інших. Значна частина програмістів, наприклад, погано пише документацію або має слабкі мовні навички.

Комп'ютерні злочинці мають коефіцієнт інтелекту (*IQ*) вищий від середнього, оскільки для написання компактною програми необхідний високий рівень інтелекту. Цікаво, що 77 % злочинців, які вчинили комп'ютерний злочин, мали середній рівень інтелектуального розвитку, 21 % – вищий від середнього і лише 2 % – нижчий від середнього. При цьому 20 % злочинців мали середню освіту, 20 % – середню спеціальну і 40 % – вищу.

Діапазон рівня спеціальної освіти правопорушників також достатньо широкий — від користувача з мінімальними знаннями до висококваліфікованих фахівців своєї справи. Крім того, 52 % злочинців мали спеціальну підготовку в галузі автоматизованої обробки інформації, 97 % — були службовцями державних установ і організацій, які використовували комп'ютерні системи і інформаційні технології в своїх виробничих процесах, а 30 % з них мали безпосередній стосунок до експлуатації засобів комп'ютерної техніки.

Основними характеристиками особи комп'ютерного злочинця є активна життєва позиція, оригінальність (нестандартність) мислення і поведінки, обережність, уважність. Такі особи зосереджують увагу на розумінні, передбаченні й управлінні процесами. До того ж вони вирізняються уважністю і пильністю, їхні дії витончені, хитрі, супроводжуються неабияким маскуванням.

З точки зору психофізіологічних характеристик, це, як правило, яскрава мисляча і творча особа, професіонал у своїй справі, здатний піти на технічний виклик, бажаний працівник. Водночас це людина, яка боїться втратити свій авторитет або соціальний статус у рамках соціальної групи, або ж вона побоюється глузувань. Її поведінка рідко відхиляється від загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм. Крім того, практика свідчить, що комп'ютерні злочинці у своїй більшості не мають кримінального минулого.

Значна частина комп'ютерних злочинів здійснюється індивідуально. Але останнім часом спостерігається тенденція до співучасті в групових посяганнях. Кримінальна практика свідчить, що 38 % злочинців діяли без співучасників, тоді як 62 % вчиняли злочини в складі організованих злочинних груп і співтовариств.

Дехто з правопорушників цієї категорії технічно оснащений досить слабо, інші ж мають дорогі, престижні, наукомісткі й потужні комп'ютерні системи. Прогрес у технології супроводжується освоєнням нових методів вчинення злочинів. Комп'ютери і засоби телекомунікації дають зручну можливість для здійснення злочинних намірів з віддалених пунктів.

Велика кількість комп'ютерних злочинців (понад 25 %) — посадові керівники всіх рангів. Це зумовлено тим, що керівник, як правило, є спеціалістом високого класу, що володіє достатніми професійними знаннями, має доступ до широкого кола інформації, може давати відповідні вказівки та розпорядження і безпосередньо не відповідає за роботу комп'ютерної техніки.

Розглянуті положення у своїй сукупності визначають поняття “комп’ютерний злочинець”. Тому з криміналістичної точки зору (за В. Веховим), характеристику його особи слід вважати поняттям комплексним у широкому розумінні цього слова, хоча з певним поділом на самостійні групи за окремими специфічними ознаками.

Здійснені дослідження дають змогу визначити три основні групи людей, які схильні до вчинення комп’ютерних злочинів.

Дехто вважає, що до *першої групи комп’ютерних злочинців* слід включити осіб, які характеризуються стійким поєднанням професіоналізму в галузі комп’ютерної техніки та програмування з елементами своєрідного фанатизму і винахідливості. На думку інших, ці суб’єкти сприймають засоби комп’ютерної техніки як своєрідний виклик їхнім творчим і професійним знанням, умінням і навичкам. Саме це у соціально-психологічному плані є стимулюючим фактором для вчинення різних дій, більшість з яких має виражений злочинний характер. За оперативними даними МВС, ФБР, ФСБ та інших спецслужб, хакерів широко використовують організовані злочинні групи для проникнення в зарубіжні та вітчизняні комп’ютерні системи.

Під впливом зазначеного чинника особи цієї групи розробляють і вишукують різні методи несанкціонованого проникнення в комп’ютерні мережі, постійно працюють над тим, як обійти системи захисту, що стають дедалі досконалішими. Це, в свою чергу, призводить до збільшення алгоритму злочинних дій, що об’єктивно сприяє вдосконаленню і нарощуванню банку даних про способи вчинення комп’ютерних злочинів. Потрібно зазначити, що характерною особливістю злочинців цієї групи є відсутність у них чітко виражених протиправних намірів. Практика свідчить, що всі дії вони вчиняють з метою реалізації своїх інтелектуальних і професійних здібностей.

Таку ситуацію умовно можна порівняти з тією, що виникає при різноманітних іграх, які стимулюють розумову активність гравців, зокрема у шахи, карти тощо. Однак у нашому випадку в ролі одного гравця виступає гіпотетичний злочинець, а в ролі іншого — узагальнений образ комп’ютерної системи й інтелект розробників засобів захисту від несанкціонованого доступу. Детально такі ситуації досліджуються в теорії ігор, математичній науці, коли науковці вивчають моделі поведінки двох протилежних сторін. При цьому основне завдання полягає в тому, щоб розрізнити протилежні сторони як ан-

тагоністичні і неантагоністичні, а також ситуації, де по один бік перебуває людина, а по інший — природа або комп'ютерна система. Що стосується взаємодії людини та ЕОМ, то вона реалізується за повним заданим ігровим алгоритмом з метою навчання, тренування, імітації обстановки або з ігровими цілями.

Фахівці вважають, що особливий інтерес у криміналістичному аспекті вивчення особи злочинця становлять професіонали у галузі засобів комп'ютерної техніки. Узагальнені емпіричні дані, отримані В. Веховим, дають змогу визначити соціально-психологічну характеристику цього кола осіб. Представники цієї спеціальності, як правило, досить фахово підготовлені, майстри своєї справи, мають достатні розумові здібності. При цьому вони не позбавлені своєрідного “спортивного” азарту і фанатизму. Тому нові заходи щодо безпеки комп'ютерних систем і мереж вони сприймають у психофізіологічному плані як своєрідний виклик особистості, намагаються будь-що знайти ефективний підхід, розробити оптимальні методи втручання в банки даних і в такий спосіб довести свою неперевершеність. Ця зухвалість, “спортивний” інтерес, азарт і призводять зазвичай до вчинення злочину. Певний час окремі суб'єкти цієї категорії не тільки набувають необхідний досвід, а й знаходять особисту зацікавленість у цьому виді діяльності. Безкорислива гра поступово переходить у нову якість, оскільки цікавіше поєднувати своє захоплення та професійне зростання з реальною матеріальною винагородою. В Україні це пов'язано ще і з тим, що досвідченим фахівцям скрутно вижити у складних кризових матеріальних умовах сьогодення. Таким чином, комп'ютерну злочинність “підштовхують” реальні соціально-економічні фактори. Наміри вдатися до злочинних дій можуть висловлюватися як у відкритій формі (при спілкуванні зі знайомими, рідними, співробітниками), так і в прихованій (думки, роздуми, переживання без будь-яких зовнішніх проявів). Отже, вище розглянуто основні етапи процесу появи, розвитку і переродження любителя-програміста у досвідченого, професійно орієнтованого комп'ютерного злочинця.

В. Вехов виокремлює певні особливості, що характеризують особу комп'ютерних злочинців цієї категорії:

- відсутність чітко продуманого плану підготовки до вчинення злочину;
- оригінальність способу вчинення злочину;

- використання як знарядь злочину побутових технічних засобів і предметів;
- невжиття заходів до приховування злочину;
- вчинення пустотливих дій на місці події.

До *другої групи комп'ютерних злочинців* слід віднести осіб, які страждають на новий вид психічних захворювань — інформаційні хвороби, комп'ютерні фобії. Цей вид захворювань спричиняють систематичні порушення інформаційного режиму людини, інформаційне перевантаження, інформаційний голод, збої темпоритму, інформаційний шум тощо. Дослідженням таких професійних хвороб займається порівняно нова і молода галузь медицини — інформаційна медицина.

За даними спеціальної комісії Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), яка узагальнила всі наявні в її розпорядженні матеріали про вплив комп'ютерних терміналів на здоров'я користувачів, негативні наслідки для здоров'я людини у разі частого і тривалого праці за персональним комп'ютером є об'єктивною реальністю.

Таким чином, можна стверджувати, що комп'ютерні злочини вчиняють особи, які страждають на зазначений вид психічних захворювань, а тому при розслідуванні таких фактів слід обов'язково призначати судово-психіатричну експертизу. Це дасть змогу встановити, чи вчинила особа злочин у стані афекту, чи з причини психічного захворювання тощо.

На основі всебічного аналізу емпіричних даних дослідники дійшли висновку, що комп'ютерні злочини, які вчиняються злочинцями цієї групи, переважно пов'язані зі злочинними діями, спрямованими на фізичне знищення або пошкодження засобів комп'ютерної техніки без наявності злочинного умислу, з частковою або повною втратою контролю над своїми діями.

До *третьої і найнебезпечнішої групи* належать професійні комп'ютерні злочинці з яскраво вираженою корисливою метою, так звані профі. На відміну від першої групи — “любителів” і другої специфічної групи — “хворих”, злочинці з третьої групи характеризуються систематичним багаторазовим вчиненням комп'ютерних злочинів з обов'язковим виконанням дій, спрямованих на приховування злочину. Вони володіють стійкими злочинними навичками і знаннями. Дослідження показують, що злочинці цієї групи, як правило, є членами добре організованих, мобільних і технічно оснащених висококласним обладнанням і спеціальною технікою (нерідко оперативно-тех-

нічного характеру) злочинних груп і співтовариств. Осіб, які входять до їх складу, загалом можна охарактеризувати як висококваліфікованих фахівців з вищою юридичною, економічною (фінансовою) і технічною освітою. Саме ця група злочинців і становить основну загрозу для людей, суспільства і держави взагалі, є реальним кадровим ядром комп'ютерної злочинності як у якісному, так і в кількісному плані. Слідча практика показує, що на частку цих злочинців припадає максимальна кількість особливо небезпечних посягань, наприклад, близько 79 % розкрадань коштів у великих і надвеликих розмірах і різного роду посадових злочинів, які вчинюються з використанням засобів комп'ютерної техніки.

Як зазначається у зарубіжній пресі, нерідко професійні програмісти з країн колишнього Радянського Союзу після еміграції на Захід не можуть знайти роботи і приймають запрошення злочинних угруповань. Цих злочинців майже неможливо спіймати, оскільки "операція" ретельно планується і триває всього кілька хвилин. Приміщення, звідки виконує свою роботу хакер, наймають на вигадане ім'я.

Отже, для представників третьої групи характерні такі ознаки:

- є фахівцями найвищого класу (*High Tech Anarchists*);
- мають сучасне технічне та програмне забезпечення;
- добре організовані;
- мають чітко налагоджений порядок обміну інформацією;
- добре законспіровані;
- мають високий рівень взаємодії та кооперації.

Класифікація комп'ютерних злочинців. У науковій літературі можна зустріти різні класифікації комп'ютерних злочинців.

Соціологічні дослідження, проведені, зокрема, в Австралії, Канаді, США, Німеччині, допомогли розподілити комп'ютерних злочинців за віком на три категорії:

- 11–15 років — переважно займаються злочинами з використанням телефонних мереж, кредитних карток та автоматів по виміщенню готівки;
- 17–25 років — займаються комп'ютерним хакерством;
- 30–45 років — використовують комп'ютери в корисливих цілях і для шпигунства.

Як видно, з віком ускладнюється рівень технічних завдань, а мотивація стає більш раціональною.

Стосовно жертви всіх комп'ютерних порушників можна умовно поділити на чотири великі групи:

- сторонні особи, які не мають і ніколи не мали жодних стосунків з фірмою-жертвою (або потерпілою особою);
- сторонні особи, які володіють певною інформацією про фірму-жертву (потерпілого), у тому числі звільнені працівники;
- співробітники, які займають у фірмі посади, що не пов'язані з обчислювальною технікою;
- співробітники, які користуються ЕОМ і зловживають своїм службовим становищем.

Цікавий випадок стався на нафтопереробному підприємстві у м. Річмонд штату Віргінія (США), де захист населення забезпечувався за допомогою комп'ютерної системи *Community Alert Network (CAN)*, яка мала сповіщати людей, що перебувають поблизу підприємства, про можливу загрозу. Коли із нью-йоркського відділення *CAN* було звільнено працівника, який вважав це несправедливим, то він вніс певні зміни до програмного забезпечення так, що система не спрацьовувала під час користування. Пізніше на нафтопереробному підприємстві сталася аварія, і адміністрація намагалася скористатися системою оповіщення, однак їй це не вдалося.

До кола комп'ютерних злочинців, згідно з наявними даними, досить часто потрапляють комерційні директори, управляючі, начальники змін, відділів і служб, бухгалтери, фінансисти, табельники, контролери, нормувальники, оператори автозаправних станцій, програмісти, інженери, банківські службовці, адвокати, менеджери, юристи, працівники служб безпеки тощо. Так, статистика комп'ютерних злочинів у США за останніх 30 років свідчить, що більшість (70 %) злочинців — це працівники компаній, які мають доступ до ЕОМ. Ця особа, як правило:

- працює в компанії не менше чотирьох років;
- першою приходиться на роботу і останньою залишає її;
- не користується або рідко користується відпустками;
- робить усе можливе для завоювання довіри адміністрації, інформує про помилки і вчинки інших працівників;
- добре знайома з роботою систем захисту інформації і має ключі від основних службових приміщень.

За даними зарубіжних кримінологів можна визначати процентне співвідношення окремих груп комп'ютерних злочинців. Усіх їх можна умовно поділити (за В. Веховим) на дві основні групи, виходячи з класифікаційної ознаки категорії доступу до засобів комп'ютерної техніки:

- внутрішні користувачі;
- зовнішні користувачі, де користувач — суб'єкт, який звертається до інформаційної системи або посередника, аби отримати необхідну йому для користування інформацію.

Також фахівці поділяють користувачів на дві основні групи (види): зареєстровані (санкціоновані, законні) і незареєстровані (несанкціоновані, незаконні). Більшість представників служб безпеки вважає, що основна небезпека в плані вчинення комп'ютерного злочину виходить саме від внутрішніх користувачів (тобто своїх), які скоюють 94 % злочинів, тоді як зовнішні користувачі — лише 6 %, при цьому 70 % — це клієнти, користувачі комп'ютерної системи, а 24 % — обслуговуючий персонал.

На основі функціональної категорії доступу до засобів комп'ютерної техніки внутрішніх злочинців умовно поділяють на три основні групи:

- особи, які вчинили комп'ютерні злочини з використанням програмних засобів. Це оператори ЕОМ, касири, бухгалтери, фінансисти, табельники, оператори периферійних засобів, оператори-програмісти (системні та прикладні), інженери-системники та інженери-програмісти тощо;
- особи, які вчинили комп'ютерні злочини з використанням апаратних засобів комп'ютерної техніки. До цієї групи належать оператори засобів зв'язку і телекомунікацій, інженери з термінального обладнання, фахівці з комп'ютерного аудиту, інженери з електронного обладнання, інженери-зв'язківці;
- особи, які вчинили комп'ютерні злочини на базі непрямого доступу до засобів комп'ютерної техніки. Як правило, такі злочини вчиняють ті, хто займається організаційно-управлінськими питаннями керування комп'ютерною системою або мережею, керування операторами, керування базами даних, керівництвом процесом розробки програмного забезпечення. Це можуть бути головні (старші) інженери, програмісти, зв'язківці, керівники і начальники різних служб та відділів (зокрема інформаційно-аналітичного), співробітники служб безпеки, менеджери тощо.

Що ж до злочинців з числа зовнішніх користувачів, то ними, як свідчить практика, найчастіше бувають особи, які добре володіють інформацією стосовно діяльності потерпілої сторони. Їх коло досить широке. Це така велика кількість різних осіб, яку практично неможливо об'єктивно систематизувати чи класифікувати. Серед них

може бути будь-хто, навіть випадкові особи, зокрема представники організацій, які займаються сервісним обслуговуванням, ремонтом, конструюванням і розробкою технічних та програмних засобів комп'ютерної техніки, представники різних контролюючих і владних органів, клієнти і просто хакери.

За метою та сферою злочинної діяльності комп'ютерних злочинців можна розподілити на окремі підгрупи.

Хакери (hacker) отримують задоволення від вторгнення та вивчення великих ЕОМ за допомогою телефонних ліній і комп'ютерних мереж. Це комп'ютерні хулігани, електронні корсари, які без дозволу проникають у чужі інформаційні мережі для забави. Значною мірою їх приваблює подолання труднощів. Що складніша система, то привабливіша вона для хакера. Вони чудові знавці інформаційної техніки. За допомогою телефону і домашніх комп'ютерів вони підключаються до мереж, які пов'язані з державними і банківськими установами, науково-дослідними та університетськими центрами, військовими об'єктами. Хакери, як правило, не завдають шкоди системі та даним, отримуючи задоволення лише від відчуття своєї влади над комп'ютерною системою.

Наприклад, американський хакер Р. Чешир, якого запросили до Мюнхена на нараду експертів з охорони даних у комп'ютерах, на очах у фахівців забезпечив собі доступ спочатку в німецьку, потім в американську інформаційні мережі, а звідти проник в один із найважливіших стратегічних комп'ютерів США.

Крекери (cracker) — різновид хакерів. Це серйозніші за хакерів порушники, здатні завдати будь-якої шкоди системі. Вони викрадають інформацію, викачуючи за допомогою комп'ютера цілі інформаційні банки, змінюють і псують файли. З технічного боку, це набагато складніше від того, що роблять хакери. За кілька годин, не докладаючи особливих зусиль, будь-який технік середньої руки може пограбувати банк даних французького комісаріату з атомної енергії та отримати таємні відомості, наприклад, проект створення лазера чи програму будівництва ядерного реактора.

Фріки (phone + break = phreak) спеціалізуються на використанні телефонних систем з метою уникнення оплати за телекомунікаційні послуги, а також отримують задоволення від подолання труднощів технічного плану. У своїй діяльності фріки використовують спеціальне обладнання, яке генерує спеціальні тони виклику для телефонних мереж. Ці комп'ютерні злочинці орієнтуються переважно на отри-

мання кодів доступу, крадіжки телефонних карток і номерів доступу з метою віднести плату за телефонні розмови на рахунок іншого абонента. Досить часто прослуховують телефонні розмови.

Колекціонери (codes kids) збирають і використовують програми, які перехоплюють різні паролі, а також коди телефонного виклику та номери приватних телефонних компаній, які мають вихід до загальної мережі. Як правило, молодші за віком, ніж хакери та фріки. Обмінюються програмним забезпеченням, паролями, номерами, але не торгують ними.

Кібершахраї (cybercrooks) — злочинці, які спеціалізуються на розрахунках. Використовують комп'ютери для крадіжки грошей, отримання номерів кредитних карток та іншої цінної інформації. Одержану інформацію потім продають іншим особам, досить часто контактують з організованими злочинцями. Коди можуть продаватися, як і інші види інформації, неодноразово. Популярним товаром є кредитна інформація, інформаційні бази правоохоронних органів та інших державних установ.

Торгаші, або пірати (wares dudes), спеціалізуються на збиранні та торгівлі піратським програмним забезпеченням. На сьогодні це дуже численна група злочинців.

Особливу групу комп'ютерних злочинців становлять хакери, тому розглянемо їх докладніше. Сам факт появи комп'ютерної злочинності у суспільстві більшість дослідників пов'язує з діяльністю так званих хакерів — користувачів обчислювальних систем і мереж ЕОМ, які займаються пошуком незаконних методів отримання несанкціонованого (самовільного) доступу до засобів комп'ютерної техніки і баз даних, а також їх несанкціонованим використанням з корисливою метою.

У спеціальній літературі та засобах масової інформації таких осіб називають по-різному: “комп'ютерні зломщики”, “електронні злодії або шахраї”, “пірати”, “одержимі програмісти”, “електронні бандити”, “злодії з електронними ломиками і відмичками” тощо. Однак термін “хакер” не завжди сприймався як синонім комп'ютерного злочинця. Дослівно “хакер” — це трудівник, найманий працівник. Спочатку так називали програмістів, що були здатні розробляти програми без попередньої підготовки та оперативно вносити виправлення до програм, до яких не було документації. Розглянемо це детальніше в історичному аспекті.

Термін “хакер” вперше почали використовувати на початку 70-х років ХХ ст. у Массачусетському технологічному інституті стосовно молодих програмістів, які проектували апаратні засоби ЕОМ і намагалися сконструювати перші персональні комп’ютери. Коли у Сполучених Штатах Америки з’явилися великі ЕОМ, компанії дозволяли студентам користуватися ними. Як правило, для цього відводили нічні години, і студенти, яких стали звати хакерами, розподіляючись на зміни, залишалися біля машин на всю ніч. Одна зміна мала для праці квант часу, наприклад, з 3-ї до 4-ї години ночі. Закінчивши програмування, хакери залишали розроблені програми у шухлядах біля комп’ютера. Кожен міг заглянути при цьому в записи своїх друзів. Досить часто вони брали чужі нотатки та вносили до них виправлення, намагаючись удосконалити результати програмування. Хакери не псували чужої роботи і не намагалися захистити свої програми від інших хакерів. Усі програми, які вони розробляли, були призначені для спільного користування. Хакери вірили, що комп’ютери — це ключ до повного визволення людини, оскільки роблять знання доступними для всіх людей. Уявлення хакерів про проблеми суспільства та роль у ньому інформаційних технологій знайшли своє відображення у вигляді специфічних маніфестів і звернень. Не можна заперечувати, що певні положення мали, крім технічних та філософських аспектів, і суто соціальне забарвлення. Окремі з маніфестів хакерів й досі можна знайти на дошках електронних оголошень (*BBS*) у великих комп’ютерних мережах.

Етика справжніх хакерів ґрунтується на таких загальних принципах:

- комп’ютери — це інструмент для народу, вони не повинні бути власністю лише заможних осіб або інших привілейованих верств населення та використовуватися для досягнення їхніх приватних інтересів;
- інформація також належить усім. З огляду на те, що більшість хакерів здобували університетську освіту, а завдання університету — розповсюджувати знання, а не приховувати їх, то хакери, вже не будучи студентами, продовжують дотримуватися цієї точки зору. Тільки невелика кількість хакерів допускає навмисне знешкодження файлів або їх таємну модифікацію;
- програмний код — загальнонародне надбання, гарним кодом мають користуватися усі, поганий код необхідно виправити. Доступ до коду має бути вільним, програми не повинні бути за-

хищені авторським правом і захистом від копіювання. Все програмне забезпечення, безплатне чи комерційне, можна копіювати та розповсюджувати, незважаючи на авторське право чи право власності. Схеми захисту від копіювання повинні бути знищені;

- програмування — це різновид мистецтва, зміст якого та краса полягають у компактному кодуванні, коли програма займає невелику кількість рядків. Основна мета — створити таку програму, яка може робити те, що не може інша, взаємодіяти з іншими програмами, входити до них, маніпулювати файлами так, як раніше вважалося неможливим;
- комп'ютер — це жива істота. Хакер має суспільні та приватні стосунки з комп'ютерами, він доглядає за ними, співчуває їм, як людині. Хакер живе програмуванням, він може працювати усю ніч над цікавим проектом, займаючись програмуванням по 80–100 годин на тиждень.

З розширенням сфери застосування комп'ютерів у суспільстві ентузіазм хакерів зменшився, а ідеї хакерства стали втрачати свою прогресивну спрямованість. Іdealістичні уявлення студентів увійшли у конфлікт з бурхливим технічним та економічним розвитком суспільства і стали своєрідною формою протесту проти соціальної несправедливості. Цим деякою мірою можна пояснити початок створення хакерами антисоціальних і небезпечних комп'ютерних вірусів, а також ігнорування ними загальноприйнятих правил користування комп'ютерними системами.

17-річний юнак був заарештований у травні 1990 р. у Нью-Йорку, США, та звинувачений у вчиненні фальсифікації з використанням комп'ютера та крадіжці послуг. Юнак використав вільний телефонний номер і кодове слово для проникнення до комп'ютерної системи *American SAW*. Жодних пошкоджень системи виявлено не було.

Крім випадків суто ірраціональної поведінки, серед мотивів діяльності хакерів можна виокремити такі загальні групи:

- персональна помста;
- самореклама;
- спроба спричинити хаос, який руйнує підвалини суспільства;
- отримання матеріальної вигоди.

Можна вирізнити також типи хакерів:

- “трамвайний контролер” або “мандрівник”. Намагається проникнути у якомога більшу кількість систем, дуже рідко повертається туди, де вже був;

- “той, хто залишає сліди”. Це хакер, який отримує задоволення у тому разі, якщо залишає докази того, що він проник у систему;
- “хакер-користувач”. Намагається користуватися обладнанням, банком даних або програмним забезпеченням, у доступі до яких йому відмовлено;
- “шпигун”. Полює за конфіденційною інформацією;
- “фальсифікатор”. Хакер, який намагається модифікувати окремі елементи даних, зокрема баланс банку, кримінальний запис або екзаменаційну оцінку;
- “вандал”. Намагається завдати шкоди системі та збитків її власнику.

Більшість хакерів мають прізвиська, за якими вони відомі серед інших хакерів. Підбір прізвиська, як правило, пов'язаний з віком та інтересами хакера. Найпоширеніші з них: Скорпіон (*Scorpion*), Бандит (*Bandito*), Капітан (*Captain*), Розбещенець (*Corrupt*), Король Таран (*Taran King*), Божевільний Едді (*Crazy Eddie*), Рейнджер Рік (*Ranger Rick*), Мисливець за головами (*Head Hunter*), Червоний ніж (*Red Knight*), Шпигун (*Spy*), Оратор (*Orator*) та багато інших. Більшість із них свідчить про моральні якості їхніх власників, зокрема підкреслюється влада грубої сили. При спілкуванні хакери також широко використовують свій мовний жаргон.

Досить часто хакери утворюють за спільними інтересами або поглядами невеличкі групи, зокрема такі: Військо Люцифера (*Legion of Lucifer*), Фахівці катастроф (скорочено *MoD*), Військо Дума (*Legion of Doom* — за назвою відомого героя комп'ютерних ігор), Комп'ютерний Клуб Хаосу (*Chaos Computer Club*). Іноді ці групи збираються щороку, а у великих містах такі зустрічі можуть проводитися щомісяця. Але основною формою обміну інформацією залишаються дошки електронних оголошень (*BBS*), особливо підпільні. Серед найвідоміших підпільних *BBS* можна назвати такі: Безодня (*Abyss*), Опік (*Acid Phreak*), Альтернативний Світ (*Alternative Universe*), Кубло Наркоманів (*Drug House*), Ейфорія (*Euphoria*), Зона Хакерів (*Hackers Zone*), Залізна Завіса (*Iron Curtain*) та інші.

Кількість підпільних *BBS* важко оцінити та підрахувати. За оцінками зарубіжних фахівців, лише на території США функціонують десятки тисяч підпільних *BBS*, з яких від 100 до 200 є спеціалізовані *BBS* для хакерів, а приблизно у 1000 з них є важлива інформація для хакерів (зокрема, про засоби зламу різних систем, програмне забезпе-

чення для перехоплення паролів тощо). В окремих країнах, зокрема Великобританії, Італії та країнах Східної Європи, спостерігається ще більша концентрація підпільних *BBS*.

Хоча хакери і не майстри слова, але вони мають свої власні як електронні, так і друковані видання, з яких найвідоміші “*Phrank*”, “*Hack-Tic*”, “*2600*”, “*40 Hex*”.

Визначити масштаби проблем, пов’язаних з діяльністю хакерів, дуже складно. Насамперед це пояснюється невеликою кількістю відомих фактів. Однак, безумовно, комп’ютерні системи залишаються дуже вразливими для хакерів. Пошкодити кабель, вгадати пароль, змінити атрибути файлів, стерти зашифрований файл, замінити числа у бухгалтерській звітності — все це досить просто.

За даними *Computer Emergency Response Team (CERT)*, кількість несанкціонованих доступів в інформаційні системи почала зростати в геометричній прогресії (рис. 4).

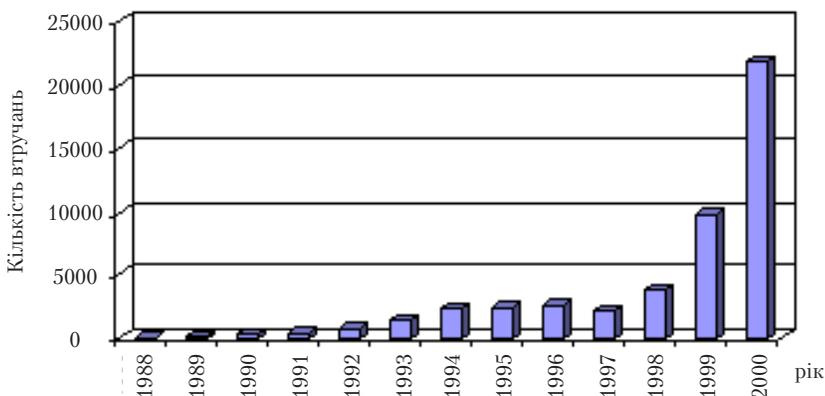

Рис. 4. Несанкціонований доступ в інформаційні системи

Газети “*New York Times*” і “*Washington Post*” у липні 1992 р. опублікували подробиці звинувачень, які були висунуті проти п’яти хакерів із Нью-Йорка. Вони обвинувачувалися за 11 пунктами, зокрема за комп’ютерне шахрайство, комп’ютерне втручання, телеграфне шахрайство, перехоплення телеграм, зговір щодо знищення та крадіжки банку даних з кредитною інформацією (яку вони продали), вторгнення до систем комп’ютерних комунікацій університетських мереж. 28 січня 1989 р. ця група знищила майже всі дані у комп’ютері

громадської телевізійної станції *WNET* (канал 13 у Нью-Йорку). Акт обвинувачення був результатом спільного розслідування окружної прокуратури, *Secret Service* і *FBI*.

Ситуація на території країн колишнього Радянського Союзу набагато складніша, ніж на Заході. Хоча комп'ютерна злочинність тут почала розвиватися пізніше, однак повна відсутність законодавчої бази для боротьби з нею створила сприятливі умови для її розвитку.

Цікавою є заява міжнародного банку “Сіті Банк” про те, що за 1994 р. було виявлено близько ста спроб електронних крадіжок із Росії. Приблизно половина з них були вдалими і спричинили збитків на десятки мільйонів доларів США.

За останніми узагальненими оперативними даними, хакери в Україні, Росії та інших країнах колишнього Радянського Союзу об'єднані в регіональні групи, мають свої електронні засоби інформації (газети, журнали, електронні дошки оголошень). Вони проводять електронні конференції, мають свій словник жаргонів, який постійно поповнюється і поширюється за допомогою комп'ютерних бюлетенів, що містять усі необхідні відомості для підвищення майстерності початківців — методики проникнення в конкретні системи і способи зламу систем захисту.

Українські, російські хакери і крєкери тісно контактують зі своїми колегами з інших країн світу, співпрацюють з ними, обмінюються досвідом, широко використовуючи для цього канали глобальних телекомунікаційних мереж.

Викладене дає змогу створити узагальнену характеристику (портрет) особи комп'ютерного злочинця, який однаковою мірою стосується усіх розглянутих раніше класифікацій.

Типологія осіб, які вчинюють різні види комп'ютерних злочинів:

1. “Операційні” злочини можуть вчинювати:
 - оператори ЕОМ;
 - оператори периферійних пристроїв;
 - оператори, які обслуговують лінії телекомунікації.
2. Злочини, основою яких є використання програмного забезпечення, вчинюють:
 - особи, в яких є колекція програмного забезпечення;
 - системні програмісти;
 - прикладні програмісти;
 - достатньо підготовлені користувачі.

3. Для апаратної частини комп'ютерних систем небезпеку становлять:

- інженери-системники;
- інженери територіальних пристроїв;
- інженери-зв'язківці;
- інженери-електронники.

4. Певну схильність до вчинення комп'ютерних злочинів мають працівники, які займаються організаційною роботою та керують:

- комп'ютерною мережею;
- операторами;
- базами даних;
- роботою з програмного забезпечення.

5. Загрозу також можуть становити:

- різного роду клерки;
- працівники служби безпеки;
- працівники, які контролюють функціонування ЕОМ.

6. Вчинити комп'ютерний злочин можуть представники інших відомств:

- працівники, які займаються сервісним обслуговуванням ЕОМ;
- працівники, які займаються ремонтом ЕОМ.

7. Вчинення злочину можливе також:

- безробітними;
- учнями старших класів і студентами;
- викладачами середніх і вищих навчальних закладів.

Дані про портрет комп'ютерного злочинця доцільно систематизувати у вигляді таблиці (табл. 2).

Отже, комп'ютерні злочинці — це особи, які здебільшого не є вихідцями з малозабезпечених верств суспільства. Навпаки, вони фахівці своєї справи, досконало знають обчислювальну техніку, віртуозно володіють програмуванням. Їхні дії розумні, хитрі, супроводжуються чудовим маскуванню, особливо у разі вчинення злочинів з метою збагачення або якщо вони мають політичний характер.

Серед комп'ютерних злочинців є представники усіх груп традиційної класифікації “білокомірцевого”, організованого і загальнокримінального злочинного світу. Вони працюють як у самих організаціях, проти яких вчинюють злочини, так і поза ними, поодинокі та у групі співучасників. Зрозуміло, що провідне місце посідає організована “білокомірцева” злочинність. По-перше, діяльність мафіозних структур

Портрет комп'ютерного злочинця

Стать	Переважно чоловіки, але кількість жінок постійно збільшується
Вік	Найактивніший період – від 15 до 35 років
Фізичні дані	Фізично слаборозвинений худорлявий або, навпаки, має зайву вагу
Інтелектуальний розвиток	Коефіцієнт інтелекту вищий за середній
Мотивація	Жарт Самореклама або самоствердження Персональна помста Антисоціальна спрямованість Отримання матеріальної вигоди
Освіта	У переважній більшості має вищу або середню спеціальну освіту. Однак зареєстровані випадки, коли злочинець взагалі не мав технічного досвіду
Злочинний досвід	Як правило, не має злочинного минулого
Соціальний статус	Від школяра, студента до відповідального працівника державного відомства або приватної фірми. Повинен мати доступ до комп'ютерних систем
Поведінка	Зовні не відхиляється від прийнятих у суспільстві норм поведінки. Побувається втратити авторитет серед певної соціальної групи
Риси характеру	За складом характеру – інтроверт, дуже егоїстичний, вимагає до себе уваги з боку інших осіб, уважний, спостережливий, яскрава особистість, бажаний працівник

є частиною великомасштабного бізнесу. По-друге, із організацій, які використовують комп'ютерні системи, значно простіше і зручніше “витягувати” гроші також за допомогою комп'ютерної техніки. Нарешті, по-третє, оскільки сили безпеки і поліції використовують комп'ютерні технології для боротьби зі злочинністю, то, відповідно, щоб попередити стеження і розгадати плани правоохоронців, лідери злочинних угруповань широко використовують таку потужну зброю, як комп'ютер.

Криміналістична характеристика жертви комп'ютерного злочину. Розвиток всесвітніх інформаційних технологій має і свій негативний аспект, адже це відкрило шлях до проявів антисоціальної та злочинної поведінки у цій сфері діяльності, яка раніше взагалі не існувала. Комп'ютерні системи містять у собі нові та дуже досконалі

можливості для невідомих раніше правопорушень, а також для вчинення традиційних злочинів, але нетрадиційними способами.

Слідча практика показує, що при вчиненні комп'ютерних злочинів потерпілою стороною можуть бути і юридичні, і фізичні особи. Безперечно, більша частина потерпілих — це юридичні особи (різні відомства, організації, підприємства всіх форм власності).

Згідно з даними міжнародного комітету по комп'ютерній злочинності, який займається дослідженням масштабів і видів комп'ютерних злочинів, а також правовими аспектами боротьби з цим видом злочинності, комп'ютерні злочини становлять загрозу для будь-якої організації, що має комп'ютерну техніку. За існуючими підрахунками, виведення з ладу електронно-обчислювальної системи в результаті виникнення нештатної ситуації або вчинення злочину може призвести навіть найбільший банк до повного банкрутства, руйнування та краху за чотири доби, а менше підприємство — за добу.

Що стосується фізичних осіб, то потерпілих тут значно менше. Це пов'язано з тим, що для більшості громадян, зокрема країн такого економічного рівня розвитку, як Україна, персональний комп'ютер недоступний через високу ціну. Разом з тим швидкий процес комп'ютеризації в Україні призведе незабаром до появи як потерпілої сторони від комп'ютерного злочину великої кількості фізичних осіб, що наочно видно на прикладі високорозвинених країн світу.

Сьогодні дослідники, виходячи з права власності на комп'ютерну систему, вирізняють три групи потерпілих від комп'ютерних злочинів. Відповідно до даних, узагальнених Ю. Батурінім, ці групи виглядають так:

- власники комп'ютерних систем — 79 %;
- клієнти, які користуються їх послугами, — 13 %;
- треті особи — 8 %.

Особливо треба зазначити, що для комп'ютерних злочинів характерною ознакою є їхня велика латентність. Це пояснюється тим, що потерпіла сторона, яка є власником комп'ютерної системи, досить неохоче повідомляє (якщо повідомляє взагалі) в правоохоронні органи про факти вчинення комп'ютерних злочинів. Оскільки такі потерпілі становлять переважну більшість, саме цим частково можна пояснити високий рівень латентності цих злочинів. Так, за оцінками провідних зарубіжних і вітчизняних фахівців, 90 % комп'ютерних злочинів залишаються невиявленими або про них не повідомляють правоохоронні органи з різних причин (об'єктивних і суб'єктивних), а з 10 % виявлених і зареєстрованих злочинів розкривається тільки кожне

десяте (отже, тільки 1 %). Необхідно також зазначити, що компанії досить часто починають думати про безпеку лише тоді, коли стають жертвами злочину. Але навіть після вчинення щодо них злочину вони не поспішають звернутися до правоохоронних органів. Американська статистика свідчить, що надбанням гласності стають лише 5 % комп'ютерних злочинів і лише 20 % з них є предметом судового розслідування. Згідно з проведеними дослідженнями, фахівці виокремлюють такі фактори, що впливають на вирішення потерпілою стороною питання про звернення до правоохоронних органів щодо факту вчинення проти них комп'ютерного злочину:

- некомпетентність працівників правоохоронних органів у питаннях встановлення самого факту вчинення комп'ютерного злочину, не кажучи вже про механізм його розкриття і методу розслідування. Це стосується співробітників як українських, так і зарубіжних правоохоронних органів. Державні правоохоронні органи не користуються повною довірою банківських установ, телекомунікаційних компаній та інших потенційних жертв комп'ютерних злочинів;
- можливість того, що видатки на розслідування перевищать суму завданого збитку, яку можуть повернути в судовому порядку. У такому разі багато організацій намагаються вирішувати конфлікт власними силами;
- небажання банків та інших фінансово-промислових підприємств, які займаються широкою автоматизацією своїх виробничих процесів, втрачати свій авторитет у бізнесових (підприємницьких) колах, адже заява про недосконалу систему захисту (наприклад, банку) може призвести до втрати значної кількості клієнтів;
- неминучість розкриття секретів електронних систем захисту і заходів безпеки відомства чи організації, яке відбудеться під час слідства;
- можливість виявлення під час слідства особистих незаконних махінацій при здійсненні фінансово-економічних операцій;
- правова, законодавча і технічна неграмотність більшості посадових осіб у питаннях комп'ютерних злочинів;
- виявлення в ході розслідування злочину причин, які в результаті сприяли його вчиненню, можливість поставити під сумнів професійну компетентність (профпридатність) окремих посадових осіб організації-жертви, що може в подальшому спричинити негативні наслідки для цих осіб;

- у більшості випадків досить приблизне уявлення відомств та організацій про потенційну цінність інформації, яка міститься в їхніх комп'ютерних системах;
- значно легше застосування заходів дисциплінарного впливу — звільнення, переведення на менш оплачувану посаду, відмова у виплаті премій, пільгах тощо.

Незважаючи на те, яка з перелічених причин відіграла провідну роль, відмова від кримінального переслідування свідчить про нерозуміння соціальної небезпеки цих злочинних дій, що дає змогу справжнім злочинцям уникнути кримінального покарання. Все це призводить зрештою до повного розмивання межі між законними і незаконними діями.

При цьому, як показують статистичні дослідження, зареєстровані комп'ютерні злочини виявляють у такий спосіб:

- завдяки регулярним перевіркам доступу до даних службами комерційної безпеки — 31 %;
- за допомогою роботи з агентурою, а також під час здійснення оперативних заходів з перевірки заяв громадян (скарги клієнтів) — 28 %;
- випадково — 18 %;
- під час бухгалтерських ревізій — 13 %;
- у ході розслідування інших видів злочинів — 10 %.

Досить часто жертви комп'ютерних злочинів не повідомляють про виявлення ними злочинів, якщо це стосується використання сучасних технологій. Є кілька типових причин такої поведінки:

1. Можливість надто невеликих збитків порівняно з витратами коштів і часу на порушення кримінальної справи. У такому разі фірма намагається вирішити проблему за допомогою адміністративних заходів впливу.

2. Впевненість окремих фірм у тому, що розслідування виявить слабкі місця систем захисту, чим можуть скористатися інші злочинці.

3. Страх втратити імідж надійної компанії, завдати шкоду бізнесу компанії.

4. Впевненість у тому, що незнання працівниками правоохоронних органів технічних питань зашкодить порушенню кримінальної справи та її успішному розслідуванню. Крім того, в інформаційному суспільстві дедалі більше інформації зберігається у комп'ютерах, пов'язаних між собою у великі комп'ютерні мережі типу Інтернет.

8.2.3. Загроза інтересам підприємств, відомств і організацій

Державні національні та регіональні комп'ютерні бази даних.

Такі бази даних містять повне ім'я особи, рік народження, адресу, попередню адресу, номер картки соціального страхування, де і в яких організаціях працювала.

Особливо важливими базами даних є обліки злочинців і кримінальної інформації, включаючи інформацію про злочини, розшук злочинців, переліки викраденого та обліки про притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності. У кожній країні також існують обліки видачі посвідчень водія та реєстрації автомобіля-транспорту, а також зброї. Не у всіх країнах ці обліки автоматизовані, однак це лише питання часу.

Бази даних фінансово-кредитних установ (внутрішні банківські комп'ютерні системи). Усі комп'ютери у фінансово-кредитних установах передають інформацію у зашифрованому вигляді через закриті мережі. Також у зашифрованому вигляді передається інформація при видачі готівки через автоматичні касові апарати. У разі проникнення у таку систему хакера необхідно вирішити питання розшифрування, що є само по собі складним завданням, оскільки потребує чимало часу. Тому хакери намагаються використовувати потужні комп'ютери, аби зруйнувати код шифрування.

До того ж більшість комп'ютерних злодіїв, які втручаються до банківських мереж, або самі є користувачами системи, або ж мають в установі співучасника.

Санкціоновані користувачі також можуть намагатися отримати вищий рівень доступу, ніж вони мають, з метою:

- оформити фіктивний платіж на рахунок, який вони контролюють;
- модифікувати програму так, щоб вона автоматично пересилала невелику кількість грошей на спеціально відкритий рахунок.

В Україні у 1998 р. організоване злочинне угруповання, в яке входив працівник банку, викрало державні кошти на суму 80435006 грн. Перебуваючи на своєму робочому місці і використовуючи резервний комп'ютер, працівник К. періодично робив несанкціонований доступ у локальну мережу. За цей час йому вдалося скопіювати цифровий підпис платіжних документів. Водночас, використовуючи доступ зі свого робочого місця до розрахункових рахунків банку шляхом візуального перегляду на моніторі комп'ютера, він встановив, що на

спеціальному рахунку є велика сума грошей. Зі свого робочого місця технічний працівник сформував дев'ять пачок платіжних документів на загальну суму 80435006 грн, підписавши їх за допомогою раніше скопійованого електронного цифрового підпису, і направив у систему електронних платежів, незаконно перевівши суму зі спеціального рахунка. Після проведення оперативно-розшукових заходів гроші було повернуто державі.

Крім викрадення грошей, метою злодія може бути незаконний доступ до баз даних фінансово-кредитних установ, у яких міститься кредитна інформація про клієнтів. У США та Канаді, наприклад, це можуть бути бази даних кредитних бюро *TRW* і *Trans Union Credit*, які мають повні кредитні історії про конкретну особу. У разі вдалого доступу до системи злочинець може викрасти чи змінити файли.

Отриману у такий спосіб інформацію можна продати або використати для вчинення іншого злочину (зокрема, у шахрайстві з кредитними картками, рекеті, шантажі). Наприклад, при вчиненні шахрайства з кредитними картками таку інформацію можна використати так:

- для отримання справжньої картки на видане ім'я;
- для отримання справжньої кредитної картки на власне ім'я;
- для купівлі товарів на замовлення поштою;
- для виготовлення підроблених кредитних карток.

Незаконний доступ до телефонних комунікацій. Телефонна мережа — це найбільша у світі комп'ютерна мережа. Хакери називають її просто — *Switch* (комутатор). Це поняття об'єднує мережі, що забезпечують обмін голосовим і цифровим видами комунікації з кожним будинком, організацією, установою в усьому світі. Зокрема, в США телефонною мережею володіють і керують кілька великих компаній *AT&T*, *MCI*, *Sprint* та сім регіональних телефонних операційних компаній (так звані *Baby Bells*).

Один з американських хакерів спеціалізувався на втручанні до комп'ютерної мережі Тихоокеанської телефонної компанії, що надавало йому можливість:

- контролювати телефонні дзвінки, які надходили в різні компанії та установи, і використовувати це у корисливих цілях або заради зведення особистих рахунків;
- слухати телефонні розмови, які прослуховувалися за санкцією судових органів;
- стежити за веденням проти нього оперативно-розшукових заходів правоохоронними органами.

1 березня 1999 р. прокуратура міста Чернігова відповідно до ч. 2 ст. 198¹ КК України порушила кримінальну справу за фактом несанкціонованого втручання у роботу автоматизованих комп'ютерних систем мережі Інтернет. Ще у жовтні 1998 р. ряд клієнтів провайдера відмовилися від оплати рахунків, мотивуючи це тим, що в роздруківці сеансів зв'язку були зазначені сеанси, які вони не здійснювали. Серед таких клієнтів були державні підприємства, комерційні структури і навчальні заклади. Стало очевидно, що на сервері доступу провайдера має місце витік облікової інформації клієнтів. Почалося розслідування інциденту з метою пошуку і виявлення причин цього.

Попередній аналіз отриманої інформації дав змогу виявити чотири сторонні телефонні номери. З цих номерів установлювали зв'язок і організовували сеанси доступу до ресурсів мережі Інтернет з використанням облікової інформації клієнтів цієї мережі без їх відома. Більш того, було встановлено, що саме з цих телефонних номерів систематично здійснювалися сеанси зв'язку під мережними реквізитами постраждалих клієнтів, що і викликало їхнє справедливе обурення.

На підставі наявних даних і відповідно до заяви потерпілих разом із спеціалізованими телекомунікаційними службами було здійснено технічну експертизу для встановлення порушників. Під час розслідування з'ясували, що справді мав місце витік облікової інформації, яку потім використовували для несанкціонованого доступу у мережу Інтернет.

Комп'ютерні системи підприємств, відомств, фірм, наукових установ і навчальних закладів. Втручання до таких систем має на меті передусім викрадення комерційної таємниці, зокрема бізнесових та фінансових планів, розробок нових програм і технологій, інформації про науково-дослідні проекти (в тому числі військові), медичні дослідження тощо. Здійснені департаментом юстиції США дослідження виявили той факт, що з 150 дослідних і виробничих установ, які були пов'язані з використанням новітніх технологій, 48 % стали жертвами викрадення у них комерційних таємниць.

У зв'язку з поширенням використання комп'ютерних мереж типу Інтернет проблеми розробки систем захисту та збереження комерційних таємниць компаній і правоохоронних органів набувають особливого значення.

Бази даних установ системи охорони здоров'я та лікувальних закладів. Комп'ютерні злочини можуть бути загрозою для здоров'я та особистої безпеки громадян, про що свідчать випадки нападу на

банки даних медичних закладів і файли пацієнтів. Наприклад, у Великобританії у результаті зараження комп'ютерним вірусом система охорони здоров'я втратила суттєву інформацію з гематології, а один італійський університет — результати цілого року досліджень з проблем СНІДу. Один з відомих способів комп'ютерного здирання — це зараження комп'ютера лікувального закладу вірусом з метою шантажу та отримання грошей за антивірус. В одному з госпіталів на півночі США комп'ютерний вірус знищив понад 40 % інформації про пацієнтів.

Можливі і смертельні випадки. Троє хворих на рак померли через модифікацію програми радіологічного випромінюючого обладнання, в результаті якої вони отримали збільшену у сто разів дозу випромінювання. У лютому 1999 р. у США був зареєстрований випадок, коли комп'ютер використовували для здійснення убивства. Для фізичного знищення важливого свідка, що перебував у госпіталі під охороною агентів ФБР, після застосування двох невдалих спроб його ліквідації за допомогою зброї злочинці, найнявши хакерів, через Інтернет проникли в локальну мережу цього госпіталю і змінили режим роботи кардіостимулятора та апарата штучної вентиляції легень, у результаті чого пацієнт помер. Його смерть була цілком природною, як наслідок несумісності життя з пораненням. І тільки згодом, після аналізу логічних файлів провайдером щодо доступу в локальну мережу, було зроблено висновок, що режим роботи кардіостимулятора було змінено несанкціоновано.

Шкода інтересам національної безпеки. Збитки від комп'ютерних злочинів можуть вимірюватися не тільки у грошовому еквіваленті. Хакери можуть становити загрозу для національної безпеки. Шпигунство з використанням сучасних технологій сьогодні звичайне явище, і кількість хакерів, що полюють за стратегічною інформацією, не зменшується. Це також стосується і промислового шпигунства.

Яскравим прикладом є арешт у травні 1990 р. групи хакерів, які отримали доступ до військових і дослідних комп'ютерних мереж США, Франції, Італії, Швейцарії, Великобританії, Німеччини, Японії, а отримані дані намагалися продати представникам КДБ СРСР приблизно за 50 тис. доларів США. Один з обвинувачених К. Кох наклав на себе руки, інші — Д. Бржезинський, П. Карл та М. Гесс були засуджені, але отримали відстрочку виконання вироку, оскільки “не вдалося довести завдання реальних збитків ФРН або партнерам по НАТО”.

Нині у США збитки від комп'ютерного шахрайства перевищують 10 млрд дол. на рік. У Великобританії, де комп'ютерна злочинність зростає з астрономічною швидкістю (за останні кілька років — учетверо), за даними Конфедерації британських промисловців, щорічні збитки оцінено у 5 млрд фунтів стерлінгів. Ризик потерпіти від комп'ютерних злочинів став таким реальним, що страхове агентство Ллойда у Лондоні вже укладає договори страхування від цього виду злочинів. Цей вид страхування впроваджено і в Німеччині.

Крім цікавості, мотиви для отримання різноманітної інформації можуть бути такими:

- інформацію з задоволенням придбають страхові та кредитні установи, конкуренти по бізнесу, адвокати, приватні детективні агентства, представники організованої злочинності, іноземні держави;
- інформацію можна використати для вчинення інших злочинів, зокрема підробки кредитних карток, і різного виду шахрайств (телефонного, з цінними паперами, телемаркетингу), погроз, шантажу, здирства тощо.

Практика свідчить, що жертва, як правило, не знає мети і мотивів вторгнення до своєї комп'ютерної системи, відповідно, втрачає кошти і час на розслідування навіть тоді, коли несанкціонований доступ не мав злочинної спрямованості. Якщо хакер і не завдав шкоди системі та даним, однак його дії потребують життя дорогих запобіжних заходів. Зокрема, зараження системи комп'ютерним вірусом призводить більше до втрати працездатності підприємства, ніж до втрати даних.

Розмір збитків на повернення системи до нормальної роботи може коливатися від 2 до 100 тис. доларів США. Цікаво те, що перше зараження вірусом завдає найбільших збитків, оскільки ще не було відпрацьовано організаційні заходи.

Правоохоронні органи для успішного проведення розслідування краще потребують допомоги з боку самої жертви злочину. Справді, необхідно бути впевненим у тому, що злочин мав місце, необхідно знати розмір заподіяної шкоди. Якщо було викрадено інформацію, то необхідно знати, що вона собою становить, її значення, обставини викрадення. Допомога жертви також вкрай необхідна, щоб визначити джерело нападу, зокрема відстежити вузол вторгнення.

У зв'язку з поширенням комп'ютерних злочинів на практиці досить часто постає питання, якою мірою сама жертва має відповідати

за те, що сталося. Якщо ви залишили систему відкритою і хтось проник до неї, то чи маєте ви право на судовий захист? В окремих штатах США (зокрема Техасі) існує закон, який передбачає відповідальність жертви.

У судовому засіданні під час слухання справи про комп'ютерний злочин потерпілим завжди ставлять такі запитання:

1. Що ви зробили для того, щоб:
 - уникнути несанкціонованого доступу?
 - виявити та зафіксувати факт незаконного доступу?
 - своєчасно припинити незаконний доступ?
2. У разі знищення інформації:
 - чому не було зроблено резервну копію даних?
3. Чи попередили ви інших користувачів системи про небезпеку?

Негативними наслідками злочинів у галузі інформаційних технологій можуть бути як чималі економічні збитки, так і великі втрати часу працівників, яких залучають до здійснення заходів безпеки та ліквідації наслідків цих злочинів.

8.2.4. Особливості пошуку, вилучення і зберігання комп'ютерної інформації, що може бути використана як доказ у процесі розслідування

У загальному вигляді так звані електронні докази — це сукупність інформації, яка зберігається в електронному вигляді на всіх типах електронних носіїв і в електронних засобах. Особливість цих доказів полягає в тому, що вони не можуть сприйматися безпосередньо, а мають бути інтерпретовані у певний спосіб і проаналізовані за допомогою спеціальних технічних засобів і програмного забезпечення.

У правоохоронних органах різних країн світу з кожним роком збільшується кількість спеціалізованих підрозділів для збирання та аналізу електронних доказів. Цю функцію також виконують численні лабораторії судової експертизи (державні і приватні).

Встановлено, що більшість злочинів, де електронні докази були долучені в процесі розслідування, — це злочини у сфері економіки. Однак такі випадки не поодинокі і при розслідуванні будь-яких інших видів злочинів.

Електронні докази можуть бути отримані з різноманітних джерел. Сучасне суспільство у багатьох випадках залежить від автоматизованих і комп'ютеризованих систем, які надають певні види послуг,

робіт, виконують захисні функції. У повсякденному житті ми звертаємо мало уваги на різноманітні комп'ютерні системи, які є навколо нас і які впливають на наше життя і діяльність. Ніхто з нас не замислюється про велику кількість мобільних телефонів, радіоприймачів і передавачів, які взаємозв'язані між собою, комп'ютерів, які керують виробничими процесами на підприємствах, а також про великі електронні пристрої, де зберігається персональна інформація (адреси, телефонні номери, розклад дня тощо).

Дуже часто правоохоронні органи стикаються з комп'ютерами, коли розслідуються звичайні види кримінальних злочинів — крадіжка, вимагання, шантаж, торгівля наркотиками тощо. Для криміналістів також дедалі звичнішим стає пошук та аналіз у комп'ютерних системах інформації, яку можна використати як доказ при розгляді кримінальної справи в суді. І хоча законодавчі процедури і правила вилучення та оформлення доказів відрізняються в різних країнах, однак спільним є те, що визнання комп'ютерних доказів судами — процес складний і потребує впевненості в тому, що докази було виявлено та вилучено співробітником, який має певні навички та підготовку для цієї діяльності.

Під час обшуку всі електронні докази, які містяться у комп'ютері чи комп'ютерній системі, мають бути зібрані у такий спосіб, щоб їх потім визнав суд. Світова практика свідчить, що під тиском представників захисту в суді електронні докази не беруться до уваги. Для того щоб гарантувати їх визнання як доказів, необхідно суворо дотримуватися вимог національного кримінально-процесуального законодавства, а також стандартизованих прийомів і методів, напрацьованих експертами та фахівцями з розслідування цих видів злочинів.

Важливо, щоб комп'ютерні злочини розслідували лише ті підрозділи чи співробітники правоохоронних органів, які мають спеціальні навички для ведення таких справ і пройшли відповідну підготовку. Робота з комп'ютерами і комп'ютерним обладнанням потребує спеціальних знань. Якщо з цією технікою працюватиме некваліфікована особа, можуть виникнути серйозні проблеми, які призведуть до значних витрат. Тому існує нагальна потреба у спеціалізованих "комп'ютерних" підрозділах у системі правоохоронних органів або у кваліфікованих технічних працівниках.

Комп'ютери — це складне обладнання, яке потребує обережного поводження з ним під час роботи на місці події. Потрібно пам'ятати, що комп'ютери можуть містити велику кількість даних, які належать

сторонній особі або організації (наприклад, можуть бути об'єктом інтелектуальної власності). Тому обережність при поводженні з комп'ютером необхідна як з точки зору збереження важливої доказової інформації, так і з точки зору запобігання завданню матеріальних збитків, а також збереження власності. Без перебільшення, одна помилка може коштувати мільйонних економічних втрат. Саме тому необхідно, щоб з комп'ютером на місці події працювала кваліфікована особа.

Справедливим є твердження, що не існує такого поняття, як "універсальний комп'ютерний експерт". Можна говорити про осіб, які є компетентними фахівцями в певних видах комп'ютерних систем. Тому, збираючись на місце події, важливо встановити, з якою технікою і з якою операційною системою доведеться працювати. Насамперед необхідно встановити назву операційної системи. Не всі комп'ютерні системи однаково розповсюджені, і тут можуть виникнути певні проблеми. Спеціаліст з операційної системи MS DOS може не володіти необхідними знаннями для управління машиною з іншою операційною системою, наприклад, UNIX. Потрібно мати на увазі, що тип операційної системи, що використовується в комп'ютері, як правило, не зазначається на його корпусі. На корпусі є інформація про виробника комп'ютера або тільки номер моделі. Але, незважаючи на певні труднощі, фахівець повинен визначитися, чи може він працювати з цією системою. Водночас необхідно пам'ятати, що відповідальність за дії на місці події несе офіцер правоохоронних органів. Якщо до проведення операції був залучений експерт чи фахівець, дії цієї особи з об'єктом необхідно ретельно фіксувати.

Найпростіше, коли мова йде про один окремих комп'ютер. Однак комп'ютери можуть бути об'єднані між собою в комп'ютерну мережу (наприклад, локальну), які, в свою чергу, можуть бути об'єднані через глобальні комп'ютерні мережі (типу Інтернет). Тому можлива ситуація, що певну важливу інформацію (яку можна використати як доказ) буде передано через мережу в інше місце. Не виключено також, що це місце буде десь за кордоном, а іноді важлива для кримінальної справи інформація може бути передана на територію кількох країн. У такому разі необхідно використати всі можливості (документація, допити осіб, технічні можливості системи) для встановлення місцезнаходження іншої комп'ютерної системи, куди було передано інформацію. Щойно це буде зроблено, потрібно терміново надіслати запит, з виконанням встановлених вимог, про подання допомоги (або

правової допомоги, якщо вона необхідна для виконання поставлених у запиті питань) до компетентного правоохоронного органу відповідної країни. Саме на цьому етапі виникають найбільші труднощі в організації роботи з розслідування комп'ютерного злочину та кримінального переслідування злочинців.

Співробітники правоохоронних органів дедалі частіше стикаються при обшуках в офісах підприємств та установ із локальними комп'ютерними мережами. Технології мереж дуже розвинені та складні, ось чому існує небезпека, що слідство може втратити важливі докази, якщо особи, що ведуть його, не будуть ознайомлені з можливостями цих технологій. Необхідно зрозуміти, що реальне фізичне місцезнаходження даних може бути зовсім не в тому місці, як це сприймається на перший погляд. Технології мереж дають змогу приховати реальне розташування існуючих твердих дисків і файлових систем.

Особливу цінність при розслідуванні у комп'ютерних мережах відіграють так звані логи, інформація, яка міститься в лог-файлах. За допомогою цих файлів можна відповісти на такі важливі запитання:

- Хто? — рахунок користувача, ідентифікатор користувача;
- Коли? — час транзакції;
- Звідки? — мережна адреса, номер терміналу, телефонний номер;
- Що? — що трапилось у системі, що було знищено, змінено, замінено, скопійовано, які ресурси були задіяні для цього, в чому виражаються завдані збитки.

Лог-файли можуть бути організовані в комп'ютерах на різних рівнях: операційної системи, спеціально встановленого програмного забезпечення, окремих модулів баз даних і навіть у програмах-додатках. Фізично ця інформація може міститися в різних місцях від локальної станції і сервера мережі до головних великих ЕОМ.

8.2.5. Правові засади і особливості методики розслідування злочинів у сфері високих технологій

Стадія підготовки до розслідування комп'ютерного злочину. До підготовки будь-якої акції (слідчої дії, організаційних заходів), пов'язаної з розслідуванням комп'ютерного злочину (особливо огляду), доцільно з самого початку залучити фахівця з комп'ютерних систем. До початку операції необхідно також мати певну “розвіду-

вальну” інформацію: марка, модель комп’ютера, операційна система, периферійні пристрої, засоби зв’язку та будь-які інші відомості про систему, яка є об’єктом розслідування.

Наявну інформацію потрібно терміново повідомити фахівцю, щоб він мав час для встановлення контакту, консультацій з іншими фахівцями (якщо в цьому виникає необхідність), а також підготовки необхідних для збирання доказової комп’ютерної інформації, обладнання, інструментів, програмного забезпечення та магнітних носіїв.

Слідча пошукова група повинна бути певним чином проінструктована. Необхідно переконатися, що члени слідчої групи знайомі з типами технічних об’єктів, з якими вони працюватимуть. Адже нині зустрічаються комп’ютери різноманітних типів та розмірів — від маленьких, розміром з годинник, до традиційно великих машин. На цьому треба зосередити увагу учасників слідчої дії (обшуку, огляду).

Пошук необхідної інформації у комп’ютерних системах може зайняти кілька годин або й кілька днів. У разі, коли систему неможливо фізично вилучити і перемістити в інше місце, виникає потреба скопіювати інформацію та комп’ютерні програми на магнітні носії (зробити повні копії окремих машин або окремих директорій, дисків тощо). Тому для пошуку та копіювання інформації необхідно зарезервувати час.

Магнітні носії, на які передбачається скопіювати інформацію, повинні бути відформатовані (необхідно перевірити, що на них немає якоїсь інформації). Носії потрібно зберігати у спеціальних упаковках або загорати у чистий папір (не слід використовувати звичайні поліетиленові пакети). Треба пам’ятати, що інформація може бути пошкоджена вологістю, пилом або електростатичними (магнітними) полями.

Під час транспортування комп’ютерного обладнання з ним слід поводитися обережно, оскільки головки запису й стирання можуть бути пошкоджені під час руху. Для перевезення великих комп’ютерних систем треба підготувати транспорт і спеціальну упаковку.

Слідчий огляд і вилучення комп’ютерної інформації. Після прибуття на місце події (огляду) необхідно передусім “заморозити” ситуацію, тобто вивести всіх осіб із зони доступу до обладнання, забезпечити неможливість втручання до системи через лінії зв’язку (зокрема через модеми), не дозволяти нічого змінювати у роботі системи. Система може бути дуже складна, тому, чітко не розібравшись у

її конфігурації, не можна приймати поспішних рішень. Якщо потрібна допомога фахівця, забезпечити його виклик і чекати на нього.

У жодному разі та під будь-яким приводом не можна дозволяти підозрюваній особі торкатися комп'ютера. Адже не виключено, що в комп'ютері передбачена можливість стирання інформації в разі натиснення однієї клавіші. Бажано, щоб підозрюваний був присутній при огляді, оскільки саме він може надати найважливішу інформацію про систему — паролі, коди доступу, перелік інстальованих програм і місцезнаходження окремих директорій (у тому числі прихованих). Однак його необхідно тримати на відстані від комп'ютерного обладнання та джерела струму, щоб запобігти спробам змінити або знищити комп'ютерні докази.

Потрібно ретельно обстежити комп'ютерне обладнання та описати його в протоколі, обов'язково намалювати схему системи. Слід пам'ятати, що самовільне втручання до системи може внести зміни у доказову інформацію або призвести до цілковитої її втрати. Крім того, знищення даних або пошкодження обладнання в результаті некваліфікованих дій можуть спричинити виникнення матеріальних претензій до організації, яка здійснює розслідування чи перевірку.

Доцільно також зробити огляд та детальну фотозйомку місця події, за можливості провести відеозапис. Буває, що окремі компоненти системи можуть розміщуватися в інших приміщеннях і навіть будівлях, або взагалі бути прихованими. Схованки можуть бути зроблені в стінах будівель, стелях, горіщних приміщеннях.

Як уже зазначалося, потрібно дотримуватися певних правил поводження з комп'ютерним обладнанням (саме тоді й перевіряється ступінь підготовленості співробітників правоохоронних органів). Коротко наведемо окремі рекомендації:

1. На будь-якому етапі роботи з комп'ютерним обладнанням та доказами комп'ютерного походження, якщо ви не впевнені в собі, дочекайтеся прибуття експерта або забезпечте участь фахівця.

2. Якщо участь експерта або фахівця неможлива, дотримуйтесь такої послідовності дій (невиконання цих вимог може призвести до втрати інформації або її доказової сили):

- не користуйтеся поблизу комп'ютерів радіотелефонами, оскільки вони можуть негативно вплинути на комп'ютерну систему,
- при охороні комп'ютера не дозволяйте нікому вимикати напругу, торкатися клавіатури, змінювати положення комп'ютера або пов'язаного з ним обладнання. Ніколи не рухайте комп'ютер,

коли він увімкнутий. Дозвольте принтеру закінчити друкування, якщо воно почалося;

- зафіксуйте, як кожні з частин комп'ютерної мережі з'єднані між собою та з іншим обладнанням. У разі розбирання позначайте обидва кінці кабелів. Забезпечте фотографування загально-го інтер'єру кімнати та підготуйте план приміщення, де буде відображено місцезнаходження апаратури, її підключення та взаємне з'єднання. На цій стадії не вимикайте і не вмикайте комп'ютер. Вимикання живлення з метою вилучення обладнання призведе до втрати часової пам'яті комп'ютера (*RAM*), а також може викликати ускладнення з запуском системи у майбутньому, тому що вона може бути захищена паролями. Коли екран монітора не світиться, це ще не означає, що комп'ютер обов'язково вимкнений. Можуть бути пошкоджені окремі деталі обладнання, не працювати вентилятор чи бути вимкнутим тільки монітор;
- занотуйте у повному обсязі інформацію, яка є на екрані (екранах);
- забезпечте охорону комп'ютерної системи, після чого з'ясуйте такі питання:
 - чи підключений комп'ютер до телефонної мережі за допомогою модему. Якщо це телефонний роз'єм, то від'єднайте його. Якщо він підключений через модем, то вимкніть живлення цього пристрою (не комп'ютера). Запишіть номер використаного телефону;
 - де розміщується джерело живлення (батареї, акумулятори, джерело безперервного живлення та інше);
- закрийте активні програми, після чого можна вимкнути монітор, процесор і відключити напругу;
- установіть і зазначте виробника, модель і серійний номер усіх вузлів та операційних систем;
- від'єднайте кабелі живлення клавіатури, монітора, модему та принтера;
- упакуйте процесор або *CPU* (якщо твердий диск змонтовано окремо) в опечатані пакети (паперові або спеціальні упаковки) та позначте номери печаток. Якщо це портативний комп'ютер, то вкладіть його до конверта, а потім до опечатаного пакета. Не відкривайте портативний комп'ютер.

3. Переконайтеся, що всі перелічені пункти виконані. Упакуйте в окремі опечатані пакети:

- *CPU* (кожний окремо);
- портативні комп'ютери;
- дискети;
- окремо змонтовані тверді диски;
- носії інформації, які можуть використовуватися разом з комп'ютерами (касети, дискети, лазерні диски).

Перевірте, чи були вилучені:

- монітор (за винятком, коли комп'ютер підключений до телевізора);
- клавіатура;
- принтер;
- модем;
- документація та інструкції з експлуатації;
- адаптери до портативних комп'ютерів;
- позначені кабелі та роз'єми;
- зразки фірмових та інших бланків комп'ютерного походження;
- роздруковані комп'ютерні тексти, які можуть стосуватися злочину (вони могли бути знищені у комп'ютері);
- нотатки чи записи, якщо є підозра, що це комп'ютерні паролі чи інструкції щодо доступу до мережі або програм.

Усі речі та документи повинні бути вилучені та описані відповідно до норм чинного кримінально-процесуального законодавства.

4. Опитайте підозрюваних і свідків, для чого використовувався комп'ютер, чи застосовувалися паролі і які саме, де були придбані захисні програми. Необхідно визначити, чи є контракт на технічне обслуговування комп'ютерного обладнання, з ким він укладений, чи були збої під час експлуатації техніки та які саме.

5. Якнайшвидше передайте усе вилучене у розпорядження експерта або фахівця для подальшого вивчення.

Дослідження, аналіз і оцінка вилученої комп'ютерної інформації. Оскільки результати комп'ютерно-технічної експертизи, особливо експертизи програмного забезпечення безпосередньо залежать від зберігання інформації на внутрішніх і зовнішніх магнітних носіях, необхідно при вилученні об'єктів дотримуватися правил, які були зазначені вище.

Під час розслідування злочинів, які пов'язані з комп'ютерами та комп'ютерними системами, найважливішим є уникати дій, які можуть пошкодити чи змінити наявну інформацію, у той чи інший спосіб змінити цілісність вилучених даних. Використання відпрацьованих і перевірених процедур і методик зменшує, але повністю не виключає такої можливості. У ряді випадків неминуче окремі дані системи будуть змінені чи переписані у ході проведення досліджень системи, наприклад, зміна тимчасових файлів, поява змін при закритті програм-додатків, на бітовому рівні можуть бути внесені зміни у парольний захист. Особи, які досліджують комп'ютерну систему, повинні чітко уявляти всі побічні негативні наслідки проведених з системою операцій і ретельно фіксувати кожен свій крок дослідження, щоб бути готовими в майбутньому пояснити, чому і які зміни відбулися в системі.

Комп'ютери та їх комплектуючі опечатують шляхом наклеювання на місця з'єднань аркушів паперу із закріпленням їхніх країв на бокових стінках комп'ютера густим клеєм або клейкою стрічкою, щоб виключити роботу з ними за відсутності власника або експерта. Магнітні носії упаковують і транспортують у спеціальних екранованих контейнерах або у стандартних дискетних чи інших алюмінієвих футлярах заводського виробництва, які виключають шкідливий вплив електромагнітних і магнітних полів, спрямованих випромінювань. Опечатують тільки контейнери або футляри. Пояснювальні написи можна наносити тільки на самоклеїні етикетки для дискет, причому спочатку робиться запис, а потім етикетка наклеюється на призначене для неї місце на дискеті. Якщо на дискеті вже є етикетка з якимось написом, проставляється тільки порядковий номер, а пояснювальні написи під цим номером робляться на окремому аркуші, який вкладається в коробку. Неприпустимо наклеювати будь-що безпосередньо на магнітний носій, пропускати через нього нитку, пробивати отвори, робити написи, помітки, ставити печатки тощо.

У постанові про призначення експертизи зазначають серійний номер комп'ютера та його індивідуальні ознаки (конфігурація, колір, написи на корпусі).

Повинно стати нормою в слідчій та експертній практиці робити повну копію досліджуваної системи і всі дослідження проводити з копією, а не з самим оригіналом. Як правило, такий шлях можливий у будь-якому випадку. З точки зору дослідника, дані, що існують у системі, можна поділити на три великі категорії. Перша категорія — це

дані, які існують на файловому рівні, друга — це дані, що були знищені, але є можливість їх відновлення на файловому рівні, третя — це окремі частини даних, які раніше були частинами окремих файлів і які вже неможливо відновити на рівні файлу.

Здійснення досліджень з цих питань — процес, який коштує великих грошей та потребує значних затрат часу. Неможливо перелічити всі методи, обладнання та програмне забезпечення, які використовуються для аналізу електронної інформації. Можна лише зазначити, що для цієї мети застосовують як загальнодоступні програмні засоби, так і спеціально розроблені програми для правоохоронних органів та експертних лабораторій. Вилучений матеріал вивчають, як правило, у спеціалізованих підрозділах, органах судової експертизи, спеціалізованих приватних компаніях, науково-дослідних установах, дослідних центрах.

Під час розслідування можливі випадки, коли слідчий чітко знає, який доказ він бажає знайти в комп'ютерній системі — конкретний документ чи угоду. У цьому разі завдання полегшується, і потрібно тільки встановити місцезнаходження цієї інформації в системі. Але ситуація різко змінюється, коли конкретно невідомо, яка інформація може становити інтерес для слідства. За цих умов особа, що веде розслідування, вимушена за допомогою експерта ознайомитися з усіма вилученими матеріалами. Сам експерт не може виконати цю роботу, оскільки не знає усіх обставин справи і не може оцінити доказову силу тієї чи іншої інформації.

Як характерні приклади електронних доказів можна навести існуючу в комп'ютерних системах інформацію про робочі контакти, листування, укладені контракти та угоди, бухгалтерські баланси та звіти, платіжні перекази і виплати тощо.

Не можна дозволяти стороннім особам і невідготуваному персоналу вмикати та користуватися вилученим обладнанням. Якщо це можливо, всі дослідження необхідно здійснювати за участю фахівців спеціальних підрозділів або в судових лабораторіях. Це гарантує від випадкових помилок та зберігає цілісність вилученої доказової інформації. Всі операції, які здійснюються з системою, необхідно ретельно фіксуватися.

Зберігання вилученої комп'ютерної інформації. Перевозити і зберігати комп'ютерну техніку потрібно в умовах, що виключають її пошкодження, в тому числі в результаті дії металодетекторів, що використовуються для перевірки багажу в аеропортах. При перевезенні

і складуванні комп'ютерів неприпустимо ставити їх один на одного, розмішувати на них будь-які інші предмети.

Обладнання та магнітні носії інформації повинні зберігатися у сухому приміщенні (вологість 50–70 %), без пилу та магнітних полів, при температурі 15–20 °С. Багато комп'ютерів працюють від батарейок та акумуляторів. Перед зберіганням слід переконаватися, що вони придатні для подальшої роботи, або їх слід замінити. В окремих типах техніки відсутність живлення може призвести до втрати записаної інформації. Слід перевірити, що в приміщенні немає гризунів (мишей і пацюків), які часто є причиною несправності апаратури.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Біленчук П. Д., Зубань М. А. Комп'ютерні злочини. — К., 1994. — 72 с.
2. Біленчук П. Д., Котляревський О. І. Портрет комп'ютерного злочинця. — К., 1997. — 48 с.
3. Волобуєв В. О. Проблеми розслідування “комп'ютерних” злочинів // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ України. — 1996. — № 1. — С. 63–70.
4. Голубєв В. О. Комп'ютерні злочини в банківській діяльності. — Запоріжжя: ВЦ “Павел”, 1997. — 118 с.
5. Голубєв В. О., Гавловський В. О., Цимбалюк В. С. Проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій. — Запоріжжя: ГУ “ЗІДМУ”, 2002. — 292 с.
6. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. — К.: Выща шк., 1980. — 157 с.
7. Гончаренко В. И. Научно-технические средства у работы следочого. — К.: Вид-во КДУ, 1972. — 208 с.
8. Криміналістика: Підручник / П. Д. Біленчук, В. В. Головач, М. В. Салтевський та ін. — К.: Право, 1997. — 254 с.
9. Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 1998. — 418 с.
10. Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 2001. — 544 с.
11. Комп'ютерна злочинність / П. Д. Біленчук, Б. В. Романюк, В. С. Цимбалюк та ін. — К.: Атіка, 2002. — 240 с.

Розділ 9

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ЛЕГАЛІЗАЦІЄЮ ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ¹

9.1. Протидія легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом: міжнародно-правовий аспект

9.1.1. Легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом: міжнародний досвід

Світове співтовариство сьогодні на офіційному рівні визнало той факт, що однією з найбільших загроз національній безпеці країни є використання на її території банківського сектора та інших фінансових установ для вчинення масштабних фінансових злочинів, приховування і відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом. Кримінальні кола ефективно використовують у своїх цілях традиційну закритість банківської інформації від контролю з боку органів державної влади та прагнення фінансових інститутів будь-що залучити клієнтів.

Як свідчить міжнародний досвід, легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, відбувається не лише через банківський сектор країни, а також з використанням страхових фірм, інвестиційних, пенсійних, благодійних фондів, бірж, дилерських і брокерських фірм, нотаріусів, торговців антикваріатом і предметами розкоші, ігрових закладів, ломбардів та інших установ, які здійснюють фінансові операції.

Проведений аналіз міжнародної і вітчизняної практики з легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, дає змогу виокремити такі моделі легалізації: двофазова, трифазова, чотирифазова і чотирисекторна.

Двофазова модель. Відповідно до цієї моделі основними стадіями легалізації є “відмивання” коштів і повернення їх в обіг. Так, П. Бернасконі відносить ці стадії відповідно до першого і другого рівня.

Перший рівень являє собою “відмивання” коштів, отриманих безпосередньо від вчиненого злочину. “Відмивання” першого рівня здій-

¹ Розділ написаний спільно з О. Поповим, О. Гаврильковим.

снюється за допомогою обміну коштів на купюри іншого номіналу або інші види валют. На цій стадії здійснюються короткострокові операції.

На *другому рівні* здійснюються середньострокові і тривалі операції, за допомогою яких попередньо відмитим коштам зовнішньо надається видимість отримання їх із законних джерел і відбувається введення в легальний економічний обіг. Відповідно до цього підходу, П. Бернасконі розрізняє країни вчинення основного злочину, які стали джерелом доходів, і країни “відмивання” коштів.

Отже, основна проблема зводиться до переведення великих незаконно отриманих готівкових коштів або іншого майна в фінансові інструменти або інші види майна, якими можна було б легко керувати.

Трифазова модель відмивання коштів є найпоширенішою і передбачає виокремлення в єдиному процесі легалізації таких стадій: розміщення, розшарування та інтеграція коштів.

Під *розміщенням* необхідно розуміти фізичне розміщення готівкових коштів у мобільні фінансові інструменти, які є територіально віддаленими від місць їх походження. Розміщення здійснюється як у традиційних, так і в нетрадиційних фінансових установах, роздрібній торгівлі або повністю за межами країни.

Друга стадія — *розшарування коштів*, тобто відокремлення незаконних доходів від джерел їх походження за допомогою здійснення цілої низки фінансових операцій, які спрямовані на маскування сліду цих доходів. Якщо розміщення великих сум доходів пройшло успішно, тобто їх не було виявлено ні банком, ні органом фінансової розвідки країни або правоохоронними органами, то викрити подальші дії з відмивання коштів стає набагато складніше. Різноманітні фінансові операції нашаровуються одна на одну з метою ускладнити роботу правоохоронних органів з виявлення незаконних фондів, які підлягають конфіскації.

Завершальна стадія в процесі легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, — це *інтеграція*. Вона безпосередньо спрямована на створення зовнішньої видимості законності отримання коштів, здобутих злочинним шляхом. Після процесу розшарування постає завдання створити видимість достовірності при поясненні походження джерел коштів та іншого майна, яке перебуває у володінні особи. Під час інтеграції відмиті кошти найчастіше у вигляді інвестицій знову повертаються в економіку. Таким чином, вони входять у банківську систему у вигляді чесно заробленого доходу. Якщо сліди

відмивання коштів не були виявлені на двох попередніх стадіях, то відокремити законні кошти від незаконних дуже важко. Виявити відмивання коштів на цій стадії можна лише за допомогою агентурної роботи.

Чотирифазова модель. Цей підхід до структурування процесу легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, використовують експерти ООН. Основними стадіями процесу легалізації є такі:

1. Звільнення від готівкових коштів і перерахування їх на рахунки підставних (фіктивних) осіб. При цьому дотримується тільки одна умова: посередники повинні мати власні рахунки в банках. Сьогодні спостерігається тенденція до пошуку посередників, які мають вихід на міжнародні банки.

2. Розподіл коштів. Вони реалізуються за допомогою скуповування банківських платіжних документів та інших цінних паперів. На цій стадії створюється мережа інформаторів, які можуть повідомляти правоохоронні органи про незаконний обіг грошової маси, розподіл готівкових коштів досить часто здійснюється в пунктах з обміну валюти, казино і нічних клубах.

3. Маскування слідів вчиненого злочину. Перед особою, яка легалізує кошти, на цій стадії стоять такі завдання: вжити всіх можливих заходів для того, щоб стороння особа не дізналася, звідки отримано кошти і за допомогою кого вони розподілені в ті чи інші установи або організації. З метою виконання цього завдання, як правило, здійснюють такі заходи:

- відкриття рахунків у банках, що зазвичай розташовані далеко від місця роботи і проживання осіб, які вчиняють цей вид злочину;
- переказ грошових коштів у країну проживання з-за кордону, але вже легально з нових рахунків фірм або інших установ;
- використання підпільної системи банківських рахунків.

4. Інтеграція грошової маси. На цій стадії особи, які найчастіше діють у складі організованих груп і злочинних організацій, інвестують легалізовані капітали у високоприбуткові галузі і сфери економіки країни.

Чотирисекторна модель легалізації коштів запропонована швейцарським спеціалістом К. Мюллером. У рамках цієї моделі виокремлюють сектори і пов'язані з ними стадії відмивання коштів. Критерія-

ми для виокремлення є: легальність / нелегальність операції і країна вчинення основного злочину / країна відмивання коштів.

Перший сектор — країна основного злочину / легальність. У цьому секторі здійснюється внутрішня, попередня легалізація відмивання коштів.

Другий сектор — країна основного злочину / нелегальність. У цьому секторі відбувається збирання коштів, які пройшли попередню легалізацію, в пул і підготовка їх до контрабанди.

Третій сектор — країна відмивання коштів / нелегальність. У цьому секторі відбувається підготовка до введення коштів у сферу легальної фінансової системи.

Четвертий сектор — країна відмивання грошових коштів / легальність. Тут відбуваються дії, спрямовані на маскування незаконного отримання коштів у вигляді переказів, інвестицій.

9.1.2. Міжнародна система протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом

Сьогодні в світі створено систему міжнародних і регіональних організацій з протидії легалізації (відмиванню) коштів, отриманих злочинним шляхом. До них належать ООН, ФАТФ, Азіатсько-Тихоокеанська група по боротьбі з відмиванням грошей, Група з розробки заходів боротьби з відмиванням грошей у Південній Америці, Карибська група з розробки заходів боротьби з відмиванням грошей, Спеціальний комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей, Південно-Східна Африканська група по боротьбі з відмиванням грошей.

Для узгодження діяльності з протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, міжнародною спільнотою було розроблено цілу низку міжнародно-правових актів:

- Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин від 20 грудня 1988 року;
- Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, від 8 листопада 1990 року;
- Директива Ради Європи “Про запобігання використанню фінансової системи з метою відмивання грошей”, прийнята в 1991 році;

- Міжнародна конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму від 8 червня 2000 року;
- Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 року;
- Типовий закон про відмивання грошей, отриманих від наркотиків;
- Типова угода ООН про групу по боротьбі з відмиванням грошей, отриманих від незаконного обігу наркотиків;
- Рамкове рішення Ради Європи про відмивання грошей, ідентифікацію, відстеження, замороження, арешт та конфіскацію знарядь злочинів і доходів від них від 26 червня 2001 року;
- Сорок рекомендацій Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (розроблено *FATF*).

У сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, найактивнішою сьогодні на міжнародній арені є *FATF* (ФАТФ).

FATF (*Financial Action Task Force on Money Laundering*) — міжурядова організація, яка створена відповідно до рішення саміту “великої сімки” в Парижі в 1989 р. як реакція на зростаюче занепокоєння рівнем відмивання (легалізації) коштів. На момент створення вона налічувала 16 членів: країни “великої сімки”, Європейська Комісія та вісім інших країн. Скликання *FATF* відбувалося за ініціативою голів країн “великої сімки” або урядом і президентом Європейської Комісії.

Перед цією організацією ставляться завдання дослідження методів і тенденцій відмивання (легалізації) коштів, аналіз заходів по боротьбі з відмиванням грошей на національному і міжнародному рівні, які були здійснені, а також розробка і викладення заходів, які повинні бути вжиті в процесі боротьби з відмиванням (легалізацією) коштів.

Особливістю діяльності *FATF* є те, що ця організація не має чітко визначеного статуту або необмеженої тривалості свого існування. Міжнародна група здійснює свою діяльність на основі спеціального мандата, який видається на п’ять років. У квітні 1990 р. *FATF* оприлюднила “Сорок рекомендацій з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей”. Цей документ являє собою всебічний план дій, який має забезпечити боротьбу проти відмивання коштів. Рекомендації містять необхідну сукупність контрзаходів проти відмивання коштів, які охоплюють злочинні прояви в системі правосуд-

дя і правозастосовну діяльність, фінансову систему і її регулювання, міжнародну співпрацю. “Сорок рекомендацій...” були визнані, індосовані та прийняті багатьма міжнародними організаціями. Вони базуються на принципах, які повинні бути покладені в основу боротьби з відмиванням коштів, при цьому гнучкість цих принципів дає змогу їх реалізовувати з урахуванням специфічних обставин і конституційної побудови країни.

У 1996 і 2003 р. *FATF* вносила зміни до “Сорока рекомендацій з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей” на основі висновків, які були зроблені в процесі вивчення методів з відмивання (легалізації) кримінальних доходів, і після проведення двох раундів взаємних оцінок її країн — членів та юрисдикцій.

Сьогодні організація налічує 32 країни: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Бразилія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гонконг, Китай, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Російська Федерація, Сінгапур, Південно-Африканська Республіка, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Фінляндія, а також дві міжнародні організації: Рада співпраці країн Перської затоки, Єврокомісія.

Крім того, є міжнародні організації, які співпрацюють з *FATF* і мають на меті боротися з відмиванням коштів, зокрема *APG* — Азіатсько-Тихоокеанська група по боротьбі з відмиванням грошей; *GAFISUD* — Група з розробки заходів боротьби з відмиванням грошей у Південній Америці; *CAATF* — Карибська група з розробки заходів боротьби з відмиванням грошей; *MONEYVAL* — Спеціальний комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей; *ESAAMLG* — Південно-Східна Африканська група по боротьбі з відмиванням грошей. Міжнародні організації, які спостерігають за діяльністю *FATF*: Африканський банк розвитку, Азіатський банк розвитку, Секретаріат Співдружності націй, Європейський банк реконструкції і розвитку (*EBRD*), Центральний європейський банк (*ECB*), Міжамериканський банк розвитку (*IADB*), Європол, Міжнародна асоціація страхових спостерігачів (*IAIS*), Міжнародний валютний фонд, Міжнародна організація комісії цінних паперів (*IOSCO*), Інтерпол, Організація американських країн / Міжамериканський комітет проти тероризму (*OAS/CICTE*), Організація американських країн / Міжамериканська комісія контролю (управління) зловживання нар-

котиками (*OAS/CICAD*), Офшорна група банківських спостерігачів (*OGBS*), ООН, Світовий банк, Світова митна організація (*WCO*).

Структурна будова ФАТФ має такий вигляд: секретаріат, президент, спеціалізовані служби, фінансовий форум і тимчасові групи. Рішення, які приймаються секретаріатом, відображаються на папері і базуються на письмових або усних заявах від делегацій. Усі члени активно працюють, щоб досягти домовленості з багатьох проблем, з якими вони мають справу. Офіційними мовами *FATF* є англійська і французька.

Президент призначається для головування у *FATF* терміном на один рік з числа посадових осіб найвищого рівня з країн-членів. Серед країн, представники яких головували в організації, можна назвати такі: Франція (протягом перших двох років), Швейцарія, Австралія, Великобританія, Нідерланди, США, Італія, Бельгія, Японія, Португалія, Іспанія, Гонконг, Китай, Німеччина, Швеція.

Фінансовий форум послуг збирається кожні два роки з метою обговорення стану фінансового сектора послуг та інших сумісних професійних чи ділових інтересів, а також для обговорення тем загального занепокоєння.

Тимчасові групи досліджують спеціальні теми, що потребують детальнішого аналізу в рамках повних зустрічей *FATF*. Такі групи мають спеціальні мандати і звітують на кожній повній зустрічі про результати своєї роботи.

Спеціалізовані служби є складовими секретаріату цільової групи і допомагають президенту. Ці служби, як і сам секретаріат, розміщені в штабі Організації економічного Співробітництва і розвитку в Парижі, Франція. Хоча секретаріат *FATF* базується в штаб-квартирі ОЕСР, *FATF* є незалежною міжнародною організацією.

Результати своєї діяльності ФАТФ публікує у щорічних звітах, які мають назву “Звіт про типології відмивання грошей” і в яких відображено схеми відмивання грошей, що використовуються у світовій практиці.

9.1.3. Міжнародні організації по боротьбі з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом

Система міжнародних організацій по боротьбі з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом, включає:

- *FATF* – Міжнародна міждержавна організація по розробці фінансових заходів протидії легалізації (відмиванню) коштів;

- *APG* – Азіатсько-Тихоокеанська група по боротьбі з відмиванням грошей;
- *GAFISUD* – Група з розробки заходів боротьби з відмиванням грошей у Південній Америці;
- *CFAATF* – Карибська група з розробки заходів боротьби з відмиванням грошей;
- *MONEYVAL* – Спеціальний комітет експертів Ради Європи з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей;
- *ESAAMLG* – Південно-Східна Африканська група по боротьбі з відмиванням грошей.

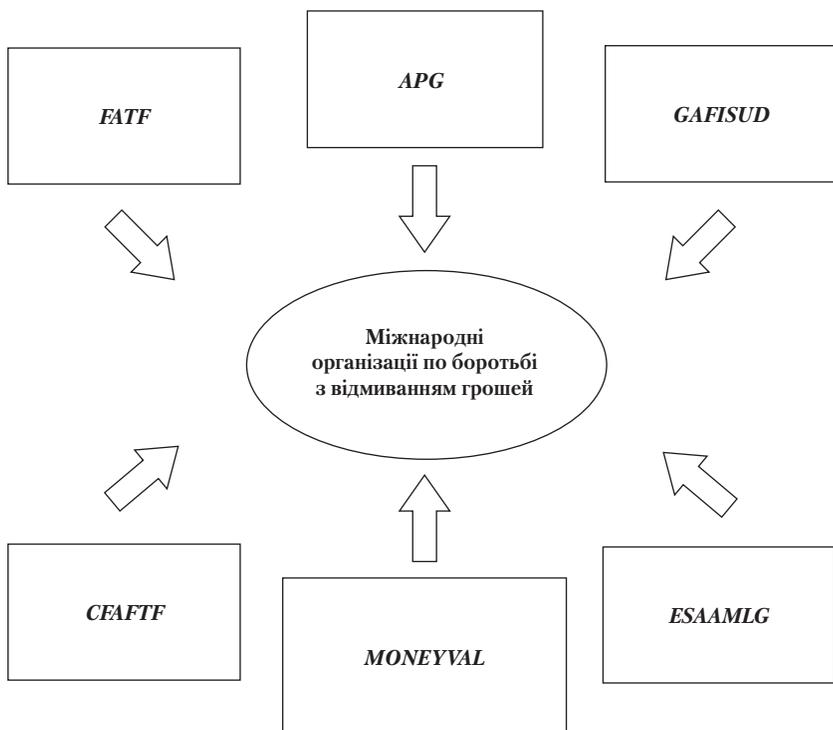

Рис. 5. Сучасна система міжнародних організацій по боротьбі з легалізацією коштів, отриманих злочинним шляхом

9.2. Фінансовий контроль над злочинами, пов'язаними з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом

Одним із дієвих заходів з протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, є фінансовий моніторинг. Відповідно до Закону України “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом” від 28 листопада 2002 р. фінансовий моніторинг здійснюється на двох рівнях — первинному і державному.

Первинний моніторинг являє собою діяльність з виявлення фінансових операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу, та інших фінансових операцій, що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом. Його суб'єктами є банки, страхові та інші фінансові установи; платіжні організації, члени платіжних систем, еквайрингові та клірингові установи; товарні, фондові та інші біржі; професійні учасники ринку цінних паперів; інститути спільного інвестування; ігрові заклади, ломбарди, юридичні особи, які проводять будь-які лотереї; підприємства, організації, що здійснюють управління інвестиційними чи недержавними пенсійними фондами; підприємства і об'єднання зв'язку, інші некредитні організації, які переказують кошти; інші юридичні особи, які відповідно до законодавства здійснюють фінансові операції.

Державний моніторинг — це сукупність заходів спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу з аналізу інформації щодо фінансових операцій, що надається суб'єктами первинного фінансового моніторингу, а також заходів з перевірки такої інформації відповідно до законодавства України. Суб'єктами державного фінансового моніторингу є центральні органи виконавчої влади та Національний банк України, які відповідно до закону виконують функції регулювання та нагляду за діяльністю юридичних осіб, що забезпечують здійснення фінансових операцій. Спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу — урядовий орган державного управління.

Серед суб'єктів первинного фінансового моніторингу банкам належить особливе місце, що пов'язано із здатністю банку швидко реагувати на зміну умов діяльності. До того ж банк традиційно є насамперед розрахунковим агентом. Отже, з одного боку, проведення розрахунків без участі банку неможливе, оскільки він володіє інфор-

мацією практично про всі розрахунки клієнта. З іншого — специфіка українських банків полягає в тому, що вони, як правило, прагнуть розширювати спектр послуг, які надають. Таким чином, де-факто банк є власне і банком, і торговцем цінними паперами, і депозитарієм, і зберігачем, і консалтинговою компанією. Широкий діапазон обслуговуваних операцій та великий обсяг інформації, якою володіють банки, дає змогу стверджувати, що вони сьогодні є не лише фінансовими посередниками, а й набувають статусу фінансових експертів, які здатні здійснювати фінансовий моніторинг.

У зв'язку з цим Національний банк України прийняв постанову “Про схвалення методичних рекомендацій з питань розроблення банками України програм з метою протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом” від 30 квітня 2002 року. Відповідно до цієї постанови НБУ програми здійснення внутрішнього контролю з метою протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом, розробляються банком з урахуванням цих методичних рекомендацій, а також особливостей організації, основних напрямів діяльності банку, клієнтської бази і рівня ризиків, пов'язаних з клієнтами і їх операціями. Такі програми містять:

- програму ідентифікації і вивчення банком своїх клієнтів;
- програму виявлення в діяльності клієнтів сумнівних операцій, що підлягають обов'язковому контролю, та інших операцій з коштами або іншим майном, що можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) грошей, отриманих злочинним шляхом;
- програму перевірки інформації про клієнта або операцію клієнта для підтвердження обґрунтованості або спростування підозр стосовно здійснення клієнтом легалізації (відмивання) грошей, отриманих злочинним шляхом;
- програму документарного фіксування інформації, необхідної для ідентифікації клієнта, та даних щодо здійснених ним операцій;
- програму зберігання інформації і документів, отриманих у результаті реалізації програм здійснення внутрішнього контролю, з метою протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом;
- програму навчання працівників банку з питань протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом;

- інші програми здійснення внутрішнього контролю з метою протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом.

Банк ідентифікує і вивчає свого клієнта при здійсненні банківських та інших операцій відповідно до законодавства України та міжнародної практики за допомогою отримання від клієнта потрібної інформації і документів.

З метою ідентифікації **резидентів** банку потрібно визначити:

- *для фізичних осіб* — прізвище, ім'я, по батькові; дату і місце народження; місце проживання (реєстрації); місце перебування; відомості про документ, що засвідчує особу (найменування, серія і номер, орган, що видав документ, дата видачі документа); ідентифікаційний номер платника податків;
- *для юридичних осіб* банк насамперед з'ясує на основі статутних документів, документів про державну реєстрацію та інших такі відомості: найменування; ідентифікаційний код відповідно до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України; місце реєстрації; місцезнаходження; поштову адресу; ідентифікаційний код платника податків; коди, що присвоєні юридичній особі Управлінням статистики; номери рахунків в установах інших банків (за наявності).

З метою ідентифікації **нерезидентів** банку рекомендується визначити:

- *для фізичних осіб* — прізвище, ім'я, по батькові (якщо інше не передбачене законом або національним звичаєм); дату і місце народження; місце проживання (реєстрації); місце перебування; відомості про документ, що засвідчує особу (найменування, серія і номер, орган, що видав документ, дата видачі документа); ідентифікаційний номер платника податків (за наявності);
- *для юридичних осіб* — найменування; реєстраційний номер; місце реєстрації; місцезнаходження; поштову адресу; ідентифікаційний код платника податків (за наявності); номери рахунків в установах інших банків (за наявності).

Під час розробки програми виявлення в діяльності клієнтів операцій, що підлягають обов'язковому контролю, та інших операцій з коштами або іншим майном, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) грошей, отриманих злочинним шляхом, банк визначає для себе критерії виявлення і ознаки сумнівних операцій з урахуванням вимог законодавства України та міжнародної практики.

Під час розробки програми перевірки інформації про клієнта або операцію клієнта для підтвердження обґрунтованості або спростування підозр у здійсненні клієнтом легалізації (відмивання) грошей, отриманих злочинним шляхом, застосовується така процедура:

- у разі кваліфікації операції клієнта як сумнівної працівник банку, який виявив цю операцію, складає повідомлення — документ, що містить відомості про операцію (операції). Повідомлення передається відповідальній особі, яка забезпечує реалізацію внутрішнього контролю;
- відповідальний працівник приймає остаточне рішення про визнання операції клієнта сумнівною, такою що підлягає обов'язковому контролю, і про надання відомостей щодо неї уповноваженому органу;
- у разі виявлення сумнівних операцій відповідальний працівник приймає рішення про подальші дії банку щодо клієнта і його операцій;
- у разі виявлення в діяльності клієнта сумнівної операції банк може вдатися до таких дій: звернення до клієнта з проханням надати необхідні пояснення, у тому числі додаткові відомості, що роз'яснюють економічне значення сумнівної операції; забезпечення підвищеної уваги до всіх операцій (угод) клієнта, що здійснюються через банк; інших дій за умови дотримання законодавства України;
- про будь-яке рішення відповідального працівника стосовно операції (угоди) робиться відповідний запис у повідомленні.

Рішення про надання уповноваженим органам інформації про великі і/або сумнівні операції та про осіб, які їх здійснили, приймається керівником банку на підставі повідомлення з позначкою відповідального працівника.

Керівник банку приймає рішення про надання інформації протягом двох робочих днів з часу здійснення великої операції або віднесення відповідальним працівником операції до категорії сумнівної.

Банки повинні надавати інформацію на адресу відповідних органів, що зазначені в Законі України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, а саме:

- управлінь по боротьбі з організованою злочинністю ГУ УМВС України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі;

- відділів по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю органів Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі.

Інформацію необхідно надавати зазначеним органам за місцезнаходженням банку на паперових носіях способами, які забезпечуватимуть їх гарантовану доставку і конфіденційність, наприклад, передаючи запечатаний пакет з інформацією підприємству зв'язку чи іншому спеціалізованому підприємству для відсилання засобами спецзв'язку (кур'єрською, фельд'єгерською поштою тощо) згідно з Правилами приймання, оброблення та доставки кореспонденції банківських установ спецзв'язком Державного комітету зв'язку та інформатизації України, або доставляючи пакет за допомогою представника банку чи передаючи його підприємству зв'язку для відсилання рекомендованим чи цінним листом відповідно до Правил користування послугами поштового зв'язку України.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Біленчук П. Д., Біленчук Д. П., Залетов О. М., Клименко Н. І. Страхове право України: Підручник. — К., 1999. — 368 с.
2. Біленчук П. Д., Диннік О. Г., Лютій І. О., Скороход О. В. Банківське право: українське та європейське. — К., 1999. — 400 с.
3. Біленчук П. Д., Задояний М. Т., Форостовець В. А. Місцеві податки і збори: правове регулювання. — К.: 1999. — 120 с.
4. *Боротьба з відмиванням коштів: правовий, організаційний та практичний аспекти* / С. Г. Гуржій, О. Л. Копиленко, Я. В. Янушевич та ін. — К.: Парлам. вид-во, 2005. — 216 с.
5. *Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ.* — Харьков: Консул, 1999.
6. *Протидія економічній злочинності* / П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк, І. М. Зарецька, Едвард Картер, Ричард Ворнер. — Х.: Нац. ун-т внутр. справ України, 2004. — 568 с.
7. *Шепітько В. Ю. Злочини в сфері економіки: сучасні проблеми криміналістичної науки* // Вісн. Акад. правових наук України. — Х.: Консул, 1999.
8. *Янушевич Я. В., Феценко О. Ю., Попов О. І., Сапунова Г. А. Типології легалізації злочинних коштів в Україні у 2004–2005 роках.* — К.: Міжнар. орг. “Бізон”, 2006. — 64 с.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ З РАДІОАКТИВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ¹

Утвердження і розвиток суверенної Української держави неможливі без розробки та здійснення багатопланової, цілеспрямованої системи захисту її національних інтересів. Протягом тривалого часу Україна мала статус ядерної держави. Навіть після добровільної відмови від ядерної зброї на її території залишилося багато ядерних об'єктів. Також Україна як науково розвинена країна використовує у різних сферах своєї діяльності радіоактивні матеріали. При цьому дуже важливим завданням є забезпечення відповідного рівня ядерної та радіаційної безпеки. Ця проблема останнім часом постає в новому ракурсі. Якщо раніше ядерна та радіаційна безпека передбачала забезпечення безпеки нормального функціонування ядерних об'єктів та усунення наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, то в сучасних умовах це потребує недопущення потрапляння радіоактивних матеріалів в руки сторонніх осіб, особливо в руки організованих злочинних угруповань і терористів.

Як показує сучасний стан боротьби зі злочинами, пов'язаними з порушенням правил поведження з радіоактивними матеріалами, система правоохоронних органів України виявилася абсолютно не готовою до нового виду злочинної діяльності. Це підтверджується відсутністю відповідної правової регламентації дій правоохоронних органів у разі отримання інформації про виявлення радіоактивних матеріалів, а також елементарних засобів захисту від негативного впливу дії джерел іонізуючого випромінювання.

При цьому дуже важливою є проблема проведення експертиз при розгляді цієї категорії справ. Адже відомо, що науково-дослідні експертно-криміналістичні центри виявилися цілком не підготовленими для виконання таких експертиз. Тому питання розробки практичних рекомендацій щодо дій правоохоронних органів при розкритті та розслідуванні цієї категорії злочинів залишається відкритим.

¹ Розділ написаний спільно з О. Маслоком.

10.1. Загальна характеристика ядерної та радіаційної безпеки України

10.1.1. Ядерна і радіаційна безпека як обов'язковий компонент національної безпеки України

У розробці та функціонуванні багатопланової, цілеспрямованої системи захисту національних інтересів України вирішальна роль належить Концепції (Основам державної політики) національної безпеки України, яка була схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 р. У цій Концепції національна безпека України визначена як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз і є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей. Основними об'єктами національної безпеки є: громадянин — його права і свободи; суспільство — його духовні та матеріальні цінності; держава — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність, недоторканність кордонів.

У сучасному світі національна безпека — це конкретний напрям діяльності, пов'язаний з виявленням, профілактикою та подоланням того, що деструктивно впливає на усталене існування країни, її громадян, важливих суспільних і державних інституцій. Політика національної безпеки здійснюється з метою уникнення чинників, які погіршують життя людей, знищують потенціал нормального розвитку країни; вона унеможливує втрати того, що для народу є реальною цінністю (ресурси, культурні надбання, екосистема тощо).

Система національної безпеки України передбачає такі види безпеки: політичну, економічну, соціальну, військову, екологічну, науково-технічну, інформаційну. Вони об'єднані в загальну систему на основі Концепції національної безпеки України.

Важливе місце в національній безпеці посідає екологічна безпека, яка передбачає забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства, зміцнення генофонду українського народу, його фізичного й морального здоров'я та інтелектуального потенціалу тощо. Катастрофа на Чорнобильській АЕС і пов'язані з нею винятково тяжкі наслідки як для здоров'я людей і навколишнього природного середовища, так і для виробничої діяльності всього господарського комплексу, численні порушення правил виробництва, використання, зберігання, транспортування, утилізації, вилучення і

захоронення радіоактивних речовин, що призводять до радіаційного забруднення місцевості, різноманітних об'єктів і предметів, а також використання атомної енергії в мирних і оборонних цілях, застосування джерел іонізуючого випромінювання в медицині, промисловості і сільському господарстві створюють загрозу життю та здоров'ю громадян. Все це робить особливо актуальним питання забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні як найважливіших складових національної безпеки держави.

Згідно із Законом України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” від 8 лютого 1995 р. ядерна безпека визначена як дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку. У цьому ж законі дано визначення радіаційної безпеки як дотримання меж радіаційного впливу на персонал, населення та навколишнє середовище, встановлених нормативами, правилами та стандартами з безпеки.

На нашу думку, поняття “ядерна” та “радіаційна” безпека, які містяться в чинному законодавстві України, не відповідають їхньому реальному змісту, а тому не можуть бути визнані задовільними і потребують уточнення. Серед фахівців існує думка, що ядерна безпека — це такий стан розвитку суспільних відносин у сфері використання ядерної енергії, зокрема в ядерній енергетиці, за якого системою науково-технічних, організаційних, економічних, державно-правових та інших соціальних засобів регулювання забезпечується належний безпечний режим використання ядерних установок (об'єктів), ядерних матеріалів тощо, який спонукає до безумовного дотримання вимог законодавства, норм, правил, стандартів та умов, що діють у сфері використання ядерної енергії. Чітке дотримання режиму використання ядерної енергії є основою попередження і недопущення радіоактивного забруднення навколишнього природного середовища з метою як забезпечення життя і здоров'я людей, так і охорони довкілля, або, інакше кажучи, з метою забезпечення радіаційної безпеки. Саме дотримання вимог ядерного законодавства, норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів є передумовою забезпечення радіаційної безпеки. Отже, ядерна та радіаційна безпека настільки тісно взаємопов'язані, що без дотримання і забезпечення першої не можна говорити і сподіватися на забезпечення другої.

Ядерну та радіаційну безпеку в широкому сенсі можна розглядати як стан захищеності нинішнього та майбутніх поколінь людства від шкідливого для їхнього здоров'я впливу іонізуючого випромінюван-

ня. Це забезпечує комплекс техніко-економічних і правових заходів, покликаних сприяти надійній експлуатації ядерних об'єктів, джерел іонізуючого випромінювання з метою дотримання допустимих меж радіаційного впливу на персонал, населення та навколишнє природне середовище, встановлених нормами, правилами та стандартами з безпеки, а у разі виникнення ядерного інциденту чи радіаційної аварії — локалізацією останніх, захистом обслуговуючого персоналу, населення, прилеглих територій.

Метою державної політики в сучасних умовах повинні стати мінімізація радіаційного впливу на людину і середовище її існування за допомогою значного підвищення безпеки діючих і проєктованих об'єктів використання атомної енергії, забезпечення безпеки при поводженні з радіоактивними відходами і відпрацьованими ядерними матеріалами, здійснення спеціальних заходів з радіаційного захисту населення, реабілітації забруднених територій, фізичного захисту ядерних матеріалів і ядерних установок.

Складність вирішення проблеми зумовлена тим, що раніше не приділялося належної уваги розробці методології комплексного аналізу питань забезпечення ядерної і радіаційної безпеки України і довгострокового прогнозування її стану.

Для забезпечення ядерної та радіаційної безпеки дуже важливим є не допустити потрапляння джерел іонізуючого випромінювання в руки сторонніх осіб, організованих злочинних угруповань і терористів. Адже прояви терористичної та злочинної діяльності, які мають місце в сучасному світі, свідчать про те, що злочинці не зупиняються ні перед чим заради досягнення своєї мети.

10.1.2. Особливості розслідування злочинів у сфері порушення правил поводження з радіоактивними матеріалами

Останніми роками світове співтовариство зіштовхнулося із ситуацією, що їй досі розглядали як майже абстрактну. Це неконтрольоване поширення ядерних і радіоактивних матеріалів. Цей процес різко прискорився з розпадом СРСР, виникненням на його території незалежних держав, у розпорядженні яких опинилися найрізноманітніші радіоактивні матеріали, джерела іонізуючого випромінювання різних типів активності, а також спеціальні ядерні матеріали (СЯМ). Так, на початку 90-х років ХХ ст. на території Радянського Союзу виробляли величезну кількість джерел іонізуючого випромінювання (тільки

в 1990 р. у СРСР їх було випущено близько 66 тис.). У процесі розпаду країни контроль за цими джерелами було істотно послаблено. До того ж раніше закриті наукові і виробничі центри країни, що виробляли або використовували у своїй діяльності не тільки радіоактивні, а й подільні матеріали (ядерні), стали значно доступнішими. Складне економічне становище окремих підприємств цієї галузі і самих держав СНД призвело також до різкого зростання децентралізованої торгівлі радіоактивними матеріалами, їхнього транспортування і, як наслідок, до контрабанди. Свій відбиток наклала і катастрофа на ЧАЕС, у перші дні після якої велика кількість різних предметів зі значним радіоактивним забрудненням поширилася із зон евакуації за межі постраждалих районів. До того ж в Інтернеті та ЗМІ можна знайти інструкції та поради, як викрасти радіоактивні матеріали на теренах колишнього СРСР. Автори інструкцій запевняють, що викрасти радіоактивні матеріали досить просто, оскільки контроль за їх схоронністю досить слабкий.

Це є проблемою не тільки країн СНД, а й країн світу. Так, генеральний директор Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ) Мухаммед аль-Барадеї у своєму виступі від 27 січня 2004 р. зазначив, що безпека ядерної війни ще ніколи не була такою великою, як зараз. Особливо він стурбований новими даними щодо незаконної торгівлі ядерними технологіями. Він наголосив, що безпека ядерної війни наблизиться, якщо не буде створено нову міжнародну систему контролю. За словами керівника МАГАТЕ, реально виник ядерний “чорний” ринок, який розвивається надзвичайно розумно. В одній країні складають плани, в іншій — виробляють центрифуги, які потім відправляють через третю країну невідомому кінцевому замовнику. В цьому замішані підприємливі експерти, приватні фірми і навіть державні органи, через що останнім часом система міжнародного контролю за експортом виявилася цілком безпорадною.

Очевидно, що ймовірність неконтрольованого поширення зазначених матеріалів становить загрозу виникнення надзвичайних ситуацій навіть там, де ще зовсім недавно це було практично неможливо. Як наслідок, досить вірогідною стає загроза радіаційного тероризму, спричинена можливістю незаконного заволодіння і застосування ядерних матеріалів, відходів ядерного виробництва та ізотопної продукції.

Причинами радіаційного тероризму можуть бути воєнні конфлікти, конкурентна політична, комерційно-фінансова боротьба, міжнаціональні конфлікти, кланові, родинні та сімейні чвари. Об'єктами, на які можуть впливати терористи, можуть бути не тільки радіаційно небезпечні, а й радіаційно чутливі підприємства (наприклад, підприємства з виробництва сільськогосподарської та харчової продукції, напoїв, ліків тощо).

Крім цього, місцем здійснення терактів можуть стати території та об'єкти масового скупчення людей: населені пункти чи їх частини, аеровокзали, морські та річкові порти, залізничні та автовокзали, митні пости і пропускні пункти, метро, стадіони, концертні зали, банки, торговельні комплекси, універмаги, магазини, адміністративні та житлові будівлі, різні наукові, промислові, сільськогосподарські та медичні установи, лікарні, а також водо- та повітрязабірні станції.

Географічне розташування, ядерний комплекс і відсутність достатнього контролю за радіоактивними матеріалами роблять Україну однією з найпривабливіших країн для терористів та інших організованих злочинних угруповань країн з точки зору заволодіння та транзиту радіоактивних матеріалів. З огляду на велику кількість у країні ядерних матеріалів, приладів, які містять такі матеріали, на відсутність належного обліку й контролю за їх використанням, оборотом, зберіганням тощо зростає потенційна небезпека їх явного чи таємного вилучення в злочинних цілях.

Перш ніж розглянути суть цього виду злочинної діяльності, необхідно визначити, в чому полягає небезпека радіоактивних матеріалів. Так, потрапляння джерел іонізуючого випромінювання в сферу життєдіяльності людини таїть у собі серйозну небезпеку її здоров'ю. Причина підвищеної небезпеки полягає в особливих властивостях цих джерел. Навіть дуже малі кількості радіоактивних матеріалів залежно від шляхів потрапляння в людський організм можуть завдати непоправної шкоди і насамперед тим, що без спеціальних технічних засобів їхній вплив не можна встановити за допомогою органів чуттів людини, а виявляють себе такі матеріали лише вже ознаками хвороби.

Опромінення організму можна поділити на зовнішнє та внутрішнє. Зовнішнє опромінення виникає у результаті потрапляння джерела іонізуючого опромінення в організм із зовнішнього середовища. Таке опромінення можуть створити технологічні установки, які містять радіоактивні ізотопи чи прискорювачі частинок. Вплив джерела зов-

нішнього опромінення на організм залежить від енергії, яку несуть заряджені частинки, величини їх вільного пробігу, відстані до джерела та його активності, а також часу опромінення. Найбільшу небезпеку становлять джерела нейтронного та гамма-випромінювання, тому що нейтрони і γ -кванти наділені найбільшою проникною здатністю.

Внутрішнє опромінення викликають радіоактивні речовини, що потрапили в організм. Найбільшу небезпеку становлять α -радіоактивні джерела, оскільки вся енергія випромінювання поглинається безпосередньо біля джерела, завдаючи при цьому найбільшої шкоди здоров'ю людини.

Іонізуюче випромінювання в основному завдає шкоди у такий спосіб: під його впливом відбувається розлад генетичного апарату кліток, що призводить або до їх смерті, або ж, що гірше для організму загалом, до трансформації з втратою диференціювання. Такі клітини можуть утворювати злякисну пухлину, яка проростає в органи та порушує їхню роботу. При отриманні певної дози опромінення виникає так звана променева хвороба, яка характеризується враженням слизової оболонки тонкої кишки, а також нервової системи. Ступінь тяжкості променевої хвороби залежить від отриманої організмом дози. Існують гостра та хронічна форми променевої хвороби.

Небезпека неконтрольованих джерел за радіаційним впливом залежить від типу радіонукліда, його активності, де він перебуває — в контейнері чи без контейнера, від якості захисту контейнера, а також від ступеня екранованості людини, наприклад, стіною, металевою шафою чи сейфом, тощо. Доза опромінення обернено пропорційна квадрату відстані від джерела і прямо пропорційна часу опромінення. Джерела за розмірами і зовнішнім виглядом можуть відрізнитися. Вони можуть привертати увагу, а можуть бути непомітними і виглядати як безпечна деталь, предмет, металобрухт та ін.

Ці властивості радіоактивного випромінювання і його джерел можуть бути використані як специфічна зброя тероризму.

У злочинних цілях радіоактивні речовини і джерела випромінювання можуть використовуватися по-різному. Наприклад, з метою вбивства чи завдання шкоди здоров'ю конкретної особи одне чи кілька джерел гамма- або нейтронного випромінювання закладають у меблі чи інші предмети, які оточують жертву. Найефективнішим вважається закласти таке джерело в крісло, тому що при цьому в людини опромінюється область геніталій. Коли ж злочинцем рухають диверсійні мотиви, він може встановити потужне джерело гамма-випроміню-

вання в місцях скупчення або перебування великої кількості людей. Такі речовини, як сполуки полонію, трансуранові елементи, талій та інші наносять на предмети, з якими стикаються жертви, у такий спосіб, щоб отрута потрапляла усередину організму по дихальному чи травному тракту, завдаючи здоров'ю величезної шкоди. Створення міні-Чорнобиля за схемою погроз терориста Басаєва передбачає забруднення радіоактивними речовинами великих площ у місцях проживання і скупчення населення, транспортних магістралей, джерел водопостачання, харчових продуктів і широко використовуваних у побуті предметів. За такої схеми потрібна значна кількість радіоактивних речовин у рідкій чи порошкоподібній формі.

Однією з причин, через яку на цей вид тероризму звертають особливу увагу правоохоронні органи, є надзвичайна складність встановлення його прояву. По-перше, це пов'язано з тим, що за професійного підходу злочинців майже неможливо встановити причину смерті людини, яка стала ціллю терористів. Радіоактивне випромінювання при певних дозах не викликає променевої хвороби, ознаки якої розпізнавані, а ініціює виникнення "звичайних" злоякісних утворень. При цьому виникла пухлина може бути наслідком великої кількості причин, і за її виглядом і характером неможливо встановити істину. По-друге, завдяки мініатюрності джерело випромінювання можна легко закамуфлювати і без будь-яких проблем розмістити під кришкою письмового стола, на килимі, у кріслі, сидінні автомобіля тощо. Саме з цієї причини сьогодні в багатьох країнах установлюють спеціальні системи радіаційного контролю в державних установах, великих компаніях.

На відміну від аварійної ситуації, коли виробничий персонал і населення можуть бути попереджені про радіаційний вплив службами радіаційної безпеки, МНС України та іншими установами заздалегідь чи за фактом виявлення, і є можливість вжити захисних заходів, терористичний акт з радіаційним впливом можна здійснити раптово, швидко, приховано і в непередбачуваному та неочікуваному місті.

Таким чином, протидія нелегальним перевезенням подільних матеріалів набуває особливого значення не тільки у зв'язку з імовірністю несанкціонованого виробництва зброї масового знищення та активізацією боротьби з міжнародним тероризмом, а й з огляду на можливість використання радіоактивних матеріалів злочинними угрупованнями з метою позбавити життя конкретну особу. Численні спроби перетину державного кордону України з радіоактивними

матеріалами свідчать про те, що зацікавленість різних злочинних угруповань у радіоактивних матеріалах зростає. Та незважаючи на це, відповідного реагування з боку держави на це немає.

10.1.3. Проблеми правового регулювання при розкритті і розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням правил поводження з радіоактивними матеріалами

Згідно з п. 1.8 Правил забезпечення зберігання ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання (затверджені наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 14 грудня 2000 р. № 241) радіоактивні матеріали — це будь-які матеріали, які містять радіонукліди і для яких питома активність та сумарна активність вантажу перевищують межі, встановлені нормами, правилами й стандартами з ядерної та радіаційної безпеки.

У Кримінальному кодексі України виокремлено ряд злочинів, що стосуються дій з подільними матеріалами. Зокрема у ст. 261 “Напад на об’єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення”, ст. 265 “Незаконне поводження з радіоактивними матеріалами”, ст. 266 “Погроза вчинити викрадення або використати радіоактивні матеріали”, ст. 267 “Порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами”, ст. 274 “Порушення правил ядерної та радіаційної безпеки” та інших, у тому числі й тих, які стосуються охорони навколишнього середовища.

Законодавча база України з питань регулювання відносин, пов'язаних з виготовленням, використанням, перевезенням, зберіганням і знищенням радіоактивних матеріалів, визначається потребами безпечної експлуатації АЕС та наслідками Чорнобильської катастрофи. Тобто законодавча база, яка мала б регулювати відносини в сфері ядерної та радіаційної безпеки, застаріла. Не відповідає вимогам і сучасна процесуально-правова база боротьби зі злочинністю, пов'язаною з використанням радіоактивних речовин. Так, складна ситуація склалася щодо правової регламентації дій правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю, пов'язаною з незаконним поводженням з радіоактивними матеріалами.

Так, на сьогодні можна виокремити такі проблеми, які існують у діяльності правоохоронних органів при виявленні радіоактивних матеріалів:

1. Забезпечення безпеки життя та здоров'я працівників правоохоронних органів, які мають безпосередній контакт з радіоактивними матеріалами при обшуку, огляді приміщення та вилученні цих матеріалів. До відома працівників міліції не доводяться елементарні дії із захисту від ураження радіоактивними матеріалами. Незнання реального ступеня загрози при контакті з подільними матеріалами та ігнорування запобіжних заходів може завдати серйозної шкоди їх здоров'ю. При виїзді на місце подій у працівників правоохоронних органів мають бути атестовані дозиметричні прилади. При цьому також є обов'язковим профілактичний огляд працівників після проведення слідчих дій.

2. Зберігання подільних матеріалів після їх вилучення. Як відомо, радіоактивні матеріали мають зберігатися у спеціально відведених приміщеннях, що відповідають санітарним нормам зберігання і, як правило, не належать системі МВС. Тому в кожному регіоні мають бути визначені та доведені до відома ОВС у результаті видання спеціальних нормативних актів місця, безпосередньо призначені для зберігання радіоактивних матеріалів. При цьому дуже важливо на рівні Кабінету міністрів України за допомогою прийняття міжвідомчих нормативно-правових актів визначити механізм міжвідомчої взаємодії для використання цих приміщень. Досить часто на практиці працівники ОВС, не усвідомлюючи ступеня суспільної небезпеки радіоактивних матеріалів, зберігають їх у службових приміщеннях і завдають при цьому серйозної шкоди не тільки власному здоров'ю, а й здоров'ю пересічних громадян, які відвідують установи ОВС.

3. Чітке визначення установ, які можуть залучатися до проведення експертиз щодо подільних матеріалів і оцінки ступеня суспільної загрози, яку вони становлять. Ці питання викликають суперечки при судовому розгляді такої категорії справ, коли захисник підсудних ставить під сумнів компетентність установ, які здійснювали експертизи щодо цих справ. Отже, потрібно розробити правовий механізм проведення такої експертизи, її повноти та вичерпності. Про актуальність цієї проблеми свідчать законодавчі акти, ухвалені останнім часом.

4. Створення бази спектроскопічних даних дослідження подільних матеріалів для поліпшення якості та достовірності судово-криміналістичної експертизи і можливості створення територіальної карти радіоактивних матеріалів України. Як відомо, кожен радіоактивний матеріал проходить певні процедури обробки. Кожна з цих процедур залишає специфічні ознаки на радіоактивному матеріалі. Створення

банку даних радіоактивних матеріалів дасть змогу визначити установу, в якій проводилися маніпуляції з вилученим матеріалом, що, в свою чергу, дасть можливість встановити прив'язку до конкретної установи та ступінь суспільної небезпеки конкретного матеріалу.

5. Налагодження міжнародної взаємодії за допомогою підписання відповідних договорів з правоохоронними органами інших держав та уніфікації відповідних правових документів тощо. Останні дії МВС України дають надію на можливість підписання найближчим часом ряду договорів з іншими країнами, що допоможе полегшити взаємодію між правоохоронними органами різних держав.

Також потрібно враховувати, що цей вид злочинності є відносно новим, тому постійно змінює свої зовнішні форми прояву. З огляду на це перед правоохоронними органами постає дедалі більше нових проблем. І тому дуже важливо вести постійний контроль за цим видом злочинності, щоб мати змогу негайно реагувати на її нові прояви.

10.2. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням правил поведіння з радіоактивними матеріалами

10.2.1. Критерії допустимості використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням правил поведіння з радіоактивними матеріалами

Після забезпечення безпеки працівників, які беруть участь у розкритті цього виду злочинів, проведення експертизи посідає провідне місце серед проблем, які постають перед правоохоронною практикою. Як зазначалося вище, система МВС не володіє достатнім обладнанням і фахівцями в цій галузі знань. На сьогодні такі дослідження проводять в Інституті ядерних досліджень при НАН України.

Як відомо, останніми роками криміналістичні апарати ОВС України було оснащено різноманітною криміналістичною технікою. Спеціалісти, які працюють у криміналістичних підрозділах ОВС, широко використовують сучасні досягнення природничих і технічних наук. Серед багатьох природничих наук, у тісному контакті з якими перебуває криміналістика, на перше місце треба поставити фізику. Дехто з криміналістів у літературі уже давно порушив питання про необхідність створення такого розділу криміналістичної техніки, як судова фізика.

Останнім часом сфера застосування фізичних методів і засобів у криміналістичній практиці ОВС України постійно розширюється. Тільки за останні шість років кількість експертиз, які виконувалися за допомогою фізичних методів, збільшилася вдвічі. Результати цих досліджень є надійним джерелом розшукової та доказової інформації в тих випадках, коли необхідні для розкриття злочинів дані не можна отримати традиційними методами і засобами криміналістичної техніки.

Сьогодні за конкретними кримінальними справами здійснюють експертні дослідження із застосуванням інструментальних методів: атомного спектрального аналізу, молекулярної спектроскопії, газової хроматографії, рентгеноструктурного, нейтронно-активаційного аналізу та інших. Та незважаючи на це, праць, які присвячені проблемам використання фізичних методів дослідження в практичній діяльності ОВС України, дуже мало, окремі з опублікованих стали бібліографічною рідкістю. Цим дослідженням присвячені праці Н. Зюскіна, Б. Киричинського, Є. Зуєва, В. Бібікова, В. Колосова, В. Мітрічева, Є. Семкіна, Г. Бутрименко, О. Бузова, Н. Кузьміна, А. Скорченко, Т. Одинокіної, О. Безфамільного, Б. Бойцова, С. Дубровіна, І. Писаренко, В. Лисиченка, П. Біленчука та ін.

Дослідження перелічених авторів опубліковані досить давно і видані невеликими тиражами, тому рекомендації вчених на практиці не завжди виконуються, не враховуються специфічні особливості виявлення та зберігання об'єктів, призначених для дослідження фізичними методами. В багатьох випадках об'єкт через невміле поводження з ним стає непридатним для наступного дослідження.

Хоча останніми роками фізичні дослідження посіли одне з найважливіших місць серед досліджень різних наук, які застосовуються в криміналістичних цілях, однак сьогодні відсутня певна система судової фізики, цю галузь знань і досі не впроваджено як самостійний розділ криміналістичної техніки в курс криміналістики.

Для сучасної науки характерною ознакою є швидкий розвиток фізики, хімії, математики, їх глибоке проникнення в інші галузі. Саме сучасні досягнення ядерної фізики дали б змогу реально допомогти у боротьбі зі злочинами, пов'язаними з незаконним поводженням з радіоактивними матеріалами. Проаналізуємо допустимість використання новітніх науково-технічних методик на прикладі ядерно-фізичних методик у криміналістиці. Але спочатку розглянемо зміст терміна "науково-технічні засоби".

Система правових норм, яка утворює засади використання науково-технічних засобів у розслідуванні злочинів, не містить єдиних підходів стосовно термінологічного визначення цих засобів, оперуючи не тільки в межах такої системи, а навіть у межах окремого законодавчого акта різноманітними поняттями: “технічні засоби”, “оперативно-технічні засоби”, “технічні засоби отримання інформації”, “технічні засоби візуального спостереження”, “спеціальні технічні засоби”, “науково-технічні засоби”. Незважаючи на таке розмаїття термінів, вони визначають одну й ту саму категорію. Беззаперечним є те, що єдина правова категорія надасть усій сукупності норм, спрямованих на врегулювання суспільних відносин цього виду, форму цілісної правової системи. На жаль, доводиться констатувати, що на сучасному етапі стан розвитку законодавчого регламентування процесу застосування цих спеціальних засобів у розслідуванні злочинів є далеким від досконалості, а наявність у системі норм, які регулюють відносини у цій сфері, широкого кола термінів, що визначають єдине правове поняття, створює негативну ситуацію законодавчої невизначеності та можливості неоднозначного тлумачення цих понять у правозастосовній діяльності суб'єктів використання таких засобів.

Аргументування необхідності звернення саме до такого термінологічного поняття, як “науково-технічні засоби”, і його впровадження як єдиного загального поняття у цю сукупність правових норм передбачається технічною та науковою природою зазначених засобів, а також сукупністю поглядів різних науковців у системі знань, що формується такою юридичною наукою, як наука кримінального процесу. Безумовно, звернення до загальних підходів у розв'язанні зазначеної проблеми, що склалися і продовжують формуватися у сучасній кримінально-процесуальній науці, передусім спрямоване на визначення і встановлення тих загальних тенденцій, що породжені практикою і підтвержені наукою, яка вивчає кримінальне судочинство.

Такою загальною в наш час тенденцією є звернення саме до визначення цих засобів як засобів “науково-технічних”. Зокрема, цей термін активно використовував учений-криміналіст В. Гончаренко. Звернення до такого терміна пояснювалося залученням великих досягнень науки у діяльність слідчого і було зумовлено можливістю переведення розслідування на якісно нову основу в частині застосування засобів техніки. Це також було пов'язано і з певною потребою впровадження у практику наукових методів розслідування, що насамперед ґрунтувалося на здобутках науково-технічної революції,

позитивний досвід якої впливав на розвиток наукових засад і підходів до розкриття, розслідування і попередження злочинів.

Серед відомих науковців, які застосовували у своїх працях термін “науково-технічні засоби” для позначення цього предмета дослідження, слід назвати і М. Строговича, який, визначаючи можливість використання і місце у кримінальному судочинстві цих засобів, не тільки вказував на їхню науково-технічну природу, а й сформував один з поширених і досить обґрунтованих напрямів щодо доказового значення матеріалів їх застосування.

Активно досліджували цю тему і відомі вчені О. Леві та М. Селіванов. Відомі вітчизняні вчені М. Михеєнко, В. Нор, В. Шибіко, А. Дубинський, В. Тертишник, В. Кузьмічов, В. Бахін у своїх працях встановили чітко визначений підхід до характеристики використовуваних у кримінальному судочинстві технічних засобів саме як засобів науково-технічних.

Викладені обставини беззаперечно доводять необхідність застосування у дослідженні терміна “науково-технічний засіб”. При цьому закономірно постає запитання: чи може бути залучений у кримінальний процес будь-який науково-технічний засіб? Відповідь може бути лише одна: безумовно, ні. Однак для того, щоб з’ясувати, які науково-технічні засоби можуть бути використані у кримінальному судочинстві, а які ні, потрібно визначити комплекс вимог, яким ці засоби мають відповідати. Сукупність таких вимог можна об’єднати в єдиному комплексному понятті допустимості.

Щодо необхідності визначення такого критерію допустимості використання ядерно-фізичних методик у кримінальному процесі, як наявність результату застосування науково-технічних засобів, висловлюються вимоги, щоб під час виконання слідчих дій залучались, а отже, були допустимими лише ті засоби і методи, які дадуть очевидний результат, зрозумілий усім учасникам такої слідчої дії.

З поняттям допустимості пов’язана вимога процесуального закріплення факту застосування науково-технічних засобів у протоколах слідчих дій. Дотримання цієї вимоги є обов’язковим у плані визнання за результатом використання науково-технічного засобу місця джерела доказової інформації. Така вимога стосується саме результату, а не самого факту застосування цього засобу у кримінально-процесуальній діяльності. Тому з погляду визнання допустимості використання науково-технічного засобу ця вимога не є елементом поняття допустимості в аспекті, який ми розглядаємо.

Отже, допустимим визнається науково-технічний засіб, який:

- використовується зі спеціальною метою, що полягає в сприянні виконанню завдань кримінального судочинства;
- застосовується лише спеціально уповноваженими особами;
- застосовується згідно із законом або якщо його використання не суперечить закону;
- не суперечить етичним, моральним нормам, принципів гуманізму та демократизму права, не принижує честі і гідності осіб, щодо яких він використаний;
- відповідає вимогам безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто не створює загрози життю та здоров'ю цих осіб;
- не завдає шкоди навколишньому середовищу.

Постає актуальне питання, зумовлене суб'єктами та формами використання науково-технічних засобів при провадженні слідчих дій. Воно полягає в наявності дилеми стосовно тактики використання науково-технічних засобів у процесі розслідування кримінальної справи. Є думка, згідно з якою переважною формою використання науково-технічних засобів має бути участь спеціаліста-криміналіста. Проте, як зазначено вище, у сучасних криміналістичних службах немає спеціалістів, які змогли б провести експертизу за такими категоріями справ. Тому в цьому разі необхідно забезпечити присутність спеціаліста з необхідними знаннями.

Отже, науково обґрунтованими є ті науково-технічні засоби, які дають змогу розробити програми їх використання залежно від конкретних умов, а також дають можливість передбачити ймовірність і ступінь точності результатів їх застосування.

Використання ядерно-фізичних методик не суперечить жодному з наведених критеріїв допустимості. Отже, вони повною мірою можуть бути використані при здійсненні криміналістичних досліджень.

10.2.2. Використання сучасних можливостей ядерної фізики при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням правил поводження з радіоактивними матеріалами

Розглянемо коротко можливості ряду ядерно-фізичних методик при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним поводженням з радіоактивними матеріалами.

При експертизі подільних матеріалів слід враховувати ступінь їх соціальної небезпеки, що визначається можливістю використання

для виготовлення зброї масового знищення або ж як джерело радіоактивного забруднення. Для цього слід встановити ізотопний склад речовини, аналізуючи радіоактивне випромінювання за типом розпаду та відповідний спектр ядерних частинок.

Визначення складу і сертифікація подільних матеріалів потребує розробки та впровадження методики виконання вимірів їх ідентифікаційних ознак. Раніше такі вимоги регламентувалися Додатком 4 ГОСТ 8.505–84, що вирізняв три елементи: метод, засоби і правила вимірювання ідентифікаційних ознак матеріалів.

Відомо, що α -, β - та γ -спектри випромінювання (розподіл ядерних частинок за енергіями) є достатньою ідентифікаційною ознакою подільних матеріалів. Окремо вони мають різні інформаційні можливості для ідентифікації конкретних ізотопів, що зумовлено фізикою процесів, які супроводжують емісію ядерних частинок. Так, β -спектри характеризують процеси перетворення нейтрона в протон і навпаки та належать до слабкої взаємодії ядерних частинок. Загальною характеристикою β -спектрів є їх плавність і наявність для β -активного ізотопу максимальної енергії E_m , на якій спектр обривається.

У більш як 200 нуклідів спостерігається α -розпад, усі важкі ядра з масовим числом $A \geq 209$ нестабільні і розпадаються, випромінюючи α -частинку. На відміну від спектрів β -розпаду, в енергетичному спектрі α -частинок (4–8 МеВ) часто зустрічається так звана тонка структура, зумовлена переходом ядра із збудженого в основний стан з випромінюванням γ -кванта, що поліпшує достовірність їх ідентифікації. Іншими ознаками є періоди напіврозпаду $T_{1/2}$ важких α -випромінюючих ядер, які лежать в широких межах, та питома активність за α -розпадом. Комплексний аналіз цих параметрів дає достатні можливості для забезпечення потрібної вибіркості аналізу.

Наявність нейтронного випромінювання є достатньою ознакою присутності в зразках подільних матеріалів, адже нейтрони утворюються як у процесі поділу (миттєві нейтрони), так і в результаті емісії з продуктів поділу (запізнілі нейтрони). В першому разі спектр випромінювання нейтронів поділу має плавну залежність від енергії, параметри якої можна використати для визначення сорту подільного матеріалу. Спектр запізнілих нейтронів, отриманих після активації важких ядер α - або γ -випромінюванням, містить тонку структуру, зумовлену наявністю кількох груп нейтронів з різними періодами напіврозпаду. Ідентифікація подільного матеріалу за цими ознаками можлива лише в лабораторних умовах з використанням складних

систем детектування та обробки часових залежностей нейтронної активності.

Визначення ізотопного складу речовини за її γ -спектрами покладено в основу ідентифікаційних методик. Справді, спектр γ -випромінювання атомних ядер визначається структурою енергетичних рівнів їх одночастинкових станів (протонів, нейтронів) і містить набір характеристичних ліній, розташування та інтенсивність яких є індивідуальними для конкретного нукліда. Висока проникна здатність γ -квантів спрощує розробку детекторів і спектрометрів γ -випромінювання, в тому числі і високотемпературних. Наявність вичерпної бази даних апаратурних γ -спектрів, отриманих для спонтанних і стимульованих реакцій поділу важких ядер, створює можливості автоматизації процесу їх визначення в складі подільних матеріалів.

Слід врахувати, що окремі характеристики ядерного випромінювання, такі, як нейтронна активність та спектри β -випромінювання, можуть служити якісною ознакою подільного матеріалу, тоді як спектри α - та γ -випромінювання дають змогу з великою точністю встановити його кількісні ознаки за ізотопним складом.

Аналіз ізотопного складу подільних матеріалів може дати інформацію про те, чи є вони природними або штучними об'єктами. Для перших характерним є збереження стану ізотопної рівноваги в межах ланцюжків радіоактивного розпаду, наприклад, ^{235}U (^{231}Th , ^{231}Pa), ^{238}U (^{234}Th , $^{234\text{m}}\text{Pa}$, ^{234}U , ^{230}Th), ^{232}Th (^{228}Ra , ^{228}Ac , ^{228}Th , ^{224}Ra). Хімічна переробка, процес збагачення або використання подільних матеріалів як ядерного палива приводить до порушення радіоактивної рівноваги. Так, нукліди ^{231}Pa , ^{230}Th відсутні в урані відразу після переробки руди й отримання сполук урану UF_6 , UO_2 . Для експертизи зразків ядерного палива блоків типу ВВЕР важливим є аналіз ізотопного складу ^{235}U , ^{239}Pu , ^{241}Pu . Для ядерного палива контроль вигорання здійснюється також за допомогою порівняння активностей ізотопів $^{134}\text{Cs}/^{137}\text{Cs}$.

Слід зауважити, що ізотопи-маркери вибирають з усієї суми продуктів поділу згідно з умовою високого виходу ядерних частинок на акт поділу та наявності високоенергетичних компонентів спектра γ -випромінювання.

Для підвищення достовірності ідентифікації подільних матеріалів зразки активізують пучками нейтронів або гальмівним γ -випромінюванням з максимальною енергією $E > 6\text{--}8\text{ MeV}$ з подальшим дослідженням продуктів поділу. Такі дослідження можна здійснити лише з використанням ядерно-фізичної установки, зокрема, прискорювача

електронів. Параметри електронного прискорювача-мікротрона М30 в ІЕФ НАН України (енергія прискорених електронів М30 становить 1–25 МеВ при силі струму до 20 мкА) дають змогу формувати потоки фотонейтронів до 10^9 – 10^{10} н/с та потужні γ -пучки для активаційних експериментів. Нейтронно-активаційні експерименти в ІЕФ НАН України здійснюють також на нейтронному стенді, що містить Рн- α -Ве джерело швидких (2–4 Мев) нейтронів з виходом $2,73 \cdot 10^6$ н/с.

Один із методів визначення концентрації радіоізоотопів у досліджуваних зразках — це метод γ -спектрометрії, на базі сцинтиляційних і напівпровідникових детекторів. Метод ядерної γ -спектрометрії є аналогом атомно-адсорбційного методу, що широко використовується в експертній практиці. Наявність у спектрах γ -випромінювання конкретного ізотопу набору характеристичних ліній, індивідуальних за енергетичним положенням та інтенсивностями, вирішує завдання його ідентифікації для складних сумішей.

Основні γ -випромінювачі ряду ^{238}U — це ^{214}Pb та ^{214}Bi . На їх частку припадає близько 98 %. У ряді ^{232}Th основні випромінювачі — це ^{228}Ac , ^{212}Pb , ^{212}Bi та ^{208}Tl , частка яких становить приблизно 98 % випромінювання ряду. Причому частка ^{208}Tl — близько 52,1 %, а ^{228}Ac — 31 %. На частку γ -випромінювання ряду ^{235}U припадає приблизно 2 % випромінювання ряду урану. Основні γ -випромінювачі ряду ^{235}U — це ^{211}Pb (майже 19 %) та ^{235}U (близько 17 %). Тому ці елементи найчастіше використовують як реперні при аналізі досліджуваних об'єктів.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що синтез науки і техніки дає змогу вдосконалювати наявні та створювати нові засоби виробництва. Безумовно, поява нових засобів, які є втіленням науково-технічних досягнень, сприяє підвищенню ефективності реалізації завдань в окремій сфері суспільного життя. Одна з них — це сфера суспільних відносин, зумовлених боротьбою зі злочинністю. Проникнення в неї сучасних науково-технічних засобів, розробка специфічних приладів, апаратів та прийомів роботи з ними, всебічне впровадження у практику розслідування і попередження злочинів призводить до виникнення низки проблемних питань, що потребують невідкладного розв'язання.

Особливу увагу привертають питання щодо результатів застосування науково-технічних засобів у доказуванні в кримінальному процесі. З'ясування цього центрального проблематичного питання дасть повніше уявлення про роль і місце науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві.

Проблеми використання різноманітних науково-технічних засобів у сфері боротьби зі злочинністю тривалий час залишалися поза увагою науки кримінально-процесуального права. Дослідження здебільшого здійснювали у розрізі криміналістичної науки. Відсутність аналізу цих питань негативно впливає на формування нормативно-правової бази, яка регулює відносини, пов'язані із застосуванням науково-технічних засобів у процесі розслідування злочинів. Внаслідок цього неможливо повною мірою використати одержані результати в практичній діяльності правоохоронних органів.

Таким чином, спектроскопічні дослідження подільних матеріалів дають можливість встановити достатні ідентифікаційні ознаки (ізотопний склад, співвідношення хімічних компонентів, питому активність тощо) подільного матеріалу, затриманого в результаті оперативної діяльності. В свою чергу, за наявності відповідного банку даних апаратурних спектрів такі ознаки дають змогу зробити висновки не лише про ступінь соціальної небезпеки конкретного подільного матеріалу, а й про характер технологічного циклу їх виготовлення та призначення, а в окремих випадках — встановити його географічну прив'язку.

З огляду на новизну злочинної діяльності, пов'язаної з подільними матеріалами, та відсутність досвіду попередньої роботи з ними виникає потреба додаткової регламентації дій правоохоронних органів як на оперативно-розшуковому, так і на експертно-криміналістичному етапах та вивчення правового досвіду роботи з подільними матеріалами в інших країнах.

Досягнення сучасної ядерної фізики яскраво показують її можливість сприяти боротьбі зі злочинністю у сфері незаконного поводження з радіоактивними матеріалами. При цьому в системі МВС України можливе створення відповідних відділень, які здійснювали б дослідження за цією категорією справ. Однак можливе їх функціонування і в структурі інших відділень. Нехтування цієї проблеми дає змогу активно розвиватися зазначеному виду злочинності саме в Україні.

Список використаної і рекомендованої літератури

1. Закон України “Про поводження з радіоактивними відходами” від 30.06.95 № 255/95-ВР.

2. Закон України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” від 08.02.95 № 39/95-ВР.
3. Концепція національної безпеки України: Схвалено Верховною Радою України 16.01.97.
4. ГОСТ 8.505–84 “Метрологическая аттестация выполнения измерений содержания компонент проб веществ и материалов”. — М.: Изд-во стандартов, 1984. — 25 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади та юридичних осіб, які провадять діяльність у сфері використання ядерної енергії, в разі виявлення радіонуклідних джерел іонізуючого випромінювання у незаконному обігу” від 02.06.03 № 813.
6. Постанова Пленуму Верховного суду України “Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами” від 26.04.02 № 3.
7. Балюк Т. Г. Ядерне право України. — К.: Юрінком, 1997.
8. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. — К.: Выща шк., 1980. — 156 с.
9. Гончаренко В. И. Научно-технические средства в следственной практике. — К.: Выща шк., 1984. — 140 с.
10. Гончаренко В. Г. Науково-технічні засоби в роботі слідчого. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. — 108 с.
11. Краткая медицинская энциклопедия: В 2 т. / Под ред. В. И. Покровского. — М.: НПО “Медицинская энциклопедия”; “Крон-Пресс”, 1994. — Т. 1.
12. Леонов А. Ф., Стась К. Н., Чебышов С. Б. Измерительно-информационная технология предотвращения несанкционированного распространения радиоактивных веществ в системе ЕГАСКРО. Ядерные измерительно-информационные технологии (Труды Научно-инж. центра “СНИИП”). — М.: НИЦ “СНИИП”, 1997. — С. 69–75.
13. Матвеев В. В., Поленов Б. В., Стась К. Н., Чебышов С. Б. О некоторых перспективах расширения областей применения ядерных измерительно-информационных технологий // Ядерные измерительно-информационные технологии. (Труды Научно-инженерного центра). — М.: НИЦ “СНИИП”, 1997.

14. *Матвеев В. В., Поленов Б. В., Стась К. Н., Чебышов С. Б.* Современное состояние и тенденции развития радиоэкологического приборостроения // Экологические системы и приборы. — 1999. — № 1. — С. 17–21.
15. *Михеенко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України: Підручник. — К.: Либідь, 1999. — 536 с.
16. *Потебенько М. О., Гончаренко В. Г.* Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 ч. — К.: Форум, 2001.
17. *Радиоактивные* индикаторы в химии. Проведение эксперимента и обработка результатов: Учеб. пособие для вузов / В. Б. Лукьянов, С. С. Бердоносков, И. О. Богатырев и др. — М.: Высш. шк., 1977.
18. *Разумов Э. А., Молибога Н. П.* Осмотр места происшествия. — К.: РИО МВД Украины, 1994. — 672 с.
19. *Селиванов Н. А.* Основания и форма применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений // Вопр. криминалистики. — 1964. — № 12. — С. 9–20.
20. *Селиванов Н. А.* Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступления // Вопр. предупреждения преступности. — 1965. — Вып. 1. — С. 151–156.
21. “Сім нянок” для радіаційної безпеки // Дзеркало тижня. — 2004. — № 25.
22. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. — К.: А.С.К., 2002. — 1056 с.
23. *Шумилин И. П.* Возможности применения Ge(Li)-детектора для анализов естественной радиоактивности // Атомная энергия. — 1974. — Т. 37. — № 5. — С. 384–389.
24. *Фролов В. В.* Ядерно-физические методы контроля делящихся веществ. — М.: Энергоатомиздат, 1989. — 181 с.
25. *Ядерная война приближается* // Вечерние вести. — 2004. — № 12.
26. *Radna Z., Spasek B.* Nondestructive gamma activation analysis of mineral materials. Nuclear Information Centre. — Prague, 1981. — 321 p.

Розділ 11

КРИМІНАЛІСТИЧНА ПРОФІЛАКТИКА

11.1. Поняття, завдання, форми і методи криміналістичної профілактики

Профілактична діяльність взагалі — це система заходів економічного, соціально-культурного та правового характеру, які використовуються державними органами та громадськими організаціями з метою боротьби зі злочинністю та усунення її причин і передумов. Тому за видом суб'єкта профілактичну діяльність поділяють на слідчу профілактику, яка проводиться слідчим, та оперативну, яка здійснюється органами дізнання; а також експертну, судову тощо.

Метою профілактики є усунення причин та передумов виникнення злочинів. Профілактика може бути загальною та індивідуальною.

Розслідування злочинів і справедливе покарання злочинців, як і загалом боротьба з правопорушеннями, виконують загальнопрофілактичну функцію. Разом з тим органи дізнання та досудового слідства під час виконання своїх функцій зобов'язані здійснювати профілактичну роботу як загального плану, так і індивідуальну.

Відповідно до ст. 22 КПК України суд, прокурор, слідчий та особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх необхідних, передбачених законом заходів щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження справи.

У зв'язку з проведенням дізнання, досудового слідства та судового розгляду справи орган дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані згідно зі ст. 23 КПК України виявляти причини й умови, які сприяють вчиненню злочину. Засобами і методами виявлення причин є слідчі дії, оперативно-розшукові заходи, виявлення й узагальнення слідчої та судової практики, анкетування та опитування різних категорій осіб — слідчих, оперативних працівників, засуджених осіб і таких, які відбувають покарання, посадових осіб та ін. На основі зібраної інформації формують загальні й конкретні причини та умови, які сприяють вчиненню злочину. Узагальнені матеріали доводяться до громадськості (через пресу, лекції на підприємствах тощо). Один з процесуальних слідчих засобів впливу — внесення подання до відповідного державного органу, громадської організації або ж посадовій

особі стосовно вжиття заходів з усунення виявлених причин злочину (ст. 231 КПК України).

Орган дізнання, крім загальної профілактики, здійснює індивідуальну роботу з правопорушниками громадського порядку: виносить застереження, попередження, накладає штраф тощо.

Форми профілактичної діяльності ризнують залежно від етапів розслідування злочинів. На стадії порушення кримінальної справи орган дізнання і слідчий ведуть профілактичну роботу обмеженими процесуальними засобами: розмови, попередження, контроль руху і розподілу матеріальних засобів (якщо у вчиненій події відсутні ознаки злочину, вживають адміністративні заходи).

Основна робота з профілактики здійснюється на стадії розслідування, коли зібрано повну інформацію, досліджено механізм злочину і встановлено причини злочину. Дотримуючись принципу збереження таємниці слідства, слідчий рідко на цьому етапі виступає перед колективом, де вчинена крадіжка, та розкриває способи її вчинення. В цих випадках він частіше вносить подання і ще до кінця слідства зобов'язує керівництво організації ліквідувати причини та умови вчинення злочину (встановити охоронну сигналізацію, посилити пропускний режим, огородити територію, освітити конкретні ділянки території сховища, складу тощо). На заключному етапі розслідування та стадії судового розгляду організують виїзні сесії суду на виробництво, вносять подання, виносять окремі ухвали та ін.

11.2. Правові основи і принципи участі громадськості у розслідуванні злочинів

На першочерговому етапі розслідування слідчий майже завжди звертається по допомогу до громадськості, тобто непроцесуальних осіб та організацій, щоб отримати інформацію стосовно події злочину, його учасників, свідків. Подання окремими особами та організаціями допомоги у боротьбі зі злочинністю — це громадський обов'язок і законна повинність організацій та їх керівників брати участь у встановленні причин та умов вчинення злочинів (повідомляти правоохоронні органи, надавати необхідну документацію, виділяти осіб для участі в слідчих діях, підготовчих заходах).

Використовуючи допомогу громадськості в розкритті злочинів, необхідно розрізняти правовий статус учасників.

До учасників з *процесуальним статусом* належать поняті, спеціалісти. Відомості щодо цих осіб заносяться до протоколу слідчої дії. Однак у слідчих діях беруть участь і інші особи, стосовно яких відомості не зазначають. Зокрема, при ексгумації трупа залучають копачів, для реконструкції обстановки та створення умов експерименту слідчий залучає столяра, тесляра, пічника, а оглядаючи місце події або обшуку для розкриття сховищ, вилучення слідів (наприклад, разом з підлоговою дошкою), залучають відповідного спеціаліста-виконавця. Такі особи є виконавцями якихось дій, технічної роботи під час збирання доказів, яку слідчий зобов'язаний проводити сам. До таких осіб належать і громадяни, яким слідчий доручає охороняти місце події, виконувати якісь окремі доручення, не пов'язані з безпосередньою участю в слідчій дії. Тому таких осіб доцільно називати учасниками-виконавцями, які не мають процесуальної регламентації.

Залучення громадськості до участі в розслідуванні злочинів може здійснюватися з особистої ініціативи особи або після запрошення її слідчим чи органом дізнання. В першому випадку громадянин діє з власної доброї волі, виконуючи свій громадський обов'язок. Таким чином, він діє на свій страх і ризик, наприклад, у разі затримання та доставляння у міліцію хулігана, грабіжника, злодія. Якщо особа допомагає органам за запрошенням слідчого, оперативного працівника, її діяльність підпорядковується певним принципам, положенням:

- добровільна участь у поданні допомоги органам дізнання і судового слідства;
- забезпечення особистої безпеки осіб, які залучаються до участі в слідчих діях та оперативних заходах;
- економність у використанні допомоги громадськості (наприклад, залучення мінімальної кількості громадян для “прочісування” великих територій при оглядах, розшуках злочинців тощо);
- ефективність використання допомоги громадськості, тобто зменшення витрат усіх видів ресурсів у прагненні одержати бажані результати;
- допустимість, тобто функції слідчого — порушення кримінальної справи та провадження розслідування — не можна передоручати представникам громадськості. Сприяння і допомога громадськості не повинні стосуватися провадження слідчих дій;

- дії, які доручаються громадськості, повинні відповідати морально-етичним нормам, бути гуманними і не суперечити закону.

Дотримання перелічених принципів використання громадськості повинно стати нормою повсякденної діяльності органів дізнання та досудового слідства.

11.3. Правове забезпечення криміналістичної профілактики

Криміналістична профілактика як державотворча діяльність уповноважених суб'єктів і напрям наукових досліджень базується на загальних криміналістичних рекомендаціях щодо виявлення причин і умов, які призводять до вчинення конкретних злочинів, а також щодо вжиття спеціальних криміналістичних заходів, методів і прийомів для їхнього попередження, запобігання і припинення. Сутність криміналістичної профілактики полягає в тому, що це сфера освітньо-виховної, навчально-методичної, практичної діяльності, а також один із важливих наукових напрямів криміналістичної науки.

Правову основу запобігання злочинам становлять норми різних галузей права. Правові засади криміналістичної профілактики правопорушень і злочинів містяться у ст. 1 Кримінального кодексу України, ряді статей Кримінально-процесуального кодексу України, Кодексі про адміністративні правопорушення, законах України “Про оперативно-розшукову діяльність”, “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, “Про судову експертизу”, “Про міліцію” тощо. Наприклад, у ст. 1 Кримінального кодексу України (2001 р.) чітко зазначається, що завданням кримінального судочинства є “запобігання злочинам”. А в ст. 23 визначено, що при провадженні дізнання, досудового слідства і судового розгляду кримінальної справи орган дізнання, слідчий, прокурор зобов'язані встановити причини й умови, що призвели до вчинення злочину, та внести у відповідний державний орган, громадську організацію або посадовій особі подання про вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов (ч. 1 ст. 23¹). Суд у разі наявності для цього підстав виносить окрему ухвалу (постанову), якою звертає увагу державних органів, громадських організацій або посадових осіб на встановлені причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, і вимагає вжити відповідних заходів (ч. 1 ст. 232 КПК України).

Якщо в процесі проведення експертизи експерт виявить факти, які мають значення у справі і щодо яких слідчий не поставив йому конкретних питань, він має право зазначити про них у своєму висновку (ст. 200 КПК України, п. 2 ст. 13 Закону України “Про судову експертизу”). До таких фактів можуть належати обставини, які сприяли вчиненню злочину, встановлені під час здійснення криміналістичної, судово-економічної, товарознавчої, пожежотехнічної, автотехнічної, комп’ютерних систем і банків даних, соціолінгвістичної, біологічної, екологічної, наркотичних речовин та інших видів експертизи.

Важливе значення має положення ст. 97 КПК України, яке чітко встановлює, що одночасно з прийняттям рішення про порушення кримінальної справи або відмові в цьому вживаються всі можливі заходи щодо запобігання і протидії злочину або його припинення.

У випадках, коли за відсутності достатніх підстав до порушення кримінальної справи проводяться перевірочні дії за заявами, що надійшли, і повідомленнями про злочин, заходи, які може застосувати слідчий, полягають в одержанні пояснень від окремих громадян чи посадових осіб, витребуванні необхідних документів, аналіз яких дає можливість встановити обставини, що сприяли вчиненню злочину, запобігти або припинити його (ст. 97 КПК України).

Спеціальною процесуальною формою профілактичної діяльності слідчого за результатами розслідування конкретного виду злочину є внесення подання до відповідного державного органу, громадської організації або повідомлення посадовій особі про необхідність вжити конкретних заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню цього злочину (ст. 23¹ КПК України). У цьому процесуальному документі слідчий повідомляє відповідним органам про встановлені розслідуванням обставини злочину, аналізує причини та умови, що призвели до цього, пропонує окремим органам, відомствам і установам вжити заходів щодо їх усунення тощо.

Отже, потреби експертної, слідчої і судової практики, вимоги закону, результати наукових досліджень і логіка зумовили потребу в формуванні в структурі науки криміналістики спеціальної галузі знань — криміналістичної профілактики як окремого криміналістичного вчення, теорії, що виявляє, досліджує і розробляє таке:

- історичні, теоретичні і методологічні основи криміналістичної профілактики;
- закономірності виникнення, утворення, виявлення і дослідження слідів прояву криміногенних обставин (чинників) при

підготовці, вчиненні або приховуванні окремих видів злочинів;

- техніко-криміналістичні засоби, прийоми і методи виявлення, фіксації і дослідження обставин криміногенного характеру, захисту окремих суб'єктів і об'єктів від злочинних посягань;
- тактико-криміналістичні прийоми і засоби виявлення й усунення обставин криміногенного характеру;
- інструментарій і технології особливостей методики запобігання, протидії і розслідування злочинів;
- криміналістичні методи виявлення безпосередніх причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів, а також їхнього попередження, запобігання і припинення;
- концептуальні основи, принципи і засоби криміналістичної профілактики окремих видів злочинів.

Суб'єктами криміналістичної профілактики у відповідних видах і формах її застосування є органи дізнання (ст. 101 КПК України), слідчий, експерт, прокурор, адвокат, правозахисник, суд (суддя).

Профілактична робота при розслідуванні злочинів повинна здійснюватися протягом усього досудового слідства, провадження у справі, включаючи вжиття термінових заходів, спрямованих на негайне запобігання злочинам тощо.

Разом з тим практика свідчить, що сьогодні не якісні показники профілактичної діяльності дізнавача, слідчого, криміналіста, прокурора чи судді є основним результатом їхньої роботи, а навпаки, "саме кількісні показники стали основним критерієм оцінки діяльності державних правоохоронних структур та їх підрозділів." Така ситуація, яка склалася на практиці, призвела до того, що "профілактична ж діяльність відійшла на другий план і фактично не враховувалася, по суті перетворившись у багатьох правоохоронних підрозділах на формальність, на яку мало хто звертав увагу" [12, 3].

Вважаємо, що запобігання, протидія і розслідування злочинів — це одне з найважливіших завдань органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і судової гілки влади.

Таким чином, криміналістична профілактика була, є і завжди буде центральною ланкою в діяльності органів державної влади (законодавчої, виконавчої і судової), правоохоронних органів і правозахисних організацій.

11.4. Методичне, наукове і практичне забезпечення криміналістичної профілактики: концепції, принципи, засоби реалізації

У сфері протидії злочинності та правопорушенням суспільство завжди використовувало та використовує всі наявні в нього знання, навички, уміння, методи, засоби, прийоми і рекомендації, щоб попередити та не допустити порушення кримінального чи адміністративного закону, запобігти, утримати своїх членів від вчинення протиправних дій і вчинків.

Основним напрямом у діяльності всіх держав, на всіх етапах їх історичного розвитку в сфері протидії злочинності була, є і буде профілактика.

Сьогодні питання профілактики злочинів посідають центральне місце в діяльності органів державної влади й управління, правоохоронних органів і спецслужб, правозахисних установ та громадських організацій. У ст. 1 Кримінального кодексу України чітко визначено, що запобігання злочинам є основою кримінальної політики в державі, а в ст. 2 Закону України “Про міліцію”, яка визначає основні завдання міліції, серед восьми пріоритетних завдань за своєю важливістю друге місце посідає попередження та припинення злочинів.

Успішну профілактичну діяльність неможливо уявити без використання в ній чітко продуманої системи криміналістичних засобів, методів і прийомів профілактичного характеру, які в сукупності становлять криміналістичну профілактичну діяльність (слідчу, експертну, судову, прокурорську).

Ця діяльність як частина загальної юридичної профілактики пов’язана з виявленням причин та умов, що сприяють злочинам, об’єктів криміналістичного профілактичного впливу, із застосуванням спеціальних профілактичних заходів, які утруднюють вчинення нових злочинів, а також з припиненням або запобіганням злочинній діяльності як конкретних осіб, так і злочинних угруповань.

Особливого значення набуває формування у майбутніх спеціалістів знань, навичок і вмінь в організації та здійсненні ними профілактичних заходів за місцем їх майбутньої роботи (дідзання, слідство тощо.).

Злочинність є складним явищем, але поки що це явище об’єктивно існує, тому попередження, запобігання та його локалізація є об’єктивною науково обґрунтованою необхідністю побудови правової держави.

Дієва реалізація на практиці ідей, новел і норм чинного законодавства можлива тільки тоді, коли в усіх навчальних закладах України і насамперед в юридичних установах, особливо спеціалізованих, в яких готують дізнавачів, слідчих, експертів-криміналістів, прокурорів, адвокатів, суддів, правоохоронців, правозахисників, викладають навчальні дисципліни та спеціальні курси в сфері запобігання, протидії та профілактики злочинів, правопорушень, проступків.

Аналіз навчальних програм і тематичних планів правових дисциплін юридичних вищих навчальних закладів України, а також моніторинг бібліографічних джерел у галузі правознавства засвідчує, що в Україні цим проблемам приділяється недостатньо уваги. Лише в окремих навчальних закладах їх намагаються розв'язати, а в більшості з них ці проблеми взагалі ігноруються. Аналогічна ситуація склалася в науці і особливо на практиці.

Для впровадження ідей криміналістичної профілактики в освіту, науку і практику необхідно забезпечити реалізацію зазначених нижче пропозицій, положень, пріоритетів.

1. Розробити і запровадити в усіх юридичних навчальних закладах спеціальні курси “Криміналістична профілактика злочинів”, “Криміналістична профілактика” тощо.

Для цього автори розробили орієнтовний тематичний план навчальної дисципліни спецкурсу “Криміналістична профілактика” (табл. 3).

Таблиця 3

Тематичний план навчальної дисципліни “Криміналістична профілактика”

Назва теми	Кількість годин за видами занять					
	Разом	Аудиторні	Лекційні	Семінарські	Практичні	Самостійні
1	2	3	4	5	6	7
Історіографічні, теоретичні і методологічні основи криміналістичної профілактики. Концепції, принципи, засоби реалізації	6	4	2	2	–	2
Правові й етичні основи профілактики правопорушень, злочинів і проступків	8	6	2	2	2	2

1	2	3	4	5	6	7
Організаційні, техніко-криміналістичні і тактичні основи криміналістичної профілактики	8	6	2	2	2	2
Теоретико-методичні і практичні основи реалізації криміналістичної профілактики	10	8	2	2	4	2
Криміналістична профілактика загальнокримінальних злочинів	6	4	2	2	–	2
Криміналістична профілактика економічних злочинів	6	4	2	2	–	2
Профілактика злочинів слідчим	12	8	2	2	4	4
Профілактика злочинів експертом, спеціалістом, фахівцем	12	8	2	2	4	4
Профілактика злочинів суддею	12	8	2	2	4	4
Разом	80	56	18	18	20	24

2. Здійснення наукових досліджень у галузі криміналістичної профілактики.

Слід зазначити, що в Україні в цій галузі здійснюється певна наукова робота. Дослідженню загальних проблем криміналістичної профілактики присвятили свої праці Ю. Аленін (Одеса, 1966), О. Андрєєва (Харків, 1999), М. Бажанов (Харків, 1968), О. Борідько (Харків, 2005), М. Биргеу (Харків, 2004), В. Голіна (Харків, 1986–1999), В. Дробот (Луганськ, 1999, 2000), В. Зеленецький (Харків, 1969), О. Куриленко (Київ, 2001), Ф. Лопушанський (Київ, 1980), О. Моїсєєв (Харків, 2003); проблем профілактики економічних злочинів – І. Безулкова (Херсон, 2002), В. Білоус (Київ, 2001), М. Бучко (Луганськ, 1999), С. Великанов (Харків, 2006), А. Волобуєв (Харків, 2001–2006), В. Журавель (Харків, 2006), Л. Давиденко (Харків, 1983), О. Кальман (Харків, 2003), С. Кисельова (Харків, 2006), В. Коваленко (Київ, 2004), В. Колмаков (Харків, 1968), В. Корж (Харків, 2002), В. Попович (Київ, 2001), Г. Матусовський (Харків, 2001), І. Осика

(Харків, 2006), Р. Степанюк (Харків, 2006), В. Шепітько (Харків, 1997), В. Шевчук (Харків, 2006) та ін.

Аналіз і моніторинг наукових джерел свідчить, що чимало проблем криміналістичної профілактики ще залишилися поза увагою вчених. В Україні підготовлено і видано лише кілька фундаментальних праць, які присвячені висвітленню проблем криміналістичної профілактики. Зокрема це цікаве дослідження В. Зеленецького “Попередження злочинів слідчим”, ґрунтовна праця Ф. Лопушанського “Слідча профілактика злочинів. Досвід, проблеми, рішення” і фундаментальна новітня праця — науково-практичний посібник “Криміналістична профілактика економічних злочинів”, підготовлений колективом авторів (С. Великанов, А. Волобуєв, В. Журавель та ін.).

Викладене вище дає змогу зробити висновок про те, що у цій сфері є велике поле для науковців, є достатньо цікавих проблем, які потребують творчих розробок і наукових пошуків. З огляду на це на основі освітніх і наукових узагальнень доцільно розробити, законодавчо забезпечити та дидактично реалізувати на практиці (слідчій, експертній, судовій) концепцію і програму криміналістичної профілактики правопорушень і злочинів.

11.5. Основні форми участі громадськості в розкритті та розслідуванні злочинів

Форми участі громадськості в розкритті та розслідуванні злочинів поділяються на дві групи:

- не пов’язані з провадженням слідчих дій;
- пов’язані з підготовкою та провадженням слідчих дій.

Форми участі громадськості, не пов’язані з провадженням слідчих дій:

- з власної ініціативи громадянин може припиняти злочинні дії, повідомляти в правоохоронні органи про вчинені злочини;
- створення громадських формувань — добровільних народних дружин (ДНД), громадських помічників слідчого, державної автоінспекції (ДАІ), оперативних загонів з кримінального розшуку, відділів охорони економіки від злочинних посягань (державної служби боротьби з економічними злочинами).

Форми використання громадськості, пов’язані з підготовкою та провадженням слідчих дій, оперативних заходів:

- участь у відтворенні або реконструкції обстановки для ефективного провадження окремих слідчих дій;
- допомога у виявленні джерел інформації стосовно розслідуваних дій;
- охорона слідчих дій, які проводяться (наприклад, огляд);
- виконання окремих технічних прийомів, необхідних для провадження слідчої дії, пошукових дій для виявлення та вилучення речових джерел;
- здійснення окремих організаційних заходів, профілактики.

Зрозуміло, що використання громадськості має відповідати вищевказаним принципам.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Алиев И. А.* Проблемы судебно-экспертной профилактики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — К., 1990.
2. *Борідько О. А.* Криміналістична профілактика як структурний елемент методики розслідування злочинів: Автореф. дис. канд. ... юрид. наук. — Х., 2005. — 20 с.
3. *Вандышев В.* Криминалистическая профилактика в системе криминалистики // Правоведение. — 1982. — № 2. — С. 86–90.
4. *Волобуєв А. Ф.* Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. О. М. Бандурки. — Х.: Рубікон, 2000. — 272 с.
5. *Голіна В. В.* Слідча профілактика злочинів: недоліки і шляхи вдосконалення // Рад. право. — 1985. — № 12. — С. 36–39.
6. *Голіна В. В.* Злочинності — організовану протидію. — Х.: Рубікон, 1998. — 123 с.
7. *Зудин В. Ф.* Криминалистическая профилактика преступлений (концепция, принципы, средства реализации). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. — 127 с.
8. *Зудин В. Ф.* Криминалистическая профилактика преступлений. Теория и практика: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — К., 1988.
9. *Иванов И. И.* Криминалистическая профилактика в системе отечественной криминалистики // История государства и права. — 2004. — № 1. — С. 25–28.
10. *Коваленко В. В.* Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми

- управління: Монографія. — Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. — 420 с.
11. *Колмаков В. П.* Некоторые вопросы криминалистической профилактики преступлений // Сов. государство и право. — 1961. — № 12. — С. 104–109.
 12. *Криміналістична* профілактика економічних злочинів: Науково-практ. посіб. / С. В. Великанов, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель та ін.; За ред. В. А. Журавля. — Х.: Харків юридичний, 2006. — 236 с.
 13. *Криміналістична* профілактика злочинів: Програма курсу / Укладачі: В. В. Гевко, В. С. Давиденко. — Херсон: ХФ ЗІОІ МВС України, 2000.
 14. *Куриленко О. А.* Деякі аспекти методології криміналістичної профілактики злочинів // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2000. — № 4. — С. 166–173.
 15. *Лопушанский Ф. А.* Следственная профилактика преступлений. Опыт, проблемы, решения. — К.: Наук. думка, 1980. — 212 с.
 16. *Матусовський Г. А.* Криміналістична профілактика злочинів // Криміналістика / За ред. В. Ю. Шепітька. — К.: Ін Юре, 2001. — С. 33–39.
 17. *Махтаев М.* Основы теории криминалистического предупреждения преступлений: Монография. — М.: Раритет, 2001. — 272 с.
 18. *Сушко Ю. С.* Актуальні проблеми профілактичної діяльності при проведенні судово-економічних експертиз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 1994.
 19. *Шевчук В.* Криміналістична профілактика злочинів та її роль у побудові методики розслідування: дискусійні проблеми // Вісник Академії правових наук України. — 2002. — Вип. 2(29). — С. 169–175.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Частина I. НАУКОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ: ПРАВОВІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ, ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ, РІШЕНЬ, КОМБІНАЦІЙ, ОПЕРАЦІЙ	5
Розділ 1. Теоретичні і методологічні основи криміналістичної тактики	5
1.1. Загальні положення криміналістичної тактики	5
1.2. Організація і планування розслідування	15
1.3. Тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції	20
Розділ 2. Правові, організаційні і тактичні основи проведення окремих слідчих дій	43
2.1. Тактика огляду місця події	43
2.2. Тактика відтворення обстановки і обставин події	51
2.3. Тактика пред'явлення для впізнання	62
2.4. Тактика здійснення обшуку і виїмки	71
2.5. Тактика проведення допиту	83
2.6. Тактика підготовки і здійснення експертиз.....	104
Частина II. ПРАВОВІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ І МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ	119
Розділ 3. Комплексне вивчення особи обвинуваченого на досудовому слідстві: методологічні, правові, криміналістичні і психофізіологічні основи	119
3.1. Криміналістичні методи дослідження обвинуваченого	119
3.2. Використання новітніх методів і технологій для дослідження особи обвинуваченого	179

Частина III. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ	251
Розділ 4. Наукові основи криміналістичної стратегії, методології, технології та мистецтва розслідування окремих видів злочинів	251
4.1. Поняття, сутність і структура методики розслідування окремих видів злочинів	251
4.2. Криміналістична характеристика окремих видів злочинів	260
Розділ 5. Використання можливостей засобів масової інформації при розслідуванні злочинів	274
5.1. Засоби масової інформації і кримінальне судочинство: минуле та сучасність	275
5.2. Тактико-криміналістичні засади використання пові- домлень засобів масової інформації при розслідуванні злочинів	293
Розділ 6. Особливості методики розслідування міжнарод- них (транскордонних, транснаціональних, трансконтинентальних) злочинів	327
6.1. Основи методики розслідування злочинів, вчинених міжнародними організованими групами	327
6.2. Основи методики розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми	350
Розділ 7. Основи методики розслідування терористичних актів.....	360
7.1. Міжнародний тероризм: поняття, характеристика, види.....	360
7.2. Особливості методики розслідування терористичних актів	370
Розділ 8. Особливості методики розслідування злочинів у сфері високих технологій	399
8.1. Поняття і класифікація злочинів у сфері високих технологій	399
8.2. Основи методики розслідування злочинів у сфері високих технологій.....	422

Розділ 9. Основи методики розслідування злочинів, пов'язаних з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом	462
9.1. Протидія легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом: міжнародно-правовий аспект.....	462
9.2. Фінансовий контроль над злочинами, пов'язаними з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом	470
Розділ 10. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням правил поведження з радіоактивними матеріалами: проблеми і перспективи	475
10.1. Загальна характеристика ядерної та радіаційної безпеки України.....	476
10.2. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням правил поведження з радіоактивними матеріалами	485
Розділ 11. Криміналістична профілактика	496
11.1. Поняття, завдання, форми і методи криміналістичної профілактики.....	496
11.2. Правові основи і принципи участі громадськості у розслідуванні злочинів	497
11.3. Правове забезпечення криміналістичної профілактики	499
11.4. Методичне, наукове і практичне забезпечення криміналістичної профілактики: концепції, принципи, засоби реалізації	502
11.5. Основні форми участі громадськості в розкритті та розслідуванні злочинів.....	505

The newest tendencies of scientific researches in the sphere of criminalistics strategy, tactic and prophylaxis, art of investigation activity, diagnostics, research and prognostication of person's behavior on the pre-trial investigation, use of socio-communicative technologies (MASS-MEDIA and PR), methods and facilities of information safety and method of investigation of separate types of crimes are considered in the offered manual. Modern criminal methods are offered taking into account the features of investigation of crimes in the field of high-tech and violation of rules of handling radio-active materials, counteraction washing of financial resources, and also transnational, economic crimes, crimes of terrorist orientation and others like that.

For students and teachers of higher education establishments, research workers, workers of law enforcement authorities and human rights organizations.

Навчальне видання

Біленчук Петро Дмитрович, Гель Андрій Павлович
Семаков Геннадій Семенович

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА І МЕТОДИКА
РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

Навчальний посібник

Educational edition

Bilenchuk, Petro D., Gel Andriy P.
Semakov, Gennadiy S.

KRIMINALISTIC TACTICS AND METHOD
OF INVESTIGATION OF SEPARATE CRIMES

Train aid

Відповідальний редактор *О. М. Коваленко*

Редактор *Л. С. Тоболіч*

Комп'ютерне верстання *М. М. Соколовська, Т. Г. Замура*

Оформлення обкладинки *А. В. Ясиновський*

Підп. до друку 20.02.07. Формат 60×84/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,76. Обл.-вид. арк. 30,83. Тираж 3000 пр. Зам. № 7-115

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000

ПП «Видавництво «Фенікс»»
03680 Київ-680, вул. Шутова, 136